

A

a (189) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «ale, zaś, jednak; i»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem życie, a nie na Mirosławinię [RsP, 45, 26]. Słysz modlitwę, jąż nosimy./ A dać raczy, jegoż prosimy [B, 163, 7]. A wiem, prawi, pwacie w moc Boga waszego [Kśw I, 10, 2]. Δ *gram.* spójnik współrzędny zespalający składniki zdania lub zd. jednorodne, przeciwstawne, rzadziej łączne; używany też emfatycznie, zwłaszcza na początku zd. Δ *etym.* pie. ablativus zaimka **e-* || **o-* «ten»; psł. **a* partykuła nawiązująca i wzmacniająca, wtórnie spójnik przeciwstawny «ale» i łączny «i»; ogsłow. – czes. *a* «i», rzadziej «ale», ros. *a* «ale; i», sch. *a* «ale, i»; scs. *a* «ale», rzadziej «i» oraz «gdyby, chociaż» (por. lit. *o* «i; ale», stind. *āt* «potem; i; tak», awest. *āat* «potem; i; ale»).

AK

aby (21) [Kgn, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, RP] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania podrzędne»: 1. «okolicznikowe, zwłaszcza celu – żeby»: Uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło, a k temu gwiazdy, jeż to są w stworzeniu niebieskim, aby świeciły nad ziemią [BZ I, 71, 24-26]. 2. «dopełnieniowe, nazywane też przedmiotowymi – żeby, że»: Więc ci jeśli Boga prosić,/ Aby je tym darował,/ Aby jim jedno plemię dał [LA, 173, 30-31]. 3. «przydawkowe – że, żeby»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo krasną pannę miłował [List, 115, 11]. Δ *gram.* jak wszystkie spójniki, w których skład wchodzi morfem *by*, obligatoryjnie przyłącza ruchome końcówki

osobowe. Δ *etym.* psł. **aby* pierwotnie part. ograniczająca «*byleby*», wtórnie spójnik celowy, warunkowy, dopełnieniowy; zrost spójnika **a* z wykładnikiem trybu przypuszczającego, w postaci 3. os. lp. aorystu **by* od czas. **byti*; ogsłow. – czes. *aby*, ukr. *aby* «żeby, aby», ros. dial. *abý*, scs. *aby* «gdyby».

Δ *por.* **by, być.**

AK

ach! (1) [LA] Δ *zn.* «wykrzyknienie wyrażające żywego odruch uczucia»: Ach, krolu wieliki nasz,/ Coż ci dzieją Męszyjasz [LA, 173, 1]. Δ *gram.* wykrz. Δ *etym.* psł. **aχъ*; ogsłow. – czes. *ach*, ros. *ach*, sch. *ah*; podobne wykrzyknięcia także w innych językach ie.

BT

aczkolić (1) [List] Δ *zn.* «chociaż»: Wiedz, moja namilejsza panno, iże aczkoliciem ja ot ciebie daleko, a wsza-koż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9]. Δ *gram.* spójnik *aczkoli* wprowadzający zd. okoliczni- kowe przyzwolenia, tu wzmacniony skróconą part. *ci* oraz przyłączający -*em*, czyli skróconą postać 1. os. lp. cz. ter. czas. *być*. Δ *etym.* zrost spójnika *a* (← psł. **a*) z pierwotną formą nieos. zaimka pytajnego *cz* (psł. **čb*) «co?» oraz part. uogólniającą *koli* (psł. **koli* || **kolě*), tu wzmacniony skróconą part. ekspresywną *ć* (← *ci* ← psł. **ti*), czyli formą C. psł. zaimka osobowego *ty* (tzw. *dativus ethicus*); zach. słow. – głuż. *hačkuli*, czes. *ačkoli*, stsłc. *ačkoli*. Δ *rozwój*: w postaci z part. -*ć* w j. stpol. jednostkowe, występujące obok *acz*, *aczkakole*, *aczbole*, *aczkoli*, *aczkolwie*, *aczle*, spełniających tę samą funkcję; współczesny odpowiednik formy *aczkoli* to wzmacnione kolejną part. -*wiek* (← psł. **věkъ*) nacechowane, książk. *aczkolwiek*.

Δ *por.* **czsokoli, gdziekoli, jakokoli, kakoćkoli, ktokoli, -ć.**

AK

adwent (2) [Kgn] Δ zn. 1. «przyjście»: Czsoż ci oni tego to adwe<n>tu miłego <Krysta> są k sobie przyjąć byli pożądali [Kgn II, 35, 3]. 2. «okres liturgicznego przygotowania do świąt Bożego Narodzenia»: Owa w pirwe niedziele tego to adwentu pożądali są wierni krześcijani przyszcia jego [Kgn II, 35, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. łac. *adventus* «przyjście»; inter. Δ *rozwój*: termin kościelny wprowadzony do j. stpol. wraz z chrześcijaństwem, najpierw w zn. «przyjście Chrystusa na ziemię» → «dzień upamiętniający hist. przyjście Chrystusa» → «okres poprzedzający dzień Bożego Narodzenia, najpierw 40-dniowy, następnie 4-tygodniowy».

KDK

albo (7) [Kśw, Kgn, RP] Δ zn. «spójnik» 1. «łączący człony alternatywne oraz wprowadzający zd. rozłączne – czyli, bądź»: Pokazuję iż są grzesznicy czteroracy, bo mówi to słowo albo siedzącym, albo śpiącym, albo leżącym, albo umarłym [Kśw, 11, 10-11]. 2. «wprowadzający treści łączne – i, zarówno jak»: Bądź to stary albo młody,/ Żadny nie udzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 11]. Δ *etym.* w j. pol. forma *albo* powstała ze starszej *alibo* po zaniku *i*, spowodowanym rozwojem fonetycznym, tak też – dłużej. *albo* «lub», błr. *albó* «lub». Δ *rozwój*: częsty w j. stpol. oraz współczesnych gwarach spójnik *abo* «albo, lub, czyli, czy» to wynik dalszego uproszczenia fonet. *albo*, bądź kontynuant spójnika *abo* – tylko dwu-, nie trójelementowego zrostu.

Δ por. **alibò**.

AK

ale (29) [Kśw, Pfl, Kgn, List, Park, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Ppuł] Δ zn. «lecz, zaś, jednakże»: Tego jeście nie uczynili, ale potępiwszy boga waszego, <pogańskim> bogom modłę jeście wzdwiali

[Kśw I, 10, 23]. Δ *gram.* spójnik łączący dwa przeciwnostawne człony lub zdania. Δ *etym.* psł. **ale* «spójnik przeciwnostawny, pierwotnie part. wzmacniająca»; zrost spójnika **a* z part. **le* || **lē* «jednak, tylko»; ogsłow. – czes. *ale*, ukr. *ále*, sch. *àli*.

Δ *por.* **le, lecz.**

AK

alibo (2) [KŚ] Δ *zn.* «albo, lub, czy to»: Ustawiamy, aby rycerz każdy alibo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. Δ *gram.* spójnik łączący człony lub zdania alternatywne, rozłączne. Δ *etym.* psł. **alibo* «spójnik rozłączny, pierwotnie part. wzmacniająca i pytająca», zrost spójnika **a* z part. psł. **li* «czy» oraz part. (wtórnie spójnikiem) **bo*; ogsłow. – słc. *alebo*, ukr. *abó*, ros. dial. *álibo*, *ál'bo* (ale współl. ros. bez pierwszego spójnika *lībo* «albo, lub, bądź»), słoweń. dial. *aliboj*. Δ *rozwój*: wychodzi z użycia do końca XV w., zastąpione skróconym *albo*.

Δ *por.* **albo, bo.**

AK

aliż (1) [Słota] Δ *zn.* «ale, lecz»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie,/ Aliż gdy za stołem siędzie [Słota, 188, 15]. Δ *gram.* spójnik spajający przeciwnostawnie, wzmacniony skróconą partykulą *ż* (← *że*). Δ *etym.* zrost spójnika *a* (← psł. **a*) z part. *li* (← psł. **li* «czy»), wzmacniony partykulą *że*, skróconą w wygłosowej pozycji posamogłoskowej; analogicznie w innych j. słow. – sch. *àli* «ale, lecz, jednak, ponieważ», bułg. dial. *alí* «ale, albo, czy», mac. pot. *ali* «albo, czyż», scs. *ali* «ale, jeśli». Δ *rozwój*: wychodzi z użycia w XVII w., zastąpione przez *ale*.

Δ *por.* **a, -ż.**

AK

amen (5) [Kśw, Słota, Tęcz] Δ *zn.* «liturgiczna aklamacja o znaczeniu

„Niech tak się stanie”; „To prawda”, wypowiadana na zakończenie modlitw, kazań itp.»: *Surge* ⟨z⟩ stadła grzesznego, *propera* w lepsze s dobre-go, *veni* do królestwa niebieskiego. Amen [Kśw II, 12, 40]. Słota, grzeszny sługa twoj,/ Prosi za to twej miłości,/ Udziel nam wszem swej radości. Amen [Słota, 190, 114]. Δ *gram.* rzecz., nieodm. Δ *etym.* zap. hebr. *āmen* «pewne, niech tak się stanie, zaprawdę godne wiary»; w brzmieniu oryginalnym przeszło do liturgii grec. i łac. Δ *rozwój*: występuje w wielu fraz., np. *jak amen w pacierzu* «pewne, na pewno», *to już amen* «już koniec, skończyło się coś ostatecznie, przepadło», *na amen* «całkowicie, zupełnie».

KDK

ani (10) [Pfl, RsP, RsK, Ppuł] Δ *zn.* «ni, również nie, nawet nie, wcale nie»: Przeto nie wstają niemościwi w sądzie ani grzesznicy w radzie prawych [Pfl I, 17, 6]. Jako Wojciech nie ukradł Michałowi świń, ani jich użytka ma [RsP, 44, 17]. Δ *gram.* spójnik łączący człony lub zdania z negacją, uznawane też za wyłączające; używany zarówno wtedy, gdy w zdaniu obecna druga negacja w postaci partykuły *nie*, jak i bez niej. Δ *etym.* psł. **ani* «spójnik wyłączający, pierwotnie partykuła wzmacniająca przeczenie»; zrost psł. spójnika **a* z part. przeczącą **ni* «i nie»; ogóln. – czes. *ani*, ukr. *áni*, błr. *aní*, ale ros., bułg., sch. tylko *ni*, bez nagłosowego spójnika.

Δ *por.* **ni**.

AK

anieł, anjeł, anioł, anjoł (13) [Kśw, Kgn, ŻMB] Δ *zn.* «istota duchowna, posłaniec Boga»: Tako lud boży ⟨przez an⟩jeła wiciążstwo odzirżeli, a pogani śmirć podjęli, bo ⟨anieli da⟩ni są nam na otwadzenie naszego ustraszenia, a piąte ⟨dani są nam⟩ anjeli

święci na nauczenie naszego nieumie-
nia [Kśw I, 10, 10-12]. Δ *gram.* rzecz., pol.
dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *anjoła* B.
lp., *anjele* W. lp. Δ *etym.* zap. grec.
angelos, łac. *angelus* «posłaniec»; inter.
Δ *rozwój:* łac. termin religijny *angelus*,
zap. przez czes. medium *anjel*, miał
w stpol. postać *anieł*, a po przegłosie
'e → 'o – *anioł*.

KDK

anioł zob. **anieł**.

KDK

anjeł zob. **anieł**.

KDK

anjoł zob. **anieł**.

KDK

ano (1) [Słota] Δ *zn.* «a jednak, a tym-
czasem, ale»: Siega w misę prze dru-
giego,/ Szukaję kęsa lubego,/ Niedo-
stojen nics dobrego./ Ano wždy widzą,/
Gdzie csny siedzi [Słota, 189, 34]. Δ *gram.*
spójnik łączący przeciwstawne zdania.
Δ *etym.* psł. **ano* «part. – a oto, a więc,
no tak», wtórnie spójnik «a jednak,
ale», prawdopodobnie zestawienie wy-
krzyknika **a!* i M., B. lp. r. n. zaimka
ono, po ściągnięciu; ogsłow. jako part.
i spójnik – czes. *ano*, ros. pot. *an*, dial.
áno, anó, sch. daw. *an*, dial. áno, àno.
Δ *rozwój:* jako spójnik tylko w j. stpol.,
obok part. *ano* «tak, tak właśnie, no
tak», która przetrwała do dziś.

AK

apostoł (2) [Kgn] Δ *zn.* «każdy z dwu-
nastu uczniów wybranych przez Chrys-
tusa i posłanych z misją ewangeliza-
cyjną»: Nasz Kryst miły jest, on swe
święte ap<osto>ły temu to nauczał był,
kakoćby oni na te<m>to świecie mie-
dzy krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 2].
A także ci święci ap<osto>li są oni to
byli czynili [Kgn VI, 40, 8]. Δ *gram.* rzecz.,
pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. grec. *apos-
tolos*, łac. *apostolus* «wysłannik, emi-
sariusz, człowiek obdarzony określona
misją», por. grec. *apostello* «wysyłam,
deleguję». Δ *rozwój:* obok zn. histo-

rycznego ukształtowało się zn. przenośne «zwolennik, krzewiciel jakiejś idei»; *książę apostołów* «św. Piotr», *apostał pogan* «św. Paweł».

KDK

ası (1) [Kśw] Δ *zn.* «ale, lecz»: Święta Katarzyna nie mieszkaci jeść stała, we złem nie leżała, asi i ty, <jiż> w błędnom stadle leżeli, ty jeść swoją nauką otwodziła, jakoż się czcie w je świętem żywocie [Kśw II, 11, 31]. Δ *gram.* spójnik przeciwnostawny. Δ *etym.* traktowany jako zrost spójnika *a* (psł. **a*) z part. ekspresywną *si* (← psł. **si*), z pochodzenia enklityczną formą C. zaimka zwrotnego *się* (← psł. **sę*), analogiczną do *ci* (← psł. **ti*), czyli do formy C. zaimka osobowego *ty*; zatem oba zaimki stanowią tzw. *dativus ethicus*; tylko zach.słow. spójnik i part. deiktyczna – dial. kasz.-słw. *as* «i, oraz», czes. *asi* «może, prawdopodobnie, prawie, blisko, około», stczes. *as(i)* «przynajmniej, choćby, około», może i «ale, lecz», słc. *as(i)* «prawie, blisko, około, prawdopodobnie»; możliwe jest odczytanie *a si i ty*, a wtedy *si* jest nieprawidłową formą B. lm. r. m. psł. zaimka **sę* «ten» (powinno być *sie* ← zach.słow. **sъjě*), analogiczną do *ty*, czyli B. lm. r. m. zaimka *ten* (psł. **tъ* «tamten»). Δ *rozwój*: *hapax legomenon*; w całości wyrażenie *a si i ty* – jeśli przyjmiemy taką lekcję – oznacza zatem «a tych i tamtych» i odnosi się do wymienionych rodzajów grzeszników; jest utartym związkiem frazeologicznym, w którym forma pierwszego zaimka upodobiła się do drugiego z nich (może też pod wpływem M. lm. r. m. *si* ← psł. **sъji*); por. analogiczne współczesne *to i sio*, zamiast oczekiwanej *to i sie*; w zależności od traktowania dyskusyjnej formy zmienia się funkcja *i* – jeżeli uznajemy *ası* za jeden wyraz, to następujące po nim *i* jest

tylko partykuł o zn. «i, również», gdy zaś *si* traktujemy jako pełnoznaczny zaimek, *i* jest spójnikiem łącznym o zn. «i, oraz».

AK

asyrski (2) [Kśw] Δ *zn.* «asyryjski; związany z Asyrią, pochodzący z Asyrii, starożytnego państwa w Mezopotamii»: I <mowi król asyr>ski do króla Ezechyjasza króla żydowskiego [Kśw I, 10, 2]. Δ *gram.* przym. dzierżawczy, odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* *asyrskiem* Msc. lp. r. m. Δ *etym.* derywat od nazwy własnej *Asyria*, utworzony za pomocą przym. -ski (← psł. *-bskъb).

IS

I aż (2) [Kśw, RP] Δ *zn.* «że, tak że»: A przeto, iże nie ją miał w swem narodzeni, gdzie by swą głowę podkłonił, togodla przed wołem a przed osłem w jasłkach s<yn Boży położon> był, bo dziewica Maryja, aż pieluszek dobrych nie jąmiała, a togodla ji we złe chustki ogar<nęła> [Kśw IV, 13, 28]. Rzucać się jak kot na myszy,/ Aż twe sierce ciężko dyszy [RP, 197, 66]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. podrzędne – tu: okolicznikowe. Δ *etym.* psł. *aže «part. i oto, a oto», wtórnie spójnik; zrost spójnika *a* (psł. *a) z part. *že*, po zaniku nieakcentowanego wygłosowego -e; połączenie dwóch pierwotnych part. *a* i *že*, a zn. całości «i oto, a oto»; w j. słow. jako part. deiktyczna, wzmacniająca lub spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe, przede wszystkim warunku, czasu, skutku i in. – dłuż. *aż*, *aże*, dial. *haž*, *ažy*, part. «až» oraz spójnik «dopóki, dopóki nie, až», czes. *až*, part. «až», stczes. *aže*, *až*, spójnik «dopóki nie, dopóki jak, až», słc. *až*, part. «blisko, około», spójnik, ros. pot. i dial. *až*, part. «až do, a oto», ukr. *až* «a oto, a». Δ *rozwój:* jako spójnik w pełni żywotny również w XVI w., potem z wolna wychodzi z użycia; funkcjonuje

do dziś jako partykuła wzmacniająca.

Δ por. **II aż.**

AK

II aż (1) [RsK] Δ zn. «part. uwydatniająca kres»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20].

Δ zob. **I aż.**

AK

B

babka (1) [Kgn] Δ zn. «akuszerka, położna»: Jozef podług obyczaju niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał nagotował, czsoż ci jest jedne było to jimię dziano, a drugie Salomee [Kgn II, 37, 101]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ etym. formacja pochodna od *baba*, wyraz rodzimy, bardzo stary, onomatopeiczny, powstały w wyniku niemowlęcego podwojenia sylaby (por. *mama*, *tata*, *ciocia*, *niania*, *dziadzia*), pierwotnie bez ścisłe określonego zn., psł. **baba*; ogsłow. – czes. *bába*, ros. *bába*, sch. *bába* (por. lit. *bóba* «stara kobieta», niem. *Bube* «chłopiec», fr. *bébé* «dziecko», ang. *baby* «dziecko»). Δ rozwój: w j. pol. obecny od XIV w., wieloznaczny: «matka matki i ojca», «kobieta zamężna», «stara kobieta»; liczne zn. metaforyczne: «rodzaj pieczywa», «kloc, kłoda», różne gatunki roślin i zwierząt; *babka* to hist. formacja dem., która uległa neutralizacji, stąd nowe zdrobnienia: *babcia*, *babusia*, *babunia*; nazwą neutralną jest też zachowane w gwarach *babka* «wiejska akuszerka, położna». Żywotność zachowującą zn. związane z pokrewieństwem, zn. kulinarnie, techniczne i przyrodnicze.

KDK

bać się (1) [RP] Δ zn. «lękać się, odczuwać strach»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyścić epistoly [RP, 198, 87]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; ndk. Δ etym. pie. **b^hōi-* || **b^həi-* || **b^hi-* «bać się»; psł. **bojati sę*; ogsłów. – czes. *bát se*, ros. *boját'sja*, sch. *bojati se*, scs. *bojati sę* (por. lit. *bijóti* «bać się», stind. *bháyate* «boić się»). Δ rozwój: psł. **bojati sę* → stpol. **bojaći sę* || **bojeći sę* || **baći sę* → stpol., śrpol. *bojeć sę* || *bojać sę* (wlkp., maz.) || *bać sę* (młp., śl.) → npol. *bać sę*; pol. dial. *bać sę*, *bojać sę*, *bojeć sę*, *bojić sę*. Δ por. **bojaźń**.

WD

bałwan (1) [ŻB] Δ zn. «posąg pogańskiego bożka»: Ale nie mołów, by waszy bałwan<o>wie bogowie byli [ŻB II, 32, 24]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. pochodzenie niejasne, być może jest to prastara pożyczka ze wschodu, ale źródło niepewne; występuje w wielu jęz. – czes. *balvan*, ukr. *balván*, mac. *balvan*, psł. **balvānъ* (por. lit. *bulvōnas*, rum. *bołovan*, węg. *bálvány*). Δ rozwój: pierwotne zn. «posąg bożka» rozszerzone następnie na zasadzie podobieństwa kształtu na inne przedmioty: «wysoko sterczący głaz», «kloc, pień», «podłużny blok soli», «wierzchołek wysokiej fali morskiej»; w XX w. nowe zn. «głupiec, dureń, cymbał».

KDK

barzo (11) [List, Park, LA, BZ, ŻMB, RP] Δ zn. «w wysokim stopniu, znacznie, wielce»: Sierce me jeło barzo płakać [List, 115, 7]. A miał barzo wielki dwór [LA, 173, 13]. I uźrzał Bog wszystko, czsoż był stworzył, a to wszystko jest barzo dobre [BZ, 72, 56]. Cożeś mi go obiecował tako barzo wiele [ŻMB, 180, 28]. Czemu się tako barzo lękasz? [RP, 196, 49]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. **břzo* «szybko,

przedko»; ogsłow. – czes. *brzo* «wcześnie», ros. *bórz*, sch. *břz* «szybki, skory», scs. *brъzo*. Δ *rozwój*: w XVI w. w wyniku wzmacnienia grup spółgłoskowych powstała postać *bardzo*.

BT

bądź (1) [RP] Δ *zn.* «albo, lub; tu kontekstowo: zarówno, jak»: Bądź to stary albo młody,/ Żadny nie udzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 11]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający alternatywne składniki lub zdania, tu: pozornie rozłączne, w rzeczywistości w związku łącznym. Δ *etym.* psł. **bądi* spójnik rozłączny «albo, lub» i partykuła uogólniająca; dawna 3. os. lp. tr. rozk. (psł. **bądi*) od czas. *być* (psł. **byti*); jako spójnik rozłączny lub part. uogólniająca też w innych j. slow. – czes. *bud'* – spójnik, ukr. *bud'* – part. uogólniająca w złożeniach z zaimkami *bud'* – *kotoryj*, słown. *bądi* – spójnik i partykuła. Δ *rozwój*: już w psł. funkcja rozłączna rozwinięła się ze znaczenia życzącego formy czasownikowej.

Δ *por.* **być**.

AK

będąc zob. **być**.

WD

będący zob. **być**.

WD

bić (3) [Kgn, ŽB, ŽMB] Δ *zn.* «chłostać, smagać»: A miotłami ji bić i z jego ji skory żywo obłupić [Kgn VI, 41, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *bije* cz. ter. lp. 3. os. Δ *etym.* pie. **b^hei(ə)-* || **b^hi-*; psł. **biti* «uderzać»; ogsłow. – czes. *bít*, ros. *bit'*, sch. *bíti*, scs. *bitb* (por. awest. *byente* «biją, zwalczają», niem. *Beil* «topór»). Δ *rozwój*: psł. **biti* → stpol. **bíći* → stpol., śrpol. *bić*; w j. stpol. też w zn. «napadać», «zabijać», «wbijać, zakładać», w str. zwrotnej *bić się* «walczyć, wojuwać, potykać się»; bogata fraz. *nie w ciemię bity* «sprytny, dający sobie radę w każ-

dej sytuacji», *bić na alarm* «wzywać do gotowości», *z bijącym sercem* «ze wzruszeniem; z biciem serca».

Δ *por. pobić, zabić.*

WD

bieżeć (1) [Satyra] Δ *zn.* «biec, iść spiesznie»: Namysłem potraci kliny,/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra, 191, 20]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę, -'isz;* ndk. Δ *etym.* pie. **b^heg^u-* «uciekać, umykać»; psł. **běžati* ← **běžeti* ← wcz.psł. **běgēti* (← **bēgēti*); ogsłow. – czes. *běžet*, ros. *bežát'*, sch. *bjěžati*, scs. *běžati* (por. lit. *běgti*, łot. *bēgt*). Δ *rozwój:* psł. **běžati* → stpol. **bežaci* (zmiana *-ači* na *-eči* to wynik analogii do czas. typu *widzieci*) → stpol., śrpol. *bežeć*; w j. stpol. też w *zn.* «uciekać», «upływać (o czasie)» i «napadać, robić zajazd»; dziś wyraz książk.; gw. *bieżeć* || *bieżyć.*

WD

biodra (1) [Park] Δ *zn.* «wypukłość, tu: zaokrąglony kształt»: Z wirzchem okręgiem piszy *b/ Biodry* tako napiszesz swee [Park, 108, 14]. Δ *gram.* rzecz., psł. **bedro* dekl. *-o-* r. n. || **bedra* dekl. *-a-* r. ż. → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **bedro* || **bedra* ← pie. **bhedh-* || **bhe-n-dh* «związywać (zżęte zboże) w snop»; zatem **bedro* ← **bhedh-r-* *-om* «przewiązka snopa», potem o skutku ciasnego związania, wypukłości snopa poniżej przewiązki, stąd metafora o wypukłości ciała poniżej pasa; ogsłow. – czes. *bedró* «lędźwie, biodro», przen. «plecy, barki», ros. *bedró* «udo, okolica kości biodrowej», dial. «część warsztatu tkackiego»; «górną część uda», bułg. *bedró* «udo», scs. *bedra* «biodro». Δ *rozwój:* w j. ogpol. dominuje *zn.* anatomiczne i forma r. n., natomiast w gw. Młp. i Maz. w użyciu są formy r. ż. bez przegłosu: *ta biedra*, także w *zn.* przen., np. *biedra fury* «bok fury wystający poza drabinę».

KDK

biskup (1) [Kgn] Δ zn. «wyższy rangą kapłan»: Tedy więc biskupowie te to jiste ziemie są się oni byli sjachali [Kgn VI, 40, 20]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. m. Δ etym. średniowieczna pożyczka stczes. *biskup* ← stwniem. *biskof* ← łac. *episcopus* ← grec. *episcopos* «nadzorca»; w j. stpol. występowały także formy: *biskop*, *piskop*, *biskupia*. Δ rozwój: pierw. ogólne zn. «dostojnik kościelny», następnie «duchowny katolicki mający najwyższy stopień święceń, zwykle zarządzający diecezją»; por. daw. przysł.: *Z księdza bywa biskup*; *Kardynał nie biskup, kasztelan nie wojewoda* oraz terminy: *biskup polowy* «stojący na czele duchowieństwa katolickiego w wojsku», *biskup rzymski* «papież».

KDK

blady (2) [RP] Δ zn. «niemający rumieńców; mizerny»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica [RP, 196, 29]. Δ gram. przym., odm. prosta || złoż. Δ formy tekstowe: *blady* B. lp. r. m. odm. złoż. Δ etym. pie. **blaíd-* «blady, bezbarwny»; psł. **blědъ(jь)* «o barwie nienasyconej, mało intensywnej, zbliżonej do białej»; ogsłow. – czas. *bledý* «blady; przen. niewyraźny, lichy», ros. daw. *blédyj*, ros. dial. *bledój* «blady», sch. *blijed* «blady», scs. *blědъ* (por. lit. *blaivas* «blady, bezbarwny; niebieski», stang. *blāt* «blady»). Δ rozwój: psł. **blědъjь* → stpol., śrpol. *blady*; w dobie stpol. przym. funkcjonował także w zn. «słaby, chory, niedołężny».

IS

błędny (1) [Kśw] Δ zn. «grzeszny»: <Jiż> w błędnom stadle leżeli [Kśw II, 11, 32]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. psł. **blōdъnъ(jь)* «błąkający się, zabłąkany» ← **blōditi* «błądzić»; ogsłow. – czes. *bludný* «zawierający błąd; mylny; heretycki», ros. *blúdnyj*,

ukr. *blúdnyj* «zgłąkany, mylny», sch. *blūdan* «sprośny, wszeteczny, błędny (syn)» (por. lit. *blēstis* || *blīsti* «stawać się mętnym», łot. *blenst* || *blenzt* «słabo widzieć», stwniem. *blint*, niem. *blind* «słepy, ciemny», ang. *blind* «niewidomy»). Δ rozwój: psł. **błodnъjь* → stpol. **błod'ny* → stpol., śrpol. *błędny*; pierwotne zn. «związany z błędzeniem; głąkający się» uległo rozszerzeniu, w j. stpol. przym. funkcjonował w zn. «grzeszny», «fałszywy», «obłykany», «wprowadzający w błąd (o drogach)», «zabłykany, głąkający się».

IS

błogosławić

błogosławiony (4) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «szczęśliwy w Bogu, miły Bogu»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych [Pfl I, 17, 1]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ etym. od czas. *błogosławić*, ze stczes. *blahoslaviti* (← scs. *blagosloviti*, kalka z grec. *eulogein* dosł. «dobrze mówić») – termin religijny, występuje i w innych j. słow., por. ros. *благословить*, sch. *благословити*. Δ rozwój: w stpol. też w zn. «uwielbiony, pełen chwały», w tekstach religijnych jest odpowiednikiem łac. *beatus, benedictus* (może pod wpływem czes. *blahoslověny*); dziś też w użyciu rzeczownikowym w zn. «osoba zmarła, beatyfikowana przez papieża»; fraz. *być w błogosławionym stanie* «być w ciąży»; im. w j. śrpol. ulega adiektywizacji.

WD

błogosławiony zob. **błogosławić**.

WD

bo, boć (24) [Kśw, Pfl, RsP, Słota, Park, ŻMB, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. «ponieważ zatem»: A pogani śmirć podjęli, bo <anjeli da>ni są nam na otwadzenie naszego nieumienia [Kśw, 10, 11]. Czso pozwał Jakub miedzy mną a miedzy Bodzechną, to pozwał po prawie, bośmy to sądzili [RsP, 45, 32]. Pożałuj mię stary, młody,/ Boć mi przyszły

krwawe gody [ŻMB, 180, 6]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. przyczy- nowe; jak każdy spójnik może być wzmacniony part. (*boć*) oraz może przyłączać ruchome końcówki osobowe (*bośmy*). Δ *etym.* pie. **ba* part. wzmacniająca, zapewniająca; psł. **bo* pierwotna enklityczna partykuła wzmacniająca, wtórnie spójnik; wyraz ogsłow. – słc., stczes., ukr., sch., scs. *bo* «bo- wiem» (odpowiedniki w innych j. wy- wodzących się z pie. – lit. *bà* «tak, oczywiście; przecież, gdyż», łot. *ba* – enklityczna partykuła wzmacniająca, goc. *ba* – enklityczna partykuła wa- runkowa, awest. *bā* – partykuła emfa- tyczna «zaprawdę, że»).

Δ *por.* -ć.

AK

boć zob. **bo.**

AK

Bog, bog (74) [B, Kśw. Pfl, RsP, RsK, Kgn, ŻB, BZ, LA, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «Deus»: Bogiem, sławienna Maryja [B, 1, 163]. Służcie Bogu w bojaźni i wiesielcie się jemu ze drżeniem [Ppuł II, 11, 53]. Na początku Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 2, 71]. 2. «bóstwo pogańskie lub posąg bóstwa»: <Pogań- skim> bogom modłę jeście wzdawali [Kśw I, 10, 23]. Ale nie mołów, by waszy bałwan<o>wie bogowie byli, aleć są diabli [ŻB II, 24, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *Boże* W. lp., *bogow* D. lm. Δ *etym.* psł. **bogъ*, ogsłow. – czes. *bůh*, ros. *bog*, ukr. *boh*, bułg. *bog*, scs. *bogъ* (por. stind. *bhága* «dobre, szczęście», «pan, udzielający dobra»). Δ *rozwój:* przełomu w rozwoju zn. wyrazu dokonało monoteistyczne chrześcijaństwo – rzeczownikowi pospolitemu *bog* nadano rangę jednostkowej nazwy własnej *Bog*, odpowiednik łac. *Deus*, grec. *Theós*, hebr. *El, Elohim*; w roz- budowanej rodzinie wyrazowej od

podstawy *-bog-* znajdują się formy kontynuujące wszystkie znaczenia: 1. *bogaty*, *bogactwo*, *ubogi*; 2. *bożek*, *bogini*; 3. *Bożyc*, *Bogurodzica*; są także formy wyrazowe, w których zbiegają się różne zn., np. *bóstwo* «natura Boga», «bóg pogański», «ideal, przedmiot uwielbienia».

Δ por. **bostwo, boży, bogdaj, nieboga, nieborak, nieboże.**

KDK

bogdaj (1) [Słota] Δ zn. «niechby, oby»: Bogdaj mu zaległ usta wrzod! [Słota, 188, 26]. Δ gram. part. rozpoczynająca zdanie wyrażające życzenia lub zaklęcia. Δ etym. stpol. zwrot *bog daj!* składa się z M. lp. psł. rzecz. **bogъ* i tr. rozk. 3. os. lp. psł. czas. **dati*; także czes. *bohdá*, *bo(h)dejž*, słc. *bodaj*, ros. dial. *bogdáj*, *bodáj*. Δ rozwój: stpol. *bog daj!* → *bogdaj* → *bodaj*; od XVI w. także inne znaczenia: part. ograniczająca, osłabiająca treść wypowiedzi «choć, choćby, przynajmniej, prawdopodobnie».

Δ por. **Bog, dać.**

BT

bojaźń (1) [Ppuł] Δ zn. «uczucie strachu, lęku»: Służcie Bogu w bojaźni i wiesielcie się jemu ze drżeniem [Ppuł II, 11, 53]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **bojaznъ* derywat utworzony za pomocą suf. **-znb* od czas. **bojati się*; ogsłów. – czes. *bázen*, ros. *bojázn'*, scs. *bojaznъ*. Δ por. **bać się.**

WD

bojowanie (1) [Kśw] Δ zn. «bitwa, wojna»: Iżby w przypadku potrzebny bojowania a szermice z nieprzyjacielmi umiał miecze wziąć [KŚ, 124, 13]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ etym. formacja pochodna od czas. *bojować* (płd. pol.) || *bojewać* (wlkp.) ← psł. **bojevati* ← **bojь*. Δ rozwój: w j. stpol. ta formacja ma

nie tylko zn. czynnościowe «to, że ktoś bojuje», ale także zn. podmiotowe «walka, wojenna służba»; w epokach późniejszych wyraz wychodzi z użycia na rzecz synonimicznego *wojowania*.

KDK

bóstwo (2) [Kśw, LA] Δ zn. 1. «Bóg»: Gdańsk się, prawi, uśmierzyło tak mocne bóstwo, w czem bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 42]. 2. «natura boska, boskość»: Przydaj rozumu k mej rzeczy,/ Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → dekl. n. Δ *etym.* psł. **božbstvo*, rzecz. utworzony formantem *-bstvo od **bogъ*; por. czes. *božstvo*, ros. *božestvó*, sch. *božastvo*. Δ *rozwój*: psł. **božbstvo* → stpol. *božstvo* → *bozstvo* → *bostvo* → śrpol. *bóstvo*; w rozwoju hist. wyraz rozszerzył zn. na «przedmiot kultu; bożek», także przen. «ideal; przedmiot uwiebienia, zachwytu».

Δ por. **Bog.**

KDK

boży (19) [Kśw, Pfl, Słota, Park, ŽB, BZ, Ppuł] Δ zn. «związany z Bogiem; należący do Boga»: Tako lud Boży (przez an)jeła wicięzstwo odzirżeli [Kśw I, 10, 10]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *Bożemu* C. lp. r. m. Δ *etym.* psł. **bog-jь* → **božb(jь)*; ogsłow. – czes. od XIV w. *boží*, ukr. *bóžyj*, sch. *bōži*, scs. *božii*. Δ *rozwój*: psł. **božbjь* → stpol. **boži* → stpol., śrpol. *boży*.

Δ por. **Bog.**

IS

bożyc (1) [B] Δ zn. «Syn Boży»: Twego dzieła Krzciciela, bożycze,/ Usłysz głosy [B, 163, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **božicь* ← **bog-itjь*, formacja utworzona za pomocą formantu *-itjь od **bogъ*. Δ *rozwój*: wyraz zachowany tylko w tekście B.

Δ por. **Bog.**

KDK

bracia (3) [Kśw, KŚ, ŻMB] Δ zn. «członkowie tej samej grupy ludzi, odczuwanej jako wspólnota»: Widźcie, bracia miła, zbawienie, widźcie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 9]. Δ gram. rzecz., zbior., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. mieszana. Δ etym. formacja zbior. od **bratrъ*, derywowana za pomocą formantu *-ьja-; zach.słow., płd.słow. **bratrъja*. Δ rozwój: związany z losami rzecz. *brat*, ponieważ dawne formy lm. tego wyrazu zginęły, a ich miejsce zajęły odpowiednie formy zbior.; konsekwencją tego była zmiana dawnego r. ż.: *ta bracia była* na r. mos.: *ci bracia byli*; dawną formę zbior. (*ta*) *bracia* kontynuuje poświadczona w XIX w. forma (*ta*) *brać* (np. *szlachecka*).

Δ por. **brat**.

KDK

brać (1) [Ppuł] Δ zn. «obejmować»: Krystus w dziedzictwo bierze wszystek lud swój [Ppuł II, 53, arg]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ etym. pie. **b^her-* «nieść, unosić»; psł. **bъrati*; ogsłow. – czes. *brát*, ros. *brat'*, sch. *bräti*, scs. *bъrati* «zbierać, brać» (por. lit. *ber̄ti* «sypać», łac. *ferre* «nieść»); zn. «brać» powstało w formach prefiksalnych (psł. **sъbъrati* «znieść» → «zebrać»), później uogólnione na czas. podstawowy. Δ rozwój: psł. **bъrati* → stpol. *brać(i)* → śrpol. *brać*; pierwotne zn. «nieść» zachowane w wyrazie *brzemię* «ciężar, który się niesie».

WD

brat (2) [RsP, Kgn] Δ zn. «każdy z synów, mających wspólnych rodziców, w stosunku do drugiego syna lub córki»: Jako Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwi wyszedł [RsP, 45, 42]. A świętego Bartłomieja są oni byli jeśli a do brata tego jistego króla są go oni byli przywiedli [Kgn VI, 40, 22]. Δ gram. rzecz., pierw. psł.

dekl. *-r-*, następnie *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **bratrъ* ← pie. **bhrātēr*; ogsłow. – czes. *bratr*, ros. *brat*, ukr. *brat*, sch. *brät*, scs. *bratъ* (por. lit. *broterelis*, łac. *frater*, grec. *phráter*, niem. *Bruder*). Δ *rozwój*: prymarne zn. odnosi się do nazw z zakresu stopni pokrewieństwa, por. np. *brat rodzony*, *ciołeczny*, *stryjeczny*; wtórne przen. zn. to: «zakonnik, szczególnie bez święceń kapłańskich», «członek bractwa», «człowiek związany z innymi wspólną ideą», «równy drugiemu co do stanu, urzędu».

Δ *por. bracia.*

KDK

bronić się

bronię się (1) [RsK] Δ *zn.* «broniąc się»: Co uczynił, to uczynił bronię sie ot swego żywota [RsK, 48, 17]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* od czas. psł. **borniti* (← rzecz. **bornъ* «spór, walka, obrona»); ogsłow. – czes. *bránit*, strus. *boroniti*, scs. *braniti*. Δ *rozwój*: zach.słow. **bornę się* → stpol. *bronę się*; z odm. rzeczownikowej tego im. zachowała się w j. pol. tylko forma *broniąc się* (dawny B. lp. r. m.), która uległa adwerbizacji; dziś jest to im. przysłów. współl.

Δ *por. obrona.*

WD

bronię się zob. bronić się.

WD

brudny (1) [Słota] Δ *zn.* «nieczysty, zanieczyszczony»: A je s mnogą twarzą cudną,/ A będzie mieć rękę brudną [Słota, 188, 28]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* płn.słow. **brudъnъ(jь)* «ostry, nieprzyjemny → budzący obrzydzenie → paskudny, brudny» ← **brudъ* || **bridъ*; płn.słow. – głuż. *brudny*, słc. *brudný* «też brzydki, wstrętny», ukr. *brudnýj*, błr. *brúdny*. Δ *rozwój*: płn.słow. **brudъnъjь* → stpol. **brud'ny* → stpol., śrpol. *brudny*.

IS

bujać (4) [Kśw] Δ zn. «być zuchwałym, pysznym»: Jidzie tobie krol śmierny na to, iżby ty nie bujał, iżby onego bujnego króla dyjabła nie naśladował [Kśw IV, 13, 35]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'e, -'esz → śrpol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. *bujati (← przym. *buju); ogsłow. – czes. bujet «bujnie, silnie rozrastać się», ukr. bujaty, sch. bùjati, scs. obujati «ogłupieć; stracić smak». Δ rozwój: psł. *bujati → stpol. *bujaći → stpol., śrpol. bujać; zn. «kołysać», «kłamać, oszukiwać» późniejsze; fraz. bujać w obłokach «marzyć».

Δ por. **bujny**.

WD

bujny (2) [Kśw] Δ zn. «przekraczający pewną miarę; zuchwały, pyszny»: Iżby onego bujnego króla dyjabła nie naśladował [Kśw IV, 13, 36]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. *b^hū- || *b^heu(e)- «rosnąć, dojrzewać»; psł. *bujuń(jb) «nadmierny» ← *buju «nadmiernie rosnący; dziki; głupi» (por. stczes. buj «głupi», ukr. daw. buj || búij «porywczy, głupi», scs. bui «głupi»); ogsłow. – czes. bujny «szybko, obficie rosnący; jurny; swawolny», ros. bújnyj «porywczy, gwałtowny», błr. bújny «duży, obfitły», sch. bùjan «gwałtowny, burzliwy», słoweń. bújen «silnie rosnący» (por. stind. bhújān «większy, silniejszy», stind. bhávja «obecny, będący; dorosły, dojrzały»). Δ rozwój: psł. *bujuń(jb) → stpol., śrpol. bujny; w XVI w. wyraz funkcjonował także w zn. «rozhukany, gwałtowny».

Δ por. **bujać**.

IS

by (25) [Kśw, RsP, RsK, Kgn, Słota, ŻB, ŻMB, Park, Tęcz, RP, Satyra] Δ zn. «spójnik wprowadzający zdania podrzędne» 1. «okolicznikowe – aby, żeby»: Bych ci nie przedłużył/ Ani teskności uczynił,/ Patrzy obiecada

meego [Park, 109, 2]. Pomoże mi to działało złożyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć [RP, 195, 4]. **2.** «dopełnieniowe – że, jakoby»: A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działały [Tęcz, 194, 13]. Mnimać każdy człowiek prawie,/ By był prostak na postawie [Satyra, 191, 24]. Δ etym. psł. **by* (pie. **bʰūt*), pierwotna forma 3. os. lp. aorystu czas. psł. **byti*, używana do tworzenia trybu warunkowego, wtórnego partykuła oraz spójnik; jako spójnik też w innych j. słow. – czes. *by* wprowadza zd. celowe, przest. w zd. warunkowych «gdyby; choćby, chociażby», ros. dial. *by* – zd. celowe i dopełnieniowe, słoweń. *bi* – zd. warunkowe «ješliby».

Δ por. **aby, być.**

AK

być (302) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, ŁA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] I w funkcji samodzielnej: Δ zn. **1.** «żyć, istnieć»: Ta słowa pisze mądry Salomon, a są słowa Syna Bożego [Kśw II, 11, 2]. **2.** «zdarzyć się, stać»: Lepak rzecze Bog: Bądź stworzenie wpośród wod [BZ, 71, 7]. **3.** «być obecnym»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umówił się s tem [RsP, 44, 1]. II w funkcji niesamodzielnej: Δ zn. **1.** «czas posiłkowy służący do tworzenia złoż. form czas.»: a) «cz. przesz. złoż.»: I na stolcu naglego spadnienia nie siedział jest [Pfl I, 17, 1]. b) «cz. zaprzesz. złoż.»: A także ci święci ap<osto>li sąć oni to byli czynili [Kgn VI, 40, 8]. c) «cz. przysz. złoż.»: Władać będziesz nad nimi w mietle żelaznej [Pfl II, 17, 9]. d) «tr. przyp.»: Przemow k matce, bych się ucieszyła [ŻMB, 180, 18]. e) «str. biernej»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod [Ppuł I, 52, 3]. **2.** «łącznik w orzecz. złoż.»: Jako prawie wiemy i świączymy, eż Dobko nie był gospodarzem [RsK, 48, 4]. Δ gram. czas.

psł. kon. V atem. → stpol. kon. IV atem. → stpol., śrpol. *jestem*, *jesteś*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *jeśćm*, *-eśm*, *-(e)m* cz. ter. lp. 1. os., *jeś*, *-eś* 2. os., *jest*, *jeść*, *je* 3. os., *jesmy*, *-smy* lm. 1. os., *jeście*, *-ście* 2. os., *są* 3. os.; *-śm* był cz. przesz. lp. 1. os., *(jest)* był, *(jest)* było, *(jest)* była 3. os., *(są)* byli, *(są)* były lm. 3. os., *jesta* była lpdw. 3. os.; *będzie* cz. przysz. lp. 1. os., *będziesz* 2. os., *będzie* 3. os., *będą* lm. 3. os.; *bądź* tr. rozk. lp. 3. os., *bądźmy* lm. 1. os., *bądźcie* 2. os.; *bych* tr. przyp. lp. 1. os., *by* 2. i 3. os., *bychom* lm. 1. os., *byście* 2. os., *by* 3. os.; *będące* im. cz. ter. czynny B. lp. r. n., odm. złoż.; *będąc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **b^hū-* || **b^heu(ə)-*; psł. **byti* «istnieć, żyć; przebywać, zdarzyć się»; ogsłow. – czes. *být*, ros. *byt'*, sch. *bīti*, scs. *byti* (por. lit. *būti*, łac. *fuī* «byłem», stind. *bhávati* «powstaje, jest, staje się»); supletywizm form cz. ter. i przysz. odziedziczony z j. psł.; pie. **es-* || **s-*; psł. **esmь*, **esi* : **sqtъ*; ogsłow. – czes. *jsem*, *jsi* : *jsou*, dłuż. *som*, *sy* : *su*, ros. *jest'* : przest. *sut'*, scs. *jesmь*, *jesi* : *sqtъ* (por. łac. *sum*, niem. *ist*, ang. *is*); psł. **bōdq*; ogsłow. – czes. *budu*, ros. *búdu*, sch. *bùdēm*, scs. *bōdq*, stpol. *będący* «przyszły» (por. łac. *futurus*), wtórnie «który jest» (zamiast stpol. *sący*); stosunek **by-* (*byti*) : **bō-* (*bōdq*) niezupełnie jasny. Δ *rozwój*: psł. **byti* → stpol. *być(i)* → śrpol. *być*; temat bezok. zachowany w formach *był*, *-byty*, *-bywszy*, *by* (part. tr. przyp.); *jestem* (oparte na formie 3. os. lp. *jest*) według *byłem* (← *był jeśm*); w XVI w. w cz. ter. też *sąsmy*, *sąchmy*, *sąście* (dziś gw.); innowacyjne formy tr. przyp. z aortystycznym *być* (zamiast pierwotnego **bi*) już w j. stpol.aczynają się upodabniać do form cz. przesz. tego czas. (*bych* → *bym* analogicznie do *byłem*).

Δ por. **by, bydlić, bywać, pobyt, przebyt, przebywać.**

WD

bydlić (2) [Kgn, Satyra] Δ zn. 1. «żyć, mieszkać, przebywać»: Kakoćby oni na tem to świecie miedzy krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 3]. 2. «postępować»: Chytrze bydlą s pany kmiecie [Satyra, 191, 1]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ etym. zach.słow. **bydliti* (← rzecz. **bydlo* «to, co służy bytowi») – czes. *bydlit* «mieszkać, zamieszkiwać», dłuż. *bydlić*. Δ rozwój: zach.słow. **bydliti* → stpol. **bydlići* → stpol., śrpol. *bydlić*; wyraz wychodzi z użycia w okresie śrpol.

Δ por. **być.**

WD

byle (1) [Słota] Δ zn. «żeby, aby»: Ukrawai często a mało,/ A jedz, byleć się jedno chciało [Słota, 189, 73]. Δ gram. spójnik wprowadzający zd. okoliczni-kowe warunku (tu wzmacniony skróconą part. *ci* – *byleć*). Δ etym. wyraz powstały w j. pol.; zrost part. trybu warunkowego, czyli dawnej formy 3. os. lp. aorystu *by* (← psł. **by*, od czas. *być* ← psł. **byti*) z partykułą *le* (psł. **le* || **lě*) «jednak, tylko».

Δ por. **być, le.**

AK

bywać (1) [KŚ] Δ zn. «być często, wielokrotnie»: Gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni [KŚ, 124, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. **byvati* (iter. do **byti*); ogsłów. – czes. *bývat*, ros. *byvát'*, sch. *bívati*, scs. *byvati* (por. lit. *buvóti*); pie. oboczność apofoniczna *ū* : *ōu* poświadczona jest w morfemach rdzennych wyrazów *by-ć* : *byw-ać* : *baw-ić* (← psł. **baviti*, kauz. wobec **byti*, pierwotne zn. «powodować, że coś istnieje, jest»).

Δ por. **być, przebywać.**

WD

C

cał, cały (3) [Park, ŻB] Δ zn. 1. «od początku do końca»: Teda tę całą drogę kazania nie przestajał [ŻB I, 31, 15]. 2. «w całości, nienaruszony»: I puścił ji cała i zdrowa onej niewieście [ŻB II, 31, 19]. Δ gram. przym., odm. prosta (*cał*), odm. złoż. (*cały*). Δ formy tekstowe: *cał* M. lp. r. m. Δ etym. pie. **kaiilo-* || **kaiļū-* «zdrowy, nieuszkodzony»; psł. **cēlъ(jь)* «obejmujący wszystkie części składowe, pełny; zdrowy; prawdziwy»; ogsłów. – czes. *celý*, ros. *celyj*, ukr. *cilij*, bułg. *cjal*, scs. *cēlъ* «cały, zdrowy» (por. stprus. *kails*, goc. *hails*, stwniem. *heil*, ang. *hale* «zdrowy», szwedz. *hel* «cały»). Δ rozwój: psł. **cēlъjь* → stpol. *cały* → śrpol. *cały*; w j. śrpol. formy odm. prostej zanikły (reliktem daw. Msc. lp. jest przysłów. *wcale*), zachowały się postaci odm. złoż.: *cały*, *cała*, *całe*.

IS

cały zob. **cał**.

IS

chąziebny (1) [RsP] Δ zn. «dokonany drogą kradzieży, po złodziejsku»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił źrzebca szestroka chąziebną rzeczą ani go użytka mam [RsP, 45, 38]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. derywat od słow. rzecz. *chąsa* || *chąza* || *chąźba* (prawdopodobnie od goc. *hansa* «drużyna»); wyraz podst. występuje w j. zach. słow. i pół. słow. – por. stserb. *chusa* «napad, zasadzka», stbułg. *chonsa* (por. niem. *Hansa, Hanse*). Δ rozwój: w j. stpol. wyraz przyjmował formy *chąziebny*, *chądziebny*, *chąziebny*; występował również w wyr. *kara chąziebna* «kara, grzywna za kradzież»; po XVI w. przym. wyszedł z użycia.

IS

chcąc zob. chcieć.

WD

chcieć, chocieć, kcieć (22) [KŚW, RSP, Kgn, Słota, List, Park, ŻB, ŁA, ŻMB, RP, Satyra] Δ zn. «pragnąć, życzyć sobie; zamierzać»: <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Przysiągłem jeśm iż wam chciał <oddać z>iemię wrogow waszych [KŚW I, 10, 21]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'e, -'esz; ndk. Δ formy tekstowe: *chczę, kcę* cz. ter. lp. 1. os., *chcesz* 2. os., *chce* 3. os., *chcą* lm. 3. os.; *chciałem* cz. przesz. lp. 1. os., *chciał*, *chciało* 3. os.; *chcąc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ etym. psł. *χotěti, nowsze (ze zredukowaną samogłoską) χъtěti; ogsłow. – czes. *chtít*, *chci*, ukr. *chotíty*, *chtíty*, sch. *hötjeti*, *htjëti*, scs. *chotěti*, *choštq*. Δ rozwój: przedpol. *χъtěti → stpol. *χćeći → stpol., śrpol. χćeć; od *chocieć w zabytkach stpol. są poświadczone tylko formy *chciał* i *chcesz*. Δ por. **otchocieć się**.

WD

chleb (1) [Słota] Δ zn. «gatunek pieczywa, często podstawowy składnik ludzkiego pożywienia»: Staje na nim piwo i woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jnych potrzeb [Słota, 188, 10]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. pożyczka z goc. *hlaifs* || dial. germ. **hlaiba* → psł. *χlēbъ; ogsłow. – czes. *chléb* «chleb», ros. *chleb* «chleb, pieczywo, zboże», bułg. *chl'ab* «chleb», scs. *chlēbъ* «chleb» (por. goc. *hlaifs* «chleb», stwniem. *hleib*, niem *Laib* «bochenek chleba»). Δ rozwój: psł. *χlēbъ → stpol. χlēb → śrpol. χléb || χlib (D. lp. χleba) → npol. χleb || rzadziej (zwłaszcza w j. pot. i gwarach) χlib. Wyraz o bogatej dokumentacji tekstowej, podlegał przeobrażeniom semantycznym, poszerzał zakres użycia, zyskał liczne

zn. przen.; «gatunek będący podstawą pożywienia» → «pożywienie jako taki» → «utrzymanie i źródła utrzymania, wikt (z łac. *victus*)»; ponadto «zboże, z którego mąki wypiekano chleb» oraz przen. w wyrażeniach *chleb świński*, świński bot. *Lathyrus tuberosus*; *cykłaminus* oraz *chleb świętego Jana* «rodzaj drzewa, bot. *Ceratania sili-gua*».

Δ por. **chlebowy**.

IW-G

chlebowy (1) [Słota] Δ zn. «związany z chlebem»: Bych mógł o tem cso powiedzieć,/ O chlebowem stole [Słota, 188, 3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* zach.słow. *χlěbovъ(jь)* ← psł. **χlěbъ*; przym. znany w j. słow. (tworzący za pomocą różnych przyr.), por. czes. *chlebový*, ros. *chlébnyj*, sch. *hljě-bārski*. Δ *rozwój*: zach.słow. **χlěbovъjь* → stpol. *χl'ebovy* → śrpol. *χlebovy*.

Δ por. **chleb**.

IS

chłop (3) [Tęcz] Δ zn. «w społeczeństwie feudalnym człowiek najniższego stanu»: Zabiliście, chłopi, Andrzeja Tęczyńskiego [Tęcz, 193, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *chłopi* W. lm. Δ *etym.* psł. **χolpъ* (← **χol-p-ъ*) «osoba będąca pod czyjąś opieką i kontrolą», pzn.psł. «sługa, niewolnik»; dalsza etym. niepewna; być może derywat od psł. czas. **χoliti* «otaczać opieką, osłaniać»; wyraz poświadczony w części j. słow. – czes. *chlap* (XIV–XV w.) «poddany, niewolnik», wspólnocześnie «mężczyzna, chłop», ros. *cholóp* «chłop pańszczyźniany, niewolnik», scs. *chlapъ* «sługa». Δ *rozwój*: psł. **χolpъ* → stpol. *chłop*; zn. ogólne «sługa, niewolnik» w społeczeństwie feudalnym wyspecjalizowane «człowiek należący do chłopstwa – najniższego w hierarchii feudalnej stanu, żyjący z uprawy roli i zo-

bowiązany do świadczeń na rzecz swego pana»; z tego później «mieszkaniec wsi żyjący z uprawy roli» → i szersze «mieszkaniec wsi, wieśniak»; ponadto inne zn. «mężczyzna», «prostak, człowiek nieokrzesany».

Δ por. **chłopi**.

IW-G

chłopi (2) [Tęcz, RP] Δ zn. «chłopski, należący do chłopa»: A o chłopi pogebek dali ji zabici [Tęcz, 193, 7]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *chłopie* B. lm. r. m. Δ etym. psł. *χolpъ(jь) (→ *χlopъ(jь) || *χolopъ(jь) || *χlapъ(jь)) ← *χolpъ «człowiek nie-wolny, poddany»; ogsłow. – czes. *chlapi*, ros. *cholópij*, sch. *hläpjī*. Δ rozwój: zach.słow. *χlopyj → stpol. *χłopi*.

Δ por. **chłop**.

IS

chocieć zob. **chcieć**.

WD

chodzić (1) [Kśw] Δ zn. «iść, kroczyć»: Iżbyście ku jich bogom <nie chodzili> [Kśw I, 10, 22]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; ndk. Δ etym. pie. *sod-; psł. *χoditi (iter. do *iti, χ uogólniło się z postaci prefiksowej czas., np. *priχoditi); ogsłow. – czes. *chodit*, słoweń. *hodíti*, ukr. *chodyty*, scs. *choditi* (por. gr. *hodós* «droga», stind. *āsad-* «przystępować, iść, dochodzić»). Δ rozwój: psł. *χoditi → stpol. *χožići → stpol., śrpol. *χožić*.

Δ por. **iść**.

WD

chorągiew (6) [KŚ, Tęcz] Δ zn. 1. «proporzec, sztandar»: O tych, którzy nie pod janą stoją chorągwią [KŚ, 124, 1-2]. 2. «oddział wojska»: Chciał ci królowi służyci, swą chorągiew mieć [Tęcz, 193, 6]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -ū-(ūv-) → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *chorągwie* D. lp., *chorągiew* B. lp., *chorągwią* N. lp., *chorągwiami* N. lm. Δ etym. psł. *χorogy «sztandar», psł.

pożyczka – być może z goc. *hrugga* «kij, laska», następnie «drzewce» lub według innej etymologii – zapożyczenie z mong. (*h*)*orongo*, (*h*)*orońgo* «chorągiew» za pośrednictwem j. tur.; ogsłow. – czes. *korouhev*, ros. *chorúgv'*, bułg. *chorúgva*, scs. *chorogy*. Δ rozwój: bezpośredni kontynuant psł. M. lp. **χorągy* nie ma poświadczzeń w j. pol., w jego funkcji od zawsze B. lp. **χorogъvъ* → stpol. **χorągev'* → śrpol. *χorągęv'*; stpol. D. lp. *χorągv-e* → i śrpol. *χorągvé* → npol. D. lp. *χorągv-i*; ze zn. podst. «proporzec, znak oddziału wojskowego» drogą przeniesienia na zasadzie metonimii wykształciło się wtórne «oddział wojska» oraz poszerzone «sztandar, symboliczny znak państwa, Kościoła lub jakiejś organizacji»; od podstawy *χorąg* – w j. stpol. powstały m.in. rzecz. *chorąże* → śrpol. *chorąży* «ten, który nosi chorągiew», od XVI w. «przełożony w wojsku, dowódca» oraz zsubstancjizowany przym. *chorągiewny*.

Δ por. **chorągiewny**.

IW-G

chorągiewny (1) [Tęcz] Δ zn. w użyciu rzecz. «pan, rycerz, któremu powierzono obronę chorągwii»: Pana swego, wielkiego chorągiewnego zabiliście [Tęcz, 193, 2]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. płn.słow. **χorogъvъnъ(jь)* ← psł. **χorągy* «chorągiew sztandar»; wyraz obecny w innych j. płn.słow. – por. czes. *korouhevni* (stczes. *korouhevny*), ukr. *chorúgov*. Δ rozwój: przedpol. **χorągvъnъjь* → stpol. **χorągevny* → śrpol. *χorągęvny*; już od XVI w. wypierane stopniowo przez rzadsze kiedyś *chorągwiany*.

Δ por. **chorągiew**.

IS

chory (1) [Satyra] Δ zn. «niezdrowy, słaby»: Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszytek [Satyra,

191, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **suer-* «kluć, ropieć»; wyraz płn. słow. **χvorъ(jь)* «dotknięty chorobą, niezdrów» – czes. *chorý*, ros. *chvóryj*, ukr. *chvóryj* (por. lit. *svarūs* «ciężki», stind. *khora-* «chromy»). Δ *rozwój*: zach. słow. **χorъjь* (uproszczenie grupy *χv-* → *χ-*) → stpol., śrpol. *χory*; już w j. stpol. funkcjonowało zn. przen. *chore myśli*.

IS

chować (3) [Słota, LA] Δ *zn.* «żywić, utrzymywać; wychowywać»: Chował siroty i wdowy [LA, 173, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je* → stpol. kon. II -'*e*, -'*esz* || IV -*am*, -*asz* → śrpol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *chowany* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. *(s)*keu-*; psł. **χovati* (← **skovati* ← **skou-ā-*) – dłuż. *chowaś*, słc. *chovàt'*, czes. *chovat* (w błr. i ukr. zapożyczenie z j. pol.) (por. lit. *sáugoti* «chronić», niem. *schauen* «patrzeć», ang. *show* «pokazywać», łac. *cavēre* «baczyć, strzec się; troszczyć»). Δ *rozwój*: zach. słow. **χovati* → stpol. *χovać(i)* → śrpol. *χovać*; w stpol. wyraz miał wiele znaczeń: «ukrywać», «przechowywać», «grzebać»; w j. śrpol. im. *chowany* ulega adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por.* **uchować**.

WD

chowany zob. **chować**.

WD

chromy (1) [ŻB] Δ *zn.* «kulawy, skałeczony, ułomny, bezwładny»: Ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli [ŻB 31, 16]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *(s)*ker-* «ciąć, odciinać» (por. *skórka*, *kora*) → *(s)*krem-* || *(s)*krəm-*; psł. **χromъ(jь)* «kaleki, ułomny, okaleczony» ← **skromъ* «ocięty» (por. *kromka*, *poskromić*); ogóln. – czes. *chromý* «kulawy, mający sztywną rękę», ros. *chromój* «kulawy»,

ukr. *chromyj* «kulawy», sch. *hròm* «kulawy, utykający», słoweń. *hròm* «chromy, zdrętwiały», scs. *chromъ* «kulawy, chromy» (por. stind. *sramā-* «chromy, kulawy»). Δ *rozwój*: psł. **χromъjь* → stpol., śrpol. *χromy*; w polszczyźnie doszło do zawężenia zakresu znaczeniowego wyrazu: do XV w. «okaleczony, chory, ułomny», od XV/XVI w. «kulawy, utykający».

IS

chrost (2) [Satyra] Δ zn. «zarośla, krzewy, krzaki, gęste leśne podszycie»: Szedw do chrosta, za krzem leży [Satyra, 191, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *chrosta* D. lp. Δ *etym.* psł. **χvorstъ* «gałęzie, zarośla, krzewy»; być może rzecz. od zaginionego psł. czas. **χvorstiti* || **χvorstěti* «szumieć» lub kontynuant ie. **khuorst-* || **khurst-* (por. stang. *hyrst*, stwniem. *horst* «las», śrwniem. *horst*, *hurst* «zagajnik») albo też wyraz przejęty z j. przedindoeuropejskiego (por. m.in. bask. *korosti*, *khorosti*, *gorosti* «ilwa, ostrokrzew»); ogsłow. – czes. *chrast* «suche gałęzie», kasz. *χrost* (*χrost*) || *χarst* (*χaršt*) «chrust», «krzaki», «liche siano», «roślina do zakrzewienia wydm», ros. *chvórost* «suche gałęzie», «rodzaj ciastek, faworki», serb., chorw. *hrâst* «dąb», dial. «drzewo», scs. *chvrastъ*. Δ *rozwój*: stpol. **χvorst* → stpol. *χrost* → śrpol. *χróst* → npol. zmiana pisowni *chróst* → *christ*; północnopolska postać bez przestawki utrwalona także w nazwie miejscowości *Chwarzno* (por. kasz. *χvařno* «zarośla»); z podstawowych zn. stpol.: 1. «suche gałęzie», 2. «zarośla, krzewy», pierwsze kontynuowane jest do dziś, drugie jest przest., zachowane szczałkowo w formacji pokrewnej *chruśniak*; w j. npol. pojawiło się nowe zn. «rodzaj kruchego ciasta, faworki», dawniej często w lm. *chrusty*; gęste zarośla, czyli *chrusty* były miejs-

cem schronienia dla zbiegów, dezerterów, co oddawały przysł. *A naszy w chróst, hajda w chrust*, polsko-łac. *fugas chrustas*.

IW-G

chudy (1) [RP] Δ *zn.* «szczupły, nie tłusty»: Chuda, blada, żółte lice [RP, 196, 29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **kseūd-* «roztluc, rognieść» → pie. **ksōudo-* «rozkruszo-ny, drobny»; psł. **χudъ(jь)* «chudy, szczupły, mizerny»; ogsłow. – czes. *chudý* «zły, lichy, mizerny», ros. *chudój* «szczupły; lichy; zły», ukr. *chudýj* «chudy, biedny, zły», sch. *hûd* «zły, lichy», scs. *chudъ* «mały, biedny, zły» (por. lit. *skaudùs* «bolesny, bolący; kruchy, przedki», stind. *kšudrá-* «mały, zły», *kšōdati* «druzgotać, kruszyć», goc. *hauns* «niski, pokorny»). Δ *roz-wój*: psł. **χudъjь* → stpol., śrpol. *χudy*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «ubogi», które się zachowało we fraz. *chudy rok, chude lata*.

IS

chusta (1) [RP] Δ *zn.* «kawałek tkaniny służący m.in. jako nakrycie głowy»: Przewiązała głowę chustą [RP, 196, 33]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* prawdopodobnie pożyczka rum. *fustă* «spódnica, halka», przejęta do j. pol. za pośrednictwem ukr. *fústa*, *chví́sta*, *chústa* (rum. *fustă* jest albo pożyczką z j. orientalnych, albo z wł. *fustana*, *fustano*, *fustagna* «tkanina» ← śrłac. *fūstaneum* «bawełna»); wyraz poświadczony tylko w niektórych j. słow. – słc. dial. *chusta* «ciepłe okrycie, chusta», *chusti* (lm.) «bielizna, odzież», ukr. dial. *chústa*, *chví́sta*, *fústa* «chusta», *chústy* (lm.) «bielizna, odzież». Δ *roz-wój*: w j. stpol. i śrpol. przeważnie w lm. *chusty* w zn. «odzież, bielizna», w j. npol. w lp. *chusta* «duża chustka służąca jako nakrycie».

Δ *por.* **chustka**.

IW-G

chustka (1) [Kśw] Δ *zn.* «kawałek płótna, pielucha»: Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jmiała, a tego dla ji we złe chustki ogar<nęła> [Kśw IV, 13, 28]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* formacja deminutywna lub pot. utworzona sufiksem *-k-* (← psł. **-vka*) od wyrazu *chusta*, niewykluczone, że postać *chustki* jest derywatem od formy pluralnej *chusty* «bielizna, odzienie, pieluchy»; wyraz poświadczony tylko w niektórych j. słow. – słc. dial. *chustki* (lm.) «bielizna», *chustka* «chustka, chusta wełniana», ukr. *chuštka* «chustka», błr. *chuštka* «chustka», ros. dial. pld. zach. *chušta*, *chuštka*, *chvíštka* «kawał lnianego płótna», «chusta». Δ *rozwój*: w j. stpol. i śrpol. wyraz miał też zn. «bielizna», «odzież, ubiór».

Δ *por.* **chusta**.

IW-G

chwalebny (1) [Park] Δ *zn.* «godny pochwały»: *Ch chwalebne* tako siędzie [Park, 109, 26]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **χvalybъnъ(jь)* ← **χvalьba* «sława, chwała»; wyraz obecny w j. słow. – czes. *chvalitebný*, ros. *chvalébnyj*, scs. *chvalьbbъnъ*. Δ *rozwój*: w j. stpol. także w zn. «sławny, chlubny».

Δ *por.* **chwała, chwalić**.

IS

chwalić (2) [Słota] Δ *zn.* «wyrażać uznanie, poważyć; mówić z uznaniem»: Przetoż je nam chwalić słusza,/ W kiem jeść koli dobra dusza [Słota, 190, 97]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę*, *-'isz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *chwalę* cz. ter. 1p. 1. os. Δ *etym.* psł. **χvaliti*; ogsłow. – czes. *chválit*, ros. *chvalít'*, sch. *hváliti*, scs. *chvaliti*. Δ *rozwój*: psł. **χvaliti* → stpol. **χvaliči* → stpol., śrpol. *χvalić* || *fal'ić*; formy z nagłosowym *f*- występują w zabytkach z Małopolski i Mazowsza; cecha regionalna zachowana do dziś

w nazwach własnych (np. *Falenica*, *Falenty*, *Faliński*, *Falkowski*).

Δ por. **chwała**, **chwalebny**.

WD

chwała, fała (3) [Słota, RP, Ppuł] Δ zn.

1. «uznanie, pochwała»: I wielką jim chwałę dają [Słota, 190, 103]. 2. «rel. uwielbienie, wychwalanie Boga głównie przez śpiew, psalm»: Poczynają się księgi głośnych chwał albo samorzecznych proroka Dawida [Ppuł, I, 52, argl]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *fały* D. lp. Δ etym. psł. *χvala «sława, pochwała», dalsza etym. niepewna; ogsłow. – czes. *chvála* «chwala, pochwała», ros. *chvalá* «chwala», bułg. *chvalá* «chwala», scs. *chvala*. Δ rozwój: stpol. *χvala* (wlkp.), *fała* (młp., maz.) → śrpol. *χvala* || *χfała* (reg. forma *fała* ma jednostkowe poświadczania w XVI w.); wyraz częsty w stpol. literaturze psałterzowo-biblijnej jako odpowiednik łac. *laus*, *laudatio*, *gloria*, używany wymiennie z synonimicznym doń bohemizmem *sława*; w śrpol. stopniowa repartycja zn. *chwala* (Panu) częstsze w j. rel. (analogicznie derywaty od *chwalić* (*pochwalony*, *chwalebny*)), rzecz. *sława* – używany w podobnym zn. w odniesieniu do sfery świeckiej.

Δ por. **chwalić**, **chwalebny**.

IW-G

chwila (1) [ŻMB] Δ zn. «krótki przeciag czasu, moment»: Ciężka moja chwila, krwawa godzina [ŻMB, 180, 11]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. zach.słów. pożyczka stwniem. *hwīl*, (*h*)*wīla* «czas, godzina»; wyraz występuje tylko w części j. słow. – czes. *chwīle* «moment», słc. *chvíla* «moment», ukr. z j. pol. *chvylyna* «moment». Δ rozwój: stpol. *χvíl'a* (wlkp.) || *fīl'a* (młp., maz.) → śrpol. *χvíla* || *xfīla*.

IW-G

chytrze (1) [Satyra] Δ zn. «przebiegle, podstępnie, sprytnie, fałszywie»: Chytrze bydlą s pany kmiecie [Satyra, 191, 1].

Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **chytrъ* «szybko chwytający, przedki». Δ *por.* **chytrzy**.

BT

chytrzy (1) [Satyra] Δ *zn.* «przebiegły, podstępny, wykrętny»: Aleć jest chytrzy pachołek [Satyra, 191, 26]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **sue-* || **suo-t*; psł. **χytrъ(jь)* «wykonujący szybkie ruchy, szybko chwytający; zręczny» (← **χvatati* || **χytati* || **χytiti* «chwytać, łapać; schwytać»); ogsłow. – czes. *chytrý*, ros. *chítryj*, ukr. *chýtryj*, sch. *hitar*, scs. *chytrъ* «szybki, zręczny». Δ *rozwój*: psł. **χytrъjь* → stpol. *χytry* || *χytrъ* → śrpol. *χytry*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «przemyślny, pomysłowy», które już w XVI w. wyszło z użycia.

Δ *por.* **chcieć, chwytać, chytrze.**

IS

chyż (2) [RsK] Δ *zn.* «chata, chałupa»: Chyż na święty Marcin nie poprawił [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. -o- || -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. pożyczka germ. *hūz-a*, *hūs-a* «dom» – psł. **χyzъ* «dom, chata»; formacja **χyža* z wcz. psł. **χyz-i-a* powstała w j. psł.; ogsłow. – czes. *chyže*, *chyše* «chata, chałupa», ros. *chížina* «chata», bułg. *chiža* «chata», *chyžica* «domek», scs. *chyzъ* «dom», *χyzina* «chata, lepianka» (por. stwniem. *hūs*, goc. *hūs* (*gudhūs*) «świątynia», niem. *Haus* «dom»). Δ *rozwój*: psł. **χyzъ* → stpol. *χyz* (r. m.); psł. **χyža* → stpol. *χyža* (być może od tego wtórna postać r. m. *χyž*, choć niewykluczony rozwój niezależnie od formy r. ż.); oprócz wahań rodzajowych, w dekl. m. możliwość odmiany twardo- lub miękkołtematowej; por. Msc. lp. *w chyzie* (XVI w.) lub *w chyżu* (XVI w.); ponadto w j. stpol. i śrpol. wykształciły się warianty fonetyczne – *chycz*, por. kasz. *chěcza*, oraz

liczne formacje współrdzenne, np. *chyzeczek*, *chyzik*, *chyzek*, *chyżka*, *chyżec*, *chyczek*.

IW-G

-ci, -ć (30) [Kgn, ŻB, LA, Tęcz, RP, Kśw] Δ zn. «częstka wzmacniająca, podkreślająca wyraz, z którym się łączy»: Otożci przed tobą stoję,/ Oglądaj postawę moję [RP, 196, 55]. <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Chciał ci krołowi służyci, swą chorągiew mieci,/ A o chłopi pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 6]. Aleć wczora pewne wieści sąć ony nam były powiedziany [Kgn II, 35, 14]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* pierwotnie C. lp. psł. zaimka *ty; występuje po spłg. w formie -ci, po sam. w formie skróconej -ć; zachowane tylko w głuž. *ci*, wsch. słc. *ci*, sch. *ci*. Δ *rozwój*: duża frekwencja tej partykuły jest cechą składni Kgn, najczęściej dołączana jest do spójnika: *iżeć*, potem do formy osobowej czas.: *sąć*, zaimka: *cożci*; jako wzmocnienie produktywna do XVIII w.

Δ *por.* **aczkolić, boć, daleć, gdyć, gdyżci, kakoć, kamoć, przetoć, takieżci, ty, więcej, wszegdy mci, żeć.**

BT

ciało (7) [Kgn, Park, ŻMB, RP] Δ zn. «organizm ludzki (rzadziej zwierzęcy) jako całość»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszystki kości [ŻMB, 180, 31]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *ciała* D. lp., *ciału* C. lp., (*o*) *ciało(ć)* B. lp., (*na*) *ciele* Msc. lp. Δ *etym.* psł. **tělo*, *tělese* «organizm ludzki»; ogsłow. – czes. *těle*, *těleso* «ciało, zwłoki, przedmiot większych rozmiarów», ros. *tělo*, bułg. *tjálo*, mac. *telo*, scs. *tělo*, *těl-es-e* «ciało». Δ *rozwój*: stpol. **t'ało* → stpol. *ćało*; w j. pol. zanik dawnej odmiany spółgłoskowej, rozszerzony temat z morfemem -es- zachowany wyjątkowo w formach pokrewnych *cielesny*, *cielesność*.

IW-G

ciasny (1) [Kgn] Δ *zn.* «zbyt małych rozmiarów»: Potem więc on wlezie w durę ciasną [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **teišk-* «ścisnąć, gnieść» || **toiško-* «ścisnanie»; psł. **těsъnъ(jь)* «ściśnięty → ciasny» (← **tiskati* «ścisnąć» || **těskъ* «ściskanie»); ogsłow. – czes. *těsný* «ciasny; szczelny», ros. *těsnyj* «ciasny, wąski; ścisły», scs. *těsnъ*. Δ *rozwój*: psł. **těsъnъjь* → stpol., śrpol. *ćasny*; w j. stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «przykry, ciężki».

IS

ciąża (1) [RsP] Δ *zn.* «zastaw, rzecz zajęta pod zastaw przez wierzyciela»: Co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzińca, to ji ranił na swe dziedziny, iż mu ciąże nie dał [RsP, 45, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **teng^h-* → psł. **tęg-atī*; wcz.psł. **tęg-ja* → pźn.psł. **tęža*; ogsłow. – czes. *tíž(e), tíha* «ciężar, brzemię», ros. przest. *tjážba* «spór, proces sądowy», daw. *tjaža* «proces sądowy», serb., chorw. *tēža, téža, težina* «ciężar, ciążenie», scs. *tęža* «spór, konflikt» (por. lit. *tingus* «powolny, ociężały»). Δ *rozwój*: stpol. **tęža* → stpol. *ćąža* → śrpol. *ćoža*; pierwotne zn. «to, co ciąży» stało się podstawą licznych zn. przen., m.in. «obciążenie, tj. podatek»; zn. «rzecz brana w zastaw» pozostaje w związku ze zn. przen. czas. *ciądzać* «przeprowadzać egzekucję na ruchomym mieniu dłużnika»; zn. dzisiejsze poświadczane od XVIII w.; zmiana końcówki D. lp. *-e-* → *-i* || *-y* od XVII w. – typowa dla rzecz. ż. miękkoematowych.

Δ *por.* **ciężki, ciężko**.

IW-G

ciec

ciekący (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «pływący»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod [Pfl I, 17, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż.

Δ *etym.* od czas. *ciec*; psł. **tekti*, *tekǫ* (← pie. **tek-* || *tok-*); ogsłow. – czes. *téci*, ros. *teč'*, sch. *těći*, scs. *tešti* (por. lit. *tekęti* «ciec, biec», *tēkinti* «toczyć»). Δ *rozwój*: zach. słów. **teci* → stpol. **ćec'i* → stpol., śrpol. *ćec*; w cz. ter. przejął formy odmiany czas. *cieknąć*, stąd *cieknie*, *ciekną*, rzadziej *ciecze*, *cieką* (ale tylko *ciekła*); w j. śrpol. im. *ciekący* ulega adiektywizacji → im. przym. czynny.

WD

ciekący zob. **ciec**.

WD

cielę (1) [Park] Δ *zn.* «mały, młody potomek krowy»: Zwykłem pismem *cało* tak da./ Ale *cielęciu* i *ciału*/ Pod Ć przypiszy tak jemu [Park, 77, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-t-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **telə* dosł. «to, co jest noszone, płód»; psł. **tele*, **telete* «cielę, cielęcia»; ogsłow. – czes. *tele*, *telete* «cielę», ukr. *teljá*, *teljaty* «cielę», bułg. *telé* «cielę», *telénce* «cielątko», scs. *telę*, *telęte* «cielę» (por. łot. *telš* «cielę», *tēlēns* «cielątko», lit. dial. *tēlias* || *tēlis* «cielę», łac. *tollo*, *tollere* «podnieść, podnosić»). Δ *rozwój*: stpol. **t'ele* → stpol. *ćelę* → śrpol. *ćelę*; zn. przen. pot. «człowiek nierozgarnięty, gapiowaty» udokumentowane w tekstach śrpol.; liczne fraz. i przysł. z tym wyrazem.

IW-G

ciemnica (5) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «mroczny, pozbawiony światła loch, więzienie»: Jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw. II, 12, 36]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *ciemnice* D. lp., *ciemnicę* B. lp. Δ *etym.* pie. **tem(ə)* «ciemny»; psł. **tъm-*; wcz. psł. **tъmьnika* (**tъm-ьn-ika*) → pzn. psł. **tъmьnica*; ogsłow. – czes. *temnice* «więzienie», ros. *temnica*, przest. «loch», bułg. *tǎmnica* «ciemno, ciemność», scs. *tъmьnica* «ciemność» (por. stind. *támas* «ciemność», łac. *tenebrae*

«ciemność», stwniem. *demar* «mrok», niem. *Dämmerung* «mrok», łot. *tima* «ciemność», lit. *témti* «ciemnieć»). Δ *rozwój*: stpol. **t'ēm'n'ič'a* → stpol. *ćemníc'a* → śrpol. *ćemnica*; w j. stpol i śrpol. wyraz wieloznaczny: oprócz «loch, więzienie», miał zn. «sień», używany też jako synonim rzecz. *ciemność* i *ciemnota* «ciemność» oraz przen. «otchłań», rel. «piekło», «czyściec».

Δ *por. ćma*.

IW-G

ciesielski (1) [RsP] Δ *zn.* «dotyczący cieśli, cieśli właściwy, należący do cieśli»: Jako Jaszek nie przekopał ⟨z⟩ swymi syny ciesielskie groble [RsP, 45, 52]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od psł. rzecz. **tesylja* «ten, kto zajmuje się obróbką drewna», utworzony za pomocą przyr. *-ski* (← *-bskъjь*); por. ukr. *tesljárs'kij*. Δ *rozwój*: stpol. **ćeśel'sky* → stpol. *ćeśel'sky* → śrpol. *ćeśelski*.

IS

ciężki (2) [ŻMB] Δ *zn.* «wielki, przykry»: Ciężka moja chwila, krwawa godzin⟨a⟩ [ŻMB, 180, 11]. Δ *gram.* przym., odm. prosta || złoż. Δ *formy tekstowe*: *ciężki* M. lp. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **teng^h-* || **tong^h-* «ciągnąć, rozciągać»; psł. **tęžkъ(jь)* ← **tęgъ* || **tęžb* «taki, który ciąży, obciąża»; ogsłow. –czes. *težký* «ciężki; trudny», słc. *tažký*, ros. *tjázkij* «ciężki, uciążliwy; trudny», bułg. *težyk*, sch. *těžak*, scs. *tęžkъ* (por. lit. *tingūs* «powolny, gnušny», stislandz. *pungr* «ciężki»). Δ *rozwój*: psł. **tęžkъjь* → stpol. **ćąžky* → stpol., śrpol. *ćęžk'i*; w j. stpol. wyraz funkcjonował w kilku zn.: «ciężki», «poważny», «smutny», «dokuczliwy», «brzemienna (kobieta)»; w j. śrpol. większość zn. przen. zanikła, powstały nowe, np. *ciężki stan* «stan poważny, krytyczny (o zdrowiu)».

Δ *por. ciąża, ciężko*.

IS

ciężko (1) [RP] Δ zn. «gwałtownie, mocno»: Rzucić się jako kot na myszy,/ Aż twe sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 66]. Δ gram. przysłów. Δ etym. pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. *tęžkъ; przym. ogsłow. – czes. težký «ciężki, trudny», ros. tjážkij «ciężki, uciążliwy, trudny», scs. těžkъ «ciężki, niebezpieczny».

Δ por. **ciężki**.

BT

cirpieć (2) [Kgn, ŻMB] Δ zn. «doznawać cierpienia, bólu»: Iż on cirpi męki, nie będąc w żadnej winie [ŻMB, 180, 36]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *bychom cirpieli* tr. przyp. lp. 1. os. Δ etym. pie. *(s)terp-; psł. *týpēti czas. rez. do *týpnōti «drętwieć»; ogsłow. – czes. *trpět*, ros. *terpét'*, sch. *týpjeti*, scs. *tr̄pěti* (por. łac. *torpēre* «drętwieć, tracić czucie», lit. *tiřpti*). Δ rozwój: psł. *týpēti → stpol. *ćirpeć* || *ćiřpeć*, rzadziej *ćirpić* || *ćerpeć* → śrpol. *ćerpeć*, rzadziej *ćirpeć* || *ćeřpeć* → npol. *ćerpeć*; pierwotne zn. «być twarnym, sztywnym, twardnieć» zachowane w *cierpnąć*; fraz. *cierpieć męki Tantala* «męczyć się z powodu niemożności osiągnięcia czegoś pożądanego». Δ por. **cirzpienie**.

WD

cirzpienie (1) [ŻB] Δ zn. «doznanie bólu», «wytrwałe, cierpliwe znoszenie bólu i przeciwności losu»: Święty Błażej mążnie żądał cirzpienia prze Jzu Krysta [ŻB II, 32, 33]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. *týpēnъje [*týrpēnъje*]; forma dewerbalna od psł. czas. *týpēti dosłownie «pozostawać w stanie odretüienia», przen. «cierpieć, doznawać bólu»; w wyniku ewolucji semantycznej wyraz niejednoznaczny na obszarze słów. – czes. *utrpení* «niemoc, choroba», ros. *terpénije* «cierpliwość», por.

też ros. *terpímost'* «tolerancja, pobłażliwość», bułg. *tărpénije* «cierpliwość», *tărpímost* «tolerancja», chorw. *trpljenje* «cierpienie». Δ *rozwój*: stpol. **t'irp'en'e* → stpol. *ćirpeńe* → śrpol. *ćirpeńe* || *ćirpeńe* || *ćerpeńe*; w j. śrpol. rzecz. ten występował też w zn. «cierpliwość», «tolerancja».

Δ por. **cirpieć**.

IW-G

cny zob. **cdny**.

IS

co zob. **I czso**.

JG

cokoli zob. **czsokoli**.

JG

csny, cny (5) [Kśw, Słota] Δ *zn.* «*cnotliwy, uczciwy; godny czci*»: Ano wzdy widzą, gdzie csny siedzi [Słota, 189, 35]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *cnego* D. lp. r. m. Δ *etym.* pie. *(s)k^ueit- «spostrzegać, myśleć; uważać, szanować»; psł. *čbstъnъ(jь) «odznaczający się czcią, honorem; godny czci; szanowany» ← *čbstъ «cześć, kult; godność, zaszczyt»; ogsłow. – czes. przest. *ctný* (stczes. *čstný* || *čsný* || *ctný* || *cny* || *csní*) «uczciwy; czcigodny», ros. *čéstnyj* «uczciwy, zany», sch. *čästan* «czcigodny», scs. *čbstъnъ* «odznaczający się czcią, godzien czci» (por. stind. *citti-* «myślienie, uznanie», awest. *cisti* «rozumienie, pojowanie»). Δ *rozwój*: psł. *čbstъnъjь → stpol. *čest'ny → stpol. *čestny* || *česny* || *čstny* || *čsny* || *cny* → śrpol. *cny*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «nieposzlakowany; mający dobrą opinię», «przedni, wyborny», w j. npol. przym. wyszedł z użycia. Δ por. **cześć**.

IS

csó zob. **I czso**.

JG

csole (1) [Słota] Δ *zn.* «*zaim. rzeczowy, względno-nieokreślony – co tylko*»: Csole się na niwie zwięże,/ To wszystko

na stole leże [Słota, 188, 6]. Δ *etym.* psł. *čbsole ← D. *čbso || *česo psł. zaim. *čb || *čbto (→ pol. *co*) + part. *le w funkcji uogólniającej. Δ *rozwój:* psł. *čbsole → stpol. czsole → stpol. csole; zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie rozbudowanej grupy spłg. čbs- → čs- → cs-; w tej funkcji w stpol. także *cokolwie, cokole, cokoli, cokolwiek.*

Δ *por. I czso, czsokoli, le.*

JG

cudny (1) [Słota] Δ *zn.* «piękny»: A je z mnogą twarzą cudną [Słota, 191, 27]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *čudъnъ(jb) ← *čudo, *čudese «zdziwienie, podziw, zjawisko nadprzyrodzone»; ogsłow. – czes. *cudný*, «niewinny, czysty», słc. *čudný*, «dziwny», ros. *čídnij* «zachwycający», sch. *čúdan* «dziwny» (ale sch. *dívan* «cudowny»). Δ *rozwój:* psł. *čudъnъjb → stpol. *čud'ny → stpol., śrpol. *cudny* (przejście č → c w wyniku mazurzenia); w XV w. w dialekach pol. pojawiło się zn. «dziwny».

IS

cudo (1) [ŻB] Δ *zn.* «zjawisko nadprzyrodzone»: A cuda wielika czynił [ŻB 1, 31, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. i pol. dekl m. Δ *etym.* pie. *(s)keu- «zwracać uwagę, czuć, odbierać wrażenia zmysłowe»; pie. *(s)kēud-os, *(s)kēud-es; psł. *čudo, *čudese «zdziwienie, podziw lub coś budzącego zdziwienie»; ogsłow. – słc. *čudo* «dziw, cud», ros. *čúdo* (M. lm. *čudesá*) «cud», bułg. *čúdo*, scs. *čudo*, *čudese* || študo, študese «zjawisko nadnaturalne, cud» (por. grec. *kýdos*, *kýdeos* «sława, cześć»). Δ *rozwój:* psł. *čudo (r. n.) → stpol. *čudo* || *čudo* (r. n.) || *čud* (r. m.) → śrpol. *cud* (r. m.) || *cudo* (r. n.); zmiana wymowy (*čudo* → *cudo*) najprawdopodobniej pod wpływem mazurzenia; w j. śrpol. przewagę zyskują formy r. m. z odmianą M. lm. *cud-a* || *cud-y*; dziś forma r. n. *cudo* występuje

zazwyczaj w lp. w zn. «o kimś lub o zjawisku wyjątkowo pięknym», często żartobliwie.

Δ *por. cudny*.

IW-G

cyrkiew (1) [Kśw] Δ *zn.* «Kościół jako wspólnota wiernych lub instytucja»: Iżby grzecha ostał, swojich grzechów sirdecznie załował i z świętą cyrekwią dzińska zwołał [Kśw IV, 12, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *ū-* (-*v-*) → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **cřky*, *cřkъve* «świątynia», pzn.słow. pożyczka śrgrec. *kyriakē* «Pański dom», od przym. *kyriakós* «pański», w j. zach.słow. wyraz przejęty za pośrednictwem germ. **kirikō*, w j. pld.słow. bezpośrednio z ludowej greki lub za pośrednictwem rom.; ogsłow. – czes. *cirkev*, *cirkve* «Kościół jako instytucja, wspólnota wiernych», ros. *cérkov* «Kościół jako instytucja i świątynia», bułg. *čerkva*, *cărкva*, scs. *crѣky* «Kościół, świątynia», *crěkъvъ* «kościół» (por. stwniem. *kirihha*, niem. *Kirche* «świątynia, kościół», grec. *kýrios* «pan»). Δ *rozwój*: stpol. **c'yrkev* → śrpol. *cyrk'ev* || *cerk'ev*; w j. stpol. wyraz używany przede wszystkim jako odpowiednik łac. *ecclesia* (Kościół jako instytucja i wspólnota wiernych) w przeciwieństwie do rzecz. *kościół* występującego początkowo w zn. «świątynia»; w j. stpol. i śrpol. rzecz. *kościół* poszerzał swój zakres o zn. «świątynia» i «Kościół – instytucja»; w j. śrpol. następuje dalsza specjalizacja zn. – rzecz. *cerkiew* przybrał zn. «Kościół prawosławny» i «świątynia prawosławna», w XIX i XX w. reg. słw. *cérk'i*, *cérk've* zachowane w zn. «kościół, świątynia, nabożeństwo».

IW-G

czas (7) [Pfl, RsP, Kgn, Park, BZ, LA, Ppuł] Δ *zn.* «ciąg chwil, trwanie»: A gdyżci więc ten to czas jest ci się on był przybliżył, iżec Maryja swego synka

jest ona porodzić miała [Kgn II, 37, 97]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. *kēso- «odcinek czasu»; psł. *časъ «odcinek, wycinek czasu»; ogsłow. – czes. čas, ros. čas «godzina», scs. časъ (niepewny związek ze stprus. kīsman «czas, pora», alb. kohë «czas»). Δ *rozwój:* w j. stpol. wyraz występował w związkach fraz.: *w tento czas* «teraz; wówczas», *w swój czas* «w odpowiedni czas, moment», *w czas* «w miarę, w sam raz».

IS

czcić (3) [Słota] Δ *zn.* «poważać, czynić honory; częstować»: Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. Cso masz na stole lepszego przed sobą,/ Czci ją, iżby żyła z tobą [Słota, 190, 79]. Δ *gram.* czas., kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz. Δ *etym.* psł. *čbstiti (← rzecz. *čbstъ) – ros. čtit', słoweń. častiti, scs. čbstiti. Δ *rozwój:* psł. *čbstiti → stpol. *čsćići → stpol. čcić || čcić (w XVI w. też tćić i tčyć); w j. stpol. też w zn. «święcić, świętować; obchodzić święto».

Δ *por.* **cześć.**

WD

cześć (7) [Słota, List, LA] Δ *zn.* «dobre imię, honor; godność, zaszczyt»: U wody się poczyna cześć./ Drzewiej niż gdy sięąd jeść,/ Tedy <j>ą na ręce dają,/ Tu się więc starszy poznają [Słota, 189, 56]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* czci C. lp. r. ż. Δ *etym.* pie. *kīt-tī- «czczenie, kult»; psł. *čbstъ ← *čbt-tъ «czczenie, dowód czci»; ogsłow. – czes. čest, ros. čest', sch. čast, scs. čbstъ (por. stind. citti- «myślienie, zamiar», awest. čisti- «myślienie, zamiar»). Δ *rozwój:* psł. *čbstъ → stpol. čeść; w stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «chwała, sława», «cnota, dobre obyczaje», «siła, moc», «ozdoba, chluba», «stan».

Δ *por.* **czcić.**

IS

często (1) [Słota] Δ *zn.* «wielokrotnie, w sposób powtarzający się wiele razy»: Ukrawai często a mało [Słota, 189, 72]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. *čestъ «napchany, gęsty»; ogsłow. – czes. častý «gęsty, czysty», ros. částyj «gęsty, częsty, szybki, pośpieszny», scs. čestъ «gęsty».

Δ *por.* **częstokroć.**

BT

częstokroć (1) [Satyra] Δ *zn.* «wiele razy w krótkim czasie»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstokroć odpowiadają [Satyra, 191, 4]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przysł. *często* i pierwotnie rzecz. *kroć* «raz» (← psł. *kortъ r. ż., *kortъ r. m. «raz»). Δ *rozwój:* tego typu złożenia występują z pierwszym członem liczebnikowym, zaimkowym, przyimiotnikowym, w śrpol. samodzielny wyraz *kroć* «raz», od XVIII w. *krocie* «wielka liczba, ilość czegoś».

Δ *por.* **często, kilkokroć.**

BT

część (2) [RsK, KŚ] Δ *zn.* «jednostka w stosunku do całości»: Ale iże skarada jest część, jaż się s swym pospolstwem nie zgadza [KŚ, 124, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. *kṇd-tī- → *kīnd-tī- «kęs»; psł. *čestъ «to, co jest odgryzione; kęs, część, element składowy całości»; ogsłow. – czes. část, ros. čast', sch. čest, scs. čestъ (por. lit. kāsti «kąsać», kāsnis «kawałek, kęs», kañdis «ukąszenie»). Δ *rozwój:* psł. *čestъ → stpol. część; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «udział», «majątek», «zastęp», «strona świata», «los, dola». Δ *por.* **kęs.**

IS

człowieczstwo (1) [Kśw] Δ *zn.* «stan, natura człowieka, człowieczeństwo»: Gdaż się, prawi, uśmierzyło tako mocne bóstwo, w czem bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 43].

Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *člověčьstvo ← *člověkъstvo ← *člověkъ; ogsłow. – czes. člověctvo «ludność», ros. čelovéčestvo, sch. čověsvo, čovječànstvo, scs. člověčьstvo. Δ *rozwój*: w j. stpol. rzecznik występował w postaciach člov'ečstvo || člov'ectvo || člov'ecstvo || člov'estvo → śrpol. člov'ectvo; w j. śrpol. wyraz został wyparty przez formę człowiekzeństwo.

Δ *por.* **człowiek, człowiekzy.**

IS

człowieczy (2) [Kśw, B] Δ *zn.* «do człowieka należący; człowiekowi właściwy»: Usłysz głosy, napleń myśli człowiecze [B, 163, 5]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *člověčъ(jь) «należący do człowieka» ← *člověkъ; ogsłow. – por. czes. člověčí, ros. čolovéčij, sch. čovjèčjī. Δ *rozwój*: psł. *člověčъjь → stpol. *čłóveči → stpol., śrpol. čłóvečy.

Δ *por.* **człowiek, człowiekstwo.**

IS

człowiek (5) [Kśw, BZ, Tęcz, RP, Satyra] Δ *zn.* «istota ludzka»: A jakokoli to grzeszny człowiek uczyni, tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzech ostał [Kśw IV, 12, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: człowieka D. lp. r. m., człowieka B. lp. r. m., człowiekze W. lp. r. m. Δ *etym.* psł. *člověkъ ← *čelověkъ; ogsłow. – czes. člověk, ros. čelovék, sch. čòvjek, scs. člověkъ (geneza słowa niejasna, najprawdopodobniej pierwszy człon związany z lit. *kelys* «ród, pokolenie»; drugi człon może pochodzić od lit. *vaikas* «dziecko, syn, chłopiec», stprus. *waix* «pachołek, parobek»). Δ *rozwój*: w stpol. również w zn. «poddany chłop, służąca», «gospodarz, głowa rodziny». Do częstych w j. stpol. należały fraz. typu: grzeszny człowiek «grzesznik», człowiek pospolny «prosty, zwykły człowiek», zły człowiek «zł

czyńca», przysięgly, przysiężny człowiek «ławnik».

Δ por. **człowieczstwo, człowiek**.

IS

I czso, cso, co (42) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, ŻB, BZ, LA, ŻMB, RP] Δ zn.

1. «zaim. rzeczowny, pytajny, nieosobowy»: Czso nam przez tego niemocnego, na łóżku leżącego, znamiona? [Kśw II, 11, 26]. 2. «zaim. rzeczowny, nieokreślony, nieosobowy – cokolwiek»: <G>ospodnie, da mi to wiedzieć,/ Bych mógł o tem cso powiedzieć,/ O chlebowem stole [Słota, 188, 2]. 3. «zaim. rzeczowny, względny, nieosobowy»: Jako prawie wiemy i świączymy, eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łóżem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. 4. «zaim. rzeczowny, względny, osobowy – kto, który»: Okrutność śmirci pozna<j>cie!/ Wy, co jej nizacz nie macie,/ Przy skonaniu ją poznacie [RP, 195, 9]. 5. «zaim. przymiotny, względny – jaki, który»: Jako ten skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał za sześć grzywien [RsP, 45, 25]. 6. «zaim. przysłowny, pytajny – dlaczego»: Czemu się tako barzo lękasz? [RP, 196, 49]. Δ *formy tekstowe*: *coż, c(z)soż, c(z)sożci* M., B., *czego* D., *czem(że)* Msc. Δ *etym.* pie. **kʷid*; psł. **čb* || **čъto* ← zaimkowy rdzeń pytajny *čb-* + M. lp. r. n. zaim. wskazującego – *to* (psł. **tъb*, **ta*, **to*), w funkcji part. wzmacniającej; ogsłow. – forma **čb* zachowała się jedynie w dial. czakawskim j. sch. w postaci *ča*, pozostałe j. słow. kontynuują formę **čъto*: słc. *čo*, ros. *što*, ukr. dial. *što*, sch. *štò* || *štä*, scs. *čъto*; w słoweń. i w dial. kajkawskim j. sch. miejsce dawnego **čъto* zajęła forma *kaj*; w czes. i dłuż. (także połab.) istnieje forma *co*, pochodząca, tak jak w pol., z dawnego D. **čb-so* || *česo*. Δ *rozwój*: nagłosowe *č-* to wynik palat. I: **čъto* ← **kъto*; pierw. M., B.

*č_b, zagrożony w pol. z powodu zaniku jerów, zastąpiony przez D. *č_b-so || *česo → stpol. čso → cso → co, dla którego utworzono, już w czasach przedhistorycznych, formę analogiczną *czego* (por. *jb – *jego*, zatem *č_b – *čego*); przejście czso → cso → co dokonało się po zaniku jerów, na skutek upodobnienia pod względem miejsca artykulacji cz- do c-, a następnie uproszczenia całej grupy; pierw., postać M., B. przetrwała w niektórych wyrażeniach przyimkowych, np. *kto zacz?*, *co zacz?*, *nizacz* (← psł. *nizačь «ni za co; za nic»), w *niwecz* (← psł. *nivъčь «ni w co; w nic»); do dziś forma co używa się w znaczeniu D., np. *co chcesz!* obok *czego chcesz?*; od reformy ortograficznej w 1936 r. formy N. *czym* i Msc. *czem* ujednolicone.

Δ por. II, III czso, nieco.

JG

II czso (3) [RsP] Δ zn. «spójnik – że»: Jako to światczę, czso Krzywosądowi ukradziony konie [RsP, 44, 6].

Δ zob. I, III czso.

JG

III czso (1) [RsP] Δ zn. «part. uwydatniająca – jak»: Mu miał dać czso lepszy źrze<bca> [RsP, 44, 3].

Δ zob. I, II czso.

JG

czsokoli, cokoli (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «zaim. rzeczowny, względno-nieokreślony – cokolwiek»: Wszystko, czsokoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17,4]. Wszystko, cokoli uczyni, zdarzy się [Ppuł I, 52, 4]. Δ etym. psł. *č_sokoli ← D. *č_b-so || *česo psł. zaim. *č_b || *č_bto (→ pol. *co*) + part. *-coli w funkcji uogólniającej; wyraz znany w czes. *cokoli*. Δ rozwój: psł. *č_sokoli → stpol. čsokoli → csokoli → cokoli; zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie rozbudowanej grupy spłg. č_s- → čs- → cs-; w tej funkcji w stpol. także *cokolwie*, *cokole*, *csole*, *cokolwiek*.

Δ por. **aczkolić, czso, csole, gdziekolij, jakokoli, kakoćkoli, ktokoli.**

JG

cztwioraki, czworaki (3) [Kśw, Kgn]

Δ zn. «czterech rodzajów; poczwórny»: Ale w Świętem Pisani cztwiorakim ludziem, pobudzaję je, mo<wi Bog> wszemogący [Kśw II, 11, 8]. Pokazuję, iż są grzesznicy cztwioracy [Kśw II, 11, 10]. A to ku czworakiemu rozdzieleniu [Kgn II, 35, 22]. Δ *gram.* licz. wieloraki w złożonej odm. przym. Δ *etym.* utworzony już w j. psł. od licz. zbior. suf. *-akъ(jь), psł. *četvorakъ, *četverakъ oraz postaci wtórne *čbtvorakъ, *čbtverakъ «czterech rodzajów, poczwórny»; zach.słow. i płd.słow. – słc. štvoraky, głuž. štvoraky, dluž. štvóraki, csł. četverakъ. Δ *rozwój*: oboczne postaci prawdopodobnie już w j. psł., wtedy forma *cztwioraki* jest bezpośrednim kontynuantem psł. *čbtverakъ(jь), a *cztwo-raki ← psł. *čbtvorakъ; w każdym razie powstała po zaniku jeru słabego, nagłosowa grupa spłg. čtv- (oraz čv-) w j. pol. ulega uproszczeniu; możliwe też, że w j. pol. obecny tylko kontynuant pierwszego psł. licz. w postaci *cztwioraki*, zaś forma *czworaki* (z twardym v w grupie nagłosowej) to wynik uproszczenia spłg. čtv- oraz eufonii i analogii do licz. porz. *czwarty*; analogicznie w licz. zbior. *cztwioro* → *czworo*. Δ por. **cztwiorodla**.

AK

cztwiorodla (1) [Kśw] Δ zn. «z czterech powodów»: Cztwiorodla, iż na będące dobro nie głądają [Kśw II, 11, 15]. Δ *gram.* licz. zbior. od licz. gł. *cztery*. Δ *etym.* pie. *k^uetuer- «cztery»; zróżnicowany rodzajowo licz. zbior., prawdopodobnie już w j. psł. w obocznych postaciach *četverъ, -a, -o || *četvorъ, -a, -o oraz wtórnie *čbtverъ, -a, -o || čbtvorъ, -a, -o; ogsłow. – czes. čtverý, čtvero, ros. čétvero, sch. čētvero, čētvoro, scs. čet-

verъ, četvorъ, četvero, četvoro (por. lit. *ketverì* – r. m., *kètverios* – r. ž. «cztery»). Δ *rozwój*: tu M. lp. licz. w wyrażeniu przyimkowym z postimiennym szykiem przyim. *dla* rządzającego D., zamiast *cztwiora*; forma *cztwioro* wcześniejsza, przed uproszczeniem grupy spłg. *čtv-* oraz stwardnieniem *-v-*; w Kśw tak też w pochodnym licz. wielorakim.

Δ *por. cztwioraki, dla.*

AK

czujny (1) [Kśw] Δ *zn.* «czuwający; baczny»: Święta Katerzyna <czujnego> sąmienia była [Kśw. II, 11, 21-22]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *(s)keū- || *kēu- «doznać wrażeń zmysłowych; czuć»; psł. *čuijnъ(jь) «czuwający, wrażliwy; odczuwalny» ← *čuti «czuć, uważać, nie spać, czuwać»; ogsłów. – słc. čujný «wrażliwy, czuły, słyszalny, głośny», ukr. čujný «czuły, wrażliwy (słuch)», słoweń. čújen «dobrze czuwający; wrażliwy» (por. grec. *koéō* «dostrzegam, słyszę», łac. *cavere* «strzec się, czuwać», stind. *a-kuívate* «ma zamiar, zamierza», stwniem. *scouwōn*, niem. *schauen* «patrzeć, spoglądać»). Δ *rozwój*: psł. *čuijnъjь → stpol. *čujny → śrpol. čujny; w dobie stpol. także w zn. «niepowściągliwy», «wrażliwy».

IS

czwarте (1) [Kśw] Δ *zn.* «po czwarcie»: A c<zwarte> mówi Bog: Wstań! umarłym [Kśw II, 12, 38]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *czwarty*. Δ *rozwój*: w j. stpol. formy typu *czwarте, dziewiąte, piąte, osme* występują obok wyr. przyim. *po czwarте, po dziewiąte...*, sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wyowiedzi, wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

Δ *por. czwarty.*

AK

czwarty (2) [BZ, LA] Δ *zn.* «występujący w kolejności po trzecim»: I stało

się z wieczora a z jutra dzień czwarty [BZ, 71, 28]. Δ *gram.* licz. porz. w odm. złożonej od licz. głównego *cztery*. Δ *etym.* pie. **k^ueturto* – «czwarty»; psł. **četv̥tъ(jь)*, we wtórnej postaci **čtv̥tъ(jь)*; ogsłow. – pierwsza postać kontynuowana w j. ros. *četv̥rtyj*, sch. *četv̥ti*, scs. *četvrъtъ*, druga – oprócz j. pol. też w j. czes. *čtvrtý*, słc. *štvrtý*, słoweń. *štřti* (tu obok *četřti*) (por. lit. *ketvižtas*; stprus. *kettwirts*; grec. *tétratos* || *tétartos*, łac. *quārtūs*).

Δ *por.* **cztwioraki, cztwiorodla.**

AK

czworaki zob. **cztwioraki.**

AK

czyniąc zob. **czynić.**

WD

czynić (10) [Kśw, List, KŚ, ŻB, BZ, Tęcz]
Δ *zn.* «działać, robić; postępować»: Wszędzie cześć a lubość czynić [List, 115, 8]. Teda tę całą drogę kazania nie przestajał, a cuda wielika czynił [ŻB I, 31, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *jest był czynił* cz. zaprzesz. złoż. lp. 3. os.; *są byli czynili* lm. 3. os.; *czyniąc* (= czyniące) im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **k^uei-* «układać, porządkować»; psł. **činiti*; ogsłow. – czes. *činit* «czynić, działać», ros. *činít'* «naprawiać, robić», słoweń. dial. *činíti* «przesiewać ziarno», scs. *činiti* «urządzać, działać». Δ *rozwój*: psł. **činiti* → stpol. *činić(i)* → stpol., śrpol. *čynić*; bogata fraz. *czynić cuda, czynić komuś honor*; przysł. *Nie czyn drgiemu, co tobie niemiło; Nie wie prawica, co czyni lewica*; im. *czyniąc ulega* w j. śrpol. adwerbiizacji → im. przysłów. czynny.

Δ *por.* **pryczynić, uczynić, uczynienie, uczynkać.**

WD

czynsz (1) [RsK] Δ *zn.* «renta pieniężna wypłacana na rzecz pana feudalnego

od roli, zagrody»: Eż nie miała o ten czynsz gabać [RsK, 48, 35]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. niem. *Zins* «danina, opłata».

AK

czyść (2) [LA, RP] Δ *zn.* «czytać»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 88]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *czę* cz. ter. lp. 1. os. Δ *etym.* pie. **k^teit-*; psł. **čisti* «liczyć, rachować; odgadywać znaki; pojmować mniemać»; ogsłow. – czes. *čist*, ros. *čitat'*, sch. dawne *čisti* «czytać; szanować», dziś *čitati* «czytać», *čatiti* «czytać modlitwy», scs. *čisti* «liczyć; czytać» (por. łot. *šķist* «myśleć», lit. *skaityti* «czytać; liczyć», stind. *cētati* «uważa, spostrzega, myśli, rozumie»). Δ *rozwój*: psł. **čisti* → stpol. *čiść(i)* → stpol., śrpol. *čyść*; wyraz wyszedł z użycia, zastąpiony przez *czytać* (← psł. **čitati* czas. iter. do **čisti*); w słowie *czcionka* zachowany dawny im. bierny od tego czasu.

Δ *por. czyść się.*

WD

czyść się (2) [Kśw] Δ *zn.* «czyta się»: Czcie się tako we Księgach Sędskich [Kśw I, 10, 18]. Jakoż się czcie w je świętem żywocie [Kśw II, 11, 32].

Δ *zob. czyść.*

WD

Ć

-ć *zob. -ci.*

BT

ćma (4) [BZ] Δ *zn.* «ciemność»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna, a ćmy były na twarzy przepaści [BZ, 71, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* ćmy D. lp. r. ż. Δ *etym.* pie. **tem(ə)-* «ciemny»; psł.

**tъma* «ciemność»; ogsłow. – czes. *tma* «ciemność, ciemno», ros. *t'ma* «mrok, zmierzch», chorw. *tma* «mrok», scs. *tъma* «ciemność, mrok», *tъma* «wielka ilość, bardzo wiele» (por. lit. *témti* «ciemnieć», *tamsà* «zmrok», łot. *tima* «ciemność», *timt* «ściemniać się», stwniem. *demar* «zmierzch, mrok», niem. *Dämmerung* «zmierzch, mrok», łac. *tenebrae* «mrok», stind. *támas-* «mrok, ciemność», awest. *təmah-* «mrok»). Δ *rozwój*: psł. **tъma* → stpol. *ćma*; w j. stpol. głównym zn. wyrazu było «ciemność», poza tym rzecz. oznaczał «cień», «wielkie mnóstwo, zastęp». W XVI i XVII w. utrzymywały się dawne zn. wyrazu, dopiero w j. npol. doszło do zawężenia i przenesienia znaczenia – dzisiejsze zn. wyrazu to «owad żyjący nocą».

Δ por. **ciemnica**.

IS

ćwirdza (1) [KŚ] Δ zn. «miejsce obronne, warownia; tu – obowiązek obrony grodów i innych miejsc umocnionych»: Na ten koniec a k temu końcu, aby puszek, ćwirdzy albo wojennej strożej się uwiarowali [KŚ, 124, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **tvŕdja* «to, co utwardzone» ← psł. **tvŕditi* «czynić twardym»; ogsłow. – czes. *trvz*, strus. *tvérža*, chorw. *tvrdava*, chorw. daw. *tvŕda*. Δ *rozwój*: psł. **tvŕdja* → stpol. **ćv'erž'a* → *ćv'erža* || *ćv'irža* || *tv'irža* || *tv'erža* (też: *ćv'erž* || *tv'erž*) → stpol., śrpol. *tv'erža* (twarde *t-* pod wpływem przym. *twardy*); w j. stpol. także w zn. «wały obronne, obwarowanie».

IS

D

dać (29) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «darować, ofiarować, przeznaczyć»: Żądaj ode mnie a dam ci pogany w dziedzictwo twoje [Ppuł II, 53, 8]. 2. «wydać z siebie»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod, jeż owoc swoj da w swój czas [Pfl I, 17, 3]. 3. «sprawić, zdarzyć»: Słysz modlitwę, jąż nosimy,/ A dać raczy, jegoż prosimy [B, 163, 7]. 4. «kazać»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 88]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk. **dan** 5. «sporządzono (list)»: Dano w Szamotulech we jśrzodę [List, 115, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *dadzą* cz. przysz. lm. 3. os.; *dałeśm* cz. przesz. lp. 1. os. r. m., *dała* 3. os. r. ż., *dali* lm. 3. os.; *bych dała* tr. przyp. lp. 1. os. r. ż.; *dani* im. cz. przesz. bierny M. lm., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **dō-* || **də-*; psł. **dati*; ogsłow. – czes. *dáti*, ukr. *dáty*, sch. *däti*, scs. *dati* (por. lit. dawne *diúoti*, łac. *dare*). Δ *rozwój*: psł. **dati* → stpol. *dać(i)* → śrpol. *dać*; już w j. stpol. w odmianie formy wtórne: *dasz* (jak *znasz* wobec psł. **dasi*), *dadzą* (jak *siedzą*); formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego w j. śrpol. ulegają adiektywizacji → im. przym. bierny; M. lp. r. n. odm. prostej → nieos. formę czas. Δ *por.* **dajać, dawać, podać, poddać się, wydać.**

WD

dajać (3) [Słota] Δ *zn.* «czynić»: I wielką jim chwałę dają [Słota, 190, 103]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *formy tekstowe*:

da tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* psł. **dajati*, **dajq*; ogsłow. – słoweń. *dajàti*, rus.-csł. *dajati*, scs. *dajati*. Δ *rozwój*: psł. **dajati* → stpol. **dajaći* → stpol. *dajać*; wyraz wyszedł z użycia (poświadczony dziś w gw.); formy cz. ter. zostały podporządkowane czas. *dawać*. Δ *por.* **dać, dawać.**

WD

dale, daleć (2) [Kgn] Δ *zn.* «dłużej, więcej»: Przydzi k nam, nasz miły Panie Boże, aby ty dale nie mieszkał [Kgn II, 35, 6]. Wasz Pan, toć jest nasz miły Kryst s dalekich ci stron on przydzieć k wam, a daleć on nic nie będzie mieszkał [Kgn II, 35, 9]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. utworzonego od psł. rzecz. **dal'a*, **dalb*; rzecz. ogsłow. – czes. *dál* «oddalenie, odległość», ros. *dal'* «duże oddalenie, miejsce oddalone», sch. *dâlj* «oddalenie», scs. *dalja*, vѣdalj  «w dal, daleko»; w formie *daleć* połączenie przysłów. *dale* i part. -ć. Δ *rozwój*: od XVI w. zastąpiony przez *dalej*.

Δ *por.* **dalej, daleki, daleko.**

BT

daleć zob. **dale.**

BT

dalej (1) [KŚ] Δ *zn.* «później, potem, jeszcze»: Paknęli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni (...) mają nam być poddani [KŚ, 124, 15]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przysłów. *dale* + *je* (← **je*), na wzór *gorzej, lepiej*. Δ *rozwój*: od XVI w. funkcjonuje jako st. wyższy przysłów. *daleko*.

Δ *por.* **dale, daleki, daleko.**

BT

daleki (1) [Kgn] Δ *zn.* «odległy, oddalony»: S dalekich ci stron on przydzieć k wam [Kgn II, 35, 8]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **del-* || **dōl-* «dług» → **dōl-iā* «wielkie oddalenie»; psł. **dalekъ(jb)* ← **dalja* ← **dalb* «dal, oddalenie»; ogsłow. – czes.

daleký, ros. *dalékij*, ukr. *dalékyj*, sch. *dàlek*, scs. *dalekъ* (por. lit. *tolùs*, stprus. *tālis* «dalej», łot. *tāls*). Δ *rozwój*: psł. **dalekъjь* → stpol. **dal'eky* → śrpol. *daleki*; w j. stpol. także w odniesieniu do czasu «odległy w czasie; dawny; przyszły»; w pokrewieństwie «niebliski»; w terminologii prawnej «termin sześciotygodniowy, ostatni dzień».

Δ por. **dale**, **dalej**, **daleko**.

IS

daleko (1) [List] Δ *zn.* «w znacznej odległości»: Aczkoliciem ja od ciebie daleko, a wszakoż wzgym nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **dalekъ* (← **dōli*-oko-), st. wyższy *dalъjь*, *dalъši*, *dal'e* «odległy, oddalony, długi, rozległy», utworzony za pomocą przyrostka **ekъ* (wariantu po palatalnej spółgłosce przyrostka *-okъ, jak *głęboki*, *szeroki*, *wysoki*) od psł. rzecz. **dal'a* (← **dal-ja*); przym. ogsłow. – czes. *daleký* «niebliski, oddalony w przestrzeni i czasie, rozległy», ros. *dalékij* «oddalony w przestrzeni i czasie, rozległy»; scs. przysłów. st. wyższy *dalje*, *daljeje*.

Δ por. **dale**, **dalej**, **daleki**.

BT

dan zob. **dać**.

WD

darować (1) [LA] Δ *zn.* «obdarować, podarować»: Więc ci jeśli Boga prosić,/ Aby je tym darował [LA, 173, 30]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*ę*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* psł. **darovati* (← rzecz. **darъ*); ogsłow. – czes. *darovat*, ros. *darovát'*, sch. *daròvati*, scs. *darovati*. Δ *rozwój*: psł. **darovati* → stpol. **darovaći* → stpol., śrpol. *darować*; zn. «przebaczyć» późniejsze, być może pod wpływem łac. *donare* (*poenam*)).

Δ por. **odarzyć**, **zdarzyć się**.

WD

dawać (1) [RsP] Δ *zn.* «przekazywać na własność»: Jako Czestk dawał Jakuszewi skot <do> ręki [RsP, 45, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*e*, -'esz (*dawaję*) || IV -*am*, -asz (*dawam*) → śrpol. II -'*e*, -'esz (*dajesz*) || IV -*am*, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **dō-u-*; psł. **davati*, **davaję* (iter. do **dati*); ogsłow. – czes. *dávat*, ros. *davát'*, sch. *dávati*, scs. (*raz*)*davati* «rozdawać» (por. łot. *dāvāt* «darować», stind. *dāvāne* «dać»). Δ *rozwój*: psł. **davati* → stpol. *davać(i)* → śrpol. *davać*; formy cz. ter. *dajesz* od czas. *dajać*. Δ *por.* **dać, dajać**.

WD

dawidow (1) [Ppuł] Δ *zn.* «dotyczący Dawida, właściwy Dawidowi, przynależny Dawidowi, królowi żydowskiego mu»: Ten psalm powiada, iże Krystus w dziedzictwo bierze wszystek lud od Boga Ojca dawidowo [Ppuł, 53, arg]. Δ *gram.* przym. dzierżawczy, odm. prosta Δ *etym.* derywat od imienia *Dawid*, utworzony za pomocą przyr. -*ov* ← psł. *-*ovb*.

IS

dbać (4) [Kgn, Słota] Δ *zn.* «troszczyć się o co»: Nie chce dobrej mowy dbać [Słota, 189, 68]. O ciałoć on niczs nie dba [Kgn VI, 40, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *dbaję* cz. ter. lm. 3. os.; *dbajmy* tr. rozk. lm. 1. os. Δ *etym.* pochodzenie wyrazu niejasne; łączy się go z płn. słów. **dబati* (← rzecz. **doba*) «robić coś w porę, w stosowny czas» – stczes. *tbáti*, czes. *dbát*, ros. dial. *dbat'*; lub traktuje jako stpol. bohemizm (w j. błr. i ukr. byłoby to późniejsze zapożyczenie z j. pol.). Δ *rozwój*: stpol. *dbaći* → śrpol. *dbać*.

WD

diabeł, dyjabeł (3) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «zły duch, szatan»: Iżby ty nie bujał, iżby onego bujnego króla dyjabła nie naśla-

dował [Kśw IV, 13, 36]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *diabli* M. lm. r. m., *diabły* B. lm. r. m. Δ *etym.* stpol. **d'abeł* ← stczes. **diábeł* ← łac. *diabolus* ← grec. *diábolos*; ogsłow. – czes. *d'ábel*, ros. *djávol*, sch. *đàvao*, scs. *dijavolъ*. Δ *rozwój*: w j. stpol. występuje również w postaci *dyjaboł*, w XVI w. funkcjonowała dodatkowo forma *dejabeł*.

IS

dla (8) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «z powodu, przez; ze względu na; na czyjaś korzyść»: Tego dla przed wołem a przed osłem w jasłkach S<yn Boży położon> był [Kśw IV, 13, 26]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *formy tekstowe*: *czterorodła*, *tego dla*. Δ *etym.* płn. słow. *dlja* jest prawdopodobnie skrótem starszego ogsłow. **dělja* «z powodu» – stczes. *dle* «dla, z powodu, według», głuż. *dla* «według, dla» (może być także w postpozycji), ros. *dlja* «dla, do», ukr. *dlja* «dla, z powodu»; prawdopodobnie związane z rzecz. *dzieło* psł. **dělo*, strus. *dělja*, scs. *dělja* «dla, z powodu» (pokrewne lit. *dèl*, *dèlei* «dla», łot. *del*, *dela* to pożyczki ze strus.); możliwy też wpływ M. dawnego rzecz. *dla* «długłość», psł. **dlbja*, występującego jeszcze w stpol. i stczes., od którego pochodzą przyimki *wedle*, *podle*. Δ *rozwój*: rozwój znaczenia analogiczny do łac. *causa* «przyczyna; dzieło; z powodu»; pierwotny postpozycyjny szyk wyrazu zmieniony w ciągu XV w. na zwykły (prepozycyjny) szyk przyimkowy *dla tego*, *dla nas*.

Δ *por.* **dziela**.

AK

dług (1) [RsP] Δ *zn.* «należność do uiszczenia»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umówił sie z tem, iże miał upominać P...kiego o ten dług [RsP, 44, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **d^hlg^ho-* «dług, powinność»; psł. **dlgv*; ogsłow.

– czes. *dluh*, ros. *dolg*, sch. *dūg*, scs. *dl̥gъ* (por. goc. *dulgs* «dług», stirl. *dliged* «obowiązek, prawo»). Δ *rozwój*: stpol. **dłgъ* → pol. *dług*; w stpol. odnotowany również w zn. «pożyczenie na procent», «zobowiązanie», «przewina».

IS

do (21) [Kśw, RsP, RsK, Kgn, List, ŻB, ŁA, Tęcz, RP, Satyra] Δ *zn.* «do, aż do; wskazuje granicę, kres czynności, zjawiska w przestrzeni, pod względem ilości, sposobu»: Pośpieszają się do kościoła na modlitwę [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* pie. **do* od rdzenia zaimkowego **de-* || **do-*, podstawy różnych partykuł; psł. **do*; ogsłow. – czes., ros., ukr., serb., chorw., scs. *do* (por. stłac. *en-do* (nowsze *in-du*) «w, wewnątrz, w obrębie czegoś», grec. *éndon* «wewnątrz, w domu, u siebie», łot. *da* «do, aż do», ale tu prawdopodobna pożyczka słów).

AK

do tych miast (1) [RsK] Δ *zn.* «dotąd, do tej pory, dotychczas»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przyimka *do*, D. lm. zaimka wskazującego *to* i D. lm. rzecz. *miasto* w znaczeniu «miejsce». Δ *rozwój*: w stpol. także formy *odtychmiast*, *od sich miast* «odtąd, od tej pory».

Δ *por.* **miasto**.

BT

dobro (6) [Kśw] Δ *zn.* «pomyślność, szczęście»: Ślepy, bo na będące dobro nie glądał [Kśw II, 11, 19]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl n. Δ *formy tekstowe*: *dobra* D. lp. r. n., *dobremu* C. lp. r. n. (odm. przyim., złoż.), *dobrze* Ms. lp. r. n. Δ *etym.* pie. **d^hab^h-* «dopasowywać», «dobrany»; psł. **dobrъ*, **dobra*, **dobro* «odpowiedni, stosowny»; ogsłow. – czes. *dobro*, ros. *dobrό*, chorw. *dòbro*, scs. *dobrъ* (por. łac. *faber* «rzemieślnik;

twórca», orm. *darbin* «kowal»). Δ *rozwój*: dzisiejszy rzecz. *dobro* wywodzi się z dawnych form M. lp. r. n. przyimotnika w odm. prostej; jako rzeczownik funkcjonował w j. stpol. również w zn. «mienie ruchome, majątek».

Δ por. **dobroć, dobry.**

IS

dobroć (1) [Słota] Δ *zn.* «życzliwość, łaskawość»: I ot nich wszytkę dobroć mamy; Jedno na to sami dbajmy [Słota, 190, 87]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* przedpol. **dobrotъ* ← psł. **dōbro*; brak odpowiedników w innych językach słowiańskich, w których w tym znaczeniu zachował się rzecz. kontynuujący psł. **dobrota*, por. – czes. *dobrota*, ros. *dobrotá*, chorw. *dobròta*, scs. *dobrota*. Δ *rozwój*: przedpol. **dobrotъ* → stpol. *dobroć*; w stpol. «jakaś zaleta etyczna», «rzecz dobra, dobry uczynek», do dziś zachował się fraz. *po dobroci* «życzliwie, bez groźby, bez przymusu».

Δ por. **dobro, dobry.**

IS

dobry (19) [Kśw, Kgn, Słota, ŻB, BZ, Tęcz] Δ *zn.* 1. «prawy, cnotliwy»: Pożałuj, człowieka dobrego [Tęcz, 193, 4]. 2. «wyróżniający się pod względem moralnym»: W kiem jest koli dobra dusza [Słota, 190, 98]. 3. «dobrej jakości»: Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jimała [Kśw IV, 13, 29]. 4. «pomyślny, o określonej wartości»: Pośpiej się w kępsze z dobrą brego [Kśw II, 35, 7]. 5. «tytuł grzecznościowy: miły, szanowany»: Miej sie dobrze, dobry sędzia [ŻB II, 32, 23]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *dobrych* Ms. lm. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **d^hab^hros* «stosowany, odpowiedni»; psł. **dобръ(jь)* «właściwy, odpowiedni»; ogsłow. – czes. *dobrý*, ros. *dóbryj*, sch. *döbrī*, scs. *dobrъ*.

Δ *rozwój*: psł. **dobrъjь* → stpol., śrpol. *dobry*; w j. stpol. wyraz występował w wielu zn. przen. i w stałych połączeniach typu *dobra wola* «życzliwość, przyzwolenie», *pospolne, pospolite dobre* «dobro publiczne», *dobry poniedziałek* «dzień wolny od pracy».

Δ *por. dobrze, dobroć, dobrze, lepszy.*

IS

dobrze (10) [Kśw, BZ, ŻB, Satyra] Δ *zn.*

1. «trafnie, właściwie»: Przeto przez 〈słapego〉 dobrze się znamionują [Kśw II, 11, 18]. 2. «odpowiednio, pomyślnie, szczęśliwie»: I widział Bog, iże jest dobrze [BZ, 71, 14]. 3. «zdrowo, dostatnio»: Miej sie dobrze, Błażeju [ŻB II, 32, 21]. 4. «starannie, dokładnie»: Gdy pan przydzie, dobrze orze [Satyra, 191, 15]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **dobrъ*; ogsłow. – czes. *dobrě*, słc. *dobre*, ukr. *dόbre*, słoweń., sch. *dobro* (forma M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **dobrъ*), scs. *dobrě*. Δ *por. dobry, lepiej.*

BT

dobytek (3) [BZ, Satyra] Δ *zn.* 1. «bydło, rzadziej inne zwierzęta domowe»:

Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 11]. 2. «zwierzęta»: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i żwierz ziemski [BZ, 71, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **dobytkъ* «to, co zostało otrzymane (zdobyte)» ← **dobyti* «otrzymać coś»; ogsłow. – czes. *dobytek* «zwierzęta domowe», ros. *dobytok* «majątek, bydło», chorw. *dobitak* «zysk, korzyść», scs. *dobytkъ* «majątek, bogactwo». Δ *rozwój*: stpol. **dobytkъ* → stpol. *dobytek* || *dobystek* → śrpol. *dobytek*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «mienie, pieniądze», «danina». W XVI w. rzecz. funkcjonował już tylko w zn.

«bydło» i «majętność». W j. npol. doszło do dalszej zmiany zn. wyrazu, współcześnie oznacza on «ogół dóbr materialnych należących do kogoś, majątek, mienie».

Δ por. **dobyć**.

IS

dojć (2) [Kśw] Δ zn. «osiągnąć, dostać się»: Czego jim dojć, nie pamiętają [Kśw II, 11, 16]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ etym. psł. *doiti (← *iti); ogsłow. – czes. dojít, ros. doíti, słoweń. doíti. Δ rozwój: psł. *doiti → stpol. *dojći → stpol. dojć → śrpol. dojść || dojć; w tekstach XVI-wiecznych obok dojść czego jest też dojść do czego.

Δ por. **ić**.

WD

dom (6) [RsK, Kgn, Słota, List] Δ zn.
1. «budynek mieszkalny (często wraz z mieszkańcami i przynależnym gospodarstwem), samo mieszkanie, miejsce stałego pobytu»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 2-3]. 2. we fraz. *dom pospolny* «dom noclegowy»: A takoć więc oni szlić są do jednego domu pospolnego byli, jenżeć dom jest ci on był między dwiema domoma uczynion [Kgn II, 37, 92-94]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -ū- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *domem* N. lp. Δ etym. psł. *domъ; ogsłow. – czes. *dům*, ros. *dom*, ukr. *dim*, scs. *domъ*. Δ rozwój: psł. *domъ → stpol. *dōm* → śrpol. *dóm* → npol. *dom*; w okresie śrpol. postać *dóm* powszechna w polszczyźnie liter. i dial.; forma npol. *dom* powstała na skutek hiperpoprawności wobec dial. *dóm*.

JG

doma (2) [Słota, Satyra] Δ zn. «w domu»: Żelazną wić doma słoży [Satyra, 191, 9]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. *dom-ō, pierwotnie psł. Msc. lp. dekl.

na *-ō- || *-ōu- od *domu-s; ogsłów. – czes. *doma*, ros. *dóma*, bułg. *domá*, scs. *doma*. Δ *rozwój*: w j. pol od XIV w., od XVI w. także w zn. «we własnych, rodzinnych stronach, w kraju, w ojczyźnie»; dziś archaizm leksykalny, występuje jeszcze w dial., także w postaci wzmacnionej przyimkiem: *w doma*.

Δ por. **dom**.

JG

domieścić (1) [Kśw] Δ *zn.* «doprowadzić do czego, dowieść»: Jegoż królestwa do<mieści nas Bog wszemogący> [Kśw IV, 13, 49]. Δ *gram.* czas., pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (← *městiti). Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia w dobie npol.

Δ por. **mieścić**.

WD

doradzić (1) [Kśw] Δ *zn.* «udzielić rady»: A jakokoli to grzeszny człowiek uczyni, tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechuostał, swoich grzechów sirdecznie żałował [Kśw IV, 12, 17]. Δ *gram.* czas., pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (← *raditi).

Δ por. **radzić**.

WD

dosiąć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «dosiągnąć dokądś»: Picia wołasz, piciać bych ci dała,/ Ale nie lza dosiąć twego świętego<o> ciała [ŻMB, 180, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz (*dosięgę, dosiężesz*); dk. Δ *etym.* psł. **dosegti* (← *seg̥ti, *seg̥q̥); ogsłów. – ukr. *dosjahtý*, ros. dial. *dosjagtí*, słoweń. *doséči*, scs. *dosěsti* (por. lit. *sègti* «przymocowywać, przypinać, zapinać», łot. *segt* «przykrywać»). Δ *rozwój*: psł. **dosegti* → **dosekti* → zach. słow. **dosęci* → stpol. **dośać'i* → stpol., śrpol. *dośćc*; dziś wyraz rzadko używany, zastąpiony przez *dosiągnąć*; z dawnej odmiany przetrwały pojedyncze formy: *dosięgła* (rzadko *dosiągł*), *dosięgli*. Δ por. **sięgać, osiągnąć, przysiąć**.

WD

doskonale (1) [Park] Δ zn. «w sposób jak najlepiej, znakomicie, perfekcyjnie»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie,/ Umiej obiecado moje [Park, 108, 1]. Δ gram. przysłów. Δ etym. pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej im. cz. przesz. biernego *dosko-nał(y)*, utworzonego z połączenia czas. *dokonać* i *skonać* «doprowadzić do końca, skończyć», psł. **dokonati*, **sъkonati*; czas. ogsłow. – czes. *dokonat* «dokończyć, zakończyć, wyzionać ducha», ros. *dokonát'* «dobić, zniszczyć», sch. *dokonati* «skończyć, zakończyć, umrzeć», scs. *sъkonъcati* «skończyć». Δ por. **doskonały**.

BT

doskonały (1) [List] Δ zn. «wolny od wad i braków, pełen zalet»: Służba ma naprzod ustawiczna, doskonała, przez-przestanna, panno ma namilejsza [List 144, 1]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. dawny im. **do(s)konalъ(jь)* ← **do(s)konati* «wypełnić, dokonać się»; zach.słow. – czes. *dokonalý*, słc. *dokonalý*, głuż. *dokonjany* (także w zn. «skończony»), w j. wsch.słow. zapożyczone z j. pol., por. ros. przest. *doskonál'nyj*, ukr. *doskonályj*. Δ rozwój: w j. stpol. funkcjonowała także forma *dokonały*.

Δ por. **doskonale**.

IS

dostać (się) (3) [RsK, Słota, ŻMB] Δ zn. «przypaść w udziale; przytrafić się»: Staje na nim piwo i woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jinnych potrzeb,/ Podług dostatka tego,/ Kto le może dostać czego [Słota, 188, 13]. Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie [ŻMB, 180, 9]. Δ gram. czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-ę*, *-'esz*; dk. Δ formy tekstowe: *się dostała* cz. przesz. lp. 3. os. r. ż. Δ etym. psł. **dostati* (← **stati*); ogsłow. – czes. *dostát* «dostać, otrzymać», ros. *dostát'*, ukr. *distaty*, słoweń.

dostáti «przebyć coś, przetrwać; ukończyć; dokonać», scs. *dostati*. Δ *rozwój*: psł. **dostati* → stpol. **dostaēi* → stpol., śrpol. *dostać*.

Δ *por.* **stać.**

WD

dostatek (1) [Słota] Δ *zn.* «dobrobyt, zamożność, bogactwo»: Staje na nim piwo i woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jnych potrzeb,/ Podług dostałka tego [Słota, 188, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **dostatъkъ* ← **dostati* «wystarczyć» + -ъkъ; znany j. zach.słow. i wsch.słow. – czes. *dostatek*, słc. *dostatok*, ros. *dostátok*, ukr. *dostátok*. Δ *rozwój*: psł. **dostatъkъ* → stpol., śrpol., npol. *dostatek*. Δ *por.* **dostać (się)**.

JG

dosyć (1) [RP] Δ *zn.* «tyle, ile trzeba»: Gdy pozywiesz wielkiej męki;/ Będziesz mieć dosyć tesnice,/ Otbedziesz swej miłośnice [RP, 197, 71]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. wyr. przyim. **do syti* «do nasycenia», przyim. **do* w połączeniu z D. lp. psł. rzecz. **sytъ* «sytość»; ogsłow. – czes. *dost*, *dosti*, ros. dial. *dósytyb*, sch. *dosit*, scs. *dositi*. Δ *rozwój*: powstanie skróconej formy *dość* można tłumaczyć przesunięciem akcentu, podobnie jak *wieliki* → *wielki*, *kolika* → *kolka*.

BT

dotknienie (1) [ŻB] Δ *zn.* «dotknięcie»: Święty Błażej poprosił Boga, rękę swą dziecięci na głowę włożył, od jegoż dotknięcia dziecie pełne zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem -enie (← psł. *-enъje) od czas. *dotknąć* (← psł. **dotъknотi*). Δ *rozwój*: psł. **dotъknенъje* → stpol. *dotkнené* → śrpol. *dotkнené* || *dotkнení* → || npol. *dotkнené* → *dotkнené*.

JG

dowieść (1) [Kśw] Δ *zn.* «doprowadzić»: Iżbychom jich towarzystwa i nie-

bieskiego królestwa <pożywali, czego> nas dowiedzi Bog wszemogący [Kśw I, 10, 30]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **dovesti* (← **vesti*); ogsłow. – czes. *dovést*, ros. *dovestí*, słoweń. *dovésti*, scs. *dovesti*. Δ *rozwój*: psł. **dovesti* → stpol. **dovésti* → stpol., śrpol. *dovéść*; zn. ogólne «wykazywać prawdziwość czegoś, udowodnić» rozwinęło się ze stpol. zn. «doprowadzić do ujawnienia prawdy (w sądzie)».

Δ *por.* **II wieść, przywieść, wywieść.**

WD

drewno (1) [Ppuł] Δ *zn.* «drzewo rosnące»: Pierwszy psalm wypowiada, iż Krystus on jest drewno wszem wsze wierzącym [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **drъvъno* (← urzecznikowany przym. r. n. od psł. **drъva* «drwa»); czes. dial. *drveno* «polano», ros. dial. *drovnó* «drzewo opałowe». Δ *rozwój*: psł. **drъvъno* → stpol. *drev'no* → *drevno*.

JG

droga (11) [Kśw, Pfl, ŻB, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «pas ziemi służący do jazdy, ścieżka»: Siedziesze, bo w dob(rze lubował); podle drogi, bo czego jemu było dojść, nie pa(miętał) [Kśw II, 11, 20]. 2. «sposób postępowania»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych i na drodze grzesznych nie stał jest [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *droga* M. lp., *drogę* B. lp. Δ *etym.* psł. **dorga* → zach.słow. **droga*; ogsłow. – czes. *dráha*, ros. *doróga*, słoweń. *drága*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiło przeniesienie zn. psł. «wyżłobienie, wgłębienie, rów» → stpol. «ścieżka, pas ziemi służący do jazdy»; w j. stpol. i śrpol. także w postaci *droga*.

JG

drugi (5) [RsK, Kgn, ŽB, BZ] Δ zn. «występujący w kolejności bezpośrednio po pierwszym»: Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc wsa<dz>ić, a drugiego dnia kazał ji prze<d> się przywieść [ŽB II, 31, 21]. Δ gram. licz. porz. Δ formy tekstowe: *drugie* C. lp. r. ż., B. lm. r. ż. Δ etym. psł. **drugъjь*; ogsłow. – czes. *druhý*, ros. *drugój*, scs. *drugъ*, *drugyi*. Δ rozwój: już na gruncie psł. zarówno znaczenie powyższe, jak i znaczenie «jakiś; inny», które rozwinęło się w zwrotach zawierających rzeczownik **drugъ* (pol. *druh* «twarzysz, przyjaciel»), takich jak *drugъ druga*, *drugъ drugu* w dosłownym zn. «przyjaciel przyjaciela», «przyjaciel przyjacielowi», wtórnie: «jeden drugiego», «jeden drugiemu»; w j. pol. od XIV w. wypiera z wolna dawny licz. *wtóry* o tym samym znaczeniu.

AK

drużność (1) [KŚ] Δ zn. «dzielność, odwaga»: Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odrzuciwszy wszystkę sromieżliwość z naminiejszą drużynością naśladując, ni podczyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 5]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **družьnostь* ← **družьnъ* «mężny, dzielny» (← **drug* «druh, przyjaciel») + *-ostъ; por. ros. *drug*, scs. *drugъ*. Δ rozwój: psł. **družьnostь* → stpol. *družność* → śrpol. *družność*.

JG

drzewiany (1) [Satyra] Δ zn. «drewniany, zrobiony z drewna»: Żelazną wić doma słoży,/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 10]. Δ gram. przym. odm. złoż. Δ etym. psł. **dervěnъ(jь)* (← **dervo*) → **drevěnъ(jь)* || **derevěnъ(jь)* || **drěvěnъ(jь)*; ogsłow. – czes. *dřěvěný*, ros. *derevjánnij*, sch. *drěven*,

scs. *drěvenъ*. Δ *rozwój*: zach.słow. **drevěnъjь* → stpol. **dřevány* → stpol., śrpol. *dřevány*; w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **drzewo**.

IS

drzewiej (1) [Słota] Δ zn. «wcześniej, dawniej»: U wody się poczyna cześć;/ Drzewiej niż gdy siędą jeść,/ Tedy 〈j〉ą na ręce dają [Słota, 189, 57]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **drevě*, st. wyższy od psł. przysłów. **drevo* «dawno»; ogsłow. – czes. *dřeve*, ros., strus. *drevle*, scs. *drevlje*. Δ *rozwój*: w j. stpol. obocznie *drzewie* || *drzewiej*; wygłosowe -j ze stopnia wyższego przysłówków (podobnie: *lepiej*, *gorzej*); w śrpol. *drzewiej*.

BT

drzewo (5) [Pfl, BZ, Ppuł] Δ zn. «wieloletnia roślina z pniem i gałęziami»: Wspłodź ziemia ziele czyniąc siemię, a drzewo jabłko nosząc, czyniąc owoce podług swego przyrodzenia [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *drzewo* M. lp. Δ *etym.* psł. **dervo* → zach.słow. **drevo*; ogsłow. – czes. *dřevo* «drewno; dial. drzewo», ros. *dérevo*, scs. *drěvo*. Δ *rozwój*: zach.słow. **drevo* → stpol. *dřevo* → śrpol. *dřevo*.

Δ por. **drzewiany**.

JG

drżenie (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «dygotanie, drganie, strach»: Służcie Bogu w bojaźni i wiesielcie się jemu ze drżeniem [Ppuł II, 53, 11]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem *-enie* (← psł. *-enъje) od czas. *držeć* (← psł. **držati*); por. stczes. *držeti*, ros. *drožát'*, słoweń. *drhtéti*. Δ *rozwój*: psł. **drženъje* → stpol. *drženē* → śrpol. *držené* || *držení* → npol. *drženje* → *drženje*.

JG

duch (2) [Pfl, BZ] Δ zn. «siła boża»: Na początkę Bog stworzył niebo i ziemię,

ale ziemia była nieużyteczna a prozna, a ómby były na twarzy przepaści, a duch boży na świecie nad wodami [BZ, 71, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *duchu* C. lp. Δ *etym.* psł. *duχъ; ogsłow. – czes. *duch*, ros. *duch*, bułg. *duch*, scs. *duchъ*. Δ *rozwój*: zn. wyrazu rozwijało się na zasadzie przeniesienia nazwy, od zn. konkretnego, por. stpol. «oddech, tchnienie», «powiew, wiatr», «wyziewy», żywego jeszcze w XVIII w. i zachowanego do dziś w utartych zwrotach: *wypić duszkiem* «wypić jednym tchem», *co tchu* «prędko» do zn. współczesnego, abstrakcyjnego «ogół władz psychicznych człowieka».

Δ *por.* **dusza, odetchnąć.**

JG

dura (1) [Kgn] Δ *zn.* «jama, nora»: Wtoreć przyrodzenie jest to wężewe, iż gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie, a potem więc on wlezie w durę ciasną, a tako więc on tam z siebie starą skorę se(j)mie [Kgn II, 40, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *dira ← od czas. wielokr. *dirati, związek z psł. *dъrati, *derti, *derą, *dъrq, por. pol. *drzeć*; ogsłow. – czes. *díra*, dłuż. *žéra*, ros. *dyrá*, scs. *dira*. Δ *rozwój*: w psł. znana też forma *děra (← psł. *děrati); Δ *etym.* *dury* niepewna; prawdopodobnie chodzi tu o bałto-słow. fonetyczne warianty z sam. tylną, podporządkowaną apofonii *dyrati || *dura.

JG

dusza (6) [Kśw, Słota, BZ] Δ *zn.* 1. «psychiczna strona człowieka, duch, myśl»: Pośpieszycie się, a kamoć na suszy będziecie siedzieć, iżbyście dusze wasze z dręki wrogow waszych <ochro>nili [Kśw IV, 12, 8]. 2. «istota żywa, człowiek albo zwierzę»: I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą

duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia [Kśw II, 11, 4]. 3. we fraz. *dusza żywna, żywa* «stworzenie, zwierzę»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywą i ruchającą [BZ, 71, 31]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *dusza* M. lp. Δ etym. psł. *duša ← *dužja; ogsłow. – czes. *duše*, ros. *dušá*, sch. *dúša*, scs. *duša*. Δ rozwój: psł. *duša → stpol. *duša* → śrpol. *duša*.

Δ por. **duch.**

JG

dwa (3) [Kgn, BZ] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 2»: Jenżeć dom jest ci on był miedzy dwiema domoma [Kgn II, 37, 93]. Δ formy tekstowe: *dwie* (*babce, świecy*) B. lpdw. r. ż. Δ etym. *pie. *duuō*; psł. *dъva r. m., *dъvě r. ż. i n.; ogsłow. – czes. *dva* r. m., *dvě* r. ż., n., ros. *dva* r. m., n., *dve* r. ż. sch. *dvâ* r. m., n., *dvïje* r. ż., scs. *dva* r. m., *dъvě* r. ż., n. (por. łac. *duo* r. m., n., *duae* r. ż., grec. *dúo*, lit. *dù* r. m., *dvì* r. ż., stind. *dvā*, *dvāú* r. m., *dvé* r. ż., n.). Δ rozwój: jako pierwotny zaimek w składni zgody z rzecz.; wskutek przebudowy kategorii rodzaju w j. npol. nowe formy r. mos. *dwaj* (w składni zgody) i *dwoch* || *dwu* (w schemacie składniowym: licz. + rzecz. w D. + 3. os. lp. r. n.) oraz zmiana zakresu form odziedziczonych z psł. – *dwa* r. mnos. i n., *dwie* – r. ż. Δ por. **dwanacie, dwoje.**

AK

dwanacie (1) [RsP] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 12»: Czso mi Fiebronija pobrała żyto, to stało za dwanacie grzywien [RsP, 45, 50]. Δ etym. psł. *dъva na desete; ogsłow. – czes. *dvanáct*, ros. *dvenádcat'*, sch. *dvánaest*, scs. *dъva na desete*; podobny sposób tworzenia liczb 11–19 poprzez składanie poszczególnej jednostki oraz licz. 10 występuje w większości języków ie., por. łac. *quattuordecim* «czternaście».

Δ *rozwój*: zrost pierwotnego zestawienia *dwa na dziesięcie*; w jego drugim członie skrócenia oraz uproszczenia gr. spłg.: *dwanadzieścicie* → *dwanaście* → *dwanacie*; pozostaje w składni rządu z rzecz.

Δ *por. dwa*.

AK

dwoje (2) [RsP, RsK] Δ *zn.* «licz. zbior., odpowiadający liczbie dwa»: Jako mi Sędziwoj kazał swemu ludu wziąć dwoje skota [RsP 44, 13]. Δ *etym.* mający początkowo pełny paradygmat, zróżnicowany rodzajowo licz. przym. od *dwa*, utworzony psł. suf. *-jь; psł. *dъvojь; ogsłow. – czes. *dvoji*, *dvoje* «dwojaki, podwójny», ros. *dvóe*, sch. *dvòje* «dwa», scs. *dъvoji* «dwojaki»; dokładne odpowiedniki ie. – lit. *dvejì* «dwa» (z pluraria tantum), grec. *doiό*, *doioί* «dwa, podwójny», stind. *dwayá* – «podwójny». Δ *rozwój*: we wszystkich j. słow. licz. zbior. wychodzą z użycia lub zmniejszają zakres (por. np. bułg., w którym w tej funkcji nijaka i żeńska postać liczebnika głównego *dvé*), a w j. pol. spośród form rodzajowych zostają tylko pierwotne nijakie, które – podobnie jak *dwoj* (m.) i *dwoja* (ż.) – były w składni zgody z liczonym rzecznikiem; w wyniku wzajemnych interferencji między licz. gł. od *pięciu* wzwyż a licz. zbior., te ostatnie współcześnie realizują schemat składniowy: licz. zbior. + rzecz. w D. + 3. os. lp. r. n., a w związkach z rzecz. są w składni zgody jedynie w C. i Msc. (rzecz. w lm.), w pozostałych przypadkach – składnia rządu z rzecz. w D. lm.

Δ *por. dwa*.

AK

dwor (1) [LA] Δ *zn.* «miejsce pobytu panującego, jego mieszkanie wraz z orszakiem, także sam orszak»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz

trzysta rycerzów [LA, 173, 13]. Δ *gram.*
rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m.
Δ *etym.* psł. **dvorb*; ogsłow. – czes.
dvůr, ros. *dvor*, scs. *dvorb*. Δ *rozwój*:
psł. **dvorb* → stpol. *dvōr* → śrpol.
dvór; pierw. zn. «przestrzeń zamknięta
wrotami, zagroda» rozszerzone do
«to, co jest na zewnątrz», por. *wyjść
na dwór*.

JG

dyjabeł zob. **diabeł**.

KDK

dziać (6) [LA, Kgn] Δ *zn.* 1. «nazywać
kogoś imieniem»: Ach, krolu wieliki
nasz,/ Coż ci dzieją Męszyjasz [LA, 173,
2]. Eufamijan jemu dziano [LA, 173, 23].
2. «mówić, powiadać»: Bądźcie, dzie,
tako mądrzy, jakoś są wężewie mądrzy
[Kgn VI, 40, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III
-jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz;
ndk. Δ *etym.* pie. **dʰē-*; psł. **dějati*,
**dějɔ* (iter. do **děti*, **dedjɔ*) «położyć;
zrobić; rzec» (psł. **děti komu jąmę*
«nadać komuś imię»); ogsłow. – czes.
książk. i przest. *dít* «mówić, powiadać,
powiedzieć», strus. *dějati* «czynić, ro-
bić; mówić», błr. pot. *dzéjac'* «robić»,
dial. *dzéic'* «gadać», słoweń. *dejáti*
«czynić, działać; mówić», scs. *dějati*
«czynić, działać» (por. stind. *dádhāti*
«stawia, kładzie», lit. *děti* «kłaść, sta-
wiać, umieszczać; sadzić, siać; robić»).
Δ *rozwój*: psł. **dějati* → stpol. **żejaći* →
stpol. *żać* || *żejać* (forma nieściągnięta
czas. występuje w gw. płn.pol.); wyraz
dziś używany tylko w wąskim wyspecja-
lizowanym zn. «wyrabiać na drutach,
szydełkiem lub maszynowo»; poświad-
czony w zabytkach stpol. bezok. *żeć(i)*
może kontynuować psł. **děti*.

Δ *por.* **działo**, **dziecię**, **nadzieja**,
odzienie, **zdziać**.

WD

dział (1) [RsK] Δ *zn.* «podział, dziele-
nie, rozdzielenie (szczególnie mają-
ku)»: Jako prawie wiemy i świączymy,

eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łożem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *dělъ; ogsłow. – czes. díl, ros. del, scs. dělъ. Δ *rozwój:* psł. *dělъ → stpol., śrpol., npol. žał; od XIV w. stpol. i dial. też «grzbiet góry, wznieśienie».

Δ *por.* **dzielen.**

JD

działać (1) [Tęcz] Δ *zn.* «czynić, robić»: A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działały [Tęcz, 193, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. *dělati, *dělajǫ «stawać (np. budynek); czynić, pracować» (← rzecz. *dělo); ogsłow. – czes. dělat, ros. délat', sch. djělati, scs. dělati. Δ *rozwój:* psł. *dělati → stpol. żałać(i) || žełać(i) (rzadsze) → śrpol. żałać || žełać (rzadsze).

Δ *por.* **dziać, dziela.**

WD

działo (2) [RP] Δ *zn.* 1. «czynność, wykonywanie czegoś, uczynek, praca»: Mow se mną, boć mam działa,/ Gdyć się se mną mówić chciało [RP, 197, 75]. 2. «rzecz wykonana, dzieło»: Gospodzinie wszechmogący,/ Nade wszystko stworzenie większe,/ pomoże mi to działa słozyć [RP, 195, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *dělo ← *děti «dziać» + *-lo-; ogsłow. – czes. dělo «armata», ros. dělo «czyn; sprawa, interes, dzieło», scs. dělo «dzieło». Δ *rozwój:* psł. *dělo → stpol., śrpol., npol. žało; pierw. jeden wyraz działa w zn. «dzieło, czyn, robota, praca» (w tym zn. do dziś w dial.) i w zn. wyspecjalizowanym «machina oblężnicza, narzędzie wojenne»; procesy wyrownań formalnych (pierw. działa, ale Msc. lp. dziele, lm. dzielech) doprowadziły do rozszczepienia na dwa oddębne wyrazy już w XV w.; w XVI w.

działo niemal niepodzielnie występuje w zn. «urządzenie do wyrzucania pocisków»; w zn. «czyn, praca i jej rezultat» oba wyrazy *działo* i *dzieło* były wymienne, choć postać *dzieło* występowała częściej; rozejście obu wariantów nastąpiło prawdopodobnie na przełomie XVI i XVII w.; od XVIII w. jednostki całkowicie ze sobą niezwią- zane.

Δ por. **dziać, działać, dziela.**

JG

dziano zob. **dziać**.

WD

dziatki (3) [Kgn, ŻMB] Δ zn. 1. «dzieci»: Proścież Boga, wy miłe i żądne ma- ciory,/ By wam nad dziatkami nie były takie to pozory [ŻMB, 180, 33]. 2. «wier- ni»: Dziatki miłe! Nasz Kryst miły jest on swe święte ap<osto>ły temu to na- uczał był [Kgn VI, 40, 1]. Δ *gram.* rzecz. blp. Δ *etym.* pie. **d^hē-* || **d^hoi-*, por. pol. *doić*; psł. **dětъky* || **dětъky*; zdr. od *děti*; ogsłow. – dłuż. daw. *žětk-ka*, ros. *dětki*, sch. *djetki*. Δ *rozwój*: wyraz *dziatki* pojawia się w XV w.; dziś przest., zastępowany przez formę *dzieci*.

JG

dziecię (3) [ŻB] Δ zn. «dziecko»: Święty Błażej poprosił Boga, rękę swą dziecięci na głowę włożył, od jegoż dotknięcia dziecię pełne zdrowie wzięło [ŻB, 31, 14-15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-t-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *dziecięcia* D. lp. Δ *etym.* pie. **d^hē-* || **d^hoi-*, psł. **dětę*; ogsłow. – czes. *dítě*, ros. *ditjá*, sch. *dijète*, scs. *dětištъ*. Δ *rozwój*: psł. **dětę* → stpol. *žećq* → śrpol. *żećę*; dziś wyraz książk. Δ por. **dziać, dziatki**.

JG

dziedzictwo (3) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «po- siadanie (mienia) z prawem dziedzi- czenia»: Żądaj ode mnie a dam ci po- gany w dziedzictwo twoje i w trzyma- nie tobie kraje ziemskie [Ppuł II, 53, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol.

dekl. n. Δ *etym.* psł. **děditjьstvo* ← **dědъ* «dziad» + *-itjь- + *-stvo; por. czes. *děd*, ukr. *did*, scs. *dědъ*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpił zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie nowo powstałej grupy spłg. -cstv- → -ctv-.

Δ *por.* **dziedzina**.

JG

dziedzina (3) [RsP, RsK] Δ *zn.* «coś posiadanego na własność; własność ziemska, własność, wieś, jej mieszkańcy»: Jako prawie wiemy i świączymy, eż Dobko nie był gospodarzem ani w trzymaniu dziedziny Dulebianki nigdy, tako jako na przywileju stoi [RsK, 48, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *dziedzinie* Msc. lp. Δ *etym.* psł. **dědina* ← **dědъ* «dziad» + *-ina-; ogsłow. – czes. *dědina* «wieś», ros. *dédinai* «dziedziczyny majątek», słoweń. *dédina* «spadek». Δ *rozwój*: psł. **dědina* → stpol. *żežina*; w wyrazie nastąpiło rozszerzenie zn. stpol. «własność dziada, własność dziedziczonej» → śrpol. «posiadłość wiejską» → npol. «zakres działalności».

Δ *por.* **dziedzictwo**.

JG

dziela (1) [B] Δ *zn.* «z powodu; ze względu na; dla»: Twego dziela Krzciela, bożycze,/ Usłysz głosy, napełn myśli człowiekze [B, 163, 4]. Δ *gram.* przyim. rządzący D., w postpozycji (po wyrazie rządzonym). Δ *etym.* psł. **dělo* «dzieło»; ogsłow. **dělja* «z powodu» – strus. *dělja* «dla, z powodu», stsch. *dilja* «z powodu, ze względu na», scs. *dělja* «dla, z powodu»; zachowany reliktowo w błr. dial. *ele* «dla». Δ *rozwój*: rozwój znaczenia analogiczny do łac. *causa* «przyczyna; dzieło; z powodu»; już w j. stpol. archaizm; wyszedł z użycia; współczesne płn. słow. przyimki, np. pol. *dla*, głuż. *dla* «według, dla», ros. *dlja* «w celu, do, dla», ukr. *dlja* «dla, z powodu» prawdopodobnie

w wyniku skrócenia powyższej formy hasłowej.

Δ por. **dla**, **działo**.

AK

dzielen (1) [RsP] Δ *zn.* «taki, który z rodziną nie żyje już we wspólnocie majątkowej, któremu wydzielono część ze wspólnego majątku»: <Jak>o Świętosław nie dzielen był <te>n czas s swym oćcem, kiedy mu <ko>nie po-kradziony [RsP, 45, 29]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **děl'bny(jь)* (← *dělъ* «część; rodzaj; udział, dziele-nie, podział»). Δ *rozwój*: wyraz *dzielny* w j. stpol. oznaczał też «podlegający podziałowi», stąd *list dzielny* («pisemny akt podziału majątku»), *dzielne* («opłata dla dworu przy podziale ma-jątku kmiecego»), *dzielna owca* («ow-ca, która była dawana tytułem zatwier-dzenia podziału majątku kmiecego»); *niedzielen* zaś oznaczał tego, który żył z rodziną we wspólnocie mająt-kowej.

Δ por. **dział**.

WD

dzień (17) [Pfl, Kgn, ŻB, BZ, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «przeciąg czasu od wscho-du do zachodu słońca»: I nazwał jest światłość dniem, a čmy nocą [BZ, 71, 6]. 2. «dzień pracy, dniówka robocza»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstok-roć odpoczywają [Satyra, 191, 3]. 3. «do-ba»: A bądźcie na rozeznanie czasom i dniom, i latom [BZ, 71, 22]. 4. we fraz. *sądny dzień* «dzień Sądu Ostateczne-go»: Aleć we wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie, a wielikać on znamiona czynić będzie [Kgn II, 35, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-n-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *dzień* M. lp., *dnia* D. lp., *dniu* C. lp., *dniem* N. lp., *we dniu* Msc. lp. Δ *etym.* pie. **din* (← **di-* || **dei-* «świecić, błyszczeć»); psł. **dъnbъ*; ogsłow. – czes. *den*, ukr. *den'*, bułg.

den, scs. *dъnъ*. Δ *rozwój*: psł. **dъnъ* → stpol., śrpol., npol. *żeń*.

Δ *por.* **dzisia**.

JG

dzierzeć (1) [RsK] Δ *zn.* «posiadać jako własność lub dzierżawę»: Dzierży siłą mocą to, co sie działałem i łożem sie do stała Świętochnie [Rsk, 48, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; ndk. Δ *etym.* pie. **d^hereg^h-*; psł. **dřzati* ← **dřžeti* (← **drgěti*); ogsłow. – czes. *držet* «trzymać, mieć», ukr. *deržaty*, sch. *dřzati* «trzymać, uważać», scs. *držati* (por. awest. *dražaite* «trzymać, prowadzić»). Δ *rozwój*: psł. **dřzati* → stpol. **žiržaci* → stpol. *žiržeć* || *žeržeć* (zmiana -ać na -eć to wynik analogii do czas. typu *widzieć*), w XVI w. *žeržeć* i wyjątkowo: pierwotne *žeržać* oraz wtórne – pod wpływem form cz. ter. – *žeržyć*; powszechny w XIV–XV w. na Maz. i w Młp., wypierany przez szerzące się z Wlkp. synonimiczne *trzymać*; dziś występuje głównie w gwarach pld.pol.; w j. ogpol. wyraz książk. lub żart.; fraz. *dzierzyć palmę pierwszeństwa, dzierzyć władzę*.

Δ *por.* **odzirżeć**.

WD

dziesięcina (1) [RsK] Δ *zn.* «dziesiąta część zbiorów składana jako danina»: Jako prawie i swiaczczymy, eż dominus Episcopus Cracoviensis wziął dwoje pieniądze za jedną dziesięcinę w przechod [Rsk, 48, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *desęt-*; ogsłow. – czes. *desetína*, ros. *desyatina*, sch. *desétina*, scs. *desetina*. Δ *rozwój*: w j. stpol. od XIV w.; utworzony suf. -*ina* od licz. *dziesięć* (← psł. **desętъ*).

Δ *por.* **dziesięć**.

JG

dziesięć (2) [RsP] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 10»: Jako Janek ślubił Biejatce dać rucha za dziesięć grzywien [RsP, 45, 36]. Δ *etym.* pie. rzecz.

licz. **dek'm-t-* «dziesiątka» pochodny od pierwotnego licz. **dek'm*, zachowanego w łac. *decem*, grec. *déka*; psł. **desętъ* to pierwotny rzecz. dekl. -*nt-*, wyrównany do licz. **pętъ*, **šestъ*, genetycznych żeńskich rzecz. dekl. -*i-*; ogsłow. – czes. *deset*, ros. *désjat'*, bułg. *déset*, sch. *děsēt*, scs. *desętъ* (por. lit. *děšimt*, *dešimitis*, łot. *desmit*, stind. *dašát-*, *dašati-*). Δ *rozwój*: w j. pol. zmiana zarówno wzorca odmiany (pod wpływem licz. *dwa*), jak i składni z rzecz. – obecnie w składni zgody w C., N. i Msc., stara składnia rządu – w pozostałych przypadkach.

Δ *por. dziesięcina*.

AK

dziewiąte (1) [Kśw] Δ *zn.* «po dziewiąte»: A dziewiąte dani są na towarzystwo wiecznego krolewania [Kśw I, 10, 27]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skonstniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *dziewiąty*; pie. **neūn-to* «dziewiąty» (przym. od pie. licz. gł. **neūn* «dzieć»); psł. **devętъ(jb)*; ogsłow. – czes. *devátý*, sch. *děvěti*, scs. *devętъ*. Δ *rozwój*: w j. stpol. formy typu *czwarte, dziewiąte, piąte, osme* występują obok. wyr. przyim. *po czwarte, po dziewiąte...*, sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi, wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

AK

dziewica (4) [B, Kśw, Kgn] Δ *zn.* «dziewczyna, panna, kobieta niezamężna; także o Matce Boskiej»: Ta słowa pisze mądry Salomon, a są słowa Syna Bożego, tę to świętą dziewczę Katerzynę w sławę krolewstwa niebieskiego wabiącego [Kśw II, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ja-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *dziewica* M. lp., *dziewicą* N. lp. Δ *etym.* pie. **d^hēj-* «ssać»; pzn.psł. **děvica* ← **děva* «dziewczynka» + *-ica (← przed III palat. *-ika); ogsłow. – stczes. *děvice*, ukr. *divycja*, sch. *djèvica*, scs.

děvica. Δ *rozwój*: pzn.psł. **děvíca* → stpol. *ževíč'a* → śrpol. *ževíca*.

JG

dzięka (3) [Słota, RP] Δ *zn.* we fraz. *przez dzięki* «bez zgody, wbrew woli, przemocą»: Gdyć przyniosę jadu garnek,/ Musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 69]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* zach.słow. **dék-* ← zap. śrgniem. *danc* «podziękowanie»; zach.słow. – stczes. *diek*, *děk*, *dieka*, czes. *dík* «podziękowanie», *díky* «dzięki», z pol. ukr. *djáka* «podziękowanie», błr. *dzjáki* «dzięki» (por. niem. *Dank*, ang. *tkanks*). Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował także w lp. r. m. *dzięk* lub lm. *dzięki*, por. *dzięki czynić*, *dzięki Bogu*, *dziękczyñenie*; niem. *Dank* ponownie zapożyczone do j. pol. w XV w. jako *dank* «nagroda zwycięska, pierwszeństwo, zaszczyt».

Δ *por.* **dziękować**.

JG

dziękować (1) [Słota] Δ *zn.* «chwalić, czcić»: Bo ktoś je chce sobie zachować,/ Będą ji wszyscy miłować/ I kromie oczu dziękować [Słota, 190, 82]. Δ *gram.* czas., pol. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* zap. stwniem. *dankōn* (raczej za pośrednicstwem czeskim, por. stczes. *děkovati*); niewykluczone jednak, że mógł powstać w rezultacie uniwerbizacji zwrotu *dzięki czynić* (rzecz. *dzięka*, *dzięki* ← stwniem. *denke* «podziękowania»).

Δ *por.* **dzięka**.

WD

dziśnia zob. **dzisia**.

BT

dzisia, dziśnia, dzis (9) [Kgn, Pfl, Ppuł, Kśw, ŻMB, RP] Δ *zn.* «bieżącego dnia, teraz, obecnie»: Iże toć ja wam dzisia wielkie wiesiele zjawiam (...) iż ci się dzisia na<m> miły Kryst na ten to świat jest był narodził [Kgn II, 35, 18-20]. Gospodzin rzekł ku mnie: Syn moj jeś ty, ja dzisia porodził jeśm cie [Pfl II, 17, 7]. Tako nagle sirce jego jemu doradzi,

izby grzechu ostał, swojich grzechów
sirdecznie żałował i z świętą cyrekwią
dziśnia zwołał [KŚW IV, 12, 19]. Nie boj
się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść
epistoły [RP, 198, 87]. Δ *gram.* przysłów.
Δ *etym.* psł. **dъnъs'a* ← **dъnъ* + **s'a*
(D. lp. zaimka **sъ*); ogsłow. – czes.
dnes, głuż. *džens*, dłuż. *žens*, strus.
dnes', sch. *dànas*, scs. *dъnъsъ*. Δ *rozwój*:
w stpol. uproszczenie *dzińia* → *dzisia*
→ *dziś*, następnie na wzór innych
przysłów. *wczora* → *wczoraj*, *tuta* →
tutaj pojawia się w śrpol. *dzisiaj*.

Δ *por.* **dzień**.

BT

dziś zob. **dzisia**.

BT

dziwno (1) [RP] Δ *zn.* «w osobliwy
sposób»: Kogokoli śmierć udusi,/ Każdy w jej szkole być musi;/ Dziwno się
swym żakom stawi,/ Każdego żywota
zbawi [RP, 195, 15]. Δ *gram.* przysłów.
Δ *etym.* psł. **divъno*, pierwotnie M., B.
lp. r. n. odm. prostej psł. przym.
**divъnъ*; ogsłow. – czes. *divno*, głuż.
dziwno, dłuż. *živno*, ros. *divno*, sch.
dívno, scs. *divъno*. Δ *rozwój*: w okresie
śrpol. zastąpione formą *dziwnie*, pier-
wotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł.
przym. **divъnъ*.

Δ *por.* **dziwny**.

BT

dziwny (1) [List] Δ *zn.* «cudowny;
niezwykły, osobliwy»: Dziwne rzeczy,
w miłości będąc, poczęły się miedzy
nama [List, 114, 9]. Δ *gram.* przym., odm.
złoż. Δ *etym.* pie. **dei-* || **di-* «jaśnieć,
lśnić» → **diuo-* «jaśniejący, piękny»;
psł. **divъnъ(jъ)* «godny widzenia, po-
dziwu» ← **diviti* «patrzeć z podziwem,
wprawiać w podziw» ← **divъ* «za-
chwycający, niezwykły»; ogsłow. –
czes. *divný*, głuż. *dziwny*, ros. *dívnyj*,
ukr. *dívnyj*, sch. *díván* «cudowny, prze-
śliczny», scs. *divъnъ* (por. stind. *dívah*,
grec. *dīos* «niebiański, boski», łac. *dīus*
«boski»). Δ *rozwój*: psł. **divъnъjъ* →

stpol. *živ'ny → stpol., śrpol. živny; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «godny widzenia», «dziki».

Δ por. **dziwno**.

IS

dźwirze (1) [Słota] Δ zn. «otwór wejściowy, zasłona (drewniana lub inna) otworu»: Mnogi jeszcze przed dźwirzmi będzie,/ Cso na jego miasto siędzie [Słota, 189, 43]. Δ gram. rzecz. blp. Δ etym. pie. *dhwer-, psł. *dvъrь (r. ż. lp.), dvъri (lm.); ogsłow. – czes. dveře, ukr. dvéri, słoweń. díri, scs. dvъrь. Δ rozwój: w j. stpol. od XIV w. drzwi, od XV w. też dźwirze, od XVI w. dźwierze: w wyrazie drzwi przeprowadzona metateza psł. *dvъri → stpol. *dvři → drví; w wyrazie dźwirze nieregularny rozwój jeru ь → i.

JG

E

epistoła (1) [RP] Δ zn. «list»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 88]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. zap. łac. *epistola* «list»; por. błr. *epistala* «dług, zazwyczaj nudny list», sch. *èpistola* «list, zazwyczaj długi i wierszowany». Δ rozwój: w wyrazie dokonała się degradacja zn.; w j. stpol. *epistoła* była synonimem *listu*, ale oznaczała list ważny, dotyczący spraw publicznych, religijnych, mający wartość literacką; ta cecha zn. stała się punktem wyjścia użyć ironicznych, na oznaczenie listu przydługiego i nudnego.

JG

eż, eże (11) [RsK, RP] Δ zn. «spójnik wprowadzający zdania»: 1. «dopełnieniowe – że»: Jako prawie wiemy i świadczymy, eż Dobko nie był gospodarzem [RsK, 48, 4]. Jakusz ręczył za

Staszka, eż miał chyż poprawić [RsK 1398, 48, 29]. **2.** «okolicznikowe skutku – tak że, aż»: Padł na ziemię, eże stęknął [RP, 196, 46]. Δ etym. psł. *ježe «który»; jedna z trzech form rodzajowych (pozostałe to *jъže i *jaže); pierwotny skostniały M. lp. r. n. zaimka anaforycznego je (psł. *je), wzmocniony part. že (psł. *že), w której wygłosowe, nieobciążone funkcjonalnie -e zwykle ulega elipsie, gdy part. zajmuje pozycję posamogłoskową; zanik nagłosowej spłg. j może być wynikiem hiperpoprawności w zakresie prejotacji; analogiczne formy w innych j. słow. – stczes. ež, moraw. ež «że», strus. eže, ože «że; ponieważ; jeżeli», ukr. ož, ože «że; bo», sch. jēre, dziś zwykle jēr (\leftarrow psł. *ježe) «bo, ponieważ», dawniej też «że». Δ rozwój: występuje w Małopolsce (do przełomu XIV/XV w.) i na Mazowszu (do połowy XV w.), wyparte przez analogiczną formę wielkopolską iż(e), opartą na zaimku w M. lp. r. m.
 Δ por. **iż, -że, že.**

AK

eżby (1) [Słota] Δ zn. «żeby»: Nie ma talerza karmieniu swemu,/ Eżby ji ukroił drugiemu [Słota, 188, 23]. Δ gram. spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe celu. Δ etym. zrost spójnika eż z wykładnikiem tr. przyp., z pochodzenia 3. os. lp. aorystu czas. być (\leftarrow psł. *byti).

Δ por. **by, eż.**

AK

eże zob. **eż.**

AK

F

fała zob. **chwała**.

IW-G

G

gabać (2) [RsK] Δ *zn.* «oskarżać, pozysywać»: Ez nie miała o ten czynsz gabać ani jego rękojmiej, a gdy by je gabała, tegdy X grzywien by jemu ostała [RsK, 48, 35]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol., śrpol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* pie. **gʰobʰ-* «brać, chwytać»; psł. **gabati*; ogsłow. – słc. *habat'* «zgarniać, zagarniać; zabierać siłą, konfiskować», strus. *gabati* «ciemiężyć», ukr. dial. *hábaty* «chwytać», bułg. dial. *gábam* «oszukiwać, okłamywać» (por. lit. *gobētis* «łakomić się, pożądać», łac. *habere* «trzymać, mieć», stind. *gábhasti-* «ramię, ręką»). Δ *rozwój*: psł. **gabati* → stpol. **gabaći* → stpol., śrpol. *gabać*; w stpol. też w zn. «prześladować, dręczyć, napastować», «chcieć zagarnąć, usilnie zabiegać». Δ *por.* **nagabać**.

WD

gaj (1) [RsK] Δ *zn.* «mały las, zwłaszcza liściasty»: Uczynił Mathiasz szkody C grzywien w rolach, w gajoch, i w łąkach i w dziedzinie Prędocie [RsK, 48, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **gajъ* «wyodrębniony mały las; miejsce pogańskiego kultu; lasek, gdzie zakazano wstępować»; derywat od czas. psł. **gajiti* «powodować, żeby coś żyło, rozwijało się, rosło»; ogsłow. – słc. *háj*, ukr. *haj*, sch. *gāj*, słoweń. *gáj*. Δ *rozwój*: psł. **gajъ* → stpol. *gāj* →

śrpol. *gój*; w formie Msc. lm. *gajoch* końc. *-och*, występująca w XIV–XVI w., ograniczona terytorialnie do Młp. i Śląska.

JG

ganić (2) [Słota] Δ zn. «czynić wyrzuty, mieć za złe»: Tako panna, jako pani/ Ma to wiedzieć, cso się gani [Słota, 190, 75]. Δ gram. czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; ndk. Δ etym. pie. **gōn-*; płn.słow. **ganiti* «przesładować słowem, strofować, łajać» (kauz. od **goniti*) – czes. *hanět*, *hanit*, słc. *hanit'*; formy wsch.słow. (ukr. *hányty*, błr. *hánic'*) mogą być pożyczkami z j. pol. Δ rozwój: zach.słow. **ganiti* → stpol. **gańići* → stpol., śrpol. *gańić*; w j. stpol. też w zn. «rzucić obelgi, złorzeczyć», «skarżyć, pozywać do sądu», «odrzekać się».

Δ por. **gańba, naganić**.

WD

gańba (1) [Tęcz] Δ zn. «obraźliwe wyśmiewanie się, szydzenie»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli,/ Z tego mu gańbę, czynili [Tęcz, 193, 11]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ etym. płn.psł. **ganьba* «ganienie» ← **ganiti* + **-ьba*; głuż. *hańba* «niesława, sromota», czes. *hanba* «hańba», błr. *hán'ba* «zniewaga, obelga», ukr. *han'bá* «zniesławienie, obelga». Δ rozwój: płn.psł. **ganьba* → stpol. *gāńba* → śrpol. *gánba*; od XV do XVII w. podst. zn. wyrazu było «ganienie, łajanie, strofowanie», które motywowało zn. pochodne «rezultat ganienia, wstyd» oraz «rzecz zasługująca na zganienie, czyn naganny», zaświadczenie już w j. stpol.; obecnie wyraz nie jest już motywowany czas. *ganić*, do czego przyczyniła się zmiana *g* → *h* pod wpływem czes.; formy z *g* znane do pocz. XVII w.

Δ por. **ganić**.

JG

gardło (1) [ŻB] Δ *zn.* «część przewodu pokarmowego, która łączy jamę ustną z przełykiem»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła, od jejże już skończyć zaczynał [ŻB, 31, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **grdlo*; ogsłow. – czes. *hrdlo*, ros. *górlō*, ukr. *hórlo*, sch. *grlo*, csł. *grъlo*. Δ *rozwój*: psł. **grdlo* → stpol., śrpol. *gardło*.

JG

garnek (1) [RP] Δ *zn.* «naczynie służące do gotowania i przechowywania potraw»: Otchoceć się s miodem tarnek,/ Gdyć przyniosę jadu garnek [RP, 197, 68]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* dem. psł. **grnъkъ* ← **grnъ* «ognisko» + *-*ъkъ*; por. czes. *hrnek*, ros. *goršók* (*n* zanikło), ukr. *horščók*, bułg. *gârné*, rzecz. podst. poświadczony tylko w j. wsch. słow. – ros. *gorn* «ognisko; piec hutniczy», ukr. *horn*, *hóren*, *hórno* «palenisko, ognisko; piec garncarski». Δ *rozwój*: psł. **grnъkъ* → stpol., śrpol. *garnek*; pierw. zn. wyrazu to «ognisko», następnie «naczynie zawierające żar, ogień» i wreszcie «naczynie w ogóle».

JG

gdaż (4) [Kśw] Δ *zn.* «gdy, kiedy; jeżeli; skoro»: A gdaż, prawi, anjeł zmówił ta wszytka słowa, z>apłakachą [Kśw I, 10, 24]. K niemuż gdaż człowiek grzeszny rozpamię<taję grzechy> stąpi, toczu sam siebie wspomienie [Kśw IV, 12, 13]. Gdaż się, prawi, uśmierzyło tako mocne bóstwo, w czem bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 42]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe czasu, też z odcięniem warunkowym lub przyczynowym. Δ *etym.* wzmacniony skróconą part. że (psł. **že*) pierwotny przysłówek zaimkowy pytajny i nieokreślony (wtórnio spójnik) w postaci zrostu psł. zaimka pytajnego **kъ* z partykułą **da* (obocz-

ną do **dy*) pochodzenia zaimkowego; ogsłów., ale -*da* najlepiej zachowane w j. wsch.słow. i pld.słow. – sch. *käd*, *käda* «kiedy, gdy», słoweń. *gdā* «kiedy?», ros. *kogdá* «kiedy, jeżeli, gdy», scs. *kъgda*, *kогда* «kiedy?, kiedyś». Δ *rozwój*: reliktowo tylko w j. stpol., zastąpione wspólnofunkcyjnym, obocznym *gdy*; w obu nagłosowe *k* → *g* w wyniku upodobnienia pod względem dźwięczności (po zaniku jerów). Δ *por.* **gdy, -że.**

AK

gdy, gdyż, gdyżci, gdyć (29) [Pfl, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, LA, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «kiedy; jeżeli; skoro»: A gdyż w miasto przyniesiono święty Błażej, teda sędzia tego miasta, przykazał ji w ciemnicę przez noc wsadzić [ŻB, 31, 19]. A gdyżci więc Jozef z Maryją jesta ona była do tego to miasta Betlehem przyszła, a tedy więc oni nie moglić są mieć niejedne gospody tamo byli [Kgn II, 37, 90]. Jestli c barzo grubieje,/ Tako pismem *czas* wyznaje./ Gdy *h* przypisano będzie,/ *Ch chwalebne* tako siędzie [Park, 109, 24]. Gdyć przyniosę jadu garnek, musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 68]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okoliczni-kowe czasu, też z odciением warunkowym lub przyczynowym; może być wzmacniony skróconymi w pozycji posamogłoskowej partykułami *ci* (*gdyć*), *że* (*gdyż*) lub nimi oboma (*gdyżci*). Δ *etym.* pie. **k^uo-dy*, **k^uo-da* rdzeń zaim. **k^uo-* wzmacniony enklityczną part. **dy* lub **da*; psł. **kъdy* (obok **kъda*) «kiedy» to pierwotnie przysłówek zaimkowy pytajny i nieokreślony, wtórnie – spójnik; zrost psł. zaimka pytajnego **kъ* z part. pochodzenia zaimkowego **dy*, występującą też w obocznej postaci **da*; ogsłów., ale w postaci z *dy* zwłaszcza w j. zach.słow. – czes. *kdy* zaimek przysłówkowy czasowy

«kiedy, kiedyś», a w funkcji spójnika czasowego jako *kdyż* «gdy», chorw., serb. *kàda*, *kàdā*, dial. też *kàdi* «kiedy» (por. lit. *kadà* «kiedy», stind. *kadā* «kiedy, gdy»). Δ *rozwój*: zanik jerów w j. pol. umożliwia upodobnienie pod względem dźwięczności, w wyniku którego nagłosowe *k* → *g*.

Δ por. **ci**, **gdaż**, **kiedy**, **-ż.**

AK

gdyć zob. **gdy**.

AK

gdyż zob. **gdy**.

AK

gdyżci zob. **gdy**.

AK

gdzie, gdzież (11) [KŚW, RSŁ, RSŁK, Park, ŻMB, Słota] Δ zn. 1. «zaim. przysłowny, pytajny – w którym miejscu»: O anjele Gabryjele, /Gdzie jest ono twe wesele,/ Cożeś mi go obiecowałeś tako barzo wiele [ŻMB, 180, 27]. 2. «zaim. przysłowny, względny; wprowadza zd. miejsce»: Umiej obiecado moje,/ Ktorem tak napisał tobie,/ Aby pisał tak krotkie a,/ Aa sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 6]. 3. «spójnik; wprowadza zd. okolicznikowe czasu»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskemu zakładu rękojemstwa [RSŁK, 48, 25]. Δ etym. pie. **ku-* || **k^u-* (rdzeń zaim.) + *-*d^he* (part.); psł. **k^ude*; ogsłow. – czes. *kde*, ros. *gde*, sch. *gdjē*, scs. *k^ude* (por. stind. *kúha*, lit. *kur*). Δ *rozwój*: psł. **k^ude* → stpol. *gže* || *kže* || *że*. Δ por. **kiedy**, **kto**, **-że**.

WD

gdzieby (3) [KŚW, RSŁ] Δ zn. 1. «zaim. przysłowny, względny; wprowadza zd. przedmiotowe»: Toć ubogi królewic był, iż nie jimał, gdzieby swoją głowę podkłonił [KŚW IV, 13, 25]. 2. «spójnik; wprowadza zd. warunkowe»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo(j) umówił się z tem, iż miał wypominać P...kiego o ten dług, gdzieby go nie wypo-

mi<nał>, mu miał dać czso lepszy
źrze<bca> [RsP, 44, 2].

Δ *zob. gdzie*.

WD

gdziekoli (1) [ŻB] Δ *zn.* «zaim. ozna-
czający miejsce dowolne lub bliżej nie-
określone – gdziekolwiek»: <G>otow
cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie
[ŻB I, 31, 9]. Δ *zn.* Δ *etym.* od psł. *gъde
+ *koli; por. czes. *kdekoli*, słc. *kdekol'-
vek*, głuž. *hdźežkuli*(ž) «gdziekolwiek
bądź, dokądkolwiek».

Δ *por. aczkolić, czsokoli, gdzie,
jakokoli, kakoćkoli, ktokoli.*

WD

gdzież *zob. gdzie*.

WD

gęba (1) [RP] Δ *zn.* «usta, paszcza»:
Nie było warg u jej gęby,/ Poziewając,
zgrzyta zęby [RP, 196, 35]. Δ *gram.* rzecz.,
psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł.
*gъba «coś, co pochłania, np. wodę,
pokarm», por. pol. *gąbka*; ogsłow. –
czes. *huba* «gęba, pysk zwierzęcia»,
ros. *gubá* «warga», sch. tylko dem.
gubica «pysk, morda (szczególnie zwie-
rzęcia)». Δ *rozwój*: w wyrazie zaszedł
proces degradacji zn.; w j. stpol. *gęba*
pojawia się bardzo rzadko w zn. «usta»
i «twarz»; nie ma jej jednak w zabytkach rel., co może świadczyć o tym, że
już wówczas miała zabarwienie uczu-
ciowe niepozwalające na użycie jej
w tekstach podniosłych; w XVI w.
wyraz mógł występować w zn. pie-
szczotliwym «gębusia» podobnym do
spotykanego dzisiaj w gwarowej poezji
miłosnej, a także w zn. dosadnym,
potocznym, por. fraz. *plugawa, kłamli-
wa, przedajna gęba*, nie był jednak aż
do XIX w. trywializmem, skoro po-
jawiał się w definicjach naukowych; na
neutralny charakter wyrazu może tak-
że wskazywać powszechność zastoso-
wań w zn. przen., np. stpol. *gęba rzeki*
«ujście», *gęba naczynia* «otwór».

Δ *por. pogębek.*

JG

glądać (2) [Kśw] Δ *zn.* «mieć wzgląd na coś, dbać o coś»: Czteriorodla, iż na będące dobro nie gładają [Kśw II, 11, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* pie. **g^hel-* || **g^hel-* «błyszczeć, jaśnieć»; psł. **gleđati* (iter. do **gleđeti* «patrzeć»); ogsłow. – słc. *hl'adat'* «szukać, usiłować znaleźć», ros. dial. *gljádat'* «patrzeć, patrzeć za kimś, obserwować», sch. *gleđati* «patrzeć, starać się», scs. *gleđati* «patrzeć, widzieć» (por. łot. dial. *glendi* «szukaj», niem. *Glanz* «blask, połysk», norw. dial. *gletta* «rzucić spojrzenie, spojrzeć»). Δ *rozwój*: psł. **gleđati* → stpol. **gl'ędaći* → stpol. *ględać* → stpol. *gleđać*; inne zn. w j. stpol. «patrzeć», «wypatrywać za czymś, szukać»; wyraz zachowany do dziś w formach przedr. czas. *doglądać*, *wyglądać*, *oglądać*, *zaglądać*, *przyglądać*.

Δ *por.* **ogleądać**.

WD

głos (6) [B, Kśw, Park] Δ *zn.* «głos, dźwięk; mowa, mówienie, odezwanie się, powiedzenie słowa»: Gdzie *c* głosu mieć nie będzie,/ W miasto jego tam *k* siędzie [Park, 108, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *głos* M. lp., B. lp., *głosu* C. lp., *głosy* B. lm. Δ *etym.* psł. **glossъ* → zach. słow. **glossъ* ← rdzeń **gol-* (por. psł. **golgolati* «mówić», **golgolъ* «słowo, mowa») + **-ssъ*; ogsłow. – czes. *glas*, ros. *голос*, bułg. *glas*, scs. *glasъ*. Δ *rozwój*: zach. słow. **glossъ* → stpol., śrpol. *głos*.

Δ *por.* **głośny**.

JG

głośny (1) [Ppuł] Δ *zn.* «dźwięczny, brzmiący»: Poczynają się księgi głosnych chwał albo samorzecznych proroka Dawida [Ppuł II, 52, arg]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **găl-so-* «wołanie»; psł. **golsъnъ(jъ)* «związa-

ny z głosem, słyszalny, donośny» (\leftarrow **golsъ*) \rightarrow **glosъnъ(jь)* || **golosъnъ(jь)* || **glasъnъ(jь)*; ogsłow. – czes. *hlásný* «ostrzegawczy», *hlasný* «dźwięczny, sławny», ros. *gólosnyj* «donośny, gromki», sch. *glásan* «donośny», słoweń. *glásen* «donośny». Δ rozwój: zach.słow. **glosъnъjь* \rightarrow stpol., śrpol. *głośny*. Δ por. **głos**.

IS

głowa (8) [Kśw, Kgn, ŻB, ŻMB, RP] Δ zn. «część ciała mieszcząca mózg i narządy zmysłów»: Toć ubogi królewic był, iże nie jimał, gdzieby swoje głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 25]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- \rightarrow pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *głowa* M. lp., *głowy* D. lp. Δ etym. psł. **golva* \rightarrow zach.słow. **glova*; ogsłow. – czes. *hlava*, ros. *golová*, bułg. *glava*, scs. *glava*. Δ rozwój: zach.słow. **glova* \rightarrow stpol., śrpol. *glova*; *głowa* poświadczona już od XIII w., także w zn. przen., m.in. «fryzura», «część kapelusza», «główna osoba», «rozum».

Δ por. **głowka, główny**.

JG

głowka (1) [ŻMB] Δ zn. «dem. od głowa»: Twoja głowka krzywo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- \rightarrow pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **golvъka* \rightarrow zach.słow. **glovъka*; derywat utworzony suf. *-vъka od rzecz. psł. **golva*; ogsłow. – czes. *hlávka*, ros. *golóvka*, ukr. *golívka*, bułg. *glavička*. Δ rozwój: zach.słow. **glovъka* \rightarrow stpol. *głōvka* \rightarrow śrpol. *głófka*.

Δ por. **głowka**.

JG

główny (1) [RsK] Δ zn. «najważniejszy, podstawowy, naczelnny», tu we fraz. *głowne pieniądze* «kapitał spłacony ratami»: Jako prawie ty ku Piotruszczynie ręce ręczone głowne pieniądze [RsK, 48, 33]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. *golio-* «goły, nagi, łysy»;

psł. **golvъnъ(jь)* (\leftarrow **golva* «głowa») \rightarrow **glovъnъ(jь)* || **golovъnъ(jь)* || **glavъnъ(jь)*; ogsłow. – czes. *hlavní*, ros. *golovnój*, ukr. *holovnýj*, sch. *glávan* || *glávní*, scs. *glavъnъ*. Δ rozwój: zach.słow. **glovъnъjь* \rightarrow stpol. **główny* \rightarrow stpol. *główny* || *główny* \rightarrow śrpol. *główny*; w j. stpol. dominowało zn. «pozostający w związku z głową», «przypadający na głowę», w XVI w. zn. powyższe zaczęły zanikać, a podstawowym zn. wyrazu stało się «wielki, podstawowy, naczelnny».

Δ por. **głowa**.

IS

gniew (5) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ zn. «gwałtowna reakcja na jakiś przykry bodziec wyrażająca się podnieceniem, niezadowoleniem, oburzeniem»: Tegdy mołówiec będzie k njim w gniewie swojem, i w rosierdziu swojem zamaci je [Pfl II, 17, 5]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- \rightarrow pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *gniew* M. lp., *gniewem* N. lp. Δ etym. psł. **gněvъ*: etym. niejasna: wyraz łączony z psł. *gnětiti* «rozpalać, rozniecać» lub psł. **znъjati* «tlić, słabo się palić, bez płomienia żarzyć się»; ogsłow. – czes. *hněv*, ros. *gnev*, bułg. *gnjav*, scs. *gněvъ*. Δ rozwój: psł. **gněvъ* \rightarrow stpol. *gněv* \rightarrow śrpol. *gnév* || *gnív*.

Δ por. **rozgniewać się**.

JG

gody (1) [ŻMB] Δ zn. «uczta»: Pożałujmię, stary, młody,/ Boć mi przyszły krwawe gody [ŻMB, 180, 6]. Δ gram. rzecz. blp. Δ etym. psł. **godъ*; ogsłow. – czes. *hod* «uroczystość, święto», «rzut», *hody* «gody, uczta», ros. *god* «rok», sch. *gôd* «wielkie święto; rok», scs. *godъ* «czas (odpowiedni)». Δ rozwój: pierw. zn. wyrazu to «odpowiedni czas, pora» \rightarrow «rok», które zachowało się do dzisiaj w j. wsch.słow.; w j. pol. wyrazu *god* zaczęto używać także w zn. «czasu uroczystego, okresu wesela»,

stąd w stpol. *gody* to także «Boże Narodzenie» oraz «wesele», por. dzisiejsze fraz. *srebrne gody*, *brylantowe gody* «dwudziesta piąta, sześćdziesiąta rocznica ślubu»; ten sam rdzeń, co w wyrazie *god* występuje w rzecz. *godzina* i przym. *dogodny* «przychodzący w odpowiedniej porze».

Δ por. **godzić, godzina.**

JG

godzić (1) [Satyra] Δ zn. «czekać na odpowiednią okazję; zmierzać do czegoś»: Bo umyślnie na to godzi,/ Iż sie panu źle urodzi [Satyra, 191, 13]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'isz; ndk. Δ etym. psł. **goditi* (← rzecz. **godb*) «robić coś w odpowiednim czasie, celować, mierzyć; robić stosownie, odpowiednio»; ogsłow. – czes. *hodit* «rzucić, cisnąć», ros. *godít'* «czekać», *godít'sja* «nadawać się, być odpowiednim», sch. *gòditi* «sprzyjać, postanawiać», scs. (*u*)*goditi* «dogodzić, podobać się». Δ rozwój: psł. **goditi* → stpol. **gožići* → stpol., śrpol. *gožić*; zn. przen. «działać na czyjaś szkodę»; fraz. *godzić w czyjś honor, w czyjąś dumę; godzić na czyjeś życie.*

Δ por. **gody, godzina, zgadzać się.**

WD

godzina (1) [ŻMB] Δ zn. «moment, chwila, pora»: Ciężka moja chwila, krwawa godzin<a> [ŻMB, 180, 11]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **godina* «(dogodny) czas, pora» ← **godb* + *-*ina*; ogsłow. – czes. *hodina* «godzina», ros. *godína* «czas, okres, pora, chwila», sch. *godina* «rok», scs. *godina* «czas, godzina». Δ rozwój: psł. **godina* → stpol., śrpol. *gožina*.

Δ por. **gody.**

JG

goły (1) [RP] Δ zn. «niczym nieosłonięty; łysy»: Goła głowa, przykra mowa [RP, 196, 39]. Δ gram. przym., odm. złoż.

Δ *etym.* pie. *goluo-* «goły, nagi, łysy»; psł. **golb(jb)* «łysy; nagi»; ogsłow. – czes. *holý*, ros. *gólyj*, ukr. *hólyj*, sch. *gô* (r. m.), *gòla* (r. ż), scs. *golb*; (por. lit. *gālas* «koniec (pierwotnie: nagi pień)», łot. *pagale*, łac. *calvus* «łysy», stwniem. *kalo*, niem. *kahl* «łysy; goły», stang. *calu*, ang. *callow* «nieopierzony; nizinny»). Δ *rozwój*: psł. **golbjb* → stpol., śrpol. *goły*; w j. stpol. częsty w stałych związkach fraz.: *goły służebnik* «ważny sądowy postrzyżony na znak», *goły rok* «termin sądowy, na którym nie zapada wyrok», *gołe znamię* «znak graniczny». Δ *por.* **główny**.

IS

gora (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «większe wzniesienie terenu, odcinające się od niżej położonego otoczenia»: Ale ja postawion jeśm krol od niego na Syjon gorze świętej jego [Pfl II, 17, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **gora*; ogsłow. – czes. *hora*, ros. *gorá*, bułg. *gorá* «las», scs. *gora*. Δ *rozwój*: psł. **gora* → stpol. *góra* → śrpol. *góra*.

JG

gorąco (1) [Tęcz] Δ *zn.* «z uczuciem, żarliwie, zapalczystie»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego,/ Żeć on mści gorąco očsa swego [Tęcz, 194, 25]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. *gorący*, będącego pierwotnie psł. im. cz. ter. czyn. **gorotjb*; forma stpol. – w j. psł. nie tworzyły się przysłówki odimiesłowowe.

BT

gorze (1) [Satyra] Δ *zn.* «gorzej»: Gdy pan przydzie dobrze orze,/ Gdy odyzie, jako gorze [Satyra, 191, 16]. Δ *gram.* przysłów., st. wyższy od *źle*. Δ *etym.* pie. **g^her-* || **g^hor-* «gorący, ciepły, palący»; psł. **gorēti* «palić się płomieniem, płonąć» → **gorbkb* «palący, o nieprzyjemnym smaku» → **gorje*

«w sposób bardziej palący → nieprzyjemny → bardziej zły → gorszy»; ogsłow. – stczes. *hoře*, ukr. *híršyj*, sch. *gore*, *gori*, scs. *gorii* (por. lit. *garėti* «parować», *garėtis* «wybuchać gniewem», łot. *garētiēs* «wypalać się (o piecu)»). Δ *rozwój*: psł. **gorje* → *goré* → stpol. *goře* → śrpol. *goře*.

Δ por. **gorzki, złe.**

IS

gorzki (3) [Kśw, Kgn] Δ zn. 1. «żałosny, pełen goryczy, nieszczęśliwy»: Z tajnego sirca <rzeki gor>zkich splez [Kśw IV, 12, 14]. 2. «gorzki, o piekącym smaku»: Tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **g^her-* || **g^hor-* «gorący, ciepły, palący»; psł. **gor'kъ(jь)* «palący, piekący → piekący w język → gorzki» (niewykluczony wpływ cz. ter. **gorjo*: **gorjъkъ* → **gor'kъ*) ← **gorēti* «palić się; płonąć»; ogsłow. – czes. *hořký* «gorzki», *horký* «gorący», ros. *górkij* «gorzki», ukr. *hirkýj*, sch. *górek* «gorzki; bolesny; zabójczy», scs. *gor'kъ* (por. niem. *garstig* «brzydki», stwniem. *gerstī* «gorzki smak»). Δ *rozwój*: psł. **gor'kъjь* → stpol. **gořky* → śrpol. *gořki*.

Δ por. **gorze, zły.**

IS

gospoda (2) [Kgn] Δ zn. «dom zajezdny, pomieszczenie wynajęte u kogoś na krótki pobyt»: A tedy więc oni nie moglić są mieć nijedne gospody tamobyli [Kgn II, 37, 92]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *gospodę* B. lp. Δ *etym.* psł. **gospoda* ← **gospodъ* + *-a; ogsłow. – czes. *hospoda* «gospoda, karczma», stczes. też «pan i pani», ukr. *hospóda* «gospoda», sch. *gospòda* «panowie», scs. *gospoda* «karczma, gospoda». Δ *rozwój*: podst. zn. wyrazu to «dom zajezdny»; w XVI w. pojawiły się innowacyjne uogólnione zn. «siedlisko»,

np. *gospoda złości*, *zdrad*, «gościna», np. *stanąć gospodą*, «opieka», np. *przyjać w gospodę*: żadne z tych zn. nie dotrwało do XVIII w.; zanikły po krótkim czasie współistnienia z pierw. zn. wyspecjalizowanym «dom zajezdny».

Δ por. **gospodarz**.

JG

gospodarz (1) [RsK] Δ *zn.* «właściciel, zarządca; głowa rodziny, domu»: Jako prawie wiemy i świączymy, eż Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy, tako jako na przywileju stoi [RsK, 48, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* wyraz nowszy, niezaświadczony w scs.; utworzony od **gospodъ* przyrostkiem *-arz* (← germ., łac. *-arjъ*); por. czes. *hos-podář* «gospodarz», ros. daw. *gospo-dárъ* «władca, pan domu», sch. *gospò-dār* «pan».

Δ por. **gospoda**, **gospodzin**.

JG

gospodzien zob. **gospodzin**.

JG

gospodzin, **gospodzien** (13) [B, Pfl, Słota, RP, Ppuł] Δ *zn.* «Bóg»: Gospodzinie wszechmogący nad wszystko stworzenie większy [RP, 195, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *gospodzin* M. lp., *gospodzien* M. lp., *gospodzina* D. lp., *gospodnu* C. lp., *gospodnie* W. lp. Δ *etym.* pie. **gostis* «gość», **pot(i)s* «pan, władca»; psł. **gospodinъ* ← **gospodъ* (← **gostъpod-ь*) «pan gości» + **-inъ*; ogsłow. – stczes. *hosподин* «Bóg», *hosпод* «pan», ros. *господин* «pan», *гospóдъ* «Bóg», sch. *gospòdin* «pan», scs. *gospodinъ* «pan domu», *gospodъ* «Bóg». Δ *rozwój*: psł. **gospodinъ* → stpol. *gospožin* → śrpol. *gospožin*; rzecz. *gospodzin* miał w stpol. dwa modele odmiany: M. *gospodzin*, D. *gos-podzina*, C. *gospodzinu* || *gospodzino-wi*, B. *gospodzina*, N. *gospodzinem*, Msc. *gospodzinu*, W. *gospodzinie* oraz

M. *gospodzien*, D. *gospodna*, C. *gospodnu* || *gospodnowi*, B. *gospodna*, N. *gospodnem*. Msc. *gospodnie*, W. *gospodnie*: w j. pol. nie zachowała się forma podst. *gospodź*; w stpol. *gospodzin* oznaczał «pana» i był używany przede wszystkim w stosunku do Boga; w zabytkach XVI w. pojawia się także postać *gospodyn*, *hospodyn* pod wpływem czes. lub ukr.

Δ por. **gospodarz**.

JG

gotow (2) [ŻB] Δ zn. «zdecydowany, skłonny, chętny»: <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Δ gram. przym., odm. prosta. Δ etym. psł. **gotovъ(jь)* «przygotowany» ← psł. **gotъ* «przygotowanie»; ogsłow. – czes. *hotový*, ros. *готóвый*, ukr. *hotóvyj*, sch. *гòтов*, scs. *готовъ* (często zestawiany z alb. dial. *gat* «gotowy», *gatuaj* «przygotowuję, gotuję»). Δ rozwój: psł. **gotovъ* → stpol. *gotōv* → śrpol. *gotów*; już w j. stpol. także w zn. «skończony, wykonany, sporządzony»; w j. śrpol. formy odm. prostej wyszły z użycia, zachowały się warianty odm. złoż. *gotowy, gotowa, gotowe*.

Δ por. **nagotować**.

IS

grabić się (1) [Słota] Δ zn. «pchać się ku czemuś, zagarniając dla siebie»: A grabi się w misę przod,/ Iż mu miedźwno jako miod [Słota, 188, 24]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; ndk. Δ etym. pie. **g^hrōb^h-* || **g^hreb^h-*; psł. **grabiti* «powodować, że coś jest zgarnięte, zagarnięte» (kauz. od **grebti*); ogsłow. – czes. *hrabat* «grabić siano», pot. «zgarniać», ros. *grábit'*, ukr. *hrábyty*, sch. *gràbiti*, scs. *grabiti* «łupić, rabować» (por. lit. *gróbt* «chwytac, gwałtem zabierać», łot. *grābāt* iter. do *grābt* «chwytac, zgarniać grabiami»). Δ rozwój: psł. **grabiti* → stpol. **grabići* →

stpol., śrpol. *grabić*; zn. «łupić, grabić» w j. słow. wtórne, rozwinęło ze zn. «zgarniać».

Δ por. **grobla**.

WD

grobla (1) [RsP] Δ zn. «nasyp wzdłuż lub w poprzek rzeki, stawu; wał, tama, jaz»: Jako Jaszek nie przekopał ⟨z⟩ swymi syny ciesielskie groble [RsP, 45, 52]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **grobja* ← **greti* (por. grześć, grzebać) + *-ja; ogsłow. – dłuż. *grobla* «rów, kanał», rus.-csł. *groblja* «grób, mogiła; rów», słoweń. *grôblja* «kupa kamieni». Δ rozwój: psł. **grobja* → stpol. *grobl'a* → śrpol. *grobla*: w j. stpol. zdarzała się także postać *grobia* bez *l* epentetycznego.

Δ por. **grabić się**.

JG

grod (1) [KŚ] Δ zn. «zamek, twierdza, miejsce warowne»: Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odzuciwszy wszystkę sromieżliwość z naminiejszą druznością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 4]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **gordъ* «miejsce ogrodzone»; ogsłow. – czes. *hrad*, ros. *гороd* «miasto, gród», sch. *grād* «miasto, gród», scs. *gradъ* «ogród». Δ rozwój: zach. słow. **gordъ* → stpol. *grōd* → śrpol. *gród*, w formie Msc. lm. (*na*) *grodziech* pierw. końc. -ech (← psł. *-ěchъ), występująca jeszcze w XVII w., zastąpiona końc. -ach zapożyczoną z żeńskiej dekl. samogłoskowej.

Δ por. **ogrod**.

JG

gromada (1) [Pfl] Δ zn. tu we fraz. *zejść się na gromadę* «zejść się razem, zebrać się»: Przystajali są królowie ziemscy, a książęta zeszli se się na gromadę przeciwko Gospodnemu [Pfl II, 17, 2].

Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **gromada*; ogsłow. – czes. *hromada* «mnóstwo; kupa, np. drzewa; zebranie», ros. *gromáda* «ogromny przedmiot; ogromna budowla; masa», słoweń. *gromáda*, *grmáda* «wielka kupa gałęzi, drzewa, przygotowana do zapalenia», scs. *gromada*, *gramada* «kupa, stos drzewa». Δ *rozwój*: pierw. wyraz oznaczał «wielką ilość czegoś, mnóstwo» oraz «stertę, kupę, stos»; w pierwszym zn. zakres wyrazu był bardzo duży – łączył się z nazwami konkretnymi i z abstrakta- mi, np. *gromada nieszczęścia*, *gromada grzechów*: w XVI w. *gromada* miała także odcień wyspecjalizowany «zgromadzenie, posiedzenie, skupisko ludzi w ogóle», por. *gromada biskupów*, które obecnie zawdzięło się do zn. «ze- spół ludzi niezorganizowany, ugrupo- wany chaotycznie, raczej przygodny»; zn. niewyspecjalizowane «wielka ilość czegoś» odznaczało się znaczną trwa- łością, bo jeszcze w XIX w. można było powiedzieć *usiadłem na groma- dzie kamieni*.

JG

groza (1) [ŻB] Δ zn. «groźba, pogróż- ka»: Jał j*(i)* namałwiać onże grozą, onże dobrą rzeczą [ŻB, 32, 32]. Δ *gram.* rzecz., pie. **garǵ-* || **gorǵ-* || **groǵ-* «dźwięki wydawane ze strachu» – wyraz dźwkn.; psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **groza*; ogsłow. – czes. *hrůza* «groza, zgroza: mnóstwo», ros. *grozá* «burza, przestrach; suro- wość» sch. *gròza* «groza, zgroza», scs. *groza*. Δ *rozwój*: w XV–XVII w. wyraz występował także w zn. «zasadzka, chytrłość, podstęp», «srogość, rygor, karność»; tu we fraz. *onże grozą, onże dobrą myślą*, któremu współcześnie od- powiada powiedzenie *groźbą i prośbą*. Δ *por.* **groźny**.

JG

groźno (2) [RP] Δ *zn.* «okrutnie, strasznie»: Wypięła żebra i kości,/ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 42]. Mistrz, widząc obraz skarady,/ Żółte oczy, żywot blady,/ Groźno się tego przelęknał [RP, 196, 45]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* M., B. odm. prostej psł. przym. **grozъnъ* ← psł. rzecz. **groza* «strach, lęk, przerażenie», psł. czas. **groziti* «zapowiadać coś złego, straszyć czymś złym»; rzeczownik i czasownik miały zasięg ogsłów. – czes. *hrozit* «straszyć, wygrażać, odgrażać się, zagrażać», ros. *грозитъ*, *грози́ти* «wygrażać», sch. *gròziti* «zagrażać, stwarzać niebezpieczeństwo». Δ *rozwój*: w okresie śrpol. zastąpione formą *groźnie* – Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **grozъnъ*; w śrpol. sporadycznie przysłów. *groźliwie*.

Δ *por.* **groźny**.

BT

groźny (1) [RP] Δ *zn.* «budzący grozę, straszny, surowy, wrogi»: Groźną kosę w ręku mając [RP, 196, 38]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **grozъnъ(jь)* «straszny, budzący grozę» ← **groza* «to, co powoduje strach, lęk»; ogsłów. – czes. *hrozný*, ros. *грóznyj*, ukr. *hriznýj*, bułg. *grózen* «brzydki», sch. *gròzan*, scs. *grozъnъ* (por. lit. *gražoti* «grozić» (może zap. ze słow.), łot. *grēzoût* «grozić», stind. *garg(g)* «okrutny, dziki», grec. *gorgós* «dziki», orm. *karcem* «boję się»). Δ *rozwój*: psł. **grozъnъjь* → stpol., śrpol. *groźny*.

Δ *por.* **groza**, **groźno**.

IS

grubieć (1) [Park] Δ *zn.* «stawać się grubym, tu: wymawiać twardo»: Jestli c barzo grubieje,/ Tako pismem czas wyznaje [Park, 109, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e*, *-'esz*; ndk. Δ *etym.* od przym. *gruby* (← psł. **grōbъ* || **grubъ* «surowy, nieobrobiony, szorstki» – przykład psł.

oboczności *q* : *u* w zgłoskach rdzennych); por. czes. *hrubnout*, ukr. *hrubić*, serb. *grubeti*. Δ *rozwój*: poświadczony sporadycznie w XV i XVI w.; częsty od XVIII w.

WD

gruby (1) [Park] Δ *zn.* «tu o spółgłosce: twardy»: A też gdzie *b* będzie gruube,/ Tako pismem położysz jee [Park, 108, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **g^hrēu-* || **g^hrəu-* «trzeć, rozcierać» → pie. **g^hrum-^hb^ho*; psł. **grubъ(jь)* || **grōbъ(jь)* «surowy; niegładki, szorstki, grudkowaty»; ogsłow. – czes. *hrubý*, ros. *grúbyj*, ukr. *hrúbyj*, bułg. *grub* «gruby; brzydki», sch. *grūb* «szorstki, grubiański», scs. *grōbъ* «nieokrzesany, prostacki» (por. lit. *gramblùs* «gruby, nieokrzesany», łot. *grūmba* «zmarszczka», stwniem. *gerob*, *grob*, niem. *grob* «ciężki, prosty, grubiański»). Δ *rozwój*: psł. **grubъjь* → stpol., śrpol. *gruby*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w *zn.* przen. «prostacki, nieokrzesany», w którym później zastąpiony został przez przym. *grubiański*.

Δ *por.* **grubieć**.

IS

grzech (15) [Kśw, Kgn, Słota, LA] Δ *zn.* «złamanie zakazu zagrożone sankcjami nadnaturalnymi, wymagające oczyszczenia za pomocą ustalonych przez religię praktyk»: Leżący są, już się w grzesze kochają; śpiący są już się w g⟨rze⟩szech zapiekają [Kśw II, 11, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *grzech* D. lp., *grzechow* D. lm., *grzechy* B. lm., *grzechy* N. lm. Δ *etym.* bałto-słow. **groj-so-* «skrzywienie, odchylenie od czegoś → błąd → pomyłka» (por. ros. dial. *grechvá*, *ogrech* «źle zaorane miejsce», błr. dial. *hrech* «zagon pominięty podczas orki», sch. *grīješka* «błąd tkacki»); psł. **grěχъ*; ogsłow. – czes. *hřich*, ros. *grech*, sch. *grījeh*, scs.

grēchъ. Δ *rozwój*: psł. **grēχъ*, → stpol. *gřeχ* → śrpol. *gřeχ*: pierw. zn. wyrazu było «chybienie, uchybienie, pomyłka», a następnie – po przyjęciu chrześcijaństwa – wykształciło się wtórne zn. rel. «wina, grzech».

Δ *por. grzeszny*.

JG

grzesznik (3) [Pfl, Kśw] Δ *zn.* «człowiek popełniający grzechy»: Bo grzesznik <w grzeszach za>piekłony jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11, 35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: grzesznicy M. lm. Δ *etym.* psł. **grēšьnikъ* ← **grēšьnъ* «grzeszny» (przed I palat. psł. **grēχьnъ*) + *-ikъ: por. ukr. *grīšnyk*, bułg. *grešnik*, scs. *grēšьnikъ*. Δ *rozwój*: psł. **grēšьnikъ* → stpol., *gřešník* → śrpol. *gřešník*.

Δ *por. grzeszny*.

JG

grzeszny (10) [Kśw, Pfl, Słota, Ppuł] Δ *zn.* «pozostający w związku z grzechem, dotyczący grzechu; obciążony grzechami»: Odbądź, prawi, stadła grzesznego [Kśw II, 11, 6-7]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *grzeszny* M. lp. r. m. Δ *etym.* psł. **grēšьnъ(jь)* ← **grēχьnъ(jь)* ← **grēχъ* «błąd, pomyłka»; ogsłow. – czes. *hříšný*, ros. *gréšnyj*, sch. *grīšan* (por. lit. *graizūs* «kręty», łot. *grēizs* «krzywy, ukośny»). Δ *rozwój*: pierwotne zn. «błędny, chybiony» → «błędny, grzeszny» → «grzeszny».

Δ *por. grzech, grzesznik*.

IS

grzywna (16) [RsP, RsK] Δ *zn.* «jednostka pieniężna, składająca się z określonej ilości (przeważnie 197 gramów) drogiego kruszcu, najczęściej srebra, lub pieniądzy (przeważnie 48 groszy)»: Jako jest moj pan nie winowat – Sułkowi trzynaście grzywien za Czepu<ry> [RsP, 44, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł.

dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *grzywny* B. lm. Δ *etym.* psł. **grivna* «naszyjnik, jednostka pieniężna» ← **griva* «szyja, kark» + *-*vnā*; ogsłow. – czes. *hřivna* «talent, wrodzone zdolności», stczes. «jednostka wagi złota, srebra, monet», ukr. *hrývna*, *hrývnja* «jednostka monetarna», sch. *grívna* «bransoleta; pierścień opasujący kosek kosiskiem», csł. *grivna* «naszyjnik». Δ *rozwój*: psł. **grivna* → stpol. *gřivna* → śrpol. *gryvna*; wyraz ulegał przesunięciom zn. «ozdoba grzywy, karku, naszyjnik» → «nazwa jednostki wagi srebra»; równowartość grzywny kruszu i określonej liczby srebrnych monet sprawiła, że *grzywna* stała się nazwą jednostki monetarnej; natomiast przesunięcie zn. do treści współczesnej «kara pieniężna» miało charakter kontekstowy, por. *sąd mnie grzywnami obłożył* – nastąpiła tu interferencja zn. «suma pieniężna» i «kara».

JG

gwałt (1) [Tęcz] Δ *zn.* «przestępstwo dokonane przemocą, niezgodny z prawem czyn przemocy»: A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działały [Tęcz, 194, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. śrwiem. *gewalt* «przemoc, moc, władza; mnóstwo»; por. czes. *kvalt* «pośpiech», stczes. też «gwałt», ros. *gvalt* «krzyk, hałas», ukr. *hvalt*.

JG

gwiazda (1) [BZ] Δ *zn.* «punkt świetlny widoczny na ciemnym niebie»: A k temu gwiazdy, jeż to są w stworzeniu niebieskiem, aby świeciły nad ziemią [BZ, 71, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **gvězda*; ogsłow. – czes. *hvězda*, ros. *zvezdá*, sch. *zvijězda*, scs. *dzvězda*, *zvězda*. Δ *rozwój*: psł. **gvězda* → stpol., śrpol. *gvázda*; psł. grupa **gv-* w j. zach. słow. zachowała się bez zmian, gdy w j. płd. słow. i wsch. słow. dała *zv*.

JG

I i (179) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, RP, Ppuł] Δ zn. «spójnik łączący człony lub zdania współrzędne»: 1. «łączne – oraz»: Pośpiej się, miluczka m⟨oja⟩, i pojdzi [Kśw II, 11, 3]. Ale w zakonie Bożem wola jego, i w zakonie jego będzie myślić we dnie i w nocy [Pfl I, 17, 2]. 2. «przeciwstawne – ale, lecz»: Jako to świątczymy, jako Jura nie chciał pomóc Piotrkowi z Pawłem prawa i zaprzał się go [RsP, 44, 16]. 3. «wynikowe – więc, zatem»: Pożądaj ote mnie, i dam ci pogany w dziedzictwo twoje [Pfl II, 17, 8]. Δ *etym.* prawdopodobnie pie. **ei* – Msc. lp. od rdzenia zaim. **e* || **o*; psł. **i* spójnik łączny; ogsłów. – niezachowany tylko w łuż. (por. goc. *ei* «żeby, aby», grec. *ei* «jeżeli, aby, czy»). Δ *rozwój*: już w j. stpol. poza podstawowym zastosowaniem jako spójnik łączny z rzadka również w funkcji spójnika przeciwnego i wynikowego, a także partykuły.

AK

II i (6) [Kśw, Tęcz, Ppuł] Δ zn. «part. wzmacniająca – także, nawet»: Toć i jeść to, iże anjeli ⟨święci dani są n⟩am na oświecenie naszego sąmnienia [Kśw I, 10, 26]. A list jego nie spadnie i wszystko, cokoli uczyni, zdarzy sie [Ppuł I, 52, 4]. Do wrocławianów posłali, do takich jako i sami [Tęcz, 194, 12]. Δ *rozwój*: zmiana funkcji spójnika spowodowana częstością użycia, a znaczenie partykuły «również» bliskie spójnikowi łącznemu.

Δ por. **I i.**

AK

ić, jić (21) [Kśw, Pfl, RsP, Kgn, Słota, ŻB, ŻMB, Satyra, Ppuł] Δ zn. «poruszać się, zmieniać miejsce położenia, zmierzać

do kogo, czego, kroczyć»: Gotow cieśm
jić nie tele w ciemnicę, ale i we śmierć
prze jimię Jezu Krystusowo [ŻB II, 32,
29]. Jidzie tobie król zbawiciel, iżby nas
ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 1].
Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- ||
-e- → pol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ *formy*
tekstowe: *jidziesz* cz. ter. lp. 2. os.;
idziechą imp. albo aoryst lm. 3. os.;
szedł cz. przesz. lp. 3. os.; *jest szedł* cz.
przesz. złoż. lp. 3. os., *są szli byli*
cz. zaprzesz. złoż. lm. 3. os.; *szedw* im.
cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm.
prosta (z wtórnym -w, typowym dla
tematów samogłoskowych). Δ *etym.*
pie. *eī- || *ī-; psł. *(j)iti, *jēdō; og-
słow. – czes. *jít*, błr. *iscí*, ros. *idtí*, sch.
ići, scs. *iti* (por. lit. *eīti*, łac. *īre*); do
paradygmatu tego czas. zostały wtór-
nie przeniesione formy im. cz. przesz.
czynnego II od czas. psł. *χoditi, wyko-
rzystywane do tworzenia cz. przesz.
złoż. (*šēdlъ jesmъ); ogsłow. – czes.
šel, ros. *šél*, sch. *išao*, scs. *šybъ*. Δ *roz-
wój:* psł. *(j)iti → stpol. (j)ić(i) →
śrpol. *iść* (według *wieść*, *wiodę*) || *ić*;
forma *idziechą*, poświadczona tylko
raz w Kśw; obok *idzie komuś* (spora-
dyczne w XVI w.) w tekstuach stpol.
występuje konstrukcja z przyimkiem
idzie ku komu.

Δ *por. chodzić, odyć, pojć, przyć, ujć, wymić.*

WD

imieć zob. mieć.

WD

imię zob. jimię.

JG

iny zob. jiny.

JG

isty zob. jisty.

IS

izraelski (1) [Kśw] Δ *zn.* «przynależny
Izraelowi, związany z Izraelem, pocho-
dzący z Izraela»: Anieł prawi święty
stąpi do Galaa ku synom izraelskim
[Kśw I, 10, 19]. Δ *gram.* przym., odm. złoż.

Δ *etym.* derywat od nazwy własnej *Izrael*, utworzony za pomocą przymiotnika *-ski* (\leftarrow psł. *-bsk_vjb).

IS

iż zob. **iże**.

AK

iżby (13) [Kśw, Kgn, Słota, KŚ] Δ zn. «żeby, aby»: Czci ją, iżby żyła s tobą [Słota, 190, 79]. Iż wam chciał \langle oddać ziemię wrogow waszych, iżbyście ku jich bogom \langle nie chodzili \rangle [Kśw I, 10, 22]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zdania okolicznikowe celu; podobnie jak spójniki *aby* i *eżby* obligatoryjnie przyłącza ruchome końcówki 1. i 2. os., sygnalizując odpowiednie formy osobowe tr. przyp., co wyraźnie wskazuje jego genezę i co różni go od pozostałych spójników, przyłączających ruchome końcówki osobowe tylko fakultatywnie. Δ *etym.* zrost skróconego spójnika *iże* (psł. *jbže) z *by* (psł. *by), 3. os. lp. aorystu czas. *być* (psł. *byti), wykładnika tr. przyp. Δ *rozwój*: w j. stpol. występuje obok *eżby* – zgodnie z dialektaльnym zróżnicowaniem spójników podstawowych *iż*, *iże* oraz *eż*, *eże*, także później dzieląc ich losy.

Δ *por.* **iże**, **by**.

AK

iże, iż (61) [Kśw, RsP, Kgn, Słota, List, KŚ, ŻB, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. «spójnik wprowadzający zdania podrzędne»: 1. «dopełnieniowe, zwane też przedmiotowym – że»: Widząc niewiernego Żydowina,/ Iż on bije, męczy mego miłego Syna [ŻMB, 180, 14]. Widzisz, iżem ci robotnica [RP, 197, 77]. 2. «okolicznikowe, zwłaszcza przyczynny – bo, ponieważ, dlatego że»: Pan Bog tę rzecz tako nosił,/ Iżeś go o to barzo prosił [RP, 196, 52]. 3. «przydawkowe – że»: Toć to i jeść prawda, iże jidzie tobie król zbawiciel [Kśw IV, 12, 20]. Δ *gram.* ruchome końcówki osobowe przyłącza tylko fakultatywnie – do

nieskróconej postaci. Δ *etym.* pie. **iō-*
zaimek względny «który»; psł. **iže*
(← **j̥bže*) to jedna z rodzajowych form
zaimka względnego «który» (obok **je-*
že – r. n. i **jaže* – r. ż.), czyli skostniały
M. lp. r. m. zaim. **j̥b* wzmocniony part.
**že*; ogsłow. – strus. *iže*, *ižb* «że,
ponieważ; jeżeli», stczes. *jenž* «który»,
częściej jednak formy oparte na ana-
logicznym M. lp. r. n. – stczes. *ež*,
moraw. *ež* «że», strus. *eže*, *ože* «że, po-
nieważ; jeżeli», ukr. *ož*, *ože* «że, bo»,
sch. *jere*, dziś zwykle *jér* «bo, po-
nieważ», dawniej też «że», również
stpol. dial. *ež*, *eže* (psł. **ježe*). Δ *rozwój*:
w j. słow. wygłosowe, występujące po
pojedynczej spółgłosce, nieobciążone
funkcjonalnie samogłoski mogą zani-
kać, stąd oboczność pol. *iže*, *iż* oraz
eže, *ež*; *iż*, *iże* – formy przede wszyst-
kim wielkopolskie – wyparły małopols-
kie *ež*, *eže* na przełomie XIV/XV w.,
a mazowieckie w połowie XV w.; dziś
nacechowane, książk., same ustępują
spójnikowi *że*.

Δ *por.* **ež**, **że**.

AK

J

ja (46) [Kśw, Pfl, RsP, Słota, List, ŻB, LA,
ŻMB, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny, oso-
bowy»: Twoja głowka krzywo wisa, tęć
bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Sam,
prawi, przez mię przysiągł jeśm, iż
wam chciał <oddać zi>emię wrogow-
waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ *gram.* paradyg-
mat zaim. osobowych cechuje suplety-
wizm form, który przetrwał od pie.,
por. pie. M. lp. **eǵh-o-m*, D. lp. **mene*,
M. lm. **nōsōm*; psł. **(j)azb*, **mene*,
**my* **nasb*; pol. *ja*, *mnie*, *my*, *nas*.
Δ *formy tekstowe*: *mnie* D. lp., forma
dłuższa, używana pod akcentem *mnie*,

mie (z uproszczoną grupą spłg.), forma skrócona, enklityczna *mi* C. lp., *mię* B. lp., *mie* B. lp., *mną* N. lp., (we) *mnie* Msc. lp. Δ etym. pie. *eǵh-o-m; psł. *ězъ → *jazъ; dokonała się tu palat. pie. ǵ → z, sam. -o- uległa skróceniu i przeszła w ъ, wygłosowe -m zostało zredukowane (zgodnie z prawem sylaby otwartej); w formie psł. nastąpiło wzdłużenie nagłosowej sam. i prejotacja; ogsłow. – czes. já (XIV–XV w., także pierw. jáz), połab. *joz* || *jo*, ros. *ja* (strus. *jazz*), ukr. *ja*, bułg. *az* (dial. *jaz*), słoweń. *jáz*, scs. *azъ*. Δ rozwój: psł. *jazъ → stpol. *jā* → śrpol. *já*, *ja*; w stpol. zginął jer w pozycji słabej oraz wygłosowa spłg. -z (tłumaczy się to m.in. tym, że -z w *jaz* nie miało oparcia w przyp. zależnych, lub analogią do formy zaim. drugiej osoby psł. *ty), co spowodowało wzdłużenie wygłosowej sam. -a, a następnie jej ścieśnienie; w B. lp. palat. polska *m'* → *ṁ*; forma enklityczna występująca obok formy z zanikiem nosowości *mie* (← psł. *me) oraz formy akcentowanej, długiej *mnie* przeniesionej z D. lp.; w stpol. enklityczne formy krótkie zróżnicowane dial. – w Młp. i na Śląsku po czas. występowały formy bez nosówki (*mie*), na Maz. i w Wlkp. z nosówką (*mię*); na całym obszarze językowym stpol. formy z nosówką występowały po przyimkach (*namię*, *przemię*); do okresu npol. formy beznosówkowe zginęły; do dziś występują formy pełne i krótkie z nosówką; w formie N. lp. *mną* (← psł. *mъnojо) kontrakcja grupy -ojо, w wyniku której powstała sam. dłuża o barwie ą, a następnie (XIV–XV w.) ą, kontynuowane po zaniku iloczasu (XV/XVI w.) przez ą.

Δ por. **my**.

JG

jabłko (1) [BZ] Δ zn. «owoc jabłoni»: Wspłodź ziemia ziele czyniąc siemię,

a drzewo jabłko nosząc, czyniąc owoce podług swego przyrodzenia, jegoż sie- mię w sobie samem bądź na ziemi [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *(j)ablъko || *(j)ablo; ogsłow. – czes. *jablko*, stczes. *jablo*, ros. *jábloko*, słoweń. *jabolko*, scs. *jablъko*, *ablъko*. Δ *rozwój*: psł. *(j)ablъko → stpol., śrpol. *jabłko*: w j. stpol. występował także w płn. pol. postaci *jebłko*; wyraz rozszerzył swój zakres o zn. «owoc różnych drzew», np. *czerwone, granatowe, polne, rajskie jabłko*; także *jabłko Jadamowo, jabłko w gardle* «chrząstka tarczowa krtani»; nazwa tej chrząstki to wędrowna europejska kalka językowa, por. niem. *Adamsapfel*, ang. *Adam's apple*, franc. *pomme d'Adam*, której źródłem jest łac. *pomum Adami* z hebr. *tappū^ah ha-ādām*; w hebr. *ādām* to «człowiek, mężczyzna» i «biblijny Adam», stąd pierw. zn. «jabłko na szyi mężczyzny» mogło przejść w «jabłko Adama»; wtórnie dopiero w średniowieczu połączone ze znakiem grzechu pierworodnego.

JG

jachać zob. jechać.

WD

jać, jeć (1) [ŻB] Δ *zn.* «jechać»: Teda użrzeszy to ci jiści łowcy, jeli od nich [ŻB I, 31, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e-; *ndk.* Δ *etym.* psł. **jati*, **jadō* || **ěti*, **ědō*; ogsłow. – czes. *jet*, *jedu*, dłuż. *jěś*, *jědu*, głuž. *jěć*, *jědu* (por. lit. *joti*, *jóju*, łot. *jât*, *jâju* «jechać konno», stind. *yāti* «idzie, jedzie», awest. *yaiti*). Δ *rozwój*: w zabytkach stpol. poświadczane tylko formy cz. przesz. *jal* «jechał» i *jeli* «jechali»; tę ostatnią (zamiast *jali*) można tłumaczyć analogią do np. *widzieli*; formy cz. ter. w części j. słow. zachowały się w odmianie czas. *jechać*.

Δ por. jechać, przyjać.

WD

jad (1) [RP] Δ *zn.* «substancja trująca, trucizna»: Otchoceć się s miodem tarnek,/ Gdyć przyniosę jadu garnek [RP, 197, 68]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *ědъ, *jadъ; ogsłow. – czes. jed, ros. *jad*, sch. jēd, scs. *jadъ*. Δ *rozwój*: psł. *jadъ → stpol. *jād* → śrpol. *jád*; w wyrazie nastąpiło zawężenie zn. stpol. «trująca substancja (ogólnie)» → «określona trująca substancja».

JG

jaki (2) [Tęcz] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, pytajny – jakiż, jak wielki; wprowadza zdanie wykrzyknikowe»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego [Tęcz, 194, 24]. Δ *formy tekstowe*: *jacy* M. lm. r. m. Δ *etym.* psł. *jakъjь ← zaim. względny *jь + przyr. *-akъ + suf. *-jь; wyraz znany w innych j. słow. – czes. *jaky*, słc. *aky*, ukr. *jakýj*, błr. *jakí*. Δ *rozwój*: psł. *jakъjь → stpol. *jaky* → śrpol., npol. *jaki*; palat. polska spłg. tylnojęzykowej *k* + *y* (*y* ← przedpol. *-bjь); w formie *jacy* (← psł. *jakiji) zaszła II palat. psł. *ki → *ci, a następnie stwardnienie *c'* (XVI w.) i wymiana *i* w *y*, końc. -y (← -i ← z kontrakcji psł. *-iji); zaim. ten utracił dekl. prostą i występuje obecnie tylko w formie złożonej; jedynie w wyrażeniu przysłówkowym *jako tako* zachowała się forma B. lp. r. n. odm. niezłożonej *jako*.

Δ *por. jako, jakoby, jakokoli, kaki.*

JG

jako (71) [Kśw, Pfl, Ppuł, RP, Satyra, Słota, Tęcz, RsK, RsP, Park] Δ *zn.* 1. «jak, w jaki sposób»: Gdy pan przydzie, dobrze orze -/ Gdy odydzie, jako gorze [Satyra, 191, 16]. 2. «wyraża funkcję porównawczą wprowadzanej przez siebie treści»: Grzesznik <w grzeszech za>-pieklony jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11, 35]. Przewiązała głowę chustą;/ Jako samo jedź krzywo-

usta [RP, 196, 34]. **3.** «wyraża równorzędną łączność: tako... jako, zarówno... jak»: Jako *kamień*, tako *kaptuur*,/ Pisan będzie przez *k i kuur* [Park, 108, 14]. **4.** «wyraża funkcję porównawczą w zd. złoż.»: Sława Oćcu i Synowi, i Świętemu Duchu, jako była s początka [Pfl I, 17, 9]. **5.** «jako formuła roty przysiąg sądowych»: Jako prawie wieemy i świączymy [Rsk, 48, 4]. Δ *gram.* przysłów. zaimkowy. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. psł. zaimka **jakv*; ogsłów. – czes. *jako*, dłuż. *ako*, ukr. *jako*, scs. *jako*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. wy parte przez skróconą formę *jak* (zmiana akcentu spowodowała podobne procesy *tamo* → *tam*, *tako* → *tak*); pozostało w wyrażeniu *jako tako*.

Δ *por. jaki, jakoby, jakokoli.*

BT

jakoby (2) [Tęcz, Słota] Δ *zn.* «jakby, w jakiś sposób»: S Greglarem się radzili, jakoby ji zabić mieli [Tęcz, 194, 21]. Siędzie za nim jako woł,/ Jakoby w ziemię wetknął koł [Słota, 188, 21]. Δ *gram.* przysłów. zaimkowy. Δ *etym.* złożenie przysłów. *jako* i częstki *by*.

Δ *por. by, jaki.*

BT

jakokoli (1) [Kśw] Δ *zn.* «skoro»: A jakokoli to grzeszny człowiek uczyni, tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał [Kśw IV, 12, 17]. Δ *gram.* przysłów. zaimkowy wprowadzający zd. podrzędne. Δ *etym.* złożenie **jak(o)* + **kol(i)* + **vě(k)*; pln.słow. – czes. *jakkoli*, *jakkoliv*, *jakkolivěk*, słc. *jakokol'vek*, *akokol'vek*, błr. *jakkólvek*, *jakkólvi*.

Δ *por. aczkolić, czsokoli, jako, gdziekoli, kakoćkoli, ktokoli.*

BT

jana zob. I jeden.

AK

jarzmo (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «niewola, ciężar»: Roztargujmy jich przekowy, i zrzucimy s nas jarzmo jich [Pfl II, 17, 3].

Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **ar-* «wiązać, spajać»; psł. **arъmo* || **arъma* «to, co wiąże, spaja»; ogsłow. – słc. *jarmo*, ros. *jarmó*, sch. *járam*. Δ *rozwój*: psł. **arъmo* → stpol. *jařmo* → śrpol. *jařmo*; w j. pol. wyraz poświadczony już w XIV w. w różnych postaciach fonetycznych, np. *jírzmo* i płn. pol. *jerzmo*; zn. podst. to «drewniana część uprzężły», a następnie «para bydłat roboczych zaprzęganych w jarzmo»; zn. przen. ilustruje cytat; wyraz ten ze względu na realia, do których się odnosi, wychodzi z użycia, żywą jest jeszcze w użyciach metaforycznych, np. *jarzmo niewoli*, *jarzmo poddaństwa*, *jarzmo despotyzmu*.

JG

jasłka (2) [Kśw] Δ *zn.* «złób, w którym został złożony jako niemowlę Jezus»: Naleźli ji, prawi, p*(ieluskami)* ogarniętego a w jasłkach położonego [Kśw IV, 13, 30]. Δ *gram.* rzecz. blp. Δ *etym.* psł. **jaslъka*; por. czes. *jesličky*, ukr. *jasél’cja*. Δ *rozwój*: w stpol. obok *jasłka*, *jasłki* występowała, dziś bardziej znaną, postać *jasełka* wyłącznie w zn. «złóbka betlejemskiego»; zn. wyrazu rozwijało się na zasadzie przesunięcia nazwy głównego elementu danej sytuacji (złóbka) na jej całość (narodzenia Jezusa); i tak w śrpol. wyraz notowany w zn. «figurki wyobrażające narodzenie Chrystusa w stajence», a w npol. także «widowisko sceniczne, przedstawiające narodzenie Pańskie». Δ *por.* **jasło**.

JG

jasło (1) [Kgn] Δ *zn.* «złób z drabinki, za którą zarzuca się paszę dla bydła»: A tako więc tamo Jozef osłowi i wołkowi jest ci on był jasły uczynił [Kgn II, 37, 96]. Δ *gram.* rzecz. zwykle w lm. *jasły*, psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **ēd-*; psł. **ēdslo*, *ēdsli* ←

*ěd(ti) «jeść» + *-slo; ogsłow. – głuż. *jasla* «zagroda dla owiec», «prasa do sera», czes. *jesle*, ros. *jásli*, ukr. *jásla*, sch. *jásle*, *jásli*. Δ *rozwój*: w stpol. znane także w postaci lm. *jasła*, *jaście*; dziś wyraz gw.; forma lp. *jasło* zachowana w nazwie miejscowości *Jasło*.

Δ por. **jasłka, jeść.**

JG

jąć (4) [Kgn, List, ŻB, LA] Δ zn. 1. «pojmać w niewolę, wziąć w pęta, więzy»: Teda więc biskupowie te to jiste ziemie są się oni byli sjachali a świętego Bartłomieja są oni byli jeli [Kgn VI, 40, 23]. 2. «zacząć (świadomie) jakąś czynność»: Sierce me jęło barzo płakać [List, 115, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol., śrpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *jał* cz. przesz. lp. 3. os. r. m. Δ *etym.* pie. *em-; psł. *(j)eti, *(j)ymo «brać, chwytać»; ogsłow. – stczes. *jieti*, *jmu*, czes. *jmout* «ująć, chwycić», ros. dial. *jat'* «zacząć», słoweń. *jéti* «zacząć», scs. *jeti*, *imо* «ująć, chwycić» (por. lit. *īm̄ti* «wziąć, chwycić; otrzymać, zacząć», stprus. *īmt* «wziąć», łac. *emere* «kupować, nabywać, zdobywać»). Δ *rozwój*: psł. *jeti → stpol. *jāći → stpol., śrpol. *jąć*; dziś wyraz książk.; zachowały się tylko formy bezok., cz. przesz. i im. biernego; dawna odm. zachowana w czas. przedr. *pojąć*, *odjąć*, *zająć*; fraz. *jąć się do pracy, oreża* «wziąć się do pracy, do oręza».

Δ por. **odjąć, podjąć, przyjąć, siąć, wziąć.**

WD

jechać, jachać (2) [List, ŻB] Δ zn. «poruszać się konno albo na woziu»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz [List, 114, 2]. <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekolik chcecie [ŻB I, 31, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. *oī-sā-; psł. *ěxati || *jaxati (iter.

do *ěti || *jati); ogsłow. – czes. *jechat*, *jechám*, ekspr. «szybko iść, spieszyć się», ros. *échat'*, *édu*, sch. *jähati*, *jäšēm* «jeździć, jechać (konno)», scs. *jachati*, *jadq*. Δ *rozwój*: stpol. **jexaci* || **jaxaci* → stpol., śrpol. *jexać* || *jaxać* → npol. *jexać*; oboczność *ja-* || *je-* w polszczyźnie jest różnie interpretowana, m.in. w związku z pń.pol. przejściem *ja-* → *je-*.

Δ por. **jać, sjachać się.**

WD

jeć zob. **jać.**

WD

I jeden (5) [BZ, ŻMB, Tęcz, KŚ] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 1»: I uczynił wieczor a z jutra dzień jeden [BZ I, 71, 7]. Jednegociem Syna miała [ŻMB, 180, 7]. O tych, którzy pod janą stoją chorągwią [KŚ, 124, 1]. Δ *formy tekstowe*: *jedno* B. lp. r. n. Δ *etym.* psł. *(j)ed-inъ || *(j)edъnъ; ogsłow. – czes. *jeden*, *jedna*, ros. *odín*, *odná*, bułg. *edín*, *edná*, scs. *jedinъ*. Δ *rozwój*: w j. pol. nie występuje spodziewane **jedzien*; *jeden* wyrównane do form pozostałych przypadków, z jerem w pozycji słabej, po zaniku którego zmiękczone *d'* uległo dyspalatalizacji.

Δ por. **II jeden, I jedno, II jedno.**

AK

II jeden (10) [Kgn, ŻB, LA] Δ *zn.* «jakiś, pewien»: A takoć więc oni szlić do jednego domu pospolnego byli [Kgn II, 37, 92]. Żywot jednego świętego (...) Częć w jednych księgach o nim [LA, 173, 9]. Δ *gram.* zaimek nieokreślony. Δ *formy tekstowe*: *jedno* M., B. lp. r. n., *jedna* M. lp. r. ż. Δ *rozwój*: obecne już w psł. przesunięcie semantyczne od «pewien» do «jeden» spowodowało, że wyraz stał się liczebnikiem, zachowując jednak ślady pierwotnego zaimekowego znaczenia.

Δ por. **I jeden.**

AK

I jedno (3) [Słota, ŁA] Δ zn. «jedynie, wyłącznie, tylko»: Za to się ma każdy wziąć,/ Otłożywszy jedno swać [Słota, 189, 62]. Ktorej jedno będziesz chcieć [ŁA, 174, 42]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* dawnny M., B. lp. r. n. licz. psł. *(*j*)*edъnъ* «jeden» jako przysłówek (i spójnik) nie tylko w j. pol. – także w czes. *jen*, stczes. *jedno*, dłuż. *jano*, głuž. *jeno*, ukr. dial. *onó* (← **adno*, **edъno*), bułg. *ednó*. Δ *rozwój*: występuje w XIV–XVII w., często po zmianach fonetycznych jako *jeno*, *ino*, *jano*. Δ *por.* **II jedno**.

AK

II jedno (2) [Słota, ŻMB] Δ zn. «spójnik wprowadzający przeciwstawne treści – tylko; tylko co»: Nie mam ani będę mieć jinego,/ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. I ot nich wszystkę dobroć mamy;/ Jedno na to sami dbajmy [Słota, 190, 88]. Δ *rozwój*: adwerbizacja dawnego M., B. lp. r. n. licz. psł. *(*j*)*edinъ* «jeden» jest kontekstowa, a dalsza zmiana przysłów. na spójnik – spowodowana szykiem wyrazów w zdaniu.

Δ *por.* **I jedno**.

AK

jedwo (1) [Satyra] Δ zn. «ledwie, z trudnością»: A robią silno obłudnie:/ Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 6]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. złożenie **jed-ъva* «ledwie, z trudem»; pierwszym członem jest part. pochodzenia zaimkowego **jed-* (obecna też w licz. **jed-inъ*), o funkcji wzmacniającej, uogólniającej, uwydatniającej nieokreśloność; drugi człon stanowi part. **va* «ledwie, zaledwie, skoro, jak tylko»; ogsłów. – czes. *jedva* «ledwie, z wielką biedą» (obok tego też *ledwa*), strus. *edъva*, *jedъva* «ledwie, z trudem, dopiero co», ros. *edvá*, sch. *jèdva*. Δ *rozwój*: występuje w XV–XVI w., zastąpione formą *ledwo*, w której nagłosowanie

we *l* tłumaczy się dwoma czynnikami: nierzadkim przejściem *j-* → *l-* oraz wpływem bliskoznacznych pol. *le*, *lada* ← **lě*, **lěda*, por. scs. *e-le*, *jelě* «ledwie, z trudem».

AK

jele (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zaim. liczebny, pytajny – jak wiele, ile»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziatkami nie były takie pozory,/ Jele ja nieboga ninie dziś zeźrzała [ŻMB, 180, 34]. Δ *etym.* psł. **jelě* ← rdzeń zaimkowy **je-* (ten sam, co w zaim. względnym **jěže*, **ježe*, **jaže*) + part. *-*lě*; dokładnych odpowiedników słów. brak – ros. *ele* «ledwo», bułg. *ele* «w końcu, przecież», scs. *jelě* «ledwo». Δ *rozwój*: psł. **jelě* → stpol. *ile* (w XV w. też *jile* i pierw. *jele*); postać *ile* to hiperyzm wobec panującej w stpol. tendencji do obniżania artykulacji sam. wysokich przed *l*, *ł*. Δ *por.* **jen**.

JG

jen (238) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, KŚ, ŻB, BZ, ŁA, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «zaim. anaforyczny – on»: Ale w Świętem Pisani czwiorakim ludziem, pobudzaję je, mo<wi Bog> wszemogący [Kśw II, 11, 9]. 2. «zaim. względny – który»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych [Pfl I, 17, 1]. 3. «zaim. względno-nawiązujący – a ten, ten to, ten właśnie»: Przez <słepego> dobrze się znamionują. O jemże pisze święty Łukasz [Kśw II, 11, 18]. Δ *formy tekstowe*: lp.: *jenże(ć)* M. r. m., *niego*, *go*, *jego(ż)* D. r. m., n., *jemu(ż)*, *mu*, *niemn(ż)* C. r. m., n., *jego*, *go*, *ji*, *nań* B. r. m., *je* B. r. n., *jim*, *nim*, *jimżeć* N. r. m., *jemże*, *niem* Msc. r. m., n., *nim* Msc. r. m., *jeż* M. r. n., *jaż* M. r. ż., *je*, *jej(że)*, *niej* D. r. ż., *jej* C. r. ż., *nię*, *jq(ż)* B. r. ż., *niq* N. r. ż.; lm.: *jiż* M. r. m., *jeż* M. r. ż., *jich*, *nich* D. r. m., *jich* D. r. ż., *jim*, *nim* C,

r. m., n., ż., *jich*, *nich* B. r. m., ż., *je*(ż)
B. r. m., ż., *nie* B. r. n., *nimi*, *jimi*(ż) N.
r. m., n., *nichże* Msc. r. m. Δ etym. psł.
*jь; ogsłow. – czes. liter. *jenž*, *jež*
«który», strus. *iže*, *jaže*, *ježe* «który»,
sch.-csł. *iže*, scs. *iže*, *jaže*, *ježe* «który».
Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiła wokalizacja jeru napiętego ь → i; daw. formy
M. lp. *ji*, *ja*, *je* zastąpione już w najdawniejszych zabytkach stpol. formami M. lp. zaim. *on*; zachowane jedynie w połączeniu z part. -że albo -ż jako *jiże*, *jaże*, *jeże*, a r. m. także w postaci rozszerzonej part. *-nъ -jen (← *jь-nъ, por. *ten* ← *tъ-nъ), *jenże*, w funkcji przede wszystkim zaim. względnego «który»; oboczność *jim* – *nim*, *jej* – *niej*, *jimi* – *nimi* itd. to wynik absorpcji i perintegracji morfologicznej, czyli wchłonięcia -n występującego w wygłosie przyimków *kъn, *sъn, *vъn przez nagłos zaim., a następnie przeprowadzenia wtórnej granicy morfologicznej, np. *kъn + *jemu → k + niemu; arch. postać B. lp. r. m. *ji* (← psł. *jь) została zastąpiona ostatecznie w XVI w. formami D. lp. *jego*, *go*, w związku z wytworzeniem się kat. żywotności – nieżywotności, dawny B. zachował się m.in. w formach: *wen* (← *vъn + *jь), *zen* (← *sъn + *jь); oboczność postaci Msc. lp. r. m. *niem* – *nim* spowodowana jest, rozpoczętym w XV w., procesem mieszania końc. N. (-ym, -im) i Msc. (-em) r. m. i n., zakończonym w XX w. (1936 r. – reforma ortograficzna PAU) wprowadzeniem w obu przyp. i rodzajach pierw. końc. N.; D. lp. r. ż. ma postać *je* (stpol. *jē* ← psł. *jejě) oraz *jej* z końc. -ej zapożyczoną z form C. i Msc. lp. r. ż.; B. lp. r. ż. *ją* ma nietypową końc. -q, zaś po przyimkach powszechną dla zaim. do XIX w. końc. -ę (← psł. *-q): *nię*; formy *go*, *mu* to enklityki, które powstały w wyniku redukcji form pełnych *jego* || *niego*,

jemu || *niemu* w pozycji nieakcentowanej.

Δ por. **iż**, **on**, **-że**.

JG

jestli (2) [Park, RP] Δ zn. «jeśli, jeżeli»: Wstań, mistrzu, odpowiedz, jestli umiesz [RP, 197, 81]. Δ gram. spójnik wprowadzający zdanie okolicznikowe warunku. Δ etym. w j. stpol. w XIV i pierwszej połowie XV w. *jest li* jest zestawieniem syntaktycznym «czy jest», składającym się z 3. os. lp. cz. ter. *jest* (w stpol. też obok *jeść*) od czas. *być* (← psł. **byti*) i partykuły pytajnej *li* (← psł. **li* «czy» ← pie. **lei*); wskutek częstego używania staje się spójnikiem warunkowym; pod wpływem j. pol. tak też w innych, sąsiednich j. słow. – czes. *jestliže*, ludowe i pot. *jestli* spójnik pytajny «czy», dial. moraw. *jeśli*, *esli*, śl. *jestli*, *jestliže* (przest.), dłuż. dawne *jeśli*, ros. *если*, ukr. dial. *jeslý*. Δ rozwój: występuje od połowy XV do pierwszej połowy XVI w. (sporadycznie jeszcze w XVII w.), zastąpione swą – pojawiającą się z końcem XV w., powszeczną w XVI w. – nowszą postacią *jeśli* (po uproszczeniach fonetycznych). Δ por. **być**.

AK

jeszcze (3) [Kgn, Słota, Tęcz] Δ zn. «uwydatnia wyższy stopień intensywności czasowej, przestrzennej, ilościowej i jakościowej – nadal, dalej, ciągle»: Aleć dzisiaj jeszcze pewniejsze nowiny sąć ony nam były przez posła niebieskiego przyniesiony [Kgn II, 35, 16]. Mnogi jeszcze pod dźwirzmi będzie [Słota, 189, 43]. Już ci jich sze<ś>ć sieczono, jeszcze na tem mało [Tęcz, 194, 19]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. przysłów. **eśče*, **jeśče*; ogsłow. – czes. *ješte*, ros. *eščë*, scs. *ješte*.

BT

jeść (4) [Kgn, Słota, LA] Δ zn. «posilać się, spożywać posiłek»: Wtoreć przy-

rodzenie jest to wężewe, iż gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Za czwartym pielgrzymi jedli [LA, 173, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -'em, -'esz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *jedzmy* tr. rozk. lm. 1. os. Δ *etym.* pie. *ēd-ti, *ēd-mъ «jeść»; psł. *ěsti, *ěmъ → *jěsti, *jěmъ → *jasti, *jamъ (zachowane w scs. i bułg., por. też *jasła*), w innych j. wtórnie (*j*)e- według form przedrostkowych typu *iz-ěsti, *sъn-ěsti; ogsłow. – czes. jíst, jím, dłuż, jěsc, jěm, ros. est', em, sch. jěsti, jěděm, scs. *jasti, jamъ* (por. stprus. īst «jeść», lit. ěsti «żreć; jeść», łac. *edere*, niem. *essen*). Δ *rozwój*: psł. *(*j*)ěsti → stpol. *jeści → stpol., śrpol. jeść.

Δ *por. jasło, najeść się*.

WD

jeździć

jeździły (1) [Słota] Δ *zn.* «bywały w świecie»: Bo czego nie wie doma chowany,/ To mu powie jeździły [Słota, 189, 55]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* od czas. *jeździć* (← psł. *ězdjati, iter. do *ězditi). Δ *rozwój*: w tym zn. i w XVI w.; antonim wyrazu *domowy* «ten, co w domu siedzi».

WD

jeździły zob. **jeździć**.

WD

język (1) [Park] Δ *zn.* «mowa określonego narodu»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie,/ Umiej obiecado moje [Park, 108, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. *dngʰū- || *dngʰuā- → psł. *(*j*)ęzykъ → stpol. *jazyk* → śrpol. *język*; ogsłow. – czes. *jazyk*, ros. *jazyk*, sch. *jězik*, scs. *językъ* (por. łac. *lingua*, niem. *Zunge*). Δ *rozwój*: pierw. forma *(*j*)ęzy należała do rzecz. ū-tematowych, po rozszerzeniu suf. psł. *-kъ przeszła do tematów na -o-; w stpol. terminologii wojskowej od XIV w. m.in. *język* «jeniec schwytany do powzięcia wia-

domości o nieprzyjacielu»; fraz. *zasiągnąć, dostać, wziąć języka* «zasiągnąć, dostać wiadomości».

JG

jić zob. **ić**.

WD

jimieć zob. **mieć**.

WD

jimię, imię (4) [Kgn, Park, ŻB] Δ zn. «imię własne osób, plemion, zwierząt, obiektów geograficznych, świąt, nazwisko, nazwa»: Pisz jee w jimię Boże tako,/Jeżem ci napisał jako [Park, 109, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *imię* M. lp. Δ *etym.* psł. *jimę; ogsłow. – czes. *jméno*, ros. *имя*, sch. *ime*, scs. *imę*. Δ *rozwój:* psł. *jimę → stpol. *jmą* → śrpol. *imę*; zanik protetycznego *j-*; dawny temat zachowany w formach przyp. zależnych: *imienia, imieniu* itd.; fraz. *w imię* czyjeś, *w imieniu* kogoś «w zastępstwie kogoś, powołując się na kogoś, z pomocą kogoś», *imię rozsławić* «stać się znanym», *przekrzcić się, przezwać się imieniem* «przybrać sobie czyje miano, nazwę, podszywać się pod kogo», z których wynika, że *imię* nie jest zwykłą nazwą osobową, lecz stanowi część osobowości człowieka, stąd momentem przełomowym w życiu towarzyszy często zmiana imienia, np. przy ślubach zakonnych; w społeczeństwach pierwotnych imię stanowiło podstawową nazwę człowieka, miało charakter sakralny i ginęło wraz ze śmiercią właściciela; imiona miały charakter wróżebny, życzący, niosły pomyślną wróżbę dla nowo narodzonego dziecka, np. *Wojciech* «niechaj będzie pociechą wojów», *Bogumił* «oby był Bogu miły»; w społeczeństwach cywilizowanych, w dużych aglomeracjach miejskich imiona stopniowo zatraciły swój sakralny, osobisty charakter; samo imię nie wystarczało

już do identyfikacji osoby; w Grecji do imienia zaczęto dodawać imię ojca oraz nazwę gminy, w Rzymie nazwę rodu, nazwę bocznej gałęzi rodu, czasami przydomek; w kręgu kultury zachodnioeuropejskiej między X–XV w. (w Polsce między XIII–XVIII w.) wykształciło się nazwisko, będące swoistego rodzaju komentarzem do imienia; współcześnie nazwę szczegółową człowieka, służącą do jego identyfikacji w obrębie społeczeństwa, stanowi imię wraz z nazwiskiem.

JG

jiny, iny (2) [Kśw, ŻB] Δ zn. «zaim. przymiotny, wskazujący – nie ten (taki) sam, nie ten wymieniony, pozostały»: Zawierne niczs jinego kromie człowieka grzesznego we złych skutcech prześpiewającego [Kśw II, 11, 28]. Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrawieni byli [ŻB I, 31, 15]. Δ etym. psł. *inъjь «jeden, inny»; ogólnow. – czes. *jiny*, ros. *иной* też «niektóry, jakiś», bułg. dial. *in*, scs. *inъ*. Δ rozwój: stpol. postać pierw. to (*j*)iny, wyjątkowo też w formie rzeczownikowej (*j*)in, spotykana szcątkowo jeszcze w XVII w.; pierw. gw. maz. postać (*j*inny utworzona suf. przymiotnikowym -ny, może pod wpływem takich przym. jak *dzienny*, *brzemienny*; zaświadczona już w XV w., także w postaci obocznej (*j*enny, powszechność w j. opol. zyskała dopiero pod koniec XVIII w.; w XIV–XV w. obok *iny* występowała także postać (*j*inszy, która w XVI–XVIII w. dominuje jako wyraz wlkp.-młp., ustępując w końcu mazowizmowi (*j*inny, z zanikiem prejotacji *inny*.

JG

jisty, isty (6) [Kgn, ŻB, RsK] Δ zn. «ten sam»: Tedy więc ten to jisty król jest się był nań rozniewał [Kgn VI, 40, 23]. Teda użrzeszy to ci jiści łowcy [ŻB I 30,

1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *jistego* D. lp. r. m.; *jistej* D. lp. r. ż.; *jiste* B. lm. r. ż.; *jiste* M. lp. r. n. Δ *etym.* pie. **īd-to-* ← **id* «ten»; psł. **j̥bst̥(j̥)* «ten sam»; ogsłow. – czes. *jisty* «pewny, oczywisty», ros. *ístyj* «szczery, rzeczywisty, prawdziwy», sch. *ístī* «ten sam», scs. *ist̥* «ten sam» (por. łot. *īsts* «prawdziwy, szczery, właściwy»). Δ *rozwój*: psł. **j̥bst̥j̥b* → stpol. *jisty* → stpol., śrpol. *isty*; w j. stpol. wyraz funkcjonował w zn. «wspomniany, rzeczony», «przekonany, niemający wątpliwości», «prawdziwy, niewątpliwy», «główny, podstawowy»; wyparty przez formę *istny* w XVII w.

IS

jśroda (1) [List] Δ *zn.* «trzeci, środkowy dzień tygodnia»: Dano w Szamotulech we jśrodę [List, 115, 15]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **k̥érd-* || **k̥rdés* «środek, wnętrze, serce» – psł. **serd-a* «ośrodek, jądro czegoś»; ogsłow. – czes. *středa* «środa», ros. *sredá*, przest. *sereda*, bułg. *srjáda* «środa», scs. *srěda* «środek» (por. wsch. lit. *šerdis* «rdzeń, ośrodek, jądro», łot. *sērde* «rdzeń, środek», grec. *kardía* «serce», goc. *haírtō* «serce»). Δ *rozwój*: przedpol. **sředa* → stpol. **sřoda* → stpol. *šřoda* || *šroda* || *jšroda*; w stpol. i śrpol. rozwój grupy śr w tym wyrazie wykazuje znaczne zróżnicowanie regionalne – wlkp. *šroda* || *střoda* || *jšroda*, śl., kasz. *střoda*, młp. *środa*, *rśoda*, *šřoda*, maz. *środa* → npol. *środa*; zapis *jšroda* to przykład rozsunięcia artykulacyjnego; zn. *środa* «środkowy dzień tygodnia» rozwinęło się prawdopodobnie pod wpływem stwaniem. *mittawēcha*.

Δ *por. sierce.*

IW-G

jutrze (1) [Kgn] Δ *zn.* «nazajutrz»: Iż ci jutrze prz(y)dzie do nas miły Kryst, coż ci on was ma swą śmiercią odkupić

[Kgn II, 35, 16]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* od rzecz. *jutro*.

Δ *por.* **z jutra**.

BT

już, juże (8) [Pfl, Ppuł, ŻB, ŻMB, Tęcz, RP, Kgn] Δ *zn.* «part. wzmacniająca»: A już krolowie rozumiejcie, nauczcie sie, czso sądzicie ziemię [Pfl II, 17, 10]. Już widzę, iż mie bog nie zapomniał [ŻB I, 31, 8]. Już ci jich sze<ś>ć sieczono, jeszcze na tem mało [Tęcz, 194, 19]. Wiesielcie się wy tego dla, iżci on juże k nam jidzie [Kgn II, 35, 13]. Δ *gram.* part. wzmacniająca podkreślająca moment zakończenia czynności. Δ *etym.* pierwotnie przysłów. psł. **ju* uzupełniony psł. part. **že*, psł. **juže*; ogsłow. – stczes. *jiže*, czes. *již*, *už*, ros. *uže*, *už*, scs. *juže*. Δ *rozwój*: w tekstach stpol. postacią częstszą od końca XIV w. jest skrócona forma *już*, częsty zanik końcowego *-e* w przysłów., part., zaimkach.

BT

juże zob. **już**.

BT

K

k, ku (39) [Kśw, Pfl, Kgn, Słota, ŻB, BZ, LA, RP] Δ *zn.* «do, w kierunku; o kierunku działania, przeznaczenia, celu, zbliżenia w czasie»: Iżbyście ku ich bogom <nie chodzili> [Kśw I, 10, 22]. Syna swego k niemu przyniosła [ŻB I, 31, 11]. Δ *gram.* przyim. rządzący C. Δ *etym.* psł. **kъ* || **kъn*; ogsłow. – czes. *k*, *ke*, *ku*, ros. *k*, *ko*, scs. *kъ* (por. stind. *kám* – part. wzmacniająca C.), awest. *kām* «dla, ze względu na»). Δ *rozwój*: w j. stpol. *k* i *ku* występują równolegle; *ku* szerzy się szczególnie w XVI w., uzyskując znaczną przewagę; od drugiej połowy XVI w. wypierany przez

inne przyimki (*do, dla, na, z powodu*); od XVII w. k zanika, występując tylko w wyrazach typu *gwoli* (← k *woli*), *grzeczny* (przym. od wyr. *g rzeczy* ← k *rzeczy*); *ku* dziś przest. o ograniczonym zakresie stosowania; obie postaci przyimka do dziś obecne w gwarach, por. np. *k sobie* – zwołanie na konia.

AK

kajać

kając (1) [Kśw] Δ *zn.* «żałując swoich czynów, objawiając skruchę, pokutując»: Krol Ezechyjasz i wszyscy lud jego (...) kając idziechą, pośpieszczą się do kościoła [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* pie. **k^uōi-*; psł. **kajati* «ganić, karcić, karać» i **kajati* *sę* «żałować za przewinienia», potem «upokarzać się»; ogsłow. – słc. *kajat'sa*, ros. *kájat'sja*, słoweń. *kájati se*, scs. *kajati* *sę* (por. stind. *cáyate* «mścić się, karze», awest. *čikayat* «ma pokutować, karać, mścić się»). Δ *rozwój*: psł. **kajati* → stpol. *kajaći* → stpol., śrpol. *kajać*; w stpol. *kajać* było używane obocznie z *kajać się* w tym samym znaczeniu; im. (dawny B. lp. r. m.) uległ w j. śrpol. adwerbizacji → im. przysłów. wspóln.

AP

kając zob. **kajać**.

AP

kaki (1) [Kśw] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, względny – jakiś, jakiś, jak wielki»: I to uznaje, kiedy sgrzeszył, w jakie wrzemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *etym.* psł. **kakъjь* ← zaimkowy rdzeń pytajny **kъ-* + przys. *-*akъ* + suf. *-*jь*; ogsłow. – stczes. *kaky*, ros. *kakoj*, słoweń. *kák*, *kákov*, scs. *kakъ*. Δ *rozwój*: psł. **kakъjь* → stpol. *kaky* → śrpol., npol. *kaki*; palat. polska spłg. tylnojęzykowej *k* + *y* (*y* ← przedpol. *-*ъjь*); w XV w. wychodzi z użycia wyparty przez *jaki*.

Δ *por. jaki, kakoć, kilkakroć.*

JG

kakoć, kakoćby, kakoćkoli (3) [Kgn]

Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania podrzędne»: 1. «przedmiotowe – że»: Aleć we wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli, jakoć on w dzień sądny na sąd przydzie [Kgn II, 35, 10]. 2. «z funkcją porównawczą»: Nasz Kryst miły jest on swe święte ap<osto>ły temu to nauczał był, jakoćby oni na te<m> to świecie miedzy krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 2]. 3. «przyzwolenia – mimo że»: Kakoćkoli jest on Jozef w to był wierzył, iżec Maryja miałać jest ona syna porodzić była a dziewczą zostać, a wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 100]. Δ *etym.* forma złoż. z zaimka *kako* (psł **kako*) i partykuł *-ć, by, -koli*; part. **koli* w psł. miała charakter uogólniający i wzmacniający, w j. stpol. tylko w zabytkach mlp. i wlkp. Δ *rozwój*: występuje tylko w j. stpol.

Δ *por.* **aczkolić, -ci, czsokoli, gdziekoli, jakokoli, ktokoli.**

BT

kakoćby zob. **kakoć**.

BT

kakoćkoli zob. **kakoć**.

BT

kamień (1) [Park] Δ *zn.* «gław, odłam skalny»: Jako *kamień*, tako *kaptuur*, Pisan będzie przez *k* i *kuur* [Park, 108, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-n-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kamy* (*kamene*); ogsłow. – czes. *kámen*, ros. *kámen'*, słoweń. *kámen*, scs. *kamy*. Δ *rozwój*: w j. pol. nie ma kontynuacji psł. formy M. lp. **kamy*; w jego funkcji występuje B. lp. *kamień* (← psł. **kamenъ*); w j. śrpol. obok *kamień* pojawia się *kamiń* w związku z *eN* → *iN*.

JG

kamoć (1) [Kśw] Δ *zn.* «gdzie»: Pośpieszycie się, a kamoć na ⟨s⟩... dzieć [Kśw IV, 12, 8]. Δ *gram.* przysłów. zaimko-

wy. Δ *etym.* psł. przysłów. **kamo* «do-kąd» (← psł. **kъ*, **ka*, **ko* + przys. *-*mo*); podobne formacje: psł. **samo*, **tamo*, **ovamo*; połączenie z part. wzmacniającą -ć. Δ *rozwój*: występuje tylko w j. stpol.

Δ *por.* -**ci**.

BT

kapłan (1) [Tęcz] Δ *zn.* «duchowny, ksiądz»: Świątości nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. czes. *kaplan* ← śrwniem. *kapellān* «duchowny w ogóle» ← śrlac. *capellanus* «duchowny pełniący obowiązki przy kaplicy» (← od śrlac. *capella* «kaplica»); por. dłuż. *kapłan*, z pol. błr. *kaplán*, strus. *kaplán*, słoweń. *kaplân*, rus.-csł. *kaplanъ*. Δ *rozwój*: już na gruncie niem. rozszerzono zn., z «duchownego pełniącego obowiązki przy kaplicy» na «duchownego w ogóle»; w XVI w. wraz z rozwojem ruchu reformacyjnego pojawiają się dążenia do unikania tego wyrazu, zastępowanego m.in. przez *pastora* i *ministra*; śrlac. *capellanus* został zapożyczony jeszcze raz około XV w. w postaci *kapelan* i oznaczał początkowo «kapłana nadwornego, zawiadującego kaplicą», a następnie jego zn. uległo rozszerzeniu na «kapłan pełniący swoje obowiązki w wojsku, w różnych zakładach».

JG

kaptur (1) [Park] Δ *zn.* «nakrycie głowy chroniące przed deszczem i zimnem»: Jako *kamieen*, tako *kaptuur*,/ Pisan będzie przez *k* i *kuur* [Park, 108, 17]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* praw. zap. łac. *captūra* «łapanie, łowiienie», stąd pierw. zn. «nakrycie głowy mnicha» i «nakrycie głowy lub oczu, nakładane niektórym ptakom, zwierzętom», por. np. stczes. *kaptúr*, moraw. dial. *kaptur*, z pol. błr. *kaptùr*.

JG

karmienie (1) [Słota] Δ *zn.* «pokarm, pożywienie»: Nie ma talerza karmieniu swemu,/ Eżby ji ukroił drugiemu [Słota, 188, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **krmenъje* ← **krmiti* + **-enъje*, por. czes. *krmiti*, ros. *kormít'*, słoweń. *kímiti*, scs. *kormlú* «karmię mlekiem». Δ *rozwój*: psł. **krmenъje* → stpol. *kārmēnē* → śrpol. *kárméné* || *kárměni*; wyraz ten w zn. «pokarm» znany tylko w stpol., od XVI w. tylko w zn. «dawanie, dostarczanie pokarmu, żywienie», « żywienie niemowląt własnym mlekiem».

Δ *por.* **nakarmić, pokarm, pokarmienie.**

JG

kazać (5) [RsP, RsK, Kgn, ŻB] Δ *zn.* «polecić, rozkazać, zarządzić»: Dru- giego dnia kazał ji prze<d> się przywieść [ŻB II, 31, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e,* *-'esz*; ndk. Δ *formy tekstowe:* *każę* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* w związku z pie. **k^uek'-* || **k^uok'-* «błyszczeć pokazywać się, widzieć»; psł. **kazati*; ogsłow. – czes. *kázat* «mieć kazanie, głosić, rozkazywać», ukr. *kazaty* «mówić, rozkazywać», sch. *kázati* «powiedzieć», scs. *kazati* «po- kazać, wyjaśnić; wspomnieć». Δ *rozwój*: psł. **kazati* → stpol. **kazaći* → stpol., śrpol. *kazać*, w stpol. poświadczony także w znaczeniach «mówić, głosić, nauczać», «umożliwiać widzenie»; z odmiany prostej im. przetrwała tylko forma *każąc* (dawny B. lp. r. m.), która przekształciła się w j. śrpol. w im. przysłów. wspóln.

Δ *por.* **kaźń, pokazować, pokaźnie- nie, przykazać, przykazanie, ska- zać, ukazać się.**

AP

kazanie (1) [ŻB] Δ *zn.* «mówienie, przemawianie»: Teda tę całą drogę

kazania nie przestajał a cuda wielika czynił [ŻB, 31, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **kazanъje* (← **kazati* «kazać» + **-анъje*) por. czes. *kázání*, ukr.-csł. *kazánnja*, *kazanъ*. Δ *rozwój:* psł. **kazanъje* → stpol. *kāzańē* → śrpol. *kázańe* || *kázańi*, npol. *kazańe* → *kazańe*; pierw. *kazanie* to «mówienie, przemawianie, mowa», a także «rozkaz, polecenie», od XIV w. pojawia się zn. rel. (może pod wpływem czes. *kázáni*), wyraźne dopiero w XVI w.

Δ *por.* **kazać, przykazanie.**

JG

kaźń (1) [Pfl] Δ *zn.* «przykazanie, przepis postępowania religijno-etyczniego»: Ale ja postawion jeśm król od niego na Syjon gorze świętej jego, przepowiadaję kaźń jego [Pfl II, 17, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **kaznъ* ← **kazati* + **-nъ*; ogsłow. – głuż. *kaznja* «nakaz, rozkaz», «przykazanie», ros. *kazn'* «straceńie, egzekucja», «męka, udręka», sch. *kâzna* «kara». Δ *rozwój:* psł. **kaznъ* → stpol. *kâźń* → śrpol. *kâźń* → npol. *kaźń*; w powyższym zn. jest to archaizm.

Δ *por.* **kazać, kazanie, pokaźnienie, skazać.**

JG

każdy, kożdy (16) [Kśw, Słota, Park, KŚ, BZ, RP, Satyra] Δ *zn.* «zaim. przymiotny upowszechniający – wszelki bez wyjątku»: Mnimać każdy człowiek prawie,/ By był prostak na postawie,/ Boć się zda jako pra<wy> wołek,/ Aleć jest chytrzy pachołek [Satyra, 191, 23]. Δ *formy tekstowe:* lp.: *kożdy* M. r. m., *każdego* D., B. r. m., *każdemu* C. r. m., *każda* M. r. ż., *każdą* B. r. ż., *każde* M., B. r. n. Δ *etym.* psł. **kъžьde* || **kъžьdo* → płn. słow. **každъjь* || **kožbdъjь* ← zaimkowy rdzeń pytajny **kъ-* + part. **-žb-do* || **-žb-de* w funkcji uogólniają-

cej; wyraz płn.słow. – czes. *každý*, dłuż. *kuždy* || *koždy*, ros. *káždyj*, ukr. *kóžnyj*, *kóžen*, *káždyj*. Δ *rozwój*: płn.słow. **každъjь* || **koždъjь* → stpol. *každy* || *koždy* → śrpol. *každy*; pierw. złożenie z odmiennym członem pierwszym *kogo-žb-do*, *komu-žb-do* (tak w scs.); postać płn.słow. z odmiennym członem drugim jest innowacją, a punktem wyjścia tej formy były prawdopodobnie przekształcenia w przyp. zależnych, np. D. **kogo-žb-do* na **kogo-žb-do-go*, skąd z dysymilacją pierwszego -go **ko-žb-dogo*; postać pierwszego członu *ka-* || *ko-* niejasna; obie formy *každy* i *koždy* zaświadczone od XIV w.; *koždy* (dziś dial.) wypierane z j. opol. od XVI w., być może pod wpływem czes. *každy*; prawdopodobnie pierw. zn. tego zaim. to «ktokolwiek».

Δ por. **gdzie, kto, że.**

JG

każę zob. **kazać**.

AP

kcieć zob. **chcieć**.

WD

kęs (2) [Słota] Δ zn. «kawałek, nieduża część»: Panny! na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed sień krajcie [Słota, 189, 71]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *kęsa* D. lp. Δ *etym.* pie. **kond-so-s* → psł. **kōsъ*; pol. *kęs* spokrewniony z *część*; ogsłow. – czes. *kus*, ros. *kus*, sch. *kus*, scs. *kōsъ*. Δ *rozwój*: psł. **kōsъ* → stpol. *kąs* → śrpol. *kęs*; w stpol. *kęs* oznacza «kawałek czegoś, nie tylko jedzenia», np. *kęs drogi*, *kęs czasu*, *o kęs* «o włos, o trochę».

Δ por. **część**.

JG

kiedy, kiedy (3) [Ppuł, RsP, Kśw] Δ zn. «w jakim czasie»: Przyjmijcie pokazanie, aby sie kiedy nie rozgniewał gospodzin i zginiecie z drogi prawej [Ppuł II, 53, 12]. <Jak>o Świętosław nie

dzielen był <te>n czas s swym oćcem, kiedy mu <ko>nie pokradziony [RsP, 45, 29]. Człowiek grzeszny (...) i to uznaje, kiedy sgrzeszył, w jakie wrzemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **kъg(ъ)dy* || **kъg(ъ)da* || **kog(ъ)da* utworzony psł. part. *-*g(ъ)dy* || *-*g(ъ)da* od pie. zaimkowego rdzenia **kuo-*; ogsłow. – stczes. *kehdy*, ros. dial. *kogdý*, scs. *kogda*, *kъgda*. Δ *rozwój*: jeszcze w stpol. na skutek uproszczenia grupy spłg. *kiegdy* → *kiedy*.

Δ *por.* **gdy, gdzie.**

BT

kiegdy zob. **kiedy**.

BT

kierz (1) [Satyra] Δ *zn.* «krzak, krzew»: Szedw do chrosta, za krzem leży,/ Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* płn.psł. **kъrjb* → **kъrb*; zach.słow. i wsch.słow. – czes. *keř*, słc. *ker*, ros. dial. *kor'* «korzeń», rus.-csł. *kъrb*. Δ *rozwój*: płn.psł. **kъrb* → stpol. **keř* → stpol., śrpol. *k'er*; w XV w. także *bob kierz* «drzewo laurowe»; w XVIII w. wyraz przest., dziś arch. i dial. (maz., mlp. i śl.).

JG

kij (1) [ŻB] Δ *zn.* «pręt drewniany, laska, pałka»: Rozgniewaw sie sędzia, przykazał ji kijmi bić, a zbiwszy zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB, 32, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **kū-jo*; psł. **kyjb*; ogsłow. – czes. *kyj*, ros. *kij*, bułg. dial. *kij*, scs. *kyjb*. Δ *rozwój*: psł. **kyjb* → stpol. *kyj* → stpol., śrpol. *k'tij*.

JG

kilkokroć (1) [Kśw] Δ *zn.* «zaim. liczebny, względny – ile razy, wiele razy, jak często»: I to uznaje, kiedy sgrzeszył, w jakie wrzemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 16]. Δ *etym.*

psł. **kolikortъ* ← **koliko* || **kolъko* (M. r. n. zaim. pytajnego **kolikъ* «jak wielki») + **kortъ* «raz»; ogsłow. – słc. *kol'ko*, błr. *kólki*, słoweń. *koliko*, scs. *kolikъ* «jak wielki», *koliko* «ile»; czes. *dwa krat*, ukr. *stokrát*, słoweń. *desétkrat*, scs. *kratъ*, *kraty* «raz, -kroć». Δ *rozwój*: na gruncie pol. psł. **kolъko* → stpol. *kielko* (pod wpływem *jеле*, *tele*) → śrpol. *kilko* (na wzór oboczności *jеле* || *ile*, *tele* || *tyle* zaświadczone do początku XIX w.); postać *kilka* (od XVI w.) jest formą jednego z przyp. zależnych *kilko* M. lp. r. n.) zakończonych na *-a* (D. lp.; M., B. lm.); *kroć* dodawane do licz. oznacza «powtarzanie się, z wielokrotnianie czegoś», np. *dwakroć* «dwa razy», *stokroć* «sto razy»; w XVIII w. pojawia się forma lm. *krocie* «wielka ilość czegoś, np. pieniądze»; w XIX w. w zn. przen. «droga, kochana osoba, skarb», a także w przekleństwach, np. *do kroć tysięcy katów*.

Δ por. **jèle**.

JG

kläć (1) [RsP] Δ zn. «złorzeczyć, przeklinać»: A o to niej przez prawa i przez winy klął [Rsk, 48, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **klęti*, *klъnq*; ogsłow. – czes. *klít*, ros. *kljast'*, scs. *klęti* (por. łot. daw. *klentēt* «przeklinać», gr. *klόnos* «zamieszanie, zgiełk bitewny»). Δ *rozwój*: psł. **klęti* → stpol. **kl'qć* → stpol. *kl'qć*; → śrpol. *kläć*.

WD

klejnotnik (1) [RsP] Δ zn. «członek tego samego rodu, mający ten sam herb»: Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwie wyszedł [RsP, 45, 42]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od stpol. *klejnot* || *klejnot* «herb, znak rodowy» (← śrniem. *kleinôt*, *kleinât* «drobiazg artystycznie wykonany; herb kraju, miasta») + *-nik*

(← psł. *-*bnikъ*); por. czes. *klenot*, słc. *klenot*.

JG

klektać (1) [Satyra] Δ zn. «uderzać, stukać, kołatać, łomotać»: Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomoć mu plug orać nie chce [Satyra, 191, 17]. Δ gram. czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*ę*, -'*esz*; ndk. Δ etym. płn.psł. **klekъtati* || **klegъtati*; występuje w j. zach.słow. i wsch.słow. – czes. *klektat*, ukr. *klektaty* (por. lit. *kleḡeti* «klekotać, gęgać», łot. *klēgat* «krzy- czeć, gęgać», łac. *clangō* «krakać»); wyraz dźwkn., por. o głosie bociana pol. i błr. *kle!* *kle!*, kasz. *klek!* *klek!*; oboczne *klekotać*. Δ rozwój: płn.psł. **klekъtati* → stpol. **kl'ektaći* → stpol. *kl'ektać* → śrpol. *klektać*; obecnie przest., *klekotać* żywotne do dziś.

AP

klin (1) [Satyra] Δ zn. «płasko zaostrzony kawał drewna lub metalu do rozłupywania drzewa, uszczelniania uchwytu»: Namysłem potraci kliny,/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra, 191, 19]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **kъlinъ*; ogsłow. – czes. *klín*, ros. *klin*, słoweń. *klìn.*, scs. *klinъ*. Δ rozwój: w stpol. rozszerzenie pierw. zn. wyrazu «narzędzie do rozłupywania» → «przedmiot podobny kształtem, klinowaty», np. «poła szaty», «kawał chleba», «trójkątna działka gruntu», od XVI w. «klinowaty szyk bojowy oddziału jazdy».

JG

kłamać (1) [Tęcz] Δ zn. «zwodzić, oszukiwać, mówić nieprawdę»: Kłamacie, chłopi, jako psi [Tęcz, 194, 16]. Δ gram. czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol., śrpol. kon. IV -*am*, -*asz* → npol. kon. II -'*ę* -'*esz*; ndk. Δ etym. psł. **klamati*; ogsłow. o pierwotnym znaczeniu «chwiać się, kiwać się, zataczać się» zachowanym w słoweń. *klamáti*, sch. *klámati*; ze zmienioną samogłoską

– czes. *klimat* «drzemać», serb. *klimati* «kiwać się, zasypiać» (por. stind. *klāmyati*, *klāmati* «słabnie, staje się zmęczony», *klamah* «osłabienie, zmęczenie», łac. *calumnia* «fałszywe oskarżenie, oszczerstwo»). Δ *rozwój*: psł. **kłamati* → stpol. **kłamaći* → stpol., śrpol. *kłamać*; w dobie staropolskiej wyraz pojawił się w nowym znaczeniu «mówić nieprawdę» obok używanego w tym znaczeniu *łgać* ← psł. **lbgati*.

AP

kłodnik (1) [Kśw] Δ *zn.* «więzień zakuty w kłodę = dyby»: Grzesznik <w grzeszach za>piekły jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11, 35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **koldnikъ* (od rzecz. **kolda* «kłoda» + *-*nikъ*) → zach.słow. **kłodnikъ*; ros. przest. *kłodnik*. Δ *rozwój*: *kłoda* to pierw. «coś rozszczepionego, odciętego», następnie «pień drzewa» i «różne przedmioty z wydrążonego pnia», w tym *dyby* «pień z otworami do zamykania nóg więźnia», stąd *kłodnik* to dosłownie «więzień zakuty w kłodę».

JG

kmieć (2) [RsP, Satyra] Δ *zn.* «chłop poddany we włościach szlacheckich lub duchownych, posiadacz gospodarstwa rolnego»: Piotr przyjął w sołtysa rolę, a kmiecia puścił precz [RsP, 44, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *kmiecie* M. lm. Δ *etym.* pńn.psł. **kъmetъ* ← śrłac. *comes* «twarzysz panującego albo wodza, osoba należąca do orszaku panującego», wtórnie o «wyższych i niższych urzędnikach»; w niektórych j. słow. – czes. arch. *kmet* «kmieć, chłop», słc. książk. *kmet* «mądry strzec, głowa rodu», ros. daw. *kmet'* «wolny mieszkaniec wsi», bułg. *kmet* «wiejski starosta». Δ *rozwój*: pńn.psł. **kъmetъ* → stpol. *kmieć*; w j. pol. de-

gradacja zn.: pierw. «wysoki urzędnik książęcy» → «zamożny wolny chłop» → «chłop, wieśniak»; w XX w. pot. *kmiotek* to «pogardliwie o mężczyźnie pochodząącym ze wsi, niezbyt rozgarniętym, nieobitym».

JG

kochać się (2) [Kśw] Δ zn. «znajdować w kim, czym przyjemność, mieć upodobanie do kogoś, czegoś»: Leżący są, już się w g⟨rze⟩sze kochają [Kśw II, 11, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* płn.psł. **koχati* o pierwotnym znaczeniu «dotykać»; obecnie zach.słow. i wsch.słow. – czes. *kochat se*, ukr. *kochátyśja*. Δ *rozwój*: psł. **koχati* → stpol. **koχaći* → stpol., śrpol. *koχać*; w stpol. i śrpol. z zaimkiem zwrotnym *kochać się* ma zakres znaczeniowy szerszy niż obecnie: «cieszyć się», «weselić się», «podobać się», «być przyjemnym»; w XVI–XVII w. licznie poświadczane zn. konkretne: «rozrastać się, rozwijać się (o roślinach)», z prefiksami *wykochać się* «bujnie wyrosnąć», *skochać się* «rozmnożyć się, rozrosnąć się»; rzadziej bez zaimka zwrotnego *kochać* «dogadzać, sprzyjać», «rozвесelać, sprawiać komuś przyjemność», «pieścić».

AP

koł (1) [Słota] Δ zn. «gruby kij, pal, drąg»: A mnogi idzie za stoł,/ Siędzie za nim jako woł,/ Jakoby w ziemię wetknął koł [Słota, 188, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kolъ* «odłupany kawał drzewa»; ogsłow. – czes. *kůl*, ukr. *kil*, słoweń. *kòł*, scs. *kolъ*. Δ *rozwój*: w warzcie zaszło wzdużenie zastępcze ź po zaniku jeru w wygłosie, a następnie ścieśnienie; w XVI w. *kół* i rzadsze *koł*; dziś w tym zn. pierw. dem. *kołek*.

JG

koniec (3) [KŚ, RP] Δ zn. 1. «miejsce, gdzie się jakaś rzecz kończy, najdalszy

odcinek»: Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 31].
2. «cel»: Niektorzy (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obyktli, na ten koniec a k temu końcu, aby puszek, ćwirdzy albo wojennej strożej się uwiarowali [KŚ, 124, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **-kon-* || **-ken-*; psł. **konъсь* (← przed III palat. psł. **konъкъ*); ogsłow. – czes. *konec*, ukr. *kinéć*, sch. *konàc*, scs. *konъсь*; spokrewniony z *początek*. Δ *rozwój*: stpol. *koniec'* → śrpol. *koniec*.

Δ *por.* **począć się, początek.**

JG

koń (3) [RsP, KŚ] Δ *zn.* «hodowane zwierzę wierzchowe i pociągowe»: Konie jich temu to podkomorzemu za winę mają być przydany [KŚ, 124, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **konъjь* → psł. **końь*; ogsłow. – czes. *kůň*, ros. *kon'*, słoweń. *konj*, scs. *konъ*. Δ *rozwój*: psł. **końь* → stpol. *kōń* → śrpol. *kón* → npol. *koń*; w j. śrpol. formy typu *kón* powszechnie; w wyniku hiperpoprawności w stosunku do dial. ludowych usunięte z j. ogólnego; w j. pol. funkcjonuje w zn. podst. i przen., np. «figura w szachach».

JG

korona (1) [Słota] Δ *zn.* «ktoś wyróżniający się zaletami, szczególnie godny, ozdoba swojego otoczenia»: Boć jest korona csna pani;/ Przepaść by mu, kto ją gani [Słota, 190, 99]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* łac. *corōna* «wieniec z naturalnych lub sztucznych kwiatów i liści, zwłaszcza ze złota; diadem»; zap. ogsłow. – słc. *koruna*, ros. *króna*, słoweń. *króna*, scs. *kruna*. Δ *rozwój*: w pol. zn. podst. «uroczysty ubiór głowy, oznaczający wysoką władzę, dostojeństwo, albo uznanie i chwałę»; także zn. przen. od XV w.

«o władzy królewskiej», «wieniec», *Korona* «rdzenna Polska bez Litwy».

JG

korzeń (2) [Kgn] Δ *zn.* «bezlistna część rośliny, rosnąca zwykle pod powierzchnią ziemi»: Gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-n-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **korę* (**korene*); jako rzecz. zbiorowy kontynuuje psł. **korenъje* ← **koren-* + **-bje*; ogsłow. – czes. *kořen*, słc. *korenie*, ros. *kóren'*, *korén'e*, bułg. *kóren*, scs. *korenъ*. Δ *rozwój*: psł. B. lp. **korenъ* → stpol. *kořenъ* → śrpol. *kořénъ* || *kořynъ* → npol. *kořenъ* → *kořenъ*.

JG

kosa (2) [RP] Δ *zn.* «narzędzie do koszenia; tu: atrybut personifikowanej śmierci»: Ma kosa wisz, trawę siecze,/ Przed nią nikt nie uciecze [RP, 197, 79]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *kosę* B. lp. Δ *etym.* pie. **kos-*; psł. *kosa*; ogsłow. – czes. *kosa*, ros. *kosá*, słoweń. *kósa*, scs. *kosa*.

JG

kościół (3) [Kśw, Tęcz, RP] Δ *zn.* «świątynia»: Idziechą, pośpieszczą się do kościoła na modlitwę [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *kościele* Msc. lp. Δ *etym.* zap. stczes. *kostel* «świątynia» ← stwniem. *kástel* ← łac. *castellum* «miejsce obwarowane, zamek, twierdza» (← dem. od łac. *castrum* «obóz warowny»); wyraz rzadki w innych j. słow. – słc. *kostol*, z pol. ros. *kostjól* «świątynia rzymskokatolicka». Δ *rozwój*: stczes. *kostel* → stpol. *kościół* → śrpol. *kościół*; etymologicznie *kościół* to «mała twierdza» – taka nazwa dla świątyni tłumaczy się tym, że pierwsze kościoły często obwarowywano, przystosowywano do funkcji obronnych; pierw. zn. wyrazu «świątynia w ogóle»

zawęziło się do «świątynia rzymskokatolicka» (XIV–XVI w.), wypierając, występującą pierw. w tym samym zn., *cerkiew*; z tego samego łac. źródła wyraz *kasztel* «gród, zamek, twierdza», zapożyczony w XV w. za pośrednictwem niem. *Kastell*.

JG

kość (3) [ŻB, ŻMB, RP] Δ zn. 1. «część szkieletu»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszystki kości [ŻMB, 180, 31]. 2. «ość rybia»: Synowi kość rybia w gardle uwięzła [ŻB, 31, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ost-*; psł. **kostъ*; ogsłow. – czes. *kost*, ros. *kost'*, słoweń. *kost*, scs. *kostъ*. Δ *rozwój*: psł. **kostъ* → stpol. *kość*.

JG

kot (1) [RP] Δ zn. «zwierzę domowe»: Rzucić się jak kot na myszy,/ Aż twe sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 65]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kotъ*; wcześniejsza etym. niejasna: albo zap. łac. *cattus*, albo germ. *kat-*; występuje w niektórych j. słow. – czes. dial. *kot*, słc. dial. *kot*, ros. *kot*, ukr. *kit*, bułg. dial. *kot* (por. ang. *cat*, hol. *kat*, niem. *Katze*). Δ *rozwój*: wyraz poświadczony w pol. od XV w. w kilku zn.: «kocur», «zając», «worek na pieniądze», «futro z łebkiem i łapkami noszone na szyi».

JG

kożdy zob. **każdy**.

JG

kraj (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «teritorium objęte granicami, okrąg»: Dam ci pogany w dziedzictwo twoje, i w trzymanie twoje kraje ziemskie [Pfl II, 17, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **krajъ* ← **krojiti* «powodować oddzielenie, rozdzielenie» + *-jь; ogsłow. – czes. *kraj*, ukr. *kraj*, słoweń. *kraj*, scs. *krajъ* «skraj, brzeg». Δ *rozwój*: wyraz występował w zn. «brzeg, skraj, kraniec, krawędź» (por. czas. *krajać*, *kroić*), por. *kraj*

ucha, kraj odzienia oraz w zn. węższym, wyspecjalizowanym «kraniec jakiejś przestrzeni, jakieś obszaru», por. *kraj puszczy, kraj morza*; występowanie w takich kontekstach doprowadziło już w okresie stpol. do przejścia od nazwy części przedmiotu «linia graniczna jakiejś przestrzeni» do nazwy jego całości «sama przestrzeń», por. *nasz kraj*; u schyłku XVIII w. treść ogólniejsza nabrala charakteru fraz., por. *kraj szaty, kraj świata*.

Δ por. **krajać, ukroić.**

JG

krajać (1) [Słota] Δ zn. «ciąć, rozcinać, ucinać nożem albo nożyczami»: Panny! (...) Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 71]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'e, -'esz; ndk. Δ etym. psł. **krajati* (iter. wobec psł. **krojiti*); ogsłow. – czes. *krájet*, ukr. *krájaty*, słoweń. *krájati* (por. lit. *skirti* «dzielić, oddzielać», łot. *krijāt* «oddzierać skórę»). Δ rozwój: psł. **krajati* → stpol. **krajaći* → stpol., śrpol. *krajać*; w polszczyźnie poświadczony od XV w.; w XVI–XVIII w. pojawiają się także znaczenia przenośne «boleśnie przeszywać, rozdzierać», «przygotowywać skrycie, knuć»; *krajać się* «rozdzierać się, pękać», por. *serce się kraje*. Δ por. **ukrawać, ukroić, kraj.**

AP

krakowianin (1) [Tęcz] Δ zn. «mieszkaniec Krakowa»: A jacy to źli ludzie mieszczanie krakowianie [Tęcz, 193, 1]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. m. Δ etym. stpol. *krakowianin* ← *Krakow* + *-anin* (← psł. *-janinъ).

JG

krakowski (1) [Tęcz] Δ zn. «dotyczący Krakowa, właściwy, przynależny Krakowowi»: Pan krakowski, jego miłość, ⟨z⟩ swoimi przyjacioły (...) sie tego pomścili [Tęcz, 194, 22]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. derywat od nazwy

miejscowej *Krakow*, utworzony za pomocą przyr. *-ski* (\leftarrow psł. *-bskъjь).

IS

krasa (1) [LA] Δ zn. «piękność, uroda, wdzięk»: Chował je na wielebności i na krasie [LA, 173, 17]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *krasa (lit. *karštas* «gorący», łot. *karsa* «upał, gorąco», *karset* «rozpalić, rozgrzewać»); zatem pierw. zn. to prawdopodobnie «blask ognia, światłość, kolor ognia»; ogsłow. – głuż. *krasa*, czes. *krása*, ukr. *краса*, sch. *krasota*, scs. *krasa*. Δ rozwój: w j. stpol. znane także zn. «barwa, blask, kolor, świetność», w XVIII w. «thusta zaprawa potraw, omasta», por. *okrasa*, *okrasić*; obecnie jest to wyraz rzadki, ograniczony do stylu artystycznego.

Δ por. **kraśny**.

JG

kraść (1) [RsP] Δ zn. «pozbawić kogoś własności przez kradzież»: Przez to Mirosław zabił Jana, iż mu odpowiadał i krad ji [RsP, 45, 21]. Δ gram. czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → stpol. kon. I *-ę*, *-esz*; ndk; zmiana tematu cz. ter. – stpol. *kradę, *kradziesz → stpol., śrpol. *kradnę*, *kradniesz*. Δ etym. pie. *krāu- || *krəu- || *krū- «gromadzić, skupiać, ukrywać»; psł. *kradti → *kratti → *krasti; ogsłow. – czes. *krást*, ros. *krast'*, słoweń. *krasti*, scs. *krasti*, kradq (por. łot. *krāt*, *krāju* «zbierać, skupiać»). Δ rozwój: psł. *krasti → stpol. *krasći → stpol., śrpol. *kraść*; w polszczyźnie poświadczony od XIV w.; stpol. *kraść kogo* «pozbawić kogoś własności przez kradzież», *kraść co* «potajemnie przywłaszczać sobie cudzą rzecz»; od XVI w. pojawiają się użycia przenośne, por. *kraść czas, lata* «ujmować czasu, lat», *kraść się oczom* «unikać oczu».

Δ por. **pokraść, ukraść**.

AP

kraśny (2) [List, ŻMB] Δ zn. «ładny, słiczny, urodziwy»: Abych barzo kraś-

ną pannę miłował [List, 115, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *krasnym* Ms. lp. r. m. Δ *etym.* pie. **ker-* || **k^uer-* «palić, płonąć»; psł. **krasnъ(jb)* «lśniący, piękny, czerwony» ← **krasa* «jasność, lśnienie → kolor ognia, czerwień → piękno, świetność»; ogsłow. – czes. *krásný*, słc. *krásny*, ros. *krásnyj*, ukr. *krašnyj*, słoweń. *krásen*, sch. *krásan*, scs. *krasъnъ* «lśniący, wspaniały» (por. lit. *kárštat* «gorący», łot. *kar̄sts* «gorący»). Δ *rozwój*: psł. **krasnъjь* → stpol. *krasny* || *kraśni* → śrpol. *krasny*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «czerwony», «dobry, znakomity», po XVI w. wyszedł z użycia.

Δ por. **krasa**.

IS

krew (2) [RsP, ŻMB] Δ *zn.* 1. «płynna tkanka krażąca w żyłach człowieka i innych kręgowców»: Krew po tobie płynie, tęć bych ja utarła [ŻMB, 180, 23]. 2. «ród»: Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwie wyszedł [RsP, 45, 42]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ū- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **krū-*; psł. **kry* (**kr̄ve*); ogsłow. – czes. *krev*, ukr. *króv*, słoweń. *kri*, scs. *kr̄vbъ*. Δ *rozwój*: forma M. lp. *kry* nie zachowała się w polszczyźnie, zastąpiona przez B. lp. *krew* (← psł. **kr̄vbъ*); psł. **kr̄vbъ* → stpol., śrpol. *krev* → npol. *krev*.

Δ por. **krwawy, rozkrwawić**.

JG

krol (34) [Kśw, Pfl, Kgn, IA, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* 1. «władca koronowany»: On krola te to ziemie Indyje jest był okrz<c>ił [Kgn VI, 40, 19]. 2. «o Bogu»: Jidzie tobie krol zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *krola* D. lp., *krołowi* C. lp., *krolu* W. lp., *krolowie* M. lm., W. lm. Δ *etym.* psł. **kōrljь* (← imię własne *Karl* + *-jb) → psł. **kōrl'b* →

zach. słów. **krōl'b*; od imienia Karola Wielkiego (742–814), władcy Franców, założyciela dynastii Karolingów; ogsłów. – czes. *král*, głuż. *kral*, ros. *koról*, sch. *krālj*, scs. *kralb*. Δ *rozwój*: zach. słów. *krōl'* → stpol. *krōl'* → śrpol. *król*; niem. *Karl* został zapożyczony do j. pol. w późniejszym okresie jeszcze dwa razy: bezpośrednio z niem. jako *karł* «karzeł» oraz za pośrednictwem łac. jako *Carolus* → *Karol*.

Δ por. **krolestwo, krolewać, krolewanie, krolewic.**

JG

krolestwo, krolestwo (6) [KŚW] Δ zn. we fraz. *niebieskie królestwo* «niebo, raj»: Iżbychom jich towarzystwa i niebieskiego królestwa <pożywali> [KŚW I, 10, 29]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **korljevstvo* ← **korljevъ* (przym. dzierżawczy w odm. niezłożonej) + *-vstvo; ogsłów. – głuż. *kralowstwo, kralestwo*, ros. *korolévstwo*, sch. *králjevina*, scs. *kralevstvo*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpił zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie nowo powstałej grupy spłg. -vstv- → -stv-; w stpol. morfem -ow- występował w postaciach obocznych: -ev- po spłg. miękkich, -ov- po twardych; fakultatywność ta na korzyść -ov- cofa się najwcześniej na Śląsku (XII w.) i w Młp., potem na Maz., a najpóźniej w Wlkp. (XIV–XVI w.); postać -ev- po daw. spłg. miękkiej stpol. l' → śrpol. l zachowała się w następujących wyrazach pochodnych od *król*: *króle(w)stwo, królewicz, królewna, królewski*, w innych wyrazach pokrewnych, jak *królowa, królować* zastąpiona już przez -ow-.

Δ por. **krol, krolewać.**

JG

krolewać (3) [KŚW] Δ zn. 1. «panować, rządzić»: <*Syna Bożego*> jenże przez początka z Bogiem Oćcem jeść królewał [KŚW IV, 13, 33]. 2. «być uczestnikiem

zaszczytów królowania»: Krol twoj jidzie tobie, iżby ty s nim na wieki wiekom krolewał [Kśw IV, 13, 49]. Δ *gram.* czas., przedpol. kon. -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* derywat od rzecz. slow. **korlb* → stpol. *krōl*; wyraz ogsłow. – czes. *kralovat*, ukr. *koroluvaty*, słoweń. *kraljevati*. Δ *rozwój:* przedpol. **krolevati* → stpol. *krōl'e-vać(i)* → śrpol. *królovać*.

Δ por. **krol, krolewanie.**

AP

krolewanie (1) [Kśw] Δ *zn.* «uczestnictwo w zaszczytach królowania»: A dwieiąte dani <są na towa>rzystwo wiecznego krolewania [Kśw I, 10, 28]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat od czas. *krolewać*, utworzony za pomocą formantu -*anie* (← psł. *-*anъje*); por. czes. *kralovati*, ukr. *koroluvaty*, słoweń. *kraljevati*.

Δ por. **krol.**

JG

krolewic (1) [Kśw] Δ *zn.* «syn króla»: Toć ubo<g>i krolewic był, iże nie jimał, gdzieby swoją głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 24]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od rzecz. *krol*, utworzony za pomocą patronimicznego przyr. -*ewic* (← psł. *-*ev-itjb*), por. *panic*, *wojewodzic*; ogsłow. – czes. *králewic*, ros. *korolévič*, ukr. *korolévič*, bułg. *kralévič*. Δ *rozwój:* od XVII w. m.in. pod wpływem russkim przyr. -*evic* → -*evič*, stąd dzisiaj *królewicz*.

Δ por. **krol, klestwo, krolewać.**

JG

krolestwo zob. **klestwo.**

JG

kromie (2) [Kśw, Słota] Δ *zn.* «prócz, z wyjątkiem, poza»: Czso nam przez tego niemocnego, na łóżku leżącego, znamiona? Zawierne niczs jinego kromie człowieka grzesznego [Kśw II, 11, 28]. także we fraz. *kromie oczu* «poza oczyma, za oczy»: Będą ji wszyscy miłować/ I kromie oczu dziękować [Słota, 190, 82].

Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* pń.psł. i scs. kontynuant psł. przy słów., wtórnie przyim. **kromě* «na uboczu, na zewnątrz, w oddali», skostniałej formy Msc. lp. r. ż. rzecz. **kroma* «kraj, krawędź» – czes. *kromě*, rzadziej *krom*, słc. arch. *krom*, *krome*, współl. *krem*, *kreme*, ros. *króme*, sch. daw. *kromje*, *krom*, scs. *kromě*. Δ *rozwój*: w XIV–XVII w. występuje obok *kromia*, wtórnie (od XV w.) *krom* – z częstym zanikiem samogłoski w wygłosie; wychodzi z użycia w XIX w.

AK

krotki (1) [Park] Δ *zn.* «niedługi; tu: wymawiany w sposób krótkotrwały»: Aby pisał tak krotkie *a*, / *Aa* sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 5]. Δ *gram.* przyim., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *(s)*kert-* || *(s)*kort-u-* «ciąć, odcinać»; psł. **kortъkъ(jь)* «odcięty, skrócony → mały, krótki» → **krotъkъ(jь)* || **korotъkъ(jь)* || **kratъkъ(jь)*; ogsłow. – czes. *krátký*, słc. *krátky*, dłuż. *krotki*, ros. *korótkij*, ukr. *korótkyj*, błr. *karótki*, sch. *krátak*, słoweń. *krátek*, mac. *kratok* (por. lit. *kartùs* «gorzki», łac. *curtus* «skrócony, obcięty», hiszp. *corto* «krótki», irl. *cert* «mały», stind. *kaťú-* «ostry, gryzący»). Δ *rozwój*: zach.słow. **krotъkъjь* → stpol. **krōtky* → stpol. *krōtki* → śrpol. *krótki*; w j. stpol. także w zn. «zwiędły; niewielki, słaby», które zachowało się w wyrażeniach: *krótki rozum*, *krótką pamięć*.

Δ *por.* **na krotce.**

IS

krowa (1) [RsP] Δ *zn.* «samica bydła domowego»: Ta krowa, czso Czestkowi ukradziona, tej Jakusz użytk⟨a⟩ nie ma [RsP, 45, 51]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ker-* «róg, głowa; szczyt, wierzchołek»; psł. **korva* (← **korvъ* «wół» + *-*a*) → zach.słow. *krova*; ogsłow. – czes. *kráva*, ros. *koróva*, słoweń. *krava*, scs. *krava*.

Δ *rozwój*: w j. stpol. znana jest także postać *karw* «wół, szczególnie stary, leniwy» ze zmianą *TorT* → *TarT*, dziś dial. (Kaszuby); wyraz poświadczony w j. pol. już w XIII w. w zn. podst. «samica bydła domowego», później «samica łośia», a także «dawny podatek, tzw. krownie».

JG

krwawy (4) [ŻMB, RP] Δ *zn.* 1. «cechujący się obecnością krwi, zakrwawiony»: Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 32]. 2. «straszny, ciężki, okrutny, bolesny»: Ciężka moja chwila, krwawa godzin⟨a⟩ [ŻMB, 180, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **krū-* || **kreu-* «mięso surowe, krwiste»; **kr̥vavъ(jь)* «zakrwawiony, związany z krwią» ← **kry*, **kr̥ve* (B. **kr̥vъ*) «krwiste mięso → krew»; ogsłow. – czes. *krvavý*, słc. *krvavý*, głuż. *krawy*, ros. *krovávyj*, ukr. *kryvávyj*, słoweń. *krváv*, sch. *krvāv* (por. awest. *xrū-* «surowe mięso», grec. *kréa* «mięso», śrirl. *crú*, *cráu* || *cró* «krew», lit. *kraūjas* «krew», stprus. *krawian* «krew», stind. *kravīh* «surowe mięso»). Δ *rozwój*: w j. stpol. także w zn. «czerwony» oraz w wyrażeniu *krwawa wino* «kara za zabójstwo płacona rodzinie». Δ *por.* **krew, rozkrwawić.**

IS

kryć (1) [Kgn] Δ *zn.* «chronić, chronić, zabezpieczać»: Wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć więc on swą głowę kryje [Kgn VI, 40, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*ę*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **kryti* «kłaść jedno na drugie, przykrywać»; z apofonią samogłoski rdzennej psł. **krovъ* «przykrycie, dach» (por. *pokrowiec*); ogsłow. – czes. *krýt*, ros. *kryt'*, słoweń. *kríti*, scs. *kryti* (por. lit. *kráuti* «nakładać, układać», łot. *kraūt* «układać, ładować», grec. *kryptō* «ukrywam, zasłaniam, taję»). Δ *rozwój*: psł. **kryti* → stpol. **kryći* → stpol.,

śrpol. *kryć*; od stpol. także w znaczeniu «dawać pokrycie, nakładać coś na coś».

Δ por. **kraść**.

AP

krystusow (1) [ŻB] Δ *zn.* «dotyczący Chrystusa, należący do Chrystusa»: Gotow cieśm jić nie tele w ciemnicę, ale i we śmierć prze jimię Jezu Krystusowo [ŻB II, 32, 30]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* derywat od imienia *Krystus*, utworzony za pomocą przym. *-ov* (← psł. **-ovъ*).

Δ por. **krzciciel**.

IS

krzciciel (1) [B] Δ *zn.* «udzielający chrztu»: Twego dzieła Krzciciela, bożycze,/ Usłysz głosy, napełń myśli człowiecze [B, 163, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* formacja pochodząca od wyrazu *chrzest*, który jest zapelatywizowanym imieniem własnym *Chrystus*; wywodzi się od zach. nazwy *Chrystusa*, prawdopodobnie ze stwniem. *Krist*, *Crist*, *Christ*; zapożyczony wraz ze starą terminologią chrześcijańską ze stczes. *křest*; na określenie jednego z sakramentów występuje tylko u Słowian, którzy zetknęli się z zach. chrześcijaństwem, por. słoweń. *křst*, ukr. *chrest*, *krest*. Δ *rozwój*: postać *chrzest* rozpowszechnia się w XVI w.

Δ por. **krystusow, okrzcić**.

JG

krześcijanin (3) [Kgn] Δ *zn.* «wyznawca Chrystusa»: Nasz Kryst miły jest, on swe święte ap<osto>ły temu to nauczał był, kakoćby oni na tem to świecie miedzy krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *krześcijani* M. lm., *krześcijanom* C. lm. Δ *etym.* zap. czes. *krěst'an* ← stwniem. *christiāni*, *christāni*, *christān* ← łac. *christiānus*; znany w innych j. słow. – czes. *krěst'an*, ros.

krest'janin «chłop, wieśniak», scs. *krъstъjanъ*, *krъstъjaninъ* «chrześcijanin». Δ *rozwój*: w XVI w. relatynizacja postaci wyrazu – nagłosowe *k*- zastąpione przez *ch*-; w tekstach stpol. często zapisywano alfabetem grec. skrót słowa *krześcijanin*, zgodnie z przyjętą przez Słowian od Greków tradycją skracania wyrazów związanych z kultem religijnym (tzw. *nomina sacra* «imiona święte»); w przyp. zależnych do skrótu dodawano pol. końc., por. zapisy *xpiani*, *xpianom*.

Δ por. **krzciciel**, **krześciijański**.

JG

krześciijański (2) [Kgn, ŽB] Δ *zn.* «dotyczący chrześcijaństwa; właściwy, przynależny chrześcijaństwu»: Na wiarę krześciijańską jest ji on był nawrócił [Kgn VI, 40, 20]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *krześciijańskiej* D. lp. r. ż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *krześcijanin*, utworzony za pomocą przyr. -ski (← psł. *-ьskъjь); ogsłow. – czes. *křest'anský*, ros. *christjánskij*, sch. *křšćānskī*.

Δ por. **krześcijanin**.

IS

krzywda (1) [Kśw] Δ *zn.* «szkoda materialna albo moralna, którą ktoś niesprawiedliwie wyrządza lub ponosi, czyn szkodliwy, bezprawny»: <I>dzie <tobie król praw>dziwy, bo nikomemu krzywdy nie uczynkał [Kśw IV, 13, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **krivъda* ← **krivъ* «krzywy» + *-ьda (por. psł. **pravъda*); ogsłow. – głuż. *křiwda*, czes. *křivda*, ukr. *kryvda*, słoweń. *kriyda*. Δ *rozwój*: psł. **krivъda* → stpol. *křívda* → śrpol. *křivda*; w j. stpol. zn. wyrazu to także «nieprawda, fałsz, obmowa, zniewaga»; w XVI–XVII w. «skarga, zażalenie, wniesione do sądu».

Δ por. **krzywo**, **krzywousty**.

JG

krzywo (1) [ŻMB] Δ *zn.* «skośnie, ukośnie, nieprosto»: Twoja głowka krzywo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **krivъ* «nieprosty, wygięty, zakrzywiony», także w zn. przenośnym «fałszywy, nieprawy»; przym. ogsłow. – czes. *křivý* «krzywy, fałszywy», ros. *krivój* «krzywy, jednooki», scs. *krivъ* «zakrzywiony, wygięty, ukośny, zezowaty, nieprawy, zły, winien» (por. lit. *kreivas* «zakrzywiony, krzywy, ukośny, pochyły, zezowaty, fałszywy, nieprawdziwy»).

Δ *por.* **krzywda, krzywousty.**

BT

krzywousty (1) [RP] Δ *zn.* «mający krzywe, skrzywione usta»: Jako samojedź krzywousta,/ Nie było warg u jej gęby [RP, 196, 34]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **krivoustъ*, złożenie z morfemem *-o-* (pierwszy człon to przym. **krivъ*, drugi – rzecz. **ust(a)*); ogsłow. – czes. *křivoústý*, słc. *krivoústy*, ros. daw. *krivoústyj*, ukr. dial. *kryvoús-tij*, sch. *křivooust*, słoweń. *krivoùst*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz notowany od XIII w., także jako imię własne, por. *Boleslaus dictus Krzywousty*; ten sam typ złożenia wykazują *Krzywogłów-y* (od XV w.), *Krzywooki*, *Krzywonosy*, *Krzywonogi* (od XVI w.).

Δ *por.* **krzywo, krzywda.**

IS

krzyż (1) [ŻMB] Δ *zn.* «przedmiot w kształcie dwóch przecinających się linii prostych; narzędzie męki Chrystusa»: Nie mam ani będę mieć jinego,/ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* stare zap., z okresu przyjmowania chrześcijaństwa, łac. *crux* przez potrójne pośrednictwo rom., słoweń. i stczes. *křiž*; znany innym j. słow. – słc. *križ*, ros. przest.

kryż, słoweń. *križ*, rus.-csł. *križb.* Δ *rozwój*: już od XIV w. notowane zn. przen. «symbol chrześcijaństwa», «cierplenie, udręka» (fraz. *mieć z kimś krzyż pański*), «dziesiątek lat», «order», «część kręgosłupa powyżej niednicy», pot. *dostać po krzyżu* «zostać obitym», «doznać przykrości z powodu czegoś lub kogoś».

Δ por. **okrzcić**.

JG

książę (5) [Pfl, Słota, ŻB, Ppuł] Δ *zn.* «niekoronowany władca państwa, także naczelnik, przywódca»: Błażeju, wynidzi, woła cie książę [ŻB, 31, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-t-* → pol. dekl. mieszana Δ *formy tekstowe*: *książęta* M. lm., *książętom* C. lm. Δ *etym.* psł. **kъněžę* «młodociany syn księcia» (← przed I palat. psł. **kъnēgę*) ← psł. **kъnēgъ* «książę, władca» + *-e (suf. tworzący nazwy istot niedorosłych, por. *cielę*, *źrebię*); głuż. *knježo*, czes. *kniže*, ukr. *knjažá*; psł. **kъnēgъ* (→ po III palat. psł. **kъnēžъ*) to zap. z germ. *kuning-* «potomek znakomitego rodu», potem «panujący» (por. stwniem. *kuning*, goc. *kuniggs*, niem. *König*). Δ *rozwój*: przed XIII w. wyraz występował w postaci **kńežę*, po czym nastąpiło rozpodobnienie dwu sąsiadujących głosek nosowych *-ńę-* → *-śę-*, stąd dzisiaj *książę*, ten sam proces zaszedł w wyrazach *księga* (← psł. lm. **kъnigy*), *ksieni* (← psł. **kъnēgyni*), *książdż* (← psł. **kъnēžъ*), bez zmiany w *knieja*: pierw. odm. to M. lp. *książę*, D. lp. *książęcia*, C. lp. *książęciu* itd.; w formach przyp. zależnych nastąpiło skrócenie (por. *wasza miłość* → *waszmość*, *wasza miłość pan* → *waćpan*) i powstały nowe formy D. lp. *księcia*, C. lp. *księciu*, ale w lm. nadal M. *książęta*, D. *książąt*, C. *książętom*; w wyrazie nastąpiło przesunięcie zn. «syn księcia» → «dostojnik świecki, możno-

władca; władca», co pociągnęło za sobą zmianę z r. n. na r. m. (XVIII w.).

Δ por. **ksieni**, **księgi**.

JG

ksieni (1) [RsP] Δ zn. «przełożona klasztoru żeńskiego, przeorysza»: Jako to świątczę, jako Staszek szedł precz, nie uczyniwszy ksieniej uprawizny [RsP, 44, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **kъnегynji* «księżna, pani, władcyni» ← psł. **kъnегъ* «książę, władca» + *-ynji; ogsłow. – dłuż. *kněni*, głuż. *knjeni*, słc. *kňahyňa*, ros. *knjagínja*, mac. *kneginja*, scs. *knegyni*. Δ *rozwój*: *ksieni* to postać skrócona z niezaświadczonego w pol. **księgini*; w XVI–XVII w. pojawia się postać oboczna *ksienia* z końc. M. lp. -á- w wyniku wyrównania analogicznego do pozostałych rzecz. r. ż. miękkoematowych, np. *dusza*; w wyrazie nastąpiło zawężenie zn. «księżna, władcyni» do «władcyni, przełożona klasztoru».

Δ por. **książę**, **księgi**.

JG

księgi (4) [Kśw, BZ, LA, Ppuł] Δ zn. «dzieło pisane»: Czcie się tako we Księgach Sęskich [Kśw I, 10, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *księgi* M. lm. Δ *etym.* psł. **kъnigy*, *kynęgy*; wyraz rodzimy związany z podst. psł. **kъnъ* «kłoda, pień drzewa»; pierw. zn. to «drewniane tabliczki, odcinki, odrzynki, na których rytu znaki mnemotechniczne», następnie «litery, pismo», wreszcie «to, co zawiera pismo, książka», dlatego pierw. wyraz miał tylko formy lm.; ogsłow. – głuż. *kniha*, słc. *kniha*, ros. *kniga*, słoweń. *knjiga*, scs. *kъnigy* «książka». Δ *rozwój*: zmiana formy lm. *księgi* na lp. *księga* nastąpiła w XVI w. i wynikała z potrzeby odróżnienia jednego egzemplarza od wielu; od wyrazu *księga* utworzono dem. *książ-*

ka, która od XVI w. staje się formacją neutralną, *księga* zaś zgrubieniem.

Δ por. **książę, ksieni.**

JG

kto (7) [Słota, Park, LA, RP] Δ zn. «zaim. rzeczowny względno-nieokreślony – kto, który, ktokolwiek, którykolwiek»: Kto nie wie, przecz by to było,/ Ja mu powiem, ać mu miło [Słota, 190, 91]. Δ *formy tekstowe*: *ktoć* (← *kto* + -ć ← psł. **kъto* + **ti*) M., *kogo* B. Δ *etym.* pie. **ku-o-s*; psł. **kъ-to* ← zaimkowy rdzeń pytajny **kъ-* + M. lp. r. n. zaim. wskazującego *-to (psł. **tъ*, **ta*, **to*), w funkcji part. wzmacniającej; ogsłów. – głuż. štó, slc. *kto*, ros. *kто*, słoweń. *kdó*, sch. *kö*, scs. *kъto*. Δ *rozwój*: psł. **kъto* → stpol. *kto*; zanik jeru w pozycji słabej; w psł. N. zaszła II palat.: **cěmь* ← **kěmь* ← **koimь*; jako jedyny zaim., także w postaci zaprzeczonej *nikt* (← psł. **ni-kъ-to*), zachował odm. twardotematową w D., C. i B.; w N. i Msc. pojawiły się końc. -im (*kim*), -em (*kiem*) na wzór odm. miękkotematowych zaim. i przym.; od 1936 r. (reforma ortografii) formy ujednolicone (N., Msc. *kim*); forma B. tego zaim., odnoszącego się zawsze do istot żywych, była od najwcześniejszej fazy rozwoju j. psł. wspólna z D.; tu zatem należy upatrywać genezy r. m. żyw. w j. słowiańskich.

Δ por. **ktokoli, ktole.**

JG

ktokoli (4) [Słota, RP] Δ zn. «zaim. rzeczowny względno-nieokreślony – ktokolwiek, ktoś»: Ktokoli czci żeńską twarz,/ Matko Boża, ji tym odarz [Słota, 190, 104]. Δ *formy tekstowe*: *kogokoli* B., w *kiem* (jeść) *koli* Msc. Δ *etym.* psł. **kъtokoli* ← odmienny człon zaimkowy **kъ-to* + part. *-koli w funkcji uogólniającej; ogsłów. – czes. *kdokoli*, rus.-csł. *kъto koli*, słoweń. *kdórkoli*. Δ *rozwój*: psł. **kъtokoli* → stpol. *ktokoli*;

zanik jeru w pozycji słabej; w tej funkcji także *ktole*, *ktokole*, *ktokolwie*, do dziś *ktokolwiek*.

Δ por. **aczkolić**, **czsokoli**, **gdziekoli**, **jakokoli**, **kakoćkoli**, **kto**.

JG

ktole (1) [Słota] Δ zn. «zaim. rzeczowny względno-nieokreślony – ktokolwiek, ktoś»: Podług dostatka tego,/ Ktole może dostać czego [Słota, 188, 13]. Δ etym. psł. **kъtole* ← odmienny człon zaimkowy **kъ-to* + part. **le* || **lě* w funkcji uogólniającej. Δ rozwój: psł. **kъtole* → stpol. *ktole*; zanik jeru w pozycji słabej.

Δ por. **kto**, **ktokoli**, **le**.

JG

ktry, ktryż (8) [Kśw, Park, KŚ, BZ, Ppuł] Δ zn. 1. «zaim. względny w użyciu przym.»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywą i ruchającą, którą są z siebie wody wydały [BZ, 71, 31]. 2. «zaim. względny użyty osobowo»: O tych, którzy nie pod janą stoją chorągwią [KŚ, 124, 1]. 3. «zaim. pytajny – kto, jaki»: Na ktore? Na to, jeż sam zjawia [Kśw IV, 13, 23]. Δ formy tekstowe: *ktrym* N. lp. r. m., *ktrymi* N. lm. r. m., *ktoresz* B. lp. r. n. (← *ktore* + part. wzmacniająca -ż), *ktryż* (← *ktozy* + part. wzmacniająca -ż) M. lm. r. m. Δ etym. pie. **kuo-tero-* || **kuo-toro-* || **kuo-tro-* ← rdzeń zaimkowy **kuo-* + przr. *-tero- || *-toro- || *-tro- wyrażający opozycję dwóch osób, przedmiotów; psł. **koterъ* || **kotorъ* || **kotrъ* – postacie bez rdzennego -o- (stpol. *ktry*) wtórne pod wpływem psł. **kъto*; ogsłów. – słc. *ktry*, ros. *kotryj*, mac. dial. *kutri*, scs. *kotorъ*, *kotoryjъ*, *koteryj*. Δ rozwój: stpol. *ktry* → *ktry* → śrpol. *ktry* → npol. *ktury*; wzdłużenie -o- pod wpływem spłg. półotwartej *r*; w formie M. lm. r. m. *ktozy*, *ktryż* pierw. końc. -i (→ y po stwardniałym ź) ograniczona współcześnie do

r. mos., gdy zaim. użyty jest jako przydawka rzecz. osobowego lub z myślą o takim rzeczu; w funkcji względnej obok typowych dla najdawniejszych zabytków *jen*, *jenże*; od II poł. XVI w. wyłączny w tej funkcji.

Δ por. **-że**.

JG

ktoż *zob.* **kto**ry.

JG

ku *zob.* **k**.

AK

kupić (1) [RsK] Δ *zn.* «nabyć na własność za zapłatą»: Jako wiemy i światczymy, jako Piotr Hanelbork kupił tę część [RsK, 48, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ *etym.* psł. **kupiti*, pożyczka z germ. **kaupōn*, **kaupjan* «trudzić się handlem, kupiectwem, handlować»; ogsłow. – czes. *koupit*, ukr. *kupýty*, słoweń. *kúpiti*, *kupíti*, scs. *kupiti*. Δ *rozwój*: psł. **kupiti* → stpol. **kući* → stpol., śrp. *kućić*.

Δ por. **odkupić**, **wkupienie**.

AP

kur (1) [Park] Δ *zn.* «kogut»: Jako *kamieen*, tako *kaptuur*, / Pisan będzie przez *k* i *kuur* [Park, 108, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kurъ* – nazwa dźwiękonaśadowcza, od wydawanego głosu; ogsłow. – czes. *kur*, ukr. dial. *kúr*, słoweń. *kúr*, scs. *kurъ*. Δ *rozwój*: pierw. w j. pol. istniały dwie nazwy koguta *kur* (dial. płn.) i *kokot* (Wlkp., Wieluńskie, Śląsk, zach. Młp.), *kogut* || *kohut*, postać dial. znana dziś gw. wsch. Młp. oraz j. dłuż., skł. i dial. ros. i ukr., pojawia się w XVI w. i stopniowo wypiera pierw. *kura* i *kokota*; fraz. *pierwszy*, *drugi*, *trzeci kur* albo *pierwsze*, *drugie*, *trzecie kury* «pora, kiedy pieją koguty, tj. północ, brzask i świt» i przysł. *Kur pieje, pogoda się chwieje*.

JG

L

latać (4) [BZ] Δ *zn.* «unosić się w powietrzu, zwłaszcza przy pomocy skrzydeł»: Panujcie rybam morskim i ptastwu, jeż to po powietrzu lata [BZ, 72, 49]. Wspłoćcie wody z siebieплод rybny, dusze żywne, iплод latający [BZ, 71, 29]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *latają* cz. ter. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **lētati* (iter. wobec psł. **letēti*); ogsłow. – czes. *létat*, ukr. *litaty*, sch. *lētati*, csł. *lētati*. Δ *rozwój*: psł. **lētati* → stpol. **l'ataći* → stpol., śrpol. *latać*; formy odm. złoż. im. cz. ter. czynnego przekształciły się w j. śrpol. w im. przym. czynny.

AP

latający zob. **latać**.

AP

lato (1) [BZ] Δ *zn.* «rok (czas, w którym Ziemia przebywa drogę dookoła Słońca)»: Bądźcie światłem w stworzeniu niebieskiem, a rozdzielcie dzień z nocą, a bądźcie na rozeznanie czasom i dniom i latom [BZ, 71, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **lē-* «zelżeć, rozluźnić, sfolgować» (por. łac. *lēnus* «łagodny, umiarkowany»); psł. **lēto* «czas łagodny, okres, kiedy zimno zelżało»; ogsłow. – głuż. *lēto*, ukr. *lito*, sch. *ljēto*, scs. *lēto*. Δ *rozwój*: psł. **lēto* → stpol. *lato* → śrpol. *lato*; od XIV w. poświadczone w pol. zn. «najcieplejsza pora roku» oraz zn. wtórne «czas, w którym Ziemia przebywa drogę dookoła Słońca» i «wiek ludzkiego życia» (XV w.).

JG

le (2) [Słota] Δ *zn.* «tylko»: Cso w sto<do>le i w tobole,/ Csole się na niwie zwieże,/ To wszystko na stole leże [Słota,

188, 6]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* psł. **le* || **lě* || **li* part. uwydatniająca, wzmacniająca uogólniająca; ogsłow. – czes. *lě*, ros. *li*, ukr. *łe*, sch. dial. *lje*, scs. *li*. Δ *rozwój*: oba warianty fonetyczne łączą się z innymi part., tworząc nowe jednostki; *le* nie występuje samodzielnie od XV w.: *ale*, *byle*, *lecz*, *leda*, *albo* (← *alibo*), *czyli*, *jeśli*, *jeżeli*.

Δ *por.* **ale**, **lecz**, **lepak**.

BT

lec (1) [Słota] Δ *zn.* «położyć się, ułożyć się, upaść, zostać położonym»: Czsole się na niwie zwieże,/ To wszytko na stole lęże [Słota, 188, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **legʰ-*; psł. **legti* (inchoat. wobec psł. **ležati*); innowacją psł. jest zbudowanie cz. ter. za pomocą infiksu nosowego **le-n-g-* → psł. **lęgo*; ogsłow. – stczes. *léci*, błr. *lěhčy*, słoweń. *léči*, scs. *lešti*. Δ *rozwój*: psł. **legti* → **lekti* → zach.słow. **lec'i* → stpol. **l'ec'i* → stpol. *l'ec* → śrpol. *lec*; wyraz poświadczony już w XIV w.; od XVI w. zastępowany derywatem *legnąć* i pokrewnym *położyć się*; wspólnocześnie zachowane formy cz. przesz., por. *ległem*, *legł* i prefiksalne *polec*, *poległ*.

Δ *por.* **leżeć**, **łoże**, **otłożyć**, **położyć**, **włożyć**, **zalec**.

AP

lecz (1) [Słota] Δ *zn.* «ale, zaś, jednak»: Tako panna, jako pani/ Ma to wiezieć, cso się gani;/ Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz [Słota, 190, 76]. Δ *gram.* spójnik łączący dwa przeciwwstawne człony lub zdania. Δ *etym.* kontynuant zach.słow. **lě-če* || **le-če*, czyli złożenia partykuł: *le* (← psł. **lě* || **le*) i *če* (← psł. **če*), z częstym w part. zanikiem końcowego -*e* – stczes. *leć* przysłów., spójnik «chyba że, jak tylko, jeżeli tylko; tylko gdy; albo», czes. *leć* «tylko; chyba że; ale», dial. moraw.

leč «ale, lecz; nim, zanim», słc. dawne *leč* «chyba, że», dłuż. *leč*, *lec* «czy», «chociaż, choć», ukr. dawne, z pol. *leč'b* «jednak, ale też». Δ *rozwój*: bardzo rzadki w XV w., szerzy się pod koniec XVI w.; współcześnie wyraz książk., występujący obok neutralnego, bardziej rozpowszechnionego *ale*.

Δ por. **ale**, **le**.

AK

lemiesz (1) [Satyra] Δ *zn.* «ostrze płyga zarazem podcinające i odkładające skibę, może też jego część»: Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomość mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **lemežb* || *lemešb* «socha, pług; ostrze radła lub płyga»; wyraz związany apofonią **lom-* : **lem-* z psł. **lomiti* «łamać»; ogsłow. – czes. *lemeš*, ukr. *lemiš*, słoweń. *lémež*, scs. *lemešb*. Δ *rozwój*: psł. **lemežb* || *lemešb* → stpol. *l'emeš* → śrpol. *lemeš*.

JG

leniw (1) [Kśw] Δ *zn.* «niechętny do wysiłku, opieszały, ociągający się»: Leniw jeść ku wstaniu czynić każdego skutka dobrego [Kśw II, 11, 30]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **lēno-* «słaby, powolny, łagodny»; psł. **lēnivb* «ociągający się, gnuśny», **lēnb* ← **lenjb* «lenistwo» (w j. psł. istniał również przym. **lēnb* «leniwy»); ogsłow. – czes. *lenivý*, ros. *lenívyj*, sch. *ljèniv*, scs. *lēnivb* (por. lit. *lēnas* «spokojny, łagodny, słaby», łot. *lēns* «powolny, łagodny; leniwy», łac. *lēnis* «łagodny», hiszp. *lento* «powolny, ospały», ang. *lenient* «łagodny»). Δ *rozwój*: psł. **lēnivb* → stpol. *lenív* → śrpol. *leniv*; zastąpił dawne stpol. *leny* (← psł. **lenyb*), które zachowywało się w j. pol. do XV w.; jeszcze w XVII–XVIII w. przym. występował w swym dawnym zn. «nieskory» (np. *leniwy do gniewu*); znane od XIX w. *leniwe pierogi* naj-

prawdopodobniej pochodzenia wsch.-słw., por. ukr. *linývi pyrohy*, ros. *lenívyje vareniki, gołubcy* «pierogi, gołąbki przygotowywane szybko».

Δ por. **obleniać się**.

IS

lepak (2) [BZ] Δ zn. «znowu»: I uczynił wieczor, a z jutra dzień jeden. Lepak rzecze Bog [BZ, 71, 7]. Δ gram. part. Δ etym. połączenie psł. part. **le* i psł. rzecz. **pakъ* «odwrotna strona, tył», por. scs. *paky* «znowu», sch. *päk* «potem». Δ rozwój: w j. stpol. częste w tłum. Biblia, podobne złożenia stpol.: *pakli, pakliby, paknięli*.

Δ por. **le, paknięli**.

BT

lepiej (1) [Słota] Δ zn. «w większym stopniu, słusznie, właściwie; o sytuacji bardziej pożądanej, korzystniejszej»: Mnogi jeszcze przed dźwirzmi będzie,/ Cso na jego miasto siędzie;/ A mu ma przez dzięki wstać,/ Lepiej by tego niechać [Słota, 189, 46]. Δ gram. przysłów., st. wyższy od *dobrze*. Δ etym. psł. **lēpe* **lēpěje*, st. wyższy od psł. przysłów. **lēpo* «ładnie, pięknie, odpowiednio, stosownie»; ogsłow. – czes. *lépe*, błr. *lépej*, chorw. serb. dial. *ljèplje*.

Δ por. **dobrze, lepszy**.

BT

lepszy (8) [Kśw, RsP, Słota, LA] Δ zn.
1. «bardziej prawy, cnotliwy»: Ten był oćca barzo lepszy [LA, 173, 36]. 2. «wyższej jakości»: Mu miał dać czso lepszy źrže**<bca>** [RsP, 44, 3]. Δ gram. przym., odm. złoż., stopień wyższy od *dobry*. Δ etym. pie. **leip-* || **loip-* «przylepiąć, smarować»; psł. **lēpъ*, **lēpьši*, **lēpe*, stopień wyższy od psł. **lēpъ* «odpowiedni, stosowny; ładny, piękny» (forma **lēpъ* jest kontynuowana w j. słow. – por. czes. *lepý*, ros. dial. *lépyj*, bułg. dial. *lep*, *lēp*); ogsłow. – czes. *lepší*, słc. *lepši*, ukr. *lípsyj*, błr. *lépšy*, sch. *ljěpšī*, słoweń. *lépši*, scs. *lēpěi* (por. lit. *lipnus*, łot. *laipns* «uprzejmy, miły»). Δ rozwój:

w j. płn. słow. przym. przejął funkcję stopnia wyższego do **dobrъ*, rugując dawne **sulji*, **unjii*, **lucii*, zachowane w stpol. imionach osobowych (*Sulirad*, *Unisław*).

Δ por. **dobry, lepiej.**

IS

lewy (1) [Kśw] Δ zn. «położony po tej stronie ciała co serce»: Postawi prawą nogę na morzy a lewą na ziemi> [Kśw I, 10, 15]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. **laiuo* «krzywy, zakrzywiony»; psł. **lēvъ(jь)* «lewy»; ogsłow. – czes. *levý*, słc. *l'avý*, ros. *levyj*, ukr. *lívyj*, sch. *lijevī*, mac. *lev*, scs. *lēvъ* (por. łac. *laevus* «lewy, zakrzywiony», grec. *lajos* «lewy», ang. *left* «lewy»). Δ rozwój: psł. **lēvъjь* → stpol. *l'evy* → śrpol. *levy*; formy odm. prostej przym. zachowały się w zwrotach z *lewa* «z lewej strony» (D. lp.), stpol. *na lewie* «po lewej stronie» (Msc. lp.); już w j. psł. pojawiło się użycie przen. w zn. negatywnym «nieprawy, niesprawiedliwy» (w opozycji do **pravъjь* → pol. *pravy*); w j. pol. rozwinęły się dalsze zn. przen., por. «nielegalny» od XVI w., «stanowiący niewłaściwą, nieprawidłową stronę np. sukna».

Δ por. **prawy.**

IS

leżący zob. **leżeć.**

AP

leżeć (8) [Kśw, RP, Satyra] Δ zn. 1. «zachować pozycję poziomą, być na czymś wyciągniętym poziomo»: Mowi to słow<o Bog> albo siedzącym, albo leżącym [Kśw II, 11, 10]. Leżała wznak jako wiła [RP, 196, 47]. 2. «trwać, pozostawać»: Święta Katerzyna nie mieszkacić stała, we złem nie leżała [Kśw II, 11, 31]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; ndk. Δ formy tekstowe: *leży* cz. ter. lp. 3. os. Δ etym. wcz. psł. **legēti* → psł. **ležati*; ogsłow. – czes. *ležet*, ros. *ležát'*, słoweń. *ležati*, scs.

ležati (por. niem. *liegen* «leżeć», grec. *lechos* «łóże», łac. *lectus* «łóże»). Δ *rozwój*: psł. **ležati* → stpol. **l'ežeći* → stpol. *l'ežeć* → śrpol. *leżeć*, liczne znaczenia przenośne, por. stpol. *leżeć w grzesze* «trwać w grzechu», *leżeć w ranach* «być pogrzebanym», *mienie leżące* «majątek nieruchomy»; śrpol. *pieniądze leżące* «pieniądze odłożone», *leżeć nad księgami* «słęczeć nad księgami»; współl. *leżeć odlogiem* «być niewykorzystanym, zaniedbany»; formy odm. złoż. im. cz. ter. czynnego przekształciły się w j. śrpol. w im. przym. czynny.

Δ *por. lec, łoże, położyć*.

AP

lękac się (2) [RP] Δ *zn.* «bać się, odczuwać strach (przed czym)»: Cemu się tako barzo lękasz? [RP, 196, 49]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *lękaj się* tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* psł. **lękati* (iter. wobec psł. **lękti* «przestraszyć się»), po palatalizacji III także **lęcati*; ogsłow. – dłuż. *lěcaś*, ukr. *lakátyśja*, słoweń. *lécati*, scs. *lěcati* «zastawiać sidła». Δ *rozwój*: psł. **lękati* → stpol. **l'ękaći* → stpol. *lękac* → śrpol. *lękac*; pierwotne znaczenie «zginąć, wypreżać, napinać», wtórne «bać się»; poświadczony od XIV w.

Δ *por. przeleknąć się*.

AP

lice (1) [RP] Δ *zn.* «twarz, oblicze, policzek»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica [RP, 196, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pńn.psł. **lice* (← przed III palat. **liko*) – prawdopodobnie utworzony od czas. psł. **ličiti* «kształtować, formować, zdobić», «być podobnym, być widocznym»; ogsłow. – czes. *lice*, ukr. *lycé*, sch. *lice*, scs. *lice*; w j. płd.słow. i wsch.słow. szcątkowo zachowane postaci z *-k-*, por. ros. *lik*,

mac. *lik*, *lico*. Δ *rozwój*: pzn.psł. **lice* → stpol. *lic'e* → stpol., śrpol. *līce*; dziś często w postaci *lico*, typowej także dla dial., notowanej wyjątkowo od XVI w.; od XIV w. wyraz poświadczony w zn. podst. «twarz, oblicze», od XV w. «policzek»; w XV–XVI w. także w zn. przen. «postać, kształt, forma, osoba», «zewnętrzna powierzchnia różnych przedmiotów; z wyrazem *lice* związany m.in. *policzek* (← **pól-liczek*) «połowa lica».

Δ por. **oblicze**.

JG

lichota (1) [Kśw] Δ *zn.* «złość, zły postępek, grzech»: Jenże się nie żądał przyjąć lichot człowiek? [Kśw IV, 13, 40]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **liχota* ← **liχb*, «o małej wartości, marny, nędzny» (por. pol. *lichey*) + *-ota; ogsłow. – stczes. *lichota*, ukr. dial. *lychóta*, bułg. dial. *lichotá*, scs. *lichota* «nieprawość, złość». Δ *rozwój*: *lichota* w zn. «złość, zły postępek, grzech» zaświadczona w pol. w XIV–XVI w.; od XV w. też «utrapienie, udreka, bieda, ubóstwo», stąd *lichota*, *lichotka* «nędzarz, biedak».

JG

list (4) [Pfl, RsP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «organ rośliny, liść»: A list jego nie spadnie, i wszystko, czsokoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17, 4]. 2. «dokument prawny coś utwierdzający albo potwierdzający»: <Jako>m przy tem był, iż Mikołaj ślubił mu list <wro>cić [RsP, 45, 43]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ū- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **leist-ū*; psł. **listb* «liść»; ogsłow. – czes. *list* «liść», «list», ros. *list* «liść», «list», mac. *list* «liść», «list», scs. *listb* «liść». Δ *rozwój*: w j. stpol., obok starszej formy *list*, pojawia się w tych samych zn.: «organ rośliny, liść», «dokument, pismo, wiadomość przekazane pisemnie do określonego adresata», postać *liść*, derywowana od

rzecz. zbior. *liście* (← psł. *listъje), który przejął funkcję M. lm., zastępując wcześniejszą formę *listy* (daw. B. lm.); postać *liść* traci po XIV w. zn. przen. «dokument, pismo, wiadomość przekazane pisemnie do określonego adresata», zachowując zn. konkretne «organ rośliny», w którym jest używana wymiennie z formą *list* do poł. XX w.; postać *list* «liść» zachowana m.in. w *listopad*, *listek*, *bezlistny*.

JG

lubość (1) [List] Δ zn. «łaskawość, życzliwość, miłość»: Ślubuję twej miłości nie zapominać, ale wszędzie cześć a lubość czynić [List, 115, 8]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. *leüb^h-; płn.psł. *ljubostъ (← *ljubъ «miły, przyjemny, kochany» (por. pol. *luby*) + *-ostъ) → płn.psł. *lubostъ → stpol. *lubość* → śrpol. *lubość*; płn.słow. – głuż. *lubosć*, czes. *libost* «upodobanie, przyjemność, zamiłowanie», słc. *l'úbost'*, ukr. *lúbist'*. Δ rozwój: wyraz przest., w j. stpol. występował także w zn. «przyjemność, zadowolenie, rozkosz» oraz «żądza, namiętność, rozpusta»; fraz. *lubość czynić* «okazywać miłość, uwielbienie». Δ por. **lubować, luby**.

JG

lubować (2) [Kśw] Δ zn. «znajdować w kim, czym przyjemność, upodobanie»: Na będące dobro nie gładają, iż <w> wrzemiennem dobrze lubują [Kśw II, 11, 16]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'e, -'esz; ndk. Δ formy tekstowe: *lubował* cz. przesz. lp. 3. os. Δ etym. pie. *leüb^h-; wcz.psł. *ljubovati – derywat od psł. *ljubъ (→ pol. *luby*); ogsłow. – głuż. *lubować*, ukr. *lubuvátyśja*, słoweń. *ljubováti*. Δ rozwój: psł. *lubovati → stpol. *lubovaći → stpol. *lubovać* → śrpol. *lubovać*.

Δ por. **lubość, luby**.

AP

luby (1) [Słota] Δ *zn.* «miły, przyjemny, drogi, kochany»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukaję kęsa lubego [Słota, 188, 33]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **leub^h-* «lubić, kochać, pożądać»; psł. **ljubъ(jb)* «miły, przyjemny, kochany»; ogsłow. – czes. *libý*, słc. *l'úby*, ros. *ljubój*, ukr. *lúbyj*, słoweń. *ljúb*, scs. *ljubъ* (por. łac. *libet*, daw. *lubet* «podoba (mi) się, mam ochotę», stwniem. *liob* «miły, kochany», niem. *lieb*) Δ *rozwój*: w j. stpol. przym. występował również w dawnej postaci niezłożonej *lub*; w XIV–XV w. funkcjonował także w zn. «rozmiłowany, znajdujący upodobanie w kimś, czymś; pożądany; rokuszny»; w użyciu rzecznikowym *luby*, *luba* od XVII w.; dziś wyraz przest.

Δ *por.* **lubość**, **lubować**.

IS

lud (9) [Kśw, RsP, Kgn] Δ *zn.* 1. «ludzie, ród ludzki»: Nie naśladujmy towarzystwa luda i krola bujnego [Kśw IV, 13, 37]. 2. «o ludziach przynależnych do poszczególnych narodów, plemion, pokoleń, krajów, religii»: Usłyszew to krol Eze<chiasz> i wszysciek lud jego [Kśw I, 10, 4]. 3. «lud pogański, poganie»: Jenże anjeł... stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we sborze asyrskiem, to je pogańskiem, sto tysięcy<... ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *lud* B. lp. Δ *etym.* pie. **leud^h-o-*; psł. **ljudъ* «ludzie» → **l'udъ*; ogsłow. – słc. *lúd*, ukr. *lud*, słoweń. *ljúd*, scs. *ljudъ*. Δ *rozwój*: psł. **l'udъ* → stpol. *l'ūd* → śrpol. *lud*.

Δ *por.* **ludzie**, **ludzki**.

JG

ludzie (8) [Kśw, Pfl, Park, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* «forma supletywna lm. rzecz. *człowiek*»: Wszycy ludzie, po-

słuchajcie,/ Okrutność śmirci poznajcie! [RP, 195, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *ludzi* D. lm., *ludziem* C. lm. Δ *etym.* pie. **leud^h-i* «rosnąć, wyrastać»; psł. **ljudbje* (← **ljudb* + *-*bje*) → psł. **l'udbje* → stpol. *lužē* → śrpol. *lužé* || *luži*; ogsłow. – czes. *lidé*, ukr. *lúdy*, słoweń. *ljudjê*, scs. *ljudije*. Δ *rozwój*: w okresie stpol. i śrpol. była też w użyciu forma lm. *człowieki*.

Δ por. **człowiek, lud.**

JG

ludzki (1) [RP] Δ *zn.* «dotyczący ludzi, należący do ludzi, ludziom właściwy»: Ku twej fały rozmnożeniu,/ Ku ludzkiemu polepszeniu! [RP, 195, 6]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **ljudb-skъ(jb)* ← **ljudbje*, *ljudb*; ogsłow. – czes. *lidský*, słc. *l'uđský*, ros. *ljudskoj*, błr. *ludskí*, bułg. *ljúdski*, słoweń. *ljúdski*, scs. *ljudbskъ* (por. lit. *liáudiškas* «ludowy», łot. *laudisks* «ludzki»). Δ *rozwój*: psł. **l'udbskъjь* → stpol. **luž'sky* → stpol. *lužky* → śrpol. *lužk'i*; od XV w. także w zn. «właściwy szlachetnym ludziom, humanitarny, miłośnny», «należący do służby, poddanych», «nie nasz, obcy».

Δ por. **lud, ludzie.**

IS

lutość (1) [RP] Δ *zn.* «miłosierdzie, współczucie, skłonność do wybaczenia»: Wypięła żebra i kości,/ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 42]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **ljutostъ* (← psł. **ljutъ* «srogi, okrutny, dziki, ostry» + *-ostъ*) → psł. **l'utostъ*; ogsłow. – głuż. *lutosć* «smutek, rzewność», czes. *lítost* «współczucie, litość», ros. *lútost'* «srogość, surowość, wściekłość», sch. *ljútost* «srogość, surowość, wściekłość», scs. *ljutostъ* «srogość, surowość, wściekłość». Δ *rozwój*: psł. **l'utostъ* → stpol. *lutość* → śrpol. *lutość*; w wyrazie na-

stąpiło przesunięcie zn. od pierw. «srogość, surowość, wściekłość», poprzez «ból, cierpienie» i wreszcie poświadczone w stpol. «współczucie, miłosierdzie»; od XVI w. pojawia się postać *litość* pod wpływem czes.; ten sam przyimotnikowy rdzeń *lut-* «srogi, ostry» zachował się w nazwie miesiąca *luty*.

JG

lza (1) [ŻMB] Δ *zn.* «można, wolno»: Piciać bych ci dała,/ Ale nie lza do-
siąć twego święteg<o> ciała [ŻMB, 180,
25]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pochodzi
z psł. rzecz. **lbga*, wskutek III palat. →
**lbdza* || **lbza*; częste z negacją, w zn.
przysłów. także psł. **ne-lbdzē* (*jest*)
«nielekkoo, niełatwo»; ogsłow. – stczes.
lzē, czes. *lze* «można», strus. *ne-lbže*,
ros. *nel'zjá*, scs. *lbdzē* (*jest*) «można»,
nelbdzē, *ne lbzē* «nie można». Δ *rozwój*:
ginie w npol., pozostaje rdzeń w
wyrazie *ulga*, nazwie miejscowości *Lgota*.
BT

Ł

łapać (1) [ŻB] Δ *zn.* «chwycić, porywać,
łowić»: Jich łapać [ŻB I, 31, 1]. Δ *gram.*
czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol.
kon. IV -*am*, -*asz* (*łapam*) → śrpol.
kon. IV -*am*, -*asz* || II -'*ę*, -'*esz* → npol.
kon. II -'*ę*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **lōp-*;
psł. **lapati*; ogsłow. – głuż. *łapać*, ros.
lápat', słoweń. *lápati*. Δ *rozwój*: psł.
**lapati* → stpol. **łapaćī* → stpol.,
śrpol. *łapać*.

AP

łaka (1) [RsK] Δ *zn.* «teren gęsto po-
rośnięty roślinami zielnymi, głównie
trawami»: Uczynił Mathiasz szkody
C grzywien w rolach, w gajoch, i w łą-
kach i w dziedzinie Prędocie [RsK, 48, 8].
Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol.
dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ank-* «giąć,

zginać» → psł. **łoka* «wygięcie, krzywizna, zakręt, zakole rzeki, teren położony w zakolu rzeki (nad brzegiem rzeki) porośnięty trawą, niekiedy też zalesiony» → stpol. *łaka* → śrpol. *łoka*; ogsłow. – dłuż. *łuka*, ukr. *luká*, słoweń. *loka*, scs. *łoka* «zatoka, zalew, błoto, bagno».

JG

łoktusza (1) [RP] Δ zn. «kawał płótna używany zwykle jako przepaska; chusta, płachta»: Użrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obraza wielmi skaradego,/ Łoktuszą przepasanego [RP, 196, 28]. Δ gram. rzecz. r. ż. Δ etym. zap. stczes. *loktuše* ← śrwniem. *lacken-tuch*; słc. dial. *loktuša* «płachta, chusta», czes. *loktuška* «chusta na głowę». Δ rozwój: wyraz notowany w tekstach literackich okresu śrpol.: M. Reja, W. Potockiego, W. Chrościńskiego; także w Bibliach – Radziwiłłowskiej, Leopoldy, Gdańskiej; dziś w j. ogn. archaizm; występuje jako dialektyzm – pld. mlp., pld. śl. «duża chusta zarzucana na plecy», «płócienne prześcieradło», «gruba płachta na trawę»; w stpol. występowało także zdr. *łoktuszka*.

JG

łowiec (1) [ŻB] Δ zn. «myśliwy»: Teda użrzewszy to ci jiści łowcy, jeli od nich [ŻB, 31, 1]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **lovьcъ* (← przed III palat. psł. **lovъkъ*); ogsłow. – czes. *lovec*, ukr. *lovéc'*, *lovcjá*, słoweń. *lóvec*, scs. *lovьcъ*. Δ rozwój: psł. **lovьcъ* → stpol. *łóvec'* → śrpol. *łóvec*; w j. stpol. notowane formy *łowiec* «myśliwy», *łowczy* «nazwa urzędnika dworskiego nadzorującego polowania», do których dochodzi w XVI w. *łowca* oznaczający «psa myśliwskiego», a także «tego, kto łowi ludzi; siepacza, rabusia»; od przełomu XIX/XX w. forma *łowiec* przest., zastępco-

wana przez łowca; łowiec zachowany na Kaszubach w postaci łovc «łapiący, chwytający – w zabawie ludowej».

JG

łóże (1) [RsK] Δ zn. «tu: symbol małżeństwa»: Jako prawie wiemy i świączymy, eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łożem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **lože* (← przed jotacyzacją g. **logje*); ogsłow. – czes. *lože*, ros. *лóže*, sch. *lòže*, scs. *lože*. Δ rozwój: psł. **lože* → stpol. *łoże* → śrpol. *łoże*; powyższe zn. przen., notowane także w scs., stczes. i strus.; dziś w j. opol. wyraz przest. albo podn., występujący zwykle we fraz., np. *łoże bolesci*, *łoże śmierci*; od podstawy słowotwórczej *łoże* utworzono m.in. *pod-łoże*, *z-łoże*.

Δ por. **lec**, **położyć**, **łóżko**.

JG

łóżko (1) [Kśw] Δ zn. «mebel przeznaczony do leżenia i spania»: Czso nam przez tego niemocnego na łożku leżącego znamiona? [Kśw II, 11, 27]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. płn.psł. **ložko* (← przed I palat. **logъko*) ← **lože* + *-ъko; w j. zach.słow. i wsch.słow. – czes. *lužko*, słc. *lôžko*, ukr. *ližko*, błr. *lóžak*. Δ rozwój: płn.psł. **ložko* → stpol. *łožko* → śrpol. *łóżko*; pierw. zdrobniała formacja *łóżko* wyparła wcześniejsze określenie *łoże* (od XV w.) i nabrala charakteru neutralnego; w funkcji deminutywnej występuje obecnie *łóżeczko*.

Δ por. **łoże**.

JG

łaszczyć się (1) [RP] Δ zn. «błyszczeć, rzucać blask, połysk, lśnić»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łaszczy się jako miednica [RP, 196, 30]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ etym. psł. **lъščiti* «sprawiać, że

coś błyszczy, lśni», **l̥ščiti* «błyszczeć, lśnić, połyskiwać»; występuje w niektórych językach słowiańskich – ros. *loščít'* «nadawać połysk, gładzić», sch. dial. *laščiti* (*se*) «błyszczeć»; denominativum od psł. **l̥skъ* «połysk, blask, błysk» zachowanego w czes. *lesk*, ros. *losk*, słoweń. *lèsk*. Δ *rozwój*: wyraz poświadczony w XIV–XVI w.

AP

M

maciora (1) [ŻMB] Δ *zn.* «matka»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziaatkami nie były takie to pozory [ŻMB, 180, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-r-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **matera*; strukturalnie nawiązuje do praformy pie. **mātēr-* i form przyp. zależnych psł. **mati* (*matere*, *materi*, *materъ*, *materъjō*, *materē*, *materi*) tworzonych wg dekl. *r*-tematowej. Δ *rozwój*: psł. **matera* → stpol. **mat'ora* → *maćora* → śrpol. *maćora*; jedna z czterech, funkcjonujących w tekstach stpol., nazw *matki* (*mać*, *macierz*, *maciora*, *matka*); w j. pol. uległa degradacji zn.: stpol. «matka» → śrpol. «samica zwierząt – płodna lub ciężarna», do XVII w. także «królowa pszczół; królowa – matka», i wreszcie «tylko w odniesieniu do świń».

Δ *por.* **mać**, **matka**, **matuchna**.

JG

mać (1) [ŻB] Δ *zn.* «matka»: Mać tego dziecięcia płaczęcy pożądała pomocy od świętego Błażeja [ŻB, 31, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-r-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mātēr-*; psł. **mati* (*matere*); ogsłow. – czes. *máti* (*matere*), ros. *matъ*, sch. *majka*, scs. *mati* (*matere*). Δ *rozwój*: psł. **mati* → stpol. **mat'* →

stpol. *mać*; od XV w. poczynając, wyraz stopniowo wychodzi z użycia na rzecz *matki*; dziś w nielicznych przysł., np. *Jaka mać taka nać* (też w wersji nowszej *Jaka matka taka natka*), oraz wulgaryzmach, które już w stpol. były częste i uchodziły za szczególnie obraźliwe, co wiązało się, na zasadzie przeciwnieństwa, z kultem matki w polskiej wspólnotie etnicznej; wyraz uległ degradacji stylistyczno-znaczeniowej.

Δ por. **maciora, matka, matuchna.**

JG

mając zob. **mieć.**

AP

mało (2) [Słota, Tęcz] Δ zn. «niewiele, niedużo, trochę»: Ukrawaij często a mało [Słota, 189, 72]. Jeszcze na tem mało [Tęcz, 194, 19]. Δ gram. przysłów. Δ etym. pie. *(s)māl- || *(s)mal-; psł. *malo; ogsłow. – czes. málo, ros. мало, bułg. малко, scs. malo; genetycznie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym.; w psł. typ strukturalny przysłów. na -o rzadki, upowszechniony w j. słow. po zaniku odm. rzeczownikowej przymiotników; tego typu przysłów. również w tekstach scs. jest niewiele, ale przysłów. *mało* jest już w nich obecny.

Δ por. **mały.**

AK

mały (1) [Słota] Δ zn. «niewielki, nieduży»: Panny! na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 71]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. *mōl- || *mal- «mały»; psł. *malъ(jь); ogsłow. – głuż. mały, czes. malý, słc. malý, ros. малыj, ukr. малij, błr. малы, sch. mali, scs. malъ (por. łac. *malus* «zły», grec. *mēlon* «drobne bydło, owce», stirl. *míl* «zwierzę», goc. *smals* «mały, nieznaczny», niem. *schmal* «wąski; szczupły», ang. *small* «mały»). Δ rozwój: psł. *malъjь → stpol. *mały* → śrpol. *mały*; już w j. stpol.

także w zn. «niewiele znaczący, mało wybitny», «młody, niedorosły», «krótki, niedługo trwający».

Δ *por.* **mało**, **mniejszy**, **namniejszy**.
IS

man (1) [KŚ] Δ *zn.* «lennik, wasal»: Paknięli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorzego, pod który są z jich many, mają nam być poddani [KŚ, 124, 16]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. śrwniem. (*lēn-*)*man* «lennik», *man* «człowiek, mężczyzna», do j. pol. wyraz dostał się za pośrednictwem czeskim (stczes. *man*); w XVI w. notowany jest też w postaci *leman*. Δ *rozwój*: w związku ze zmianami stosunków społecznych wyraz, jak i formacje motywowane (*maństwo* «posiadanie ziemi na prawie lennym», *manostwo* «zależność, powinność lenna», *podmanić* «zhołdować», przym. *mański*) w dobie śrpol. wychodzą z użycia; człon *-man* zachował się w przejętych z j. niem. nazwach: *hetman*, *Herman*.

WD

marnie (1) [Tęcz] Δ *zn.* «nędznie, licho, bezcelowo»: Boże się go pożału, człowieka dobrego,/ Iże tako marnie zszedł od nierownia swojego [Tęcz, 193, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **mar̥nъ* «urojony, błahy» ← czas. **mariti* «powodować, że coś się ukazuje we śnie, majaczy»; przym. ogóln. – czes. *marný* «nadaremny, bezskuteczny, bezcelowy, zbyteczny, nieistotny», ukr. *márnyj* «bezużyteczny, bezskuteczny, błahy, daremny, próżny», słoweń. *máren* «próżny, błahy». Δ *rozwój*: w stpol. częste w tłum. biblijnych jako odpowiednik łac. *vane*, obok *marność* jako tłumaczenie łac. *vanitas*.
BT

matka (6) [B, Słota, ŻMB] Δ *zn.* «mama, manusia»: Twego syna gospodzina,

matko zwolena, Maryja! [B, 163, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *matki* D. lp., *matce* C. lp., *matkę* B. lp., *matką* N. lp. Δ *etym.* psł. **matъka* ← **mat(i) (matt-er-e)* + **-ъka*; ogsłow. – czes. *matka*, głuż. *matka* «królowa pszczół», błr. *mać*, sch. *majka*, scs. *mati (matere)*. Δ *rozwój*: od XV w. *matka* zaczyna zatracać swój pierw. hipokorystyczny odcień zn., neutralizuje się zn. i staje się nazwą podst., wypierając w tej funkcji stpol. formę *mać*.

Δ *por.* **mać, maciora, matuchna.**

JG

matuchna (1) [List] Δ *zn. pieszcz.* «matka»: A proszę twej miłości, abyś się mej matuchnie pokloniła [List, 115, 14]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* derywat stpol. *mat-* (← psł. **mat(i) (matere)*) + *-uchna* (← psł. **-uchъna* ← **-uchъ-* + **-ъna*). Δ *rozwój*: od powstania formacja nacechowana hipokorystycznie; dziś mająca także odcień archaiczno-kolokwialny (dialektalny).

Δ *por.* **mać, maciora, matka.**

JG

mądrość (1) [Kgn] Δ *zn.* «wiedza nabыта przez naukę lub doświadczenie i umiejętności jej wykorzystania»: Iż ci na pirzwe wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć on swą głowę kryje i szonuje, a o ciałoć on niczs nie dba [Kgn VI, 40, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mond^hro-*; psł. **mōdrōstъ* (← psł. **mōdrъ* «mądry» + **-ostъ*); ogsłow. – czes. *moudrost*, ros. *mudrost'*, sch. *mudrost*, scs. *mōdrōstъ*. Δ *rozwój*: stpol. *mādrość* → śrpol. *mądrość*.

Δ *por.* **mądry, mędrzec.**

JG

mądry (3) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «mający dużą wiedzę, inteligentny»: Ta sło-wa pisze mądry Salomon [Kśw II, 11, 1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy*

tekstowe: mądrzy M. lm. r. m. Δ *etym.* pie. **mond^hro-* «żwy, żwawy»; psł. **mōdrъ(jь)*; ogsłow. – głuż. *mudry*, czes. *moudrý*, słc. *múdry*, ros. *múdryj*, ukr. *mudrij*, błr. *múdry*, sch. *mùdar*, bułg. *mădăr*, scs. *mōdrъ* (por. lit. *mañdras*, *mandrūs* «mądry, zręczny», łot. *muôdrs* «mądry, zręczny», stwniem. *muntar* «gorliwy, żwawy, rzeški», niem. *munter* «żwawy, rzeški»). Δ *rozwój*: psł. **mōdrъjь* → stpol. **mądry* → stpol., śrpol. *mądry*; formy odm. prostej przym. funkcjonowały jeszcze w XVI w.: *Polak mądr po szkodzie* (J. Kochanowski, Pieśń V, księgi wtóre).

Δ por. **mądrość, mędrzec.**

IS

mąż (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «człowiek (mężczyzna) zacny, szlachetny, prawy, dostojny»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemościwych [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **mang-jo-s* → psł. **mōžь*; ogsłow. – czes. *muž*, ros. *muž*, sch. *mùž*, scs. *mōžь*. Δ *rozwój*: do XVI/XVII w. wyraz ten miał zn. godnościowe «mężczyzna szlachetny»; od poł. XVII w. upowszechniło się zn. drugie «małżonek» dziś podst., neutralne stylistycznie; prymarne zn. godnościowe występuje w tekstach podniosłych, por. *mąż stanu, mąż zaufania, mąż opatrznosciowy*.

Δ por. **mężnie, mnogi.**

JG

mdły (1) [Kśw] Δ zn. «słaby, bezsilny, nędzny»: W czem bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 43]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **mud^h-*; psł. **mъdlъ(jь)*; ogsłow. – głuż. *modły*, czes. *mdlý*, słc. *mdlý*, ukr. *mlósniж* «nudny, mdły», błr. *mlósny* «mdlawy», słoweń. *medèl* «słaby, mdły», sch. *mlítav* «gnuśny, apatyczny» (por. lit. *maūsti*, *maudžiù* «drzeć, ćmić,

tęsknić»). Δ *rozwój*: psł. **mъdlъjь* → stpol., śrpol. *mdły*; w j. stpol. funkcjonowała również forma odm. prostej przym. *medł* (← **mъdlъ*), która zanikła w dobie śrpol.; pierwotne zn. «słaby, bezsilny», por. *mdła białogłowa*, ewoluowało, dając kilka nowych odcieni znaczeniowych: «niewyraźny, nikły», np. *mdłe kolory*, «bez smaku», np. *mdłe jedzenie*, przen. «ckliwy», np. *mdła opowieść*.

IS

męczyć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «torturować, zadawać męki»: Widzęć niewiernego Żydowina,/ Iż on bije, męczy mego miłego Syna [ŻMB, 180, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e, -'isz*; ndk. Δ *etym.* pie. **monk-*; psł. **monk-iti* → **mоčiti*; ogsłow. – czes. *mučit*, ukr. *múčity*, sch. *mūčiti*, scs. *mоčiti*. Δ *rozwój*: psł. **mоčiti* → stpol. **mąćići* → stpol., śrpol. *męczyć*; znaczenie pierwotne «uciskać, ugniatać», później w stpol. rozszerzenie znaczenia i metaforyzacja «torturować, katować, bić – zadawać cierpienia fizyczne, a wtórnie moralne»; to zn. stało się podstawą parafrazy «powodować zmęczenie, trudzić, nużyć, dokuczać».

Δ *por.* **męka**.

AP

mędrzec (1) [RP] Δ *zn.* «człowiek mądry, uczony, myśliciel, filozof»: Polikarpus, tak wezwany,/ Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **mondʰro-*; psł. **mōdrъcъ* ← psł. **mōdrъ* «mądry» + **-bъcъ* (← przed III palat. **-bъkъ*); ogsłow. – czes. *mudrc*, ros. *mudrēc*, sch. *mudrac*, scs. *mōdrъcъ*. Δ *rozwój*: psł. **mōdrъcъ* → stpol. *mądrec'* → śrpol. *mędrec*.

Δ *por.* **mądry, mądrość**.

JG

męka (4) [Kgn, ŻB, ŻMB, RP] Δ *zn.* 1. «cierpienie fizyczne (np. choroba)

lub moralne»: Iżbychom na tem to
świecie niektóra mękę prze miłego
Krysta cirpieli na naszem ciele [Kgn VI,
40, 16]. 2. «ból fizyczny zadawany
celowo jako akt represji, środek wy-
muszenia zeznań, tortury»: Nad swym,
nad miłym Synem kraśnym,/ Iż on
cirpi męki nie będąc w żadnej winie
[ŻMB, 180, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl.
-a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:*
męki D. lp., M. lm. Δ *etym.* pie. **monk-*;
psł. **mōka* → stpol. *măka* → śrpol.
męka; ogsłow. – czes. *muka*, ros.
múka, sch. *múka*, scs. *mōka*. Δ *rozwój:*
zn. pierw. związane z pie. rdzeniem
**monk-* to «ucisk, gniecenie, rozdrab-
nianie», stąd zn. wtórne «tortury, utra-
pienie, udręczenie», poświadczone
w XV w.

Δ *por.* **męczyć.**

JG

mężnie (1) [ŻB] Δ *zn.* «odważnie,
bohatersko»: Święty Błażej mążnie
żądał cirzpienia prze J(e)zu Krysta
[ŻB II, 32, 33]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.*
pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej
przym. **mōžbъnъ* ← rzecz. **mōžbъ*; obok
tego częsty przym. **mōžbъskъ* «męski,
odważny»; a także **mōžbъstvъnъ* «mę-
ski, mążny»; formy przysłów. w innych
j. słow. brak. Δ *rozwój:* w stpol. tłum.
psalterzy odpowiada łac. *viriliter*.

Δ *por.* **mąż.**

BT

miasto (11) [Kśw, KŚ, ŻB, BZ] Δ *zn.*
1. «miejsce»: Zgromadźcie się wody,
jeż to pod niebem są, w miasto jedno,
a ukaż się suchość [BZ, 71, 12]. 2. «mias-
to, urbs»: W tem to mieście Korro-
zaim [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł.
dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *miasto* M. lp., *miasta* D. lp.,
miestce B. lp. Δ *etym.* pie. **moi̯t-to* →
psł. **město*; ogsłow. – czes. *město*, ukr.
místo, bułg. *mjasto* «miejsce», scs. *měs-
to* «miejsce». Δ *rozwój:* psł. **město* →

stpol. *masto*; pierw. zn. stpol. «miejsce, obszar, przestrzeń życiowa» nawiązywało do prymarnego zn. psł., por. scs.; w teksthach stpol. od XIV w. notowane są oba zn., ale z czasem krystalizuje się jako dominanta zn. «urbs», pod wpływem niem. *Ort* oznaczającego «miejsce» i «miejscowość» lub *Stätte* «miejsce» i *Stadt* «miasto», które ugruntowuje się w śrpol.; pierw. zn. «miejsce» zachowało się w derywatach, np. *umieścić, zamieścić, przemieścić*.

Δ **por. do tych miast, mieszkańców.**

JG

mieć, jąmieć, imieć (63) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra] Δ *zn. I* «w funkcji semantycznie samodzielnej»: 1. «posiadać»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 13]. Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jimała [Kśw IV, 13, 28]. 2. «trzymać»: Miecie oczy zawracając,/ Groźną kose w ręku mając [RP, 196, 38]. 3. «doznawać, odczuwać coś», tu we fraz. *mieć nizacz (za nic) lekceważyć*: Wy, co jej nizacz nie macie,/ Przy skonaniu ją poznacie [RP, 195, 9]. Δ *zn. II* «w funkcjach semantycznie niesamodzielnego (z bezok.), zblighonych do funkcji czas. modalnych i posiłkowych»: 1. «musieć; być zobowiązany»: Nasz Kryst miły jest on swe święte apostoły temu to nauczał był, kakoćby oni (...) miedzy krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 3]. 2. «móc»: S Greglarem się radzili, jakoby ji zabić mieli [Tęcz, 194, 21]. 3. «używane dla wyrażenia przyszłości w czasie przeszłym»: Ale kakoćkoli jest on Jozef w to był wierzył, iżeć Maryja miałać jest ona syna porodzić była a dziewczą zostać (...) ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 99]. Δ *gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je-* →

pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *mam* cz. ter. lp. 1. os., *masz* 2. os., *ma* 3. os., *macie* lm. 2. os. *mają* || *imają* 3. os.; *miał* || *imiał* cz. przesz. lp. 3. os. r. m., *miała* || *imiała* r. ż., *mieli* lm. 3. os.; *będziesz mieć* cz. przysz. lp. 2. os., *będzie mieć* 3. os.; *jest była miała* cz. zaprzesz. lp. 3. os. r. ż.; *mian* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **em-* «wziąć, brać»; psł. **jъmѣti*, **jъmать* «mieć, posiadać»; ogsłow. – czes. *mít*, *mám*, słc. *mat'*, *mám*, głuz. *měć*, *mam*, ros. *имѣт'*, *имѣju*, ukr. *máty*, *máju*, sch. *imati*, *imām*, słoweń. *iméti*, *imám*, scs. *iměti*, *imějо* || *imать*. Δ *rozwój*: w KŚW wyłącznie (*j*)*imieć*, częste w XV w.; jednakże już od XIV w. występuje *mieć*, które – stopniowo – do XVI w. uzyskuje pozycję prymarną i staje się dominantą; stpol. *mieć* powstało w wyniku zaniku nagłosowego *i*- oraz fałszywej dekompozycji w formach z negacją: *ńe imam* (z akcentem na *i*) → *ńi-mam* → *ńi mam*.

Δ *por. jać, miewać, ńe mam.*

WD

mieć się (2) [ŻB] Δ *zn.* «znajdować się w określonym stanie», tu we fraz. *miej sie dobrze*: *Miej sie dobrze, Błażeju, przyjacielu naszych bogów* [ŻB II, 32, 22]. Δ *rozwój*: pozdrowienie *miej się dobrze (Błażeju)* jest tłum. łac. *gaude (Blasi)*; współcześnie jest używane w postaci konwencjonalnego pytania: *jak się masz?*, w gw. młodzieży skrócone do *sie masz*, *sie ma* (bez intonacji właściwej pytaniem).

Δ *zob. mieć.*

WD

miednica (1) [RP] Δ *zn.* «naczynie w kolorze przypominającym miedź, lśniące, błyszczące»: *Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica* [RP, 196, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **měđnica*

← psł. **mědъ* «miedź» + *-*vn-* (sufiks przymiotnikowy) + *-*ica* (← przed III palat. psł. *-*ika*); por. stczes. *měděnicě* «naczynie miedziane», głuż. *mědženča* «naczynie miedziane», ukr. *midnýča* «misa do mycia, zwykle metalowa», strus. *mědъnica* «misa miedziana». Δ *rozwój*: zn. wyrazu uległo rozszerzeniu; w j. stpol. *miednica* to «naczynie z miedzi», później «naczynie w kolorze zbliżonym do miedzi, przypominającym miedź», wreszcie w okresie npol. «naczynie w kształcie dużej misy z metalu lub tworzywa sztucznego, służące do mycia się lub zmywania».

JG

miedzy (8) [RsP, Kgn, List] Δ *zn.* «międry»: Dzikie rzeczy, w miłości będąc, poczęły się miedzy nama [List, 114, 4]. Δ *gram.* przyim. rządzący N. lub B. Δ *etym.* pie. **med^h-*; psł. **medji* – Msc. lp. r. ż. rzecz. **medja* → pol. *miedza* «granica»; ogsłów. w funkcji wtórnego przyimka – czes. *mezi*, słc. *medzi*, ros. *méždu*, sch. *izmedju*, *medju*, bułg. *meždú*, scs. *meždu*. Δ *rozwój*: w j. stpol. tylko forma *miedzy*; wtórna nazalizacja (dla odróżnienia od rzecz. i pod wpływem *m*) sporadycznie od XVI w., wyłączna od XVIII w.

AK

miedźwno (1) [Słota] Δ *zn.* «słodko, dobrze»: A grabi się w misę przod,/ Iż mu miedźwno jako miod [Słota, 188, 25]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przyim. **medvъnъ* «miodowy» utworzonego od rzecz **medъ*; w innych j. słow. brak. Δ *rozwój*: występuje tylko w stpol., zachowana forma w n. miejscowych *Miedźwna*, *Miedźwno*, obecnie *Miedźna*, *Miedźno*.

Δ *por.* **miod**.

BT

mieszczanin (1) [Tęcz] Δ *zn.* «obywatel, mieszkaniec miasta»: A jacy to žli

ludzie mieszkańców krakowianie [Tęcz, 193, 1]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *městъjanъ ← psł. *měst(o) + *-ъjь + *-anъ; ogsłow. – głuż. *meščan*, czes. *měšťan*, błr. *meščanín*, bułg. *meščánin*. Δ *rozwój*: w j. stpol. obok wyrazu *mieszczanin* (← stpol. *mieszczan* + suf. -in) forma oboczna *mieścic* «mieszkaniec miasta, grodu» (← psł. *městicъ); ewolucja zn. obu form była podporządkowana ewolucji wyrazu *miasto*; dopóki dominowało zn. «miejsce», dopóty *mieścic*, *mieszczanin* miały zn. «ten, który przebywa w danym miejscu; miejscowy»; zmiana zn. wyrazu *miasto* na «gród, miasto» spowodowała ukształtowanie się zn. «obywatel miejski».

Δ *por.* **miasto**.

JG

mieszkać, mieszkać (4) [Kśw, Kgn] Δ zn. «zwlekać, ociągać się»: Święta Katarzyna nie mieszkała jeść stała, we złem nie leżała [Kśw II, 11, 31]. Zawierne niczs by nam nie mieszkać, aleb(y) (...) zbawiciela i jego przyszcia pozędać [Kśw IV, 12, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pochodzenie wyrazu niejasne; jeżeli rdzeń pie. *mīg- || meg-, to wyraz może mieć związek z psł. *mbžbkatи ← *mbгb «zmierzchać, mglić» lub z psł. *mēsati; znaczeniem pierwotnym może być także «bawić się, guzdrać, zwlekać», a podstawą *mieszka*, dem. od *miedźwiedź*; wyraz występuje w niektórych językach słow. – czes. *měškat*, słc. *meškat'*, ros. *měškat'*, ukr. *měškaty*. Δ *rozwój*: reliktowa już w stpol. forma im. cz. ter. czynnego M. lp. r. ż. uległa skróceniu *mieszkający* → *mieszkaći*, zwrot *nie mieszkaći jeść stała* «nie zwlekając, nie ociągając się»; w stpol. czasownik notowany w następujących znaczeniach: 1. «przebywać gdzieś, żyć»;

2. «trwać w czymś, robić coś ciągle»; 3. «zwlekać, ociągać się»; 4. «wstrzymywać, odwlekać, opóźniać»; 5. «postępować według jakichś zasad»; zn. 3., 4. nawiązywały do zn. pierwotnego, dostrzegalnego w dzisiejszym *nie omieszkać* «nie zaniedbać sposobności zrobienia czego».

AP

miewać (1) [Park] Δ zn. «odznaczać się jakąś właściwością, być jakimś»: Ale gdzie c swój głos miewa,/ Zwyklem pismem *cało* tak da [Park, 108, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*. Δ *etym.* pie. **mē-uō-*; psł. **jyměvati* (iter. wobec **jyměti*); wyraz występuje także w innych językach słowiańskich – głuz. *měwać*, czes. *mívat*, słc. *mávat'*. Δ *rozwój*: psł. **jyměvati* → stpol. **iměvaći* → stpol. **měvaći* → stpol., śrpol. *měvać*. Δ *por.* **mieć**.

AP

mięso (1) [Słota] Δ zn. «jadalne części zabitych zwierząt (z wyjątkiem tłuszczu); potrawy przyrządzane z tych części»: Przetoć stoł wieliki świeboda:/ Staje na nim piwo i woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jiných potrzeb [Słota, 188, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **mems-*; psł. **męso*; ogsłow. – czes. *maso*, ros. *mjáso*, sch. *meso*, scs. *mjaso* || *męso*. Δ *rozwój*: wyraz poświadczony w XIV w. w zn. podst. «części miękkie organizmu zwierzęcego i ludzkiego» i przen. «o miąższu owoców».

JG

mieszkać *zob.* **mieszkać**.

AP

milejszy (1) [List] Δ zn. «bardziej miły, bardziej kochany; najdroższy»: Nie była ani będzie nad cię jina miła, jedno ty sama, panno milejsza ma [List, 115, 10]. Δ *gram.* przym., odm. złoż., stopień wyższy od przym. *miły*. Δ *etym.* psł. **milějši* || **milbši* ← **milb* (utworzo-

ny za pomocą przym. tworzących comparativus: *-ě-*jьši* || *-*jьši* ← pie. *-is- || *-i̥s || *-i̥es, przy czym -ě- w przyrostku *-ě-*jьši* jest na gruncie psł. wtórną innowacją, niemającą motywacji pie.); ogsłów. – czes. *milejší*, ukr. *milsyj*. Δ *rozwój*: psł. **milējьši* || **milьši* → stpol. **mīl'ejьši* || **mīl'ьši* → stpol. *mīl'ejьšy* || *mīl'ьšy* → stpol., śrpol. *mīlьšy*; formy *milejszy*, *na(j)milejszy* do dziś spotykane w dial. lud. (np. śl.), w j. opol. tylko *milszy*, *najmilszy*. Δ por. **miluczki**, **miły**, **najmilejszy**.

IS

miluczki (1) [Kśw] Δ zn. «drogi, kochany; tu dodatkowo nacechowane ekspresywnie (hipokorystyczno-deminutywnie)»: Wstań, prawi, pośpiej się, miluczka m<oja>, i pojdzi [Kśw II, 11, 3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* de rywat od przym. *miły* (← psł. **milъjь*), utworzony za pomocą przym. *-uczki* (← psł. *-ičъkъjь) (bardzo prawdopodobny wpływ j. czes.); zach. słow. – głuż. *milušk*, czes. *miloučký*, słc. *milučký*. Δ *rozwój*: w j. stpol. współlistniały liczne formacje tego typu (por. *miluchny*, *milutki*, *milutenki*, *milusi*, *milusienki*); w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **miły**, **milejszy**, **namilejszy**.

IS

miło (1) [Słota] Δ zn. «przyjemnie, sympatycznie»: Kto nie wie, przecz by to było,/ Ja mu powiem, ać mu miło [Słota, 190, 92]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **milъ* «przyjemny, życzliwy, drogi, kochany»; jako przym. ogsłów. – czes. *mily*, ros. *mílyj*, scs. *milъ*. Δ *rozwój*: w okresie npol. pojawia się również forma *mile*, genetycznie Msc. lp. r. n. odm. prostej przym. **milъ*. Δ por. **miły**.

BT

miłościwy (2) [Kśw] Δ zn. «pełen miłości, łaski, miłosierdzia»: A tym wszem

teć to Bog miłościwy mówi, rzeka: Wstań [Kśw II, 11, 13]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **milostivъ(jь)* ← **milostъ*; ogsłow. – głuż. *miłosćivy*, czes. *milostivý*, słc. *milostivý*, ros. *miłostivyj*, ukr. *mylostvij*, błr. *miłascivny*, sch. *milostiv*, scs. *milostivъ*. Δ *rozwój*: psł. **milostivъjь* → stpol. *miłośćivy*; w dobie stpol. i śrpol. forma występująca w tytulaturze honoryfikatywnej: *miłościwy pan, król*; formy odm. prostej zachowały się w modlitwach, np. *Boże, bądź miłościw mnie grzesznemu*; dziś wyraz nacechowany podn.

Δ *por.* **niemiłościwy.**

IS

miłość (12) [Kśw, Słota, List, ŻB, ŻMB, Tęcz] Δ *zn.* 1. «gorące przywiązanie, silne upodobanie, gorąca sympatia (w sprawach religii i kultu)»: Wiło, mnimasz, by twej męki mogły odjąć miłość Bożą [ŻB II, 32, 28]. 2. «gorące przywiązanie, silne upodobanie, gorąca sympatia (w sprawach świeckich)»: Dziwne rzeczy, w miłości będąc, poczęły się miedzy nama [List, 114, 3]. 3. «miłosierdzie, zmiłowanie, współczucie, litość»: Umarli są, już w miłości Bożej rozpaczają [Kśw II, 11, 13]. 4. «tytuł grzecznościowy»: Słota, grzeszny sługa twoj,/ Prosi za to twej miłości,/ Udziel nam wszem swej radości [Słota, 190, 113]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *miłość* M. lp., *miłości* D. lp. Δ *etym.* psł. **milostъ* ← psł. **milъ* «miły» + *-ostъ; ogsłow. – głuż. *miłość* «łaska, łaskawość, łagodność», ros. *miłość* «łaska, litość», bułg. *milost* «łaska, litość», scs. *milostъ* «miłosierdzie». Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz notowany także w zn. «łaska, przychylność, życzliwość»; zn. pierw. to «miłosierdzie» i «łaska», o czym świadczą notacje w tekstach scs. i dzisiejszy układ zn. w j. słow.; zn. wtórne to «uczucie»,

«tytuł godnościowy»; w j. stpol. dominuje zn. «uczucie», «łaska»; z kolei w śrpol. «uczucie» i «tytuł godnościowy». Δ por. **miły**, **miłościwy**.

JG

miłośnica (1) [RP] Δ zn. «ukochana kobieta, ulubienica, wybranka»: Gdy pozywiesz wielkiej męki;/ Będziesz mieć dosyć tesnice,/ Otbedziesz swej miłośnice [RP, 197, 72]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. derywat *miłośnica* ← *miłość(ć)* + *-n-* (← psł. *-*bn-*) + *-ica* (← psł. *-*ica*, przed III palat. psł. *-*ika*); por. czes. *milstnice* «kochanka, ulubienica», słc. *milenka* «kochanka». Δ rozwój: dziś występuje jeszcze w dial. śl., mlp. i na Kaszubach; wyraz ten przeszedł degradację zn.; w stpol. miał także zn. «kobieta kochająca, miłośniczka, wielbicielka», skąd już w XV w. zn. «kochanka, faworyta», a następnie «prostytutka»; z kolei pierw. dem. *miłośniczka* (XVI w.) przeszło meliorację zn. od «kochanka, faworytka» w kierunku «amatorka, zwolenniczka».

Δ por. **miłość**.

JG

miłować (3) [Słota, List, LA] Δ zn. «kochać, lubić»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo kraśną panę miłował [List, 115, 11]. Δ gram. czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e*, *-'esz*; ndk. Δ etym. psł. **milovati*; występuje w czes. *milovat*, słc. *milovat'*. Δ rozwój: psł. **milovati* → stpol. *miłowaći* → stpol., śrpol. *miłować*; liczne derywaty: *rozmiłować*, *pomiłować*, *umiłować*, *namiłować*, *odmiłować*, *zmiłować*; dziś wyraz nacechowany podniosłością *miłujcie nieprzyjaciół wasze* lub przest.

Δ por. **miły**.

AP

miły (24) [Kśw, Kgn, Słota, List, ŻB, ŻMB] Δ zn. 1. «godny miłości, szacunku, drogi»: Widźcie, bracia miła, zba-

wienie [KŚW IV, 12, 9]. 2. «kochany, drogi»: Nie była ani będzie nad cię jina miła [List, 115, 10]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *miły* M. lp. r. m.; *miłe* M. lm. r. n. Δ *etym.* pie. **mi-* || **mei-* || **moi-* (możliwa tu kontaminacja z pie. **b^hil-*, por. grec. *filos*); psł. **milъ(jь)*; ogsłow. – głuż. *miły*, czes. *mílý*, słc. *mílý*, ros. *mílyj*, ukr. *mýlyj*, błr. *mílý*, słoweń. *mil*, bułg. *mil*, scs. *milъ* «budzący litość» (por. lit. *míelas*, *mýlas*, łot. *mīlš*, grec. *meilos* «miły dar», stprus. *mijls* «miły, kochany»). Δ *rozwój*: psł. **milъjь* → stpol., śrpol. *míły*; już w j. stpol. także w zn. «przyjemny, pociągający»; przym. *miły* był podstawą licznych imion stpol., por. *Miłodziad*, *Miłowit*, *Bogumił* (dwuczłonowe), *Milej* (skrócone).

Δ *por.* **milejszy, miluczki, miło, miłość, miłościwy, miłośnica, miłoać, niemilosciwy, namilejszy.**

IS

miod (1) [Słota] Δ *zn.* «produkt wytwarzany przez pszczoły, trzmiele itp. ze słodkiej substancji zbieranej z kwiatów»: A grabi się w misę przod,/ Iż mu miedźwno jako miod [Słota, 188, 25]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ū-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* *pie. *med^h-u-*; psł. **medъ*; ogsłow. – czes. *med*, ukr. *mid*, *med*, bułg. *méd*, scs. *medъ*. Δ *rozwój*: psł. **medъ* → stpol. **m'odъ* → stpol. *mōd* → śrpol. *mód*; wyraz poświadczony w XIV w. w zn. podst. «produkt wytwarzany przez pszczoły, osy», «napój z miodu»; fraz., np. *mieć miód w ustach* «mówić pochlebstwa», *ziemia mlekiem i miodem płynąca* «ziemia bardzo bogata», *lgnąć jak mucha do miodu* «zmierzać do celu, na nic nie zważając».

Δ *por.* **miedźwno.**

JG

miotać (1) [RP] Δ *zn.* «rzucić, ciskać», tu we fraz. *miece oczy = miota oczy*

«rzuci spojrzenia dookoła»: Poziewając, skrzyta zęby;/ Miece oczy zawracając,/ Groźną kosę w ręku mając [RP, 196, 37]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz (*mieczę*) → śrpol. kon. IV -am, -asz (*miotam*); ndk. Δ *etym.* pie. **met-*; psł. **metati* (iter. wobec **mesti* ← **metti*); ogsłow. – czes. *metat*, ukr. *metáti*, sch. *mètati*, scs. *metati*. Δ *rozwój*: psł. **metati* → stpol. **mòtaci* → stpol., śrpol. *motać*; liczne formacje z rdzeniem *miot-* || *miat-*: *przymiot*, *podmiot*, *wymiot(y)*, *zamiatać*, *wymiatać*.

Δ por. **miotła**.

AP

miotła (3) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* «wiązka gałązek służąca do wymierzania chłosty»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako ssąd zdunowy rozbijesz je [Pfl II, 17, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *miotłami* N. lm. Δ *etym.* pie. **met-* (por. pol. *miotać*); psł. **metъla* (← psł. **metūla*); ogsłow. – czes. *metla*, ros. *метла*, sch. *mètla*, bułg. *метлa*. Δ *rozwój*: w j. stpol. obok formy M. lp. *miotła* z przegłosem *e* → *o*, utrzymywała się regionalnie (Młp., Maz.) postać *mietła*, dziś dial.; Msc. lp. (w) *mietle* zachowuje prawidłową postać bez przegłosu *e* → *o* przed hist. miękką grupą -tl'-, późniejsza postać *miotle* to wynik wyrównania analogicznego do pozostałych form paradygmatu; wyraźny związek zn. z *miotać*, *mieść* (→ *zamieść*, *wymieść*, *zamiatać*, *wymiatać*); zn. wyrazu uległo rozszerzeniu od konkretnego przedmiotu służącego do wymierzania chłosty do ogólnej nazwy narzędzia do zamiatania. Δ por. **miotać**.

JG

misa (3) [Słota] Δ *zn.* 1. «duża miska»: A pełną misę nadrobi/ Jako on, cso motyką robi [Słota, 188, 30]. 2. «zawartość

misy, jedzenie»: Ano wždy widzą,
gdzie csny siedzi,/ Każdy ji sluga
nawiedzi,/ Wszystko jego dobre spra-
wia,/ Lepsze misy przedeń stawia [Słota,
189, 38]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż.
Δ *etym.* pzn.psł. zap. łac. *mēsa* (← łac.
mēnsa «stół, naczynia stołowe»); og-
słow. – czes. *mísa*, ros. *mísya*, bułg.
mísa, scs. *misa*. Δ *rozwój*: w stpol. *misa*
jest określeniem podst. dla dużego
naczynia kuchennego i stołowego; for-
ma *miska* to pierw. dem. od *misa*,
które w j. stpol. już występuje w zn.
neutralnym, tożsamym ze zn. *misy*, ale
jeszcze rzadko poświadczonym przez
teksty stpol.; w tym okresie zn. podst.
formy *miska*, mającym najszerszy za-
kres użycia, jest «część zbroi rycerskiej
okrywająca ramię».

JG

mistrz (3) [RP] Δ *zn.* «człowiek wy-
kształcony, uczony, nauczyciel, czło-
wiek z tytułem naukowym magistra»:
Polikarpus, tak wezwany,/ Mędrzec
wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 20].
Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy*
tekstowe: *mistrzu* W. lp. Δ *etym.* stpol.
zap. czes. *mistr̄* || *mistr* ← śrniem.
meister ← łac. *magister* «przełożony,
nauczyciel, doradca»; por. głuž. *mišter*,
słc. *majster*, błr. *májstar*, sch. *majstor*;
pośrednictwo czes. widoczne w pol.
i głuž., w pozostałych j. formy zapoły-
czone bezpośrednio z niem. Δ *rozwój*:
zap. to – wraz z oboczną formą *majster*
– ugruntowały niezależne od wpływów
czes. późniejsze zap. z niem., np.
Kapellmeister (pol. *kapelmistrz*, *kapel-
majster*), *Konzermeister* (pol. *koncert-
mistrz*, *koncertmajster*), *Wachmeister*
(pol. *wachmistrz*, *wachmajster*).

JG

młody (2) [ŻMB, RP] Δ *zn.* «niestary»:
Pożałuj mię, stary, młody,/ Boć mi
pryszły krwawe gody [ŻMB, 180, 5].
Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.*

pie. **mold-* || **mold^h-* || **meld-* || **meld^h-* || **mldū-* «słaby, miękki» → «dziecko»; psł. **moldv(jb)* → **moldv(jb)* || **molodv(jb)* || **mladv(jb)*; ogsłow. – głuż. *młody*, czes. *mladý*, słc. *mladý*, ros. *molodój*, *molód*, ukr. *molodýj*, błr. *maladý*, słoweń. *mlâd*, sch. *mlâd*, bułg. *mlad*, scs. *mladv* (por. łac. *mollis* «miękki», grec. *méldomai* «rozpuszczać się, topnieć», stprus. *maldaɪ* «dzieci», *maldian* «źrebię», stang. *meltan* «topnieć», ang. *melt* «topnieć»). Δ *rozwój*: zach.słow. **moldvjb* → stpol., śrpol. *młody*.

Δ por. **odmłodzić**.

IS

mniejszy (1) [BZ] Δ *zn.* «bardzo mały»: I uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło [BZ, 71, 25]. Δ *gram.* przym., supletywna forma st. wyższego od przym. *mały*. Δ *etym.* psł. **тьньjьši* (formacja utworzona za pomocą przym. -*ši*); ogsłow. – głuż. *mjen̄ši*, czes. *menši*, słc. *menši*, ros. *mén'šij*, ukr. *ménšyj*, błr. *ménšy*, słoweń. *mânjši*, scs. *тьньši*. Δ *rozwój*: psł. **тьньjьši* → stpol. **mńejši* → stpol., śrpol. *mńejšy*.

Δ por. **mały, namniejszy**.

IS

mnimać (3) [ŻB, Tęcz, Satyra] Δ *zn.* «mieć myśl, sądzić, uważać, być zowania»: Święty Błażej jemu rzekł: wiło, mnimasz, by twe męki mogły odjąć miłość bożą, ja<ż> jest uchwierdzona w siercy me<m>? [ŻB II, 32, 28]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. II -'*ę*, -'*esz* (*mnimaję*) || kon. IV -*am*, -*asz* → śrpol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *mni-małyscie* cz. przesz. lm. 2. os. Δ *etym.* pie. **men-* «umysł, myśleć, pamiętać» → psł. **тьněti*; ogsłow. – czes. *mněti*, ros. *mnit'*, sch. *mnìti*, scs. *тьněti* «sądzić, myśleć»; pie. **mē-* «mieć, posiadać» → psł. **jyměti*. Δ *rozwój*:

psł. **mъnѣti* → stpol. **mнeći* → stpol. *mňeć*; psł. **vъn* + **jьmѣti* → stpol. **vnímači* → stpol. *vnímać*; stpol. *mňeć* → stpol. *vnímać* → stpol. *mňimać* → stpol., śrpol. *mňemać*; kontynuantem psł. **mъnѣti* jest (*zapo*)*mnieć*.

Δ por. **mieć, pamiętać, upominać, wspomienąć, wypominać.**

AP

mnogi (7) [Słota] Δ zn. «liczny»:
A mnogi jidzie za stoł,/ Siędzie za nim
jako koł [Słota, 188, 19]. Δ gram. przym.,
odm. złoż. Δ formy tekstowe: *mnogiego*
B. lp. r. m.; *mnogą* N. lp. r. ż. Δ etym.
pie. **mng-* || **mang-* «obfit, liczny»;
psł. **mъnogъ(jь)*; ogsłow. – głuż.
mnogi, czes. *mnohý*, słc. *mnohý*, ros.
mnógij, ukr. *mnóg(o)*, sch. *mnög(o)*, słoweń. *mnóg*, scs. *mъnogъ* «liczny,
wielki» (por. stind. *maghá-* «dar,
podarunek», stirl. *menicc* «obfit, częsty»,
goc. *manags* «niejeden, liczny»,
stwniem. *manag* «niejeden, liczny»).
Δ rozwój: psł. **mъnogъjь* → stpol.
**mnogy* → stpol., śrpol. *mnogi*; wspólnie
cześnie wyraz nacechowany stylistycznie
(patos) i chronologicznie przest.).
Δ por. **mąż, rozmnożyć.**

IS

I moc (6) [Kśw, Rsk, Słota, RP] Δ zn.
1. «siła fizyczna i duchowa, właściwości zapewniające przeprowadzenie swej woli, potęga»: A wiem, praw*<i>*,
pwacie w moc Boga waszego [Kśw I, 10,
3]. 2. «zdolność wywierania wpływu, wywoływanie skutków, działanie, wpływ»: Ktokoli csną matkę ma,/ S niej wszystkę cześć otrzyma,/ Przenię mu nikt nie nagani;/ Tęć ma moc
każda csna pani [Słota, 190, 96]. 3. «siła związana z urzędem, uprawnieniami, władza, zwierzchnictwo»: Poczęchą się
modlić, iżby j*<e>* Bog zbawił ot *<mo>*cy
króla pogańskiego [Kśw I, 10, 6]. 4. «siła sprzeczna z prawem, przemoc, gwałt»:
Jako prawie wiemy i świączymy, eż

Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łożem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mog-ti-s*; psł. **mogtъ* → **moktъ* → zach.słow. **mocь*; ogsłow. – czes. *moc*, słc. *moc*, ros. *моć*, bułg. *мошъ*, scs. *mošť*. Δ *rozwój*: zach.słow. **mocь* → stpol. *moc'* → stpol., śrpol. *moc*; genetycznie ten sam rdzeń, co w czas. *móc* (← psł. **mogti*), *mogę*. Δ *por.* **niemoc, pomoc.**

JG

II moc (1) [Kgn] Δ *zn.* «tu: mieć warunki do działania wypływające z korzystnych okoliczności zewnętrznych»: A gdyżci więc Jozef z Maryją jesta ona była do tego to miasta Betlehem przyszła, a tedy więc oni nie moglić się mieć nijedne gospody tamo byli [Kgn II, 37, 91]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. **mōg-* → pie. **mog-tei*; psł. **mogti* (→ **mokti*); ogsłow. – dłuż. *móc*, ros. *moć'*, słoweń. *mōči*, scs. *mošti*. Δ *rozwój*: psł. dial. **moci* → stpol. **moc'i* → stpol. *mōc* → śrpol. *moc*; w wyniku procesów fonetycznych temat czas. potrójnie zalternowany (*móc*, *mog-*, *moż-*). Δ *por.* **mocny, II pomoc, pomagać, wszemogący.**

AP

mocniejszy (1) [Kśw] Δ *zn.* «silniejszy od mocnego»: A wiem, praw*<i>*, pwaćcie w moc Boga waszego, wadzący *<się s mocą króla moc>*niejszego [Kśw I, 10, 3]. Δ *gram.* przym., st. wyższy od przym. *mocny*. Δ *etym.* psł. **moktъnějši* (← psł. **moktъnъ*) → zach.słow. **mocьnějši* «mocny», utworzony za pomocą przyr. -ejszy; ogsłow. – czes. *mocnejší*, dłuż. *mocnjejšy*, ukr. *mocšyj*, *mocnišyj*, słoweń. *mocši*. Δ *rozwój*: zach.słow. **mocьnějši* → stpol. **moc'nejši* → stpol., śrpol. *mocnejšy*.

Δ *por.* **mocny**.

IS

mocny (2) [Kśw] Δ zn. «silny, potężny»: Widziech, prawi, anjeła bożego mocnego z nieb<a zle>ciew [Kśw I, 10, 14]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *mocne* M. lp. r. n. Δ etym. pie. **mogti-*; psł. **moktъnъ(jь)* → zach.słow. **mocьnъ(jь)*; ogsłow. – głuż. *móchny*, czes. *mocný*, słc. *mocný*, ros. dial. *móčnyj*, ros. liter. cerkiewizm *móščnyj* «silny; znaczny, mocarny», ukr. *micnij*, błr. *móchny*, bułg. *mogašč*, scs. *mošťnъ*. Δ rozwój: zach.słow. **mocьnъjь* → stpol. **moc'ny* → stpol., śrpol. *mocny*.

Δ por. **II moc, mocniejszy.**

IS

modlić się, moglić się (3) [Kśw, ŻB, RP] Δ zn. «zwracać się do Boga z wyrazami prośby, czci lub uwielbienia»: I poczęchą się modlić [Kśw I, 10, 5]. Gdy się moglił Bogu wiele./ Ostał wszech ludzi w kościele [RP, 196, 23]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; ndk. Δ formy tekstowe: *sie modla* cz. ter. lm. 3. os. Δ etym. pie. **mold^h-*; psł. **molditi* «prosić»; ogsłow. – czes. *modlit se*, ros. *molít'sja*, sch. *mòliti*, scs. *moliti sę*. Δ rozwój: zach.słow. **modliti (sę)* → stpol. **modlići (sę)* → stpol., śrpol. *modlić (sę)*; w językach pld.słow. i wsch.słow. grupa *-*dl-* → -*l-*; forma *moglić (się)* to wynik rozpodobnienia grupy -*dl-*; pierwotne znaczenie psł. «prosić» uległo zawężeniu.

Δ por. **modlitwa, modła.**

AP

modlitwa (3) [Kśw] Δ zn. «zwrócenie się człowieka do istoty nadprzyrodzonej ze słowami prośby, dziękczenia lub czci»: Idziechą, pośpieszczą się do koś<cio>ła na modlitwę [Kśw, 10, 5]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **modlitva* ← psł. **modliti* + *-*tva*; ogsłow. – głuż. *modlitwa*, czes. *modlitba*, ros. *molítva*, sch.

molitva, scs. *molitva*. Δ *rozwój*: rozwój znaczeniowy wyrazu od zn. «prośba» do zn. węższego «prośba kierowana do Boga, istoty nadprzyrodzonej», także «tekst, słowa tej prośby».

Δ por. **modlić się, modła.**

JG

modła (1) [Kśw] Δ *zn.* «akt prośby i czci; składanie prósb, oddawanie czci i chwały bóstwu pogańskiemu»: <Te>-go jeście nie uczynili, ale potępiwszy Boga waszego, <pogańskim> bogom modłę jeście wzdawali [Kśw I, 10, 23]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **moldh-*; psł. **modla* «prośba, bóstwo» ← psł. **modl(iti)* + *-a; ogsłow. – czes. *modla* «bożek, bałwan», ros. *mol'ba* «prośba, błaganie», bułg. *mol(ba)* «prośba», scs. *mol'ba* «błaganie, modlitwa». Δ *rozwój*: przyjęcie chrześcijaństwa początkowo zdegradowało znaczeniowo ten wyraz do «bożek», «cześć bałwochwalca, prośba do bożka», co rejestrują Kśw: *modlitwa* – do Boga, *modła* – do boga pogańskiego oraz j. głuz., czes., śl.; w j. pol. negatywne zn. z czasem zginęło na rzecz neutralnego «modlitwa»; dziś forma *modły* «modlitwa, błagania» nacechowana książk.

Δ por. **modlić się, modlitwa.**

JG

moglić się zob. **modlić się.**

AP

moj (20) [Kśw, RsP, Słota, List, ŻB, ŻMB, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy»: 1. «o przedmiotach, które są własnością podmiotu»: Ma kosa wisz, trawę siecze [RP, 197, 79]. 2. «o częściach ciała podmiotu»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszystki kości [ŻMB, 180, 31]. 3. «o właściwościach i funkcjach przysadzonych podmiotowi»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie [Kśw IV, 12, 10]. 4. «o osobach związanych z podmio-

tem pokrewieństwem i powinowactwem»: Widząc niewiernego Żydowina,/ Iż on bije, męczy mego miłego Syna [ŻMB, 180, 13]. 5. «o osobach związanych z podmiotem stosunkami innymi niż powinowactwo i pokrewieństwo»: Jako jest moj pan nie winowat Sułkowi trzynaście grzywien za Czepu [RsP, 44, 8]. Δ *formy tekstowe*: lp.: *mój W.*, B. r. m., *moja W.* r. ż., *ma W.* r. ż., *mej C.* r. ż., *moję B.* r. ż., *me M.*, B. r. n., *mem Msc.* r. n. Δ *etym.* pie. **m-*; psł. **mojь* ← rdzeń pie. **m-* + **-o-* tematyczne + suf. dzierżawczy **jь*; ogsłow. – dłuż. *mój*, ros. *moy*, bułg. *moy*, scs. *mojь*. Δ *rozwój*: psł. **mojь*, **moja*, **moje* → stpol. *mōj*, *moja*, *moje* → śrpol. *mój*, *moja*, *moje*; w przyp. zależnych oprócz form pełnych (*mojego*, *mojej*) formy ściągnięte (*mego*, *ma*, *mej*, *me*, *mem*) w wyniku kontrakcji, która dokonała się na znacznym obszarze Słowiańszczyzny; B. lp. r. ż. (*moję*) ma końc. -*ę* (← psł. **-q*) zastąpioną w II poł. XIX w. przez -*ą* na wzór żeńskiego B. odm. przyimotnikowej; D. lp. r. m. występuje w funkcji B. lp. r. m., jeśli odnosi się do rzecz. żyw. (*męczy mego miłego syna*); Msc. lp. r. m. i n. (*mem*) ma końc. -*em* do XV w.; od XV/XVI w. z przyczyn fonetycznych zaczyna się mieszanie końc. Msc. i N. -*im*, -*ym*; XX w. w wyniku reformy ortograficznej z 1936 r. wprowadza jedną końc. -*im*, -*ym* w obu przyp. i rodzajach.

Δ *por. nasz.*

JG

mojżeszow (1) [BZ] Δ *zn.* «dotyczący Mojżesza; należący do Mojżesza, któremu przypisywano autorstwo pięciu pierwszych ksiąg Starego Testamentu»: Poczynają się pirwe księgi Mojżeszowy, Genesis [BZ, 71, 1]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* derywat od imienia *Mojżesz* (← hebr. *Moszeh*),

utworzony za pomocą przym. -ov (← psł. *-ovъ).

IS

mołwić zob. **mówić**.

AP

morski (3) [BZ] Δ zn. «mający związek z morzem»: I pożegnał temu stworzeniu, a rzkąć: rośćcie a rozmnożcie się, a napełnicie sobą wody morskie [BZ, 71, 35]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *morskim* C. lm. r. ż. Δ etym. psł. **mor̥skъ(jь)* ← **moře*; ogsłow. – głuż. *mórski*, czes. *mořský*, słc. *morský*, ros. *morskój*, ukr. *mors'kýj*, błr. *marskí*, sch. *mòrskī*, bułg. *mórski*, scs. *mor̥skъ*. Δ rozwój: psł. **mor̥skъjь* → stpol. *morsky* → stpol., śrpol. *morski*.

Δ por. **morze**.

IS

morze (2) [Kśw, BZ] Δ zn. «wielki zamknięty lub oddzielony od oceanu łańcuchem wysp obszar wodny»: I nazwał Bog suchość ziemią, a zgromadzenie wod nazwał morze [BZ, 71, 14]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: (na) *morzy* Msc. lp. Δ etym. pie. **mor-jo-m* || **mar-jo-m*; psł. **morje*; ogsłow. – czes. *moře*, słc. *more*, ros. *móre*, bułg. *moré*, scs. *more*. Δ rozwój: ciekawsze derywaty: *morka* «wiatr od morza», arch. *pomorszczyna* «wiatr od morza», «słota».

Δ por. **morski**.

JG

motyka (1) [Słota] Δ zn. «narzędzie służące do spulchniania ziemi, sadzenia i kopania»: A pełną misę nadrobi,/ Jako on, cso motyką robi [Słota, 188, 31]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. **montʰ-* || **meutʰ-* (por. pol. *motać*, *miotać*); psł. **motyka* lub zap. pzn. psł. z łac. lud. **mattiūca*; ogsłow. – czes. *motyka*, ukr. *motýka*, bułg. *motika*, scs. *motyka*.

JG

mowa (2) [Słota, RP] Δ zn. «to, co się mówi, wypowiedź, sposób wypowiada-

nia się»: Nie chce dobrej mowy dbać,/ Ni je da drugiemu słuchać [Słota, 189, 68]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *mlva; ogsłow. – czes. *mluva*, ukr. *móva* «język», bułg. *mălvá* «pogłoska, wieść», scs. *mlva*. Δ *rozwój*: psł. *mlva → stpol. *mołva* → stpol., śrpol. *mova*.

Δ *por.* **mówić.**

JG

mówić, mołwić (17) [Kśw, Pfl, RP, Ppuł] Δ *zn.* «rzec, powiadać»: I <mowi krol asyr>ski do króla Ezechyjasza [Kśw I, 10, 1]. Tegdy mołwić będzie k nim w gniewie swojem [Pfl II, 17, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *mow* tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* pie. *mel- || *mol- || *ml-; psł. *mlviti – prawdopodobnie wyraz dźwkn. «wydawać różne odgłosy: brzęczeć, mruczeć (o zwierzętach), krzyzrzeć, hałasować (o ludziach)»; ogsłow. – słc. *mluvit'*, ros. *mólvit'*, słoweń. dial. *mólviti* «mówić niewyraźnie, gderać, głośno dźwięczeć, gruchać (o gołębiach)», scs. *mlviti* «huczeć, szumieć, powodować wzburzenie, burzyć się». Δ *rozwój*: psł. *mlviti → stpol. *mōłvíći → *mōłwić* || *mōvíć* → śrpol. *móvíć* → npol. *muvíć*.

Δ *por.* **mowa, przemówić.**

AP

mścić (1) [Tęcz] Δ *zn.* «wymierzać karę, brać odwet, wywierać zemstę»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego, / Żeć on mści gorąco očsa swego [Tęcz, 194, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* psł. *m̥stiti (← rzecz. *m̥stb «wzajemna zapłata», dekl. -i- tematowa r. ż.; ogsłow. – czes. *msta*, *pomsta*, słc. (*po)msta*, ros. *mest'*, bułg. *măst*, scs. *mystb*); ogsłow. – czes. *mstít*, ros. *mstit'*, ukr. *mstyty*, scs. *mystiti*. Δ *rozwój*: psł. *m̥stiti → stpol.

**mśćići* → stpol., śrpol. *mścić*; polski kontynuant deklinacyjny podstawy psł.: (*po)msta*, (*ze)msta.*

Δ por. **pomścić**.

AP

musieć (3) [Słota, RP] Δ *zn.* «mieć obowiązek coś zrobić, być zniewolonym do czegoś»: Każdy w jej szkole być musi [RP, 195, 14]. Δ *gram.* czas., pol. kon. III -'ę, -'isz. Δ *formy tekstowe*: *muszą* lm. 3. os. Δ *etym.* stpol. zap. z niem. *Muss, müssen, messen*; analogiczne zapożyczenie w głuż. *musyć*, dluż. *musyś*, czes. *musit*, słc. *musiet'*, ros. *músit'*, ukr. *músyty*, błr. *músic'*. Δ *rozwój*: notowany od XIV w.; możliwe polskie pośrednictwo zapożyczenia w innych j. słow.

AP

my (30) [B, Kśw, Pfl, RsK, Kgn, Słota, List, KŚ, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny osobowy»: A także my zdrzućmy z siebie starą skorę, toć jest stare grzechy [Kgn VI, 40, 14]. Δ *gram.* M. lm. zaim. w M. lp. *ja* (← psł. **jazb*). Δ *etym.* pie. **m-e-s*; psł. **my*; wyraz ogsłow. – czes. *my*, ros. *my*, bułg. *mi*, scs. *my*. Δ *formy tekstowe*: *nas* D., B. lm., *nam* C. lm., *nama* N. lpdw. Δ *rozwój*: psł. **my* → stpol. *my*; cechą pol. są wtórne użycia form lm. w znaczeniu lp., tzw. pluralis maiestaticus, np.: *my, król*; N. lpdw. *nama* wyszedł z użycia w j. liter. w ciągu XVII w.; spotykany w gwarach przeważnie w znaczeniu lm.; w psł. funkcję B. lm. pełniła forma **ny* (poświadczona tylko raz w Kgn), zastąpiona przez D. lm. **nasb*.

Δ por. **ja**.

JG

mysz (1) [RP] Δ *zn.* «niewielki gryzoń o smukłym ciele barwy szarej lub brązowej»: Rzucić się jak kot na myszy,/ Aż twe sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 65]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mūs-i-s*; psł. **myšb*;

ogłos. – głuż. *myš*, czes. *mys*, ros. *myšь*, bułg. *miš*, scs. *myšь*. Δ *rozwój*: psł. **myšь* → stpol. *myś* → śrpol. *myś*; nazwa praw. wywodzi się od określenia koloru szarego.

JG

myśl (1) [B] Δ *zn.* «wynik, skutek myślenia, pogląd, przekonanie»: Twego dzieła Krzciela, bożycze,/ Usłysz głosy, napełń myśli człowiekze [B, 163, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mūd-i-s*; psł. **myslb* (← **myd-tlb*); ogłos. – czes. *mysl*, ros. *mysl'ь*, bułg. *mísǎl*, scs. *myslb*. Δ *rozwój*: psł. **myslb* → stpol., śrpol. *mysl'* → stpol. *myśl*; por. słow. imiona z członem *-mysł*: *Przemysł* = *prze-* «przez» + *-mysł* «myśl», *Siemo-myśl* = *siemo-* «osoba, rodzina» + *-mysł*, *Niezamysł* = *nie-* + *za-* + *-mysł*. Δ *por.* **myślić**, **myślienie**, **namysł**, **namysłem**.

JG

myślienie (1) [Słota] Δ *zn.* «czynność, funkcja, praca umysłu, rozmyślanie, rozważanie»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie,/ Aliż gdy za stołem siedzie,/ Toż wszego myślenia zbędzie [Słota, 188, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **myslenъje* ← psł. **mysliti* + **-enъje*. Δ *rozwój*: psł. **myslenъje* → stpol. *mysl'enē* → stpol. *myślēnē* → śrpol. *myślēné* || *myślēni*.

Δ *por.* **myśl**, **myślić**.

JG

myślić (4) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «rozważać coś, rozmyślać»: W zakonie jego będzie myślić we dnie i w nocy [Pfl I, 17, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *myślili* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **mysliti* (← rzecz. **myslb*); ogłos. – czes. *myslet*, *myslit*, ros. *mýslit'*, scs. *mysliti*. Δ *rozwój*: dawne *myślić* zachowane dziś w gwarach i w formach prefiksalnych czas.: *do-*

myśleć się, namyślić się, wymyślić;
zmiana -ić → -eć pod wpływem czas.
typu *widzieć*.

Δ por. **myśl, myślenie.**

WD

N

na (93) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, KŚ, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł]
Δ zn. «w relacjach przestrzennych sygnalizuje kontakt z górną lub widoczną powierzchnią przedmiotu; tworzy też określenia czasu, sposobu, celu, skutku, przyczyny, miary i in.»: Czso nam przez tego niemocnego, na łóżku leżącego, znamiona? [Kśw II, 11, 27]. Nie mam ani będę mieć jinego./ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. A na drodze postawają [Satyra, 191, 7]. Pośpiesznychą się do kościoła na modlitwę [Kśw I, 10, 5]. Ktorymi grzechy tworca swego na gniew powabił [Kśw IV, 12, 16]. Na wschod nogi włożyli [Tęcz, 193, 10]. Δ *gram.* przyim. rządzący Msc. lub B. Δ *etym.* pie. **nō* (← **anō* || **an*) «w góre, wzwyż»; psł. **na*; ogsłów. – we wszystkich j. dokładnie tak samo (por. awest. *ana* «przez», grec. *aná* «na, w góre, przez», goc. *ana* «na, wzwyż», lit. *nuō* «od, z», łot. *nùo* «od, z», niem. *an* «na, przy»).

AK

na jmię (2) [RsK] Δ zn. «mianowicie, to jest, czyli»: Dzierży siłą mocą to, co sie działem i łożem sie dostało Świętochnie, żenie Andrzeja, na jmię dom, siedlisko i ogród [RsK, 48, 3]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający człony lub zd. synonimiczne, nawiązujące lub wyjaśniające treść wcześniejszą. Δ *etym.* genetycznie staropolskie wyr. przyim., składające się z przyimka *na* i B. lp.

rzecz. r. n. **jimię**. Δ *rozwój*: rzadko poświadczony w XVI w.

Δ *por.* **na**, **jimię**.

BT

na krotce (1) [Pfl] Δ *zn.* «niebawem, wkrótce»: Gdy rozżgą na krotce gniew jego, błogosławieni wszyscy, jiż imają w niem pwę [Pfl II, 18, 13]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **kortъkъ* w połączeniu z przyim. *na*; w psł. także przysłów. **korъtko*, pierwotnie M., B. lp. odm. prostej **kortъkъ*; ogsłow. – czes. *krátky*, ros. *короткий*, sch. *krátak*; wcześniejsza postać psł. przym. **kortъ* zachowana w pol. *-kroć*. Δ *rozwój*: w stpol. obocznie występowały przysłów. *krotce*, *na krotce*, w śrpol. przybrały postać *krótce*, *na krótce* i obok połączenia *w krótce* → *wkrótce* występowały do XVIII w.

Δ *por.* **krotki**.

BT

nad, nadе (13) [Kśw, Pfl, List, BZ, ŻMB, RP, Ppuł] Δ *zn.* «powyżej, ponad; w relacjach przestrzennych sygnalizuje usytuowanie powyżej jakiegoś przedmiotu, bez kontaktu z jego powierzchnią»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej [Pfl II, 11, 9]. Gospodzinie wszechmogący,/ Nade wszystko stworzenie większy [RP, 195, 2]. Δ *gram.* przyim. rządzący N., rzadko B. Δ *etym.* psł. **nadъ*; ogsłow. – czes., słc., głuż., dłuż., ukr., błr., słoweń., bułg., *nad*, ros. *nad*, *nádo*, serb., chorw., *nad*, *nada*.

AK

nade zob. **nad**.

AK

nadrobić (1) [Słota] Δ *zn.* «drobiąc (krusząc), narobić drobnych kawałków, podzielić na części»: A pełną misę nadrobi,/ Jako on, cso motyką robi [Słota, 188, 30]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ *etym.* od psł. **drobiti*; ogsłow. – głuż. *nadrjebić*, czes. *na-*

drobit, ukr. *nadrobyty*, sch. *nadròbiti*. Δ *rozwój*: psł. **nadrobiti* → stpol. **nadrobići* → stpol., śrpol. *nadrobić*; poświadczony od XV w.
Δ por. **robić**.

AP

nadzieja (1) [ŻMB] Δ zn. «oczekiwanie spełnienia się czegoś pożądanego; ufność, że coś się spełni → przen. ktoś, na kim można polegać, komu się bezgranicznie ufa; tu: o Jezusie»: Przemow k matce, bych się ucieszyła;/ Bo już jidziesz ode mnie, moja nadzieja miła [ŻMB], 180, 19]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **naděja*, formacja pochodna od psł. czas. **na-dě-ti*, **na-děje-ti*; ogsłow. – czes. *nadeje*, głuż. *nadžija*, ros. *nadéžda*, ukr. *nadíja*, bułg. *nadéžda*, scs. *nadežda*. Δ *rozwój*: modyfikacja pierwotnego zn. dokonała się pod wpływem chrześcijaństwa, por. wiara, nadzieja i miłość – trzy cnoty chrześcijańskie; por. też fraz. *kobieta przy nadzieję* «brzemienna, oczekująca urodzin dziecka», *pokładać w kim nadzieję* «obiecywać sobie coś po kimś».

Δ por. **dziać**.

KDK

nagabać (1) [Słota] Δ zn. «zaczepiać, nie dawać spokoju», tu we fraz. *nagabać z rzeczą* «narzucać się z rozmową, mówić natrętnie, nagabywać»: Kogo podle siebie ma,/ Tego z rzeczą nagaba [Słota, 189, 67]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* od psł. **gabati* «chwycić, zabić, łapczywie brać». Δ *rozwój*: *nagabać* notowane jeszcze w XIX w.; dzisiejsze *nagabywać* «niepokoić».
Δ por. **gabać**.

AP

naganic (1) [Słota] Δ zn. «besztać, karcić, potępiąć»: Kto koli csną matkę ma/ S niej wszystkę cześć otrzyma,/ Prze nię mu nikt nie nagani,/ Tęć ma moc

każda csna pani [Słota, 190, 95]. Δ *gram.*
czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol.
kon. III -'*ę*, -'isz. Δ *etym.* pie. **gōn-*;
płn.słow. **ganiti*.

Δ *por. ganić.*

AP

nagi (1) [RP] Δ *zn.* «goły, nieubrany»:
Polikarpus (...) Uźrzał człowieka na-
giego,/ Przyrodzenia niewieściego [RP,
196, 25]. Δ *gram.* przym., odm. złoż.
Δ *etym.* pie. **nōguo-* «nagi»; psł. **na-
gъ(jb)*; ogsłow. – głuż. *nahi*, czes. *nahý*,
słc. *nahy*, ros. *nagój*, ukr. *nahýj*, sch.
nâg, słoweń. *nág*, scs. *nagъ* (por. lit.
nuogas, łot. *nuôgs*, łac. *nûdus*, stind.
nagná-, goc. *nagaths*, stgerm. *nackot*,
niem. *nackt*, ang. *naked*, hol. *naakt*,
szwedz., norw. *naken*). Δ *rozwój*: psł.
**nagъjь* → stpol. **nagy* → stpol., śrpol.
naći; w j. pol. doszło do rozszerzenia
zakresu znaczeniowego wyrazu o zn.
metaforyczne, por. *nagie drzewa* «po-
zbawione liści», *naga prawda* «szczera
prawda».

IS

nagle (2) [Kśw] Δ *zn.* «nieoczekiwanie,
niezwłocznie»: Tegdyż nagle Bog usłu-
szał modlitwę luda śm*(iernego)* [Kśw I,
10, 6]. A jakokoli to grzeszny człowiek
uczyni, tako nagle sirce jego jemu do-
radzi, iżby grzechuostał [Kśw IV, 12, 17].
Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **nagъlě*;
ogsłow. – czes. *náhle*, głuż. *nahle*, dłuż.
na nagle, sch. *nâglo*. Δ *rozwój*: w stpol.,
śrpol. występował również przysłów.
z *nagła* utworzony jako wyr. przyim.
z D. odm. prostej przym. **naglъ*.
Δ *por. nagły.*

BT

nagły (3) [Pfl, Słota Ppuł] Δ *zn.* «zjawia-
jący się niespodziewanie, nieoczekiwa-
ny przez nikogo: prędki, szybki, gwał-
towny»: Schowaj grzechu śmiertnego/
I też skończenia nagłego [Słota, 190, 108].
Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł.
**naglъ(jb)*; ogsłow. – czes. *náhlý*, słc.

nahlý, ros. *náglyj*, ukr. *náhlij*, sch. *nágao*, bułg. *nágǎl*, słoweń. *nagel* (por. lit. gw. *nōglas*). Δ *rozwój*: psł. **naglъjь* → stpol., śrpol. *nagły*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «naga rzecz; niezgodny z prawem czyn przemocy; występek; zbrodnia». Δ *por. nagle*.

IS

nagotować (1) [Kgn] Δ *zn.* «tu: wezwać, zaprosić, przygotować (do niesienia pomocy)»: Wszegdyści Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał nagotował, coż ci jest jedne było to jimię Gebal dziano, a drugie Salomee [Kgn II, 37, 101]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*ę*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* od psł. **gotovati*, formacja pochodna od **gotovъ*; ogłosłow. – czes. *nahotovit*, ros. *nagotóvit'*, błr. *nahotóvac'*, bułg. *nagótovjam*. Δ *rozwój*: psł. **nagotovati* → stpol. **nagotovaći* → stpol., śrpol. *nagotować*. Δ *por. gotow*.

AP

najeść się (1) [Słota] Δ *zn.* «zjeść dużo, do syta»: A ma z pokojem sieść,/ A przy tem się ma najeść [Słota, 188, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -'*em*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* od psł. **jěsti*; ogłosłow. – czes. *najíst se*, ukr. *naístysja*, serb. *najesti se*.

Δ *por. jeść*.

AP

nakarmić (1) [Kgn] Δ *zn.* «dać jeść (do syta)»: A tako więc tamo Jozef swemu osłowi i wołkowi jest ci on był jasły uczynił, coż by je on był nakarmił [Kgn II, 37, 96]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* od psł. **kŕmiti* (← psł. **kŕmъ* «karma»), por. czes. *nakrmit*, ukr. *nakormyty*. Δ *rozwój*: psł. **nakrmiti* → stpol. **nakarmići* → stpol., śrpol. *nakarmić*. Δ *por. karmienie, pokarm*.

AP

naleziony zob. **naleźć**.

AP

naleźć (2) [Kśw, KŚ] Δ zn. «znać, spotkać, odszukać, natrafić»: Naleźli ją, prawdziwi, pieluszkami ogarniętego, a w jasłkach położonego [Kśw IV, 13, 30]. Paknięci tacy dalej w naszej wojnie będą należeni przez podkomorzego [KŚ, 124, 13]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ etym. od psł. *lězti; ogsłow. – czes. nalézt, ukr. nalizaty, słoweń. nalésti. Δ rozwój: psł. *nalězti → stpol. *nal'ežći → stpol. nal'eźć → śrpol. naleźć; w wyniku zmian dokonanych w pisowni w XIX w. leść → leźć; psł. *lězq → stpol. l'azq → śrpol. lezę (zanik formy z przegłosem przez analogię do lezie, leźć); formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego w j. śrpol. uległy adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ por. **wleźć**.

AP

namałwiać (1) [ŻB] Δ zn. «namawiać, przekonywać, nakłaniać»: Potem wwiezion przed sędzią, jenże jał ji namałwiać onże grozą, onże dobrą rzeczą, aby sie odwrócił od krześcijskiej wiary [ŻB II, 32, 32]. Δ gram. czas., kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz (iter. wobec *namołwić*). Δ etym. od psł. *mlviti; ogsłow. – czes. *namlouvat* «namawiać, swatać komu pannę», ukr. *namovljaty* «namawiać; oczernić», błr. *namovljac'* «namawiać». Δ rozwój: psł. *namłvati → stpol. *namałvaći → stpol. *namałwać* || *namavać* → śrpol. *namavać*.

Δ por. **mowa, mówić**.

AP

namilejszy (3) [List, RP] Δ zn. «najbardziej miły; tu: najbardziej kochany»: Panno ma namilejsza [List, 114, 2]. Δ gram. przym., st. najwyższy przym. miły. Δ formy tekstowe: *najmilszy* M. lp. r. m. Δ etym. derywat od *milejszy* ←

psł. **milejьši* || **milьši*; ogsłow. – por. czes. *nejmilejší*, ukr. *najmilšyj*. Δ *rozwój*: przedpol. **namilеjьši* || *namilьši* → stpol. **namil'ejьši* || **namil'ьši* → stpol. *namil'ejшy* || *namil'ьšy* → śrpol. *najmilšy*. Δ *por.* **milejszy, miluczki, miły**.

IS

namniejszy (1) [KŚ] Δ *zn.* «najdrobniejszy»: Niektorzy z naszych ślachciców (...) odrzuciwszy wszystką sromięźliwość z namniejszą drużynością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 5]. Δ *gram.* przym., st. najwyższy przym. *mały*. Δ *etym.* derywat od *mniejszy* ← psł. **тьньъјьši*; ogsłow. – por. czes. *nejmenší*, ros. *najmén'šij*. Δ *rozwój*: przedpol. **namтьньъјьši* → stpol. **namńeјьši* → stpol. *namńeјшy* || *namńešy* → śrpol. *najmńejszy*; w j. stpol. również w *zn.* «niewiele znaczący, mało wybitny».

Δ *por.* **mały, mniejszy**.

IS

namysł (1) [Satyra] Δ *zn.* «namyślanie się, zastanowienie się; skutki tych czynności – decyzja, postanowienie, tu N. lp. w użyciu przysłów. ’podstępem’»: Rzekomoć mu pług orać nie chce;/ Namysłem potraci kliny [Satyra, 191, 29]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* rzecz. odczas. (od *namyślić się*), występuje także w innych j. słow. – czes. *námysl*, głuž. *namysl* «urojenie», błr. *námysl* «zamysł»; morfem rdzenny *-mysł-* || *-myśl-* kontynuuje psł. **mydtlb* ← pie. **mūd^h-*. Δ *rozwój*: forma N. lp. *namysłem* uległa w j. stpol. uprzysłówkowieniu; w j. śrpol. w tej funkcji występowało wyrażenie przyimkowe z *namysłu* «naumyślnie», dziś już przest.

Δ *por.* **myśl, myślenie, myślić**.

KDK

namysłem (1) [Satyra] Δ *zn.* «podstępnie, umyślnie»: Rzekomoć mu pług

orać nie chce;/ Namysłem potraci kliny [Satyra, 191, 19]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* N. lp. rzecz. *namysł* ← *namyślić (się)*; czes. *námysl*, błr. *namysel* «zamysł»; psł. **mysłb* ← **mydslb* «myśl». Δ *rozwój:* tylko w tekstach stpol.

Δ *por.* **myśl.**

BT

napołnić (2) [B, BZ] Δ *zn.* «wypełnić, uczynić pełnym, zagospodarować; spełnić»: Napełń myśli człowiek [B, 163, 5]. Rośćcie a rozmnożcie się, a napełnicie sobą wody morskie [BZ, 71, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* od psł. **płniti* (← przym. **płnъ*) → stpol. *pełn-*; ogsłow. – czes. *naplnit*, ros. *napolnít'*, słoweń. *napolniti*. Δ *rozwój:* psł. **napłniti* → stpol. **napołnići* → stpol., śrpol. *napołnić*.

Δ *por.* **pełny.**

AP

naprzwe (1) [Kgn] Δ *zn.* «najpierw, po pierwsze»: Iż ci naprzwe wąż tę to mądrość ma [Kgn VI, 40, 6]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniałe wyr. przyim. z licz. porz. w B. lp. r. n. odm. złoż. Δ *rozwój:* w stpol. więcej przykładów adwerbizacji licz. porz., np. *czwarte* «po czwarte»; współcześnie w tej samej funkcji z innym przyim.: *po pierwsze*.

Δ *por.* **na, pirzwy.**

AK

napisać (4) [Park] Δ *zn.* «wyrazić na piśmie»: Patrzy obiecada meego/ To-bie tu napisanego [Park, 108, 14]. *Biodry* tako napiszesz swee [Park, 108, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; dk. Δ *formy tekstowe:* *napisał* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* od psł. **pisati* ← pie. **pik-* «rysować, kreślić znaki; malować»; ogsłow. – głuż. *napisać*, ros. *napisat'*, słoweń. *napísati*. Δ *rozwój:* psł. **napisati* → stpol. *napisać* → stpol., śrpol. *napisać*; od XIV w. «nakreślić coś na

papierze»; formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego w j. śrpol. uległy adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ por. **pisać**.

AP

napisany zob. **napisać**.

AP

naprzod (2) [RsK, List] Δ zn. «najpierw, przede wszystkim»: Włodek począł na Warcisława i rany mu dał naprzod, a to, co uczynił, to uczynił bronię sie ot swego żywota [RsK, 48, 16]. Służba ma naprzod ustawiczna, doskonała, przeszczepiona, panno ma namilejsza [List, 114, 1]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **naprědъ*; ogsłow. – czes. *napřed*, ros. *naperěd*, sch. *nàprijeđ*, *naprijéda*. Δ *rozwój*: w okresie śrpol. i npol. powstają nowe zn. «przed siebie, w przód, na czele, przed innymi»: *pobiec naprzód*, *naprzód marsz!*, fraz.: *posunąć*, *pchnąć coś naprzód*; «wcześnie, przed czasem, z góry»: *wypłacić pensję naprzód*, *martwić się o coś naprzód*, fraz.: *wybiegać myślą naprzód*.

Δ por. **na, przed, przod**.

BT

narodzenie (3) [Kśw, ŻMB] Δ zn.

1. «przyjście na świat, narodziny»: A przeto iże nie jimał w swem narodzeni, gdzieby swą głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 26]. 2. «narodzone dziecko, tu: Jezus»: Widzę rozkrwawione me miłe narodzenie [ŻMB, 180, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *narodzenie* M. lp. Δ *etym.* psł. **narodenъje*, regularny derywat od czas. psł. **naroditi się*, utworzony za pomocą formantu psł. **-enъje*; por. czes. *narozeni*; słc. *narodenie*, dłuż. *narożenie*. Δ *rozwój*: rzecz. odczas. zachowuje zn. czynnościowe, wtórnie ulega konkretyzacji – oznacza obiekt czynności – «narodzone dziecko», zn. to nie zachowało się w j. ogn. ogn.; o konkretyzacji można

natomast mówić w odniesieniu do nazwy święta – *Boże Narodzenie*.

Δ por. **narodzić się, porodzenie.**

KDK

narodzić się (2) [Kgn, LA] Δ zn. «urodzić się, przyjść na świat»: A gdy się mu syn narodził [LA, 173, 33]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. psł. **naroditi* sę; ogsłow. – czes. *narodit se*, ros. *narodít'sja*, sch. *nariđiti se*.

Δ por. **narodzenie, porodzić.**

AP

nasz (20) [KŚw, RsP, Kgn, ŽB, BZ, LA, KŚ] Δ zn. «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy»: 1. «o częściach ciała podmiotu»: By on raczył tog<o dla w na>sza sirca zawitać [KŚw IV, 12, 4]. 2. «o właściwościach, stanach i funkcjach przysądzanych podmiotowi»: <Dani są nam> anielici święci na nauczenie naszego nieumienia [KŚw I, 10, 12]. 3. «o osobach związanych z podmiotem pokrewieństwem i powinowactwem»: Jako Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwi wyszedł [RsP, 45, 42]. 4. «o osobach związanych z podmiotem innymi stosunkami społecznymi czy międzyludzkimi, niż pokrewieństwo»: I nas wrogow naszych widomych i niewidomych uchować [KŚw IV, 12, 5]. 5. «mój – forma pluralis maiestaticus używana przez osobę sprawującą władzę, króla, księcia»: Niektorzy z naszych ślachciców [KŚ, 124, 3]. Δ formy tekstowe: lp.: *naszego* D. r. m., *nasz* W. r. m., *nasze* M. r. n., *naszemu* C. r. n., *naszej* Msc. r. ż. Δ etym. pie. **n-ō-s-*; psł. **našь* ← rdzeń zaimkowy **nas-* (D. zaimka **my*) + suf. dzierżawczy **jь*; ogsłow. – głuż. *naš*, ros. *наш*, sch. *năš*, scs. *našь*. Δ rozwój: psł. **nasjь* → psł. **našь* → stpol. *naš*; w wyrazie zaszła palat. psł. **s* przez **j*; zanik jeru w pozycji słabej, depalat. psł. ſ → stpol. ſ → śrpol. ſ;

w formie B. lm. r. n. *nasza* pierw. końc. -a, zastępowana od okresu stpol. końc. -e na wzór B. lm. zaim. miękkojęzycznych r. m. i ż.; w D. lp. r. ż. *naszej* wtórna końc. zapożyczona z C., Msc. lp. r. ż. -ej (\leftarrow psł. *-eji).

Δ por. **mój**.

JG

naśladować (3) [Kśw, KŚ] Δ zn. «wzorować się, iść za czymś śladem»: Nie naśladujmy towarzystwa luda i króla bujnego [Kśw IV, 13, 37]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- \rightarrow stpol. kon. II -'e, -'esz; ndk. Δ formy tekstowe: *naśladował* cz. przesz. lp. 3. os. r. m.; *naśladowując* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ etym. *nasłedovati; ogsłow. – dłuż. *nasłedowaś*, ros. *nasłédovat'* «dziedziczyć, następować», sch. *následovati* (por. lit. slýsti «ślizgać się, wyślizgiwać się»). Δ rozwój: psł. *nasłedovati \rightarrow stpol. *nasładovaći \rightarrow stpol. *naśl'adovać* \rightarrow śrpol. *naśladować*; forma im. ulega w j. śrpol. adwerbizacji \rightarrow im. przysłów. wspóln.

AP

naśladowując zob. **naśladować**.

AP

nauczać (1) [Kgn] Δ zn. «uczyć, przekazywać wiedzę»: Nasz Kryst miły jest on swe święte apostoły temu to nauczał był [Kgn VI, 40, 2]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- \rightarrow pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. *naučati (iter. wobec *nauczyć*); por. ukr. *navcāty*.

Δ por. **nauczyć się, nauka**.

AP

nauczenie (1) [Kśw] Δ zn. «objaśnienie, uświadomienie, poznanie»: <Dani są nam> anjeli święci na nauczenie naszego nieumienia [Kśw I, 10, 13]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- \rightarrow pol. dekl. n. Δ etym. psł. *naučenъje, rzecz. derywowany od psł. czas. *naučiti za pomocą formantu -enъje. Δ rozwój: w j. stpol. występowało także zn. pod-

miotowe «doktryna, nauka; przedmiot uczenia».

Δ por. **nauczać się, nauczyć, nauka.**

KDK

nauczyć się (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «przy-swoić sobie pewien zasób wiedzy, wiadomości»: A już krolowie rozumiejcie, nauczcie się, czso sądzicie ziemię [Pfl II, 17, 10]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. III -'e, -'isz; dk. Δ etym. od psł. *učiti «po-wodować, że ktoś nabiera przyzwycza-jeń, umiejętności; przyuczać do cze-goś» (czas. kauz. wobec *vyknɔti «przy-zwyczajać się, wdrażać się do czegoś, uczyć się czegoś»); ogsłow. – czes. *naučit se*, ukr. *navčytysja*, sch. *nàučiti se*, scs. *naučiti się* (por. stprus. *jaukint* «przywykać», goc. *biūhts* «przywyk-ły»). Δ rozwój: psł. *naučiti się → stpol. *naučići się → stpol., śrpol. *naučyć się*. Δ por. **nauczać, nauczanie, nauka.**

WD

nauka (1) [Kśw] Δ zn. «nauczanie, pouczanie»: Ty jeść swoją nauką ot-wodziła [Kśw II, 11, 32]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *nauka, związek z psł. czas. *na + uč + iti, gdzie rdzeń *-uk- || *-uč- ← pie. *oук-; ogsłow. – słc. *nauka*, ros. *наука*, słoweń. *nauka*. Δ rozwój: zakres zna-czeniowy wyrazu bardzo szeroki; obej-muje zarówno zn. czynnościowe «na-uczanie, kształcenie się, kształcenie kogoś», jak i zn. podmiotowe: «to, co jest obiektem, rezultatem, środkiem nauczania», «ogół wiedzy», «doktry-na»; te zn. kształtowały się pod wpły-wem łac. *scientia*, *doctrina*, *disciplina*, *studium*, *informatio*, *instructio*.

Δ por. **nauczać, nauczyć się, naucze-nie.**

KDK

nawiedzić (1) [Słota] Δ zn. «tu: ob-służyć, usłużyć, podejść, zaintereso-wać się kimś»: Każdy ji sługa nawie-dzi;/ Wszystko jego dobre sprawia,/

Lepsze misy przedeń stawia [Słota, 189, 36]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'isz; dk. Δ *etym.* morfem rdzenny *-věd-; psł. *navěditi; spokrewniony z *widzieć*, *wiedzieć*. Δ *rozwój*: w rozwoju historycznym zmiany znaczeniowe «zajrzeć do kogoś» → «wystawić kogoś na próbę», «doświadczyc», «skarać» oraz «dotknąć opętaniem, opętać» (por. *jest nawiedzony*).

Δ *por.* **wiedzieć, widzieć.**

AP

nawięce (1) [Kgn] Δ *zn.* «najbardziej»: Aleć nawięce święty Bartłomiej jest on to był czynił, iżec on swe głowy (...) jest był szonował [Kgn VI, 40, 9]. Δ *gram.* przysłów., st. najwyższy od *więce*. Δ *etym.* połączenie przedrostka *na-* występującego w zabytkach wlkp. z formą st. wyższego przysłów. *więce*. Δ *rozwój*: od XVII w. pod wpływem mļp. i maz. *naj-* zwycięża forma z -*j*-.

Δ *por.* **I, II więc, więcej, większy.**

BT

nawrócić (1) [Kgn] Δ *zn.* «nakłonić do przyjęcia jakiejś religii», tu we fraz. *nawrócić kogo na wiarę* «nakłonić do przyjęcia wiary»: Na wiarę krześcijańską jest ji on był nawrócił [Kgn VI, 40, 20]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'isz; dk. Δ *etym.* morfem rdzenny psł. *vort- → *vrot-; ogsłow. – czes. *navrátit*, ros. *navorotít'*, sch. *navrátiti*. Δ *rozwój*: zach. słow. *navrōtiti → stpol. *navrōćići → stpol. *navrōcić* → śrpol. *navrócić* → npol. *nawrućić*.

Δ *por.* **wrocić.**

AP

nazwać (4) [BZ] Δ *zn.* «nadać czemu nazwę»: I nazwał Bog stworzenie niebem [BZ, 71, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. II -'*ę*, -'esz (paradygmat odmiany wielokrotnie się zmieniał, por. śrpol. *nazowiesz* ||

nazwiesz 2. os. lp.); dk. Δ *etym.* pie. **gʰy̥-*; psł. *(*na*)*zvati*; ogsłow. – czes. *nazvat*, ukr. *nazváty(sja)*, słoweń. *nazváti* (por. lit. *zavēt* «czarować, zama-wiać», stind. *hávatē* «woła, wzywa»). Δ *rozwój*: psł. **nazvati* → stpol. **nazvaći* → stpol., śrpol. *nazwać*. Δ *por.* **wezwać**.

AP

I ni (1) [KŚ] Δ *zn.* «nie; nawet nie; i nie»: Niektorzy z naszych ślachciców (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 6]. Δ *gram.* part. przecząca. Δ *etym.* pie. **nei*; psł. **ni* part. przecząca; ogsłow. – czes. *ni*, ros. *ni*, chorw., serb. *ni* (por. lit. *ne if* «ani, ni», łot. *nei, ni* «ni», stłac. *nei, ni* «nie»).

Δ *por.* **pod, nizacz.**

AK

II ni (1) [Słota] Δ *zn.* «ani; ani nie»: Nie chce dobrej mowy dbać,/ Ni je da drugiemu słuchać [Słota, 189, 69]. Δ *gram.* spójnik łączący zaprzeczone części zdania. Δ *etym.* pie. **nei*; psł. **ni*; ogsłow. – czes. *ni*, ros. *ni*, chorw., serb. *ni*; pierwotna part. przeczenia, występująca obok *nie* (← psł. **ne*), wtórnie spójnik.

AK

nics zob. **niczs.**

JG

niczs, nics (10) [Kśw, RsK, Kgn, Słota] Δ *zn.* 1. «zaim. rzeczowny, przeczący, wyłączający istnienie czegokolwiek – żadna rzecz»: <Ubogi>, bo niczs dobrego nie jimał [Kśw II, 11, 21]. 2. «zaim. rzeczowny, przeczący ograniczający wartość, znaczenie czegoś – rzecz bez znaczenia, bez wartości, nieważna, mało warta»: Mnodzy na tem nics nie dadzą,/ Siędzie, gdzie go nie posadzą [Słota, 189, 39]. 3. «zaim. przysłowny, przeczący wzmacniający charakter zaprzeczonego orzeczenia – wcale, w ogóle, zupełnie, w najmniejszym stopniu, ani trochę»: Zawierne niczs by nam nie mieścić, aleb<y> naszego zbawiciela

i jego przyszcia pożądać [Kśw IV, 12, 3]. Δ *formy tekstowe*: *nic* B. lp. Δ *etym.* psł. *ničb(-to, -so) ← prefiks *ni- + M. zaim. *čb || *čbto || *čbso; ogsłow. – głuż. *ničo*, ros. *ničtó*, sch. arch. *nīšto*, scs. *ničto*. Δ *rozwój*: psł. *ničbso → stpol. *niczso* (XIV–XV w.), *niczs*, *nics*, *nic*.

Δ *por.* **co**, **I**, **II ni**.

JG

niczyj (1) [KŚ] Δ zn. «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy – niedotyczący nikogo, do nikogo nienależący»: Ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 6]. Δ *etym.* psł. *ničbjb ← prefiks *ni- + zaim. pytajny *čbjb (← zaim. pytajny *k-ogo + suf. dzierżawczy *-bjb); prefiks negacyjny *ni- był ruchomy, w wyrażeniu przyimkowym stawał on przed przyimkiem, por. psł. *ni o komъze, *ni pri čemъze, w cytacie *ni pod czyją*; ogsłow. – czes. *niči*, ros. *ničej*, sch. *nīčijī*, csł. *ničij*. Δ *rozwój*: psł. *ničbjb, *ničbja, *ničbje → stpol. *niczyj*, *niczyja*, *niczyje*; nastąpił zanik i wokalizacja jera napiętego w -i → -y po stwardnieniu č (XVI w.).

Δ *por.* **I**, **II ni**.

JG

nie (111) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, ŁA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. «part. przecząca»: Jako prawie wiemy i świączymy, eż Dobko nie był gospodarzem [RsK, 48, 4]. Mnimaliście, chłopi, by tego nie pomszczono [Tęcz, 194, 18]. Δ *etym.* pie. *ne «nie»; psł. *ne; ogsłow. – czes. *ne*, ros. *ne*, scs. *ne*.

BT

niebieski (11) [Kśw, Kgn, BZ] Δ zn. 1. «astron., odnoszący się do nieba, firmamentu, do przestworu niebieskiego»: Bądźcie światła w stworzeniu niebieskiem [BZ, 71, 21]. 2. «dotyczący siedziby Boga, aniołów, miejsca wiecznej szczęśliwości po śmierci»: Veni

królestwa niebieskiego [Kśw II, 12, 40]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **nebesъkъ(jь)* «dotyczący nieba» ← **nebo* (z zachowanym tematycznym morfemem -es-); ogsłow. – głuż. *njebjeski*, czes. *nebeský*, słc. *nebeský*, błr. *njabéski*, ukr. *nebéskyj*, słoweń. *nebéški*, sch. *nèbeskī*, scs. *nebesъkъ*. Δ *rozwój*: psł. **nebesъkъjь* → stpol. **ńeb'essky* → stpol. *ńeb'esк'i* || *ńeb'ešsk'i* → śrpol. *ńeb'esk'i*; w rozwoju hist. doszło do specjalizacji zn. «boski, niebiański, modry, błękitny; kolor nieba».

Δ *por.* **niebo, niebiosa.**

IS

niebiosa (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «siedziba Boga, miejsce wiecznej szczęśliwości; niebo»: Jen przebywa na niebiesiech [Pfl II, 17, 4]. Δ *gram.* rzecz., genetycznie forma lm. od *niebo*, psł. dekl. -s- → pol. rzecz. plurale tantum. Δ *rozwój*: zmiany zn. związane ściśle z semantyką rzecz. *niebo*; wyraz wychodzi z użycia; w j. ognisk. zachowany m.in. we fraz. *wychwalać, wynosić kogoś pod niebiosa* i w przysł. *psie głosy nie idą pod niebiosy*.

Δ *por.* **niebo, niebieski.**

KDK

niebo (4) [BZ] Δ *zn.* «firmament, sklepienie niebieskie»: Na początce Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 2]. Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są [BZ, 71, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **nebo, nebese*; pie. **neb^h-*; ogsłow. – czes. *nebe*, ros. *nébo*, słoweń. *nebo* (por. stind. *náhwas*, awest. *nabah-*, grec. *néphos*, łac. *nubes, nebula*, niem. *Nebel*). Δ *rozwój*: kierunek zmian zn. przebiega od konkretu do abstraktu: «firmament, sklepienie niebieskie» – «raj, miejsce wiecznej szczęśliwości» – «forma egzystencji, transcendencja» – «Bóg, Opatrzność».

Δ *por.* **niebiosa, niebieski.**

KDK

nieboga (1) [ŻMB] Δ zn. «o kobiecie nieszczęśliwej, z odcieniem współczucia»: Jele ja nieboga ninie dziś zeźrzała [ŻMB, 180, 34]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *ne + boga – genetycznie substancywizowany przym. zaprzeczony r. ż.; ogsłow. – czes. nebohá, słc. neboha, ros. небога (r. m.), ukr. nebóha, słoweń. nebog. Δ rozwój: zaprzeczenie *nie* + *bog(a)*, zgodnie ze zn. strukturalnym, oznacza «osobę nieszczęśliwą, niemającą niczego», przen. «osobę zmarłą»; pozytywne nacechowanie ekspresywne dotyczyło tylko zn. «ukochana» – por. przysł. *nie ma złej drogi do swej niebogi*. Δ por. **Bog**.

KDK

nieborak (3) [RP] Δ zn. «istota (człowiek, zwierzę) godna współczucia, litości; biedaczyna»: Już odetchni, nieboraku,/ Mow ze mną, ubogi żaku [RP, 197, 85]. Δ gram. prawdopodobnie zniekształcona postać psł. *nebožak ← *nebogi; występuje także w innych j. słow. – słc. neborák, błr. neborák, słoweń. neborec, czes. nebožak, ros. неbožák. Δ rozwój: ekspresywną formację *nieborak* upowszechnił w XVI w. M. Rej, szczególnie w postaci dem. *nieboraczek*.

Δ por. **Bog, boży, nieboga**.

KDK

nieboże (1) [RP] Δ zn. «biedactwo, nieboraczek»: Przelęknął<e>ś się, nieboże [RP, 197, 84]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -t- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. *nebožę, -ęte ← przym. *nebogъjь ← *nebogoje detę «o dziecku osieroconym, pozbawionym materialnych podstaw życia»; ogsłow. – czes. nebože, ukr. nebožá, słoweń. nebòže, neborè. Δ rozwój: w j. stpol. wyraz notowany też w postaci *niebożę*.

Δ por. **Bog, boży, nieboga**.

KDK

niechać (1) [Słota] Δ zn. «odstępować od czego, poniechać»: Cso na jego miasto siedzie;/ A mu ma przez dzięki wstać,/ Lepiej by tego niechać [Słota, 189, 46]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz. Δ etym. psł. *neχati; ogsłow. – czes. nechat, ukr. necháty, słoweń. nêhati «przestać, skończyć». Δ rozwój: psł. *neχati → stpol. *ńeχaci → stpol., śrpol. ńeχać; zachowany dziś w czasownikach prefiksalnych – *poniechać, zaniechać*; forma 2. os. tr. rozk. *niechaj* (→ *niech*) od XV w. występuje w funkcji part. życzącej.

AP

nieco (1) [ŻMB] Δ zn. «niewiele, trochę»: Synku, bych cię nisko miała,/ Niecoć bych ci wspomagała [ŻMB, 180, 21]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. *něčuso złożone z psł. *čb (*čbso, *čbto) i *ně || *ne tworzącego nieokreślone zaimki i przysłów. zaimkowe; ogsłow. – stczes. něčso || něco «coś», czes. něco «coś, trochę», dłuż. daw. dial. něšto «coś», głuž. něšto «coś», strus. něčbeto «coś», ros. něčto «coś», scs. něčbeto «coś». Δ rozwój: w stpol. obocznie formy *nieczso* || *niecsso* || *nieco* z różnym stopniem uproszczenia grupy spłg.; charakterystyczna zmiana znaczenia z «coś» na «niewiele, trochę».

Δ por. I, II, III czso.

BT

niedawno (1) [List] Δ zn. «w krótkim odstępie czasu, w nieodległym czasie»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo kraśną pannę miłował [List, 115, 10]. Δ gram. przysłów. Δ etym. pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. *nědavъnъ (← *ne + *davъnъ); ogsłow. – głuž. njedavno, czes. nedávno, ros. nedávno, bułg. dial. *nedávna, scs. tylko forma *izdavъna* «od dawnia», bez zaprzeczenia: dłuż. *dawē*, strus. *davě* «wcześniej».

BT

niedostojać

niedostojen (1) [Słota] Δ *zn.* «niegodny, niewart czegoś, niezasługujący na coś»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukaję kęsa lubego,/ Niedosto<j>en nics dobrego [Słota, 189, 34]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* psł. *(ne)-*dostojynъ* ← czas. **dostojati*; ogsłow. – stczes. *dostojnýj*, czes. *důstojný*, ros. *nedostójnyj*, sch. *dóstojan*, scs. *dostoinъ*. Δ *rozwój*: psł. *(ne)*dostojynъ(jъ)* → stpol. *(ne)*dostojn(y)* → stpol., śrpol. *nedostojny*; w dobie stpol. wyraz występował również w zn. «obrzydliwy, budzący wstręt, odrazę», które zanikło w XVI w.; w j. śrpol. formy odm. prostej wyszły z użycia, postaci odm. złożonej uległy adiektywizacji.

Δ *por.* **dostać (się), stać.**

IS

niedostojen zob. **niedostojać**.

IS

niedziela (4) [RsP, Kgn] Δ *zn.* 1. «pierwszy dzień tygodnia»: Owa w pirwe niedziele tego to adwentu [Kgn II, 35, 4]. 2. «tydzień»: Jako Piotrek nie obżałował Sędziwoja przed sześcią niedziel [RsP, 45, 49]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *niedzieli* Msc. lp. Δ *etym.* psł. **nedelja*; ogsłow. – czes. *neděle*, głuż. *njedžela*, ros. *nedélja* «tydzień», sch. *nedjelja*, bułg. *nedělja*, scs. *nedělja* – z dial. Słowian, którzy przyjęli chrześcijaństwo w VI–VII w. n.e., osiedliwszy się w Grecji (prawdopodobnie przekład grec. lud. *ápraktos hēméra* «niedziela»). Δ *rozwój*: zmiany zn. formy *nedělja* – «bezczynność, niedziałanie» → «dzień beczynności świątecznej» → «okres między dniami świątecznymi» → «tydzień».

KDK

niektory (2) [Kgn, KŚ] Δ *zn.* «zaim. przyimotny, nieokreślony, rodzajowy – jakiś, pewien, któryś, jakiś, jakikolwiek,

jeden z wielu»: Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielowi bywają położeni, odzuciwszy wszystkę sromieżliwość z naminiejszą drużnością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obyktli [KŚ, 124, 3]. Δ *formy tekstowe*: *niektorą* B. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **ně-koterъ* || **kotorъ* || **kotrъ*; ogsłow. – czes. *některý*, ros. *nekotóryj*, słoweń. *nekatéri* || *nektéri* || *nékteren*, scs. *někoterъ*. Δ *rozwój*: w formie M. lm. r. m. *niektorzy* pierw. końc. -i (\rightarrow y po stwardniałym ř) ograniczona wspólnie do r. mos., gdy zaim. użyty jest jako przydawka rzecz. osobowego lub z myślą o takim rzecz.

Δ *por. który*.

JG

niemiecki (1) [RsK] Δ *zn.* «dotyczący Niemiec; właściwy Niemcom, pochodzący z Niemiec»: Jako w Jedlcy było niemieckie prawo, ale sginał przywilej [RsK, 48, 24]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **němьcьskъ(jь)*; ogsłow. – głuż. *němski*, czes. *německý*, słc. *nemecký*, ros. *neméckij*, ukr. *niméc'kyj*, sch. *nijemški*, słoweń. *némški*, bułg. *némski*. Δ *rozwój*: psł. **němьcьskъjь* → stpol. **němečsky* → stpol., śrpol. *německi*.

IS

niemiłościwy (6) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «bezbożny, grzeszny; zły»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *niemiłościwy* M. lp. r. m.; *niemiłościwi* M. lm. r. m. Δ *etym.* wyraz o genezie psł., utworzony od przym. **milos-tivъ(jь)*; ogsłow. – czes. *niemilostivý*, ros. *nemílostivyj*, sch. *němilostiv*. Δ *rozwój*: psł. **nemilostivъjь* → stpol., śrpol. *němiłośćcivy*; w j. stpol. również w zn. «bezlitosny, okrutny, srogi».

Δ *por. miłościwy*.

IS

niemoc (1) [Kśw] Δ zn. «choroba»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 24]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *nemoktъ (← psł. rzecz. *moktъ ← mokti ← mogti) ← pie. *ne + mogh-t-i-s; ogsłow. – czes. nemoc, dłuż. némoc, ros. némoč, sch. němōć, bułg. nemošť, scs. nemošť (por. niem. *Macht* «moc», grec. *mēchos* «sposób, pomoc»).

Δ por. I moc.

KDK

niemocny (3) [Kśw, ŻB] Δ zn. «słaby, wątły; chory, niedomagający»: Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli [ŻB I, 31, 15]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. psł. *nemogtyń(jь) (→ nemoktyń(jь)) ← *nemogtъ; ogsłow. – głuż. njemocny, czes. nemocný, słc. nemocný, ros. némoščnyj, ukr. nemocennyj, nemošnyj, sch. němočan, nemošten «chory», scs. nemoštyń(jь). Δ rozwój: zach. słow. *nemocnyj → stpol. *némoc'ny → śrpol. némocny.

Δ por. mocny, mocniejszy.

IS

nieprzyjacielski (3) [Kśw, KŚ] Δ zn. «ten, kto komuś zagraża; wróg»: Występując z miasta Korrozaim, nieprzyjaciele, to są dyjabli, wrody człowieka grzesznego [Kśw II, 12, 6]. Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni [KŚ, 124, 4]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: z nieprzyjacielskimi N. lm. Δ etym. psł. *neprijatelъ (rzecz. utworzony formantem zaprzeczonym *ne od rzecz. *prijatelъ); ogsłow. – czes. neprítel, słc. nepriateli, głuż. njepřečel, ros. neprijátel', ukr. nepryjátel', sch. neprijateľ, bułg. neprijateli'.

Δ por. przyjacielski.

KDK

nierowień (1) [Tęcz] Δ *zn.* «człowiek nierówny stanem, urodzeniem, niższy pod względem społecznym»: Boże się go pożałuj, człowieka dobrego,/ Iżo tako marnie zszedł od nierownia swojego! [Tęcz, 193, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **neorvъnъjь* ← **ne* + **orvъnъ* + **jь* (derywat od zaprzeczonego przym., utworzony formantem *-jь*, lub odrzecz. derywat prefiksalny, utworzony formantem *ne-*). Δ *rozwój*: wyraz poświadczony tylko w tym jednym kontekście, bogatą dokumentację ma natomiast forma *rowień*.

KDK

nierychło (1) [Satyra] Δ *zn.* «nieprzedko»: Szedw do chrosta, za krzem leży,/ Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 22]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie part. *nie* i stpol. przysłów. *rychło*; można też interpretować jako M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. *nierychł*.

Δ *por.* **wrychle**.

BT

nieść (1) [ŻB] Δ *zn.* «iść z czymś, idąc, dźwigać coś»: A zatem użrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-e*, *-'esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **nek'-* «dosiągnąć, schwytać, nieść»; psł. **nesti*; ogsłów. – czes. *nést*, ros. *nésti*, słoweń. *nésti*, scs. *nesti* (por. lit. *néšti* «nieść», stind. *násati* «dosięga»). Δ *rozwój*: psł. **nesti* → stpol. **ńeści* → stpol., śrpol. *ńeść*.

Δ *por.* **nosić, podnieść, przynieść**.

WD

nieumienie (1) [Kśw] Δ *zn.* «niewiedza»: A piąte <dani są nam> anjeli święci na nauczenie naszego nieumiecia [Kśw I, 10, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **neumenjye* (derywat od rzecz. **umenjye*, utworzony za pomocą formantu **ne-*). Δ *rozwój*: wyraz rzadko

rejestrowany, wyszedł z użycia podobnie jak stpol. *nieumstwo*.

Δ por. **umieć**.

KDK

nieustawiczstwo (1) [KŚW] Δ zn. «niestałość, chwiejność»: Galaa wyprawia się: miasto płwiących, to je nieustawiczstwo ludzi grzesznych [KŚW I, 10, 20]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. wyraz o genezie psł., morfem rdzenny psł. *-sta-, zob. stać ← stojać (por. łot. *stāws* «stromy», *staws* «stan, postać», lit. *stowēti* «stać»). Δ rozwój: wyraz wyszedł z użycia już w j. stpol., zastąpiony przez *niestałość*, *niestateczność*.

Δ por. **stać**.

KDK

nieużyteczny (1) [BZ] Δ zn. «pusty, bezpłodny»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna [BZ, 71, 2-3]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. derywat od psł. **užitъkъ* «użycie, używanie» (por. czes. *užitek* «użytek, zysk», sch. *užítak* «użycie, użytkowanie, uciecha») ← **užiti* «użyć, zastosować»; wyraz zach. słów. – por. czes. (*ne*)*užitečný*, słc. *neužitočný*. Δ rozwój: już w j. stpol. podstawowym zn. wyrazu było «niepożyteczny, nieprzydatny»; przym. *nieużyteczny* w zn. «bezpłodny, pusty» zaczął wychodzić z użycia w j. śrpol.

Δ por. **żyć, użytek**.

IS

niewiasta (3) [ŻB] Δ zn. «kobieta – zwłaszcza zamężna»: Osobnie jedna niewiasta syna swego k niemu przyniósła [ŻB, 31, 19]. I puścił ji cała i zdrowa onej niewieście [ŻB, 31, 19]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **nevěsta* ← **nevěsta* ← **ne-voj̄d-t-ā* «jeszcze nieznaną» (psł. przym. **věstъ* «znany»); ogsłów. – dłuż. *néwesta* «narzeczona», «synowa», ukr. *nevista* «żona», ros. *nevěsta* «narzeczona», «synowa», słoweń. *nevestá* «narzeczona», «brato-

wa», «synowa», bułg. *nevěsta* «narzeczona», «niedawno zamężna», scs. *nevěsta* «narzeczona», «młoda małżonka». Δ *rozwój*: rozszerzenie zn. «synowa» → «kobieta» zaszło wówczas, gdy rzecz. żona «kobieta» wyspecjalizował się w zn. «małżonka»; teksty religijne, zwłaszcza *Pozdrowienie aniel skie* (... i błogosławionaś Ty między niewiastami...), wpłynęły na zachowanie tego wyrazu w j. pol. do dziś.

Δ por. **niewieści, wiedzieć.**

KDK

niewierny (2) [ŻMB, Tęcz] Δ zn. «przewrotny, niedotrzymujący wiary; oszu kańczy, podły»: A ten Waltko radzsa, ten niewierny zdradzsa [Tęcz, 194, 20]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *niewiernego* B. lp. r. m. Δ *etym.* psł. *nevěrъnъ(jь) «nieprawdziwy, nierzeczywisty» ← *věrъnъ(jь); ogsłow. – czes. *nevěrný*, ros. *nevérnyj*, sch. *nevjěrnī*, scs. *věrъnъ*. Δ *rozwój*: psł. *nevěrъnъjь → stpol. *néver'ny → śrpol. *néverny*; w j. stpol. także w odm. prostej *niewierzen*.

Δ por. **wierny.**

IS

niewieści (2) [Kgn, RP] Δ zn. «kobiecy»: A wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 100]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. psł. *nevěsta, utworzony za pomocą przym. *-vјь; wyraz obecny w innych j. słow. – por. czes. *nevěstí*, sch. *nèvjestin*. Δ *rozwój*: przedpol. *nevěstъjь → stpol. *névéści*. Δ por. **niewiasta.**

IS

nigdy (2) [RsK] Δ zn. «w żadnym czasie, ani razu»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. *nikъdy || *nikъda utworzony od psł. przysłów. *kъdy

|| **kъda* z negacją **ni-*; ogsłow. – czes. *nikdy*, dłuż. *nikda*, strus. *nikъdy*, sch. *nigda*, scs. *nikъda*; w stpol. także formy *nidy*, *nigda*.

Δ por. **kiedy, gdy.**

BT

nijeden (3) [Kśw, RsP, Kgn] Δ zn. «zaim. liczebny, przeczący – żaden, ani jeden»: Jako u Tom*<i>*sława nie posłał nijeden list, potem jako mu ji Przybysław posłał [RsP, 45, 47]. Δ *formy tekstowe*: *nijedne* D. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **ni(j)edъnъ* ← prefiks **ni-* + licz. **(j)edъnъ*; ogsłow. – czes. przest. *nijeden*, ros. *ni odín*, bułg. *nijèdan* «nikt». Δ *rozwój*: w formie *nijedne* pierw. końc. D. lp. r. ż. -ē (← psł. *-ejě || *-ojě), niewyrównana jeszcze do końc. D., Msc. lp. r. ż. -ej; zastąpiony zaim. żaden. Δ por. **II jeden, ni, żaden.**

JG

nikt (4) [Kśw, Słota, RP] Δ zn. «zaim. rzeczowny przeczący – żadna osoba»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie [Słota, 188, 14]. Δ *formy tekstowe*: *nikomemu* C. Δ *etym.* psł. **nikъto* ← prefiks **ni-* + M. zaim. **kъto*; ogsłow. – czes. *nikdo*, ros. *niktó*, stschr. *nikto*, sch. *nìtko*, scs. *nikъto*. Δ *rozwój*: psł. **nikъto* → stpol. *nikto* || *nikt*.

Δ por. **kto, ni.**

JG

ninie zob. **nynie.**

BT

nisko (1) [ŻMB] Δ zn. «niewysoko, w dole»: Synku, bych cię nisko miała,/ Niecoś bych ci wspomagała [ŻMB, 180, 20]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M. B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **nizъkъ* ← psł. przym. **nizъ*; ogsłow. – czes. *nízký*, ros. *nízkyj*, sch. *nízak*; w psł. także przysłów. **nizъ* «nisko, w dole, w dół»; scs. *nizъ*, *nizu* «w dole, w dół»; ten sam rdzeń w *nizina*. Δ *rozwój*: psł. **nizъko* → stp. *nizko* → *nisko*.

Δ por. **niżej.**

BT

niwa (3) [RsK, Słota] Δ *zn.* «pole uprawne, rola, pole świeżo wykarczowane; nowina»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien [RsK, 48, 19]. Csole się na niwie zwięże,/ To wszystko na stole lęże [Słota, 188, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **niva*; ogsłow. – czes. *niva*, słc. *niva*, ros. *niva*, ukr. *nijva*, słoweń. *njiva*, bułg. *niva* (por. grec. *neiós* «pole», łac. *novale* «pole po raz pierwszy zaorane»). Δ *rozwój*: etymologicznie *niva* to «nisko położone pole, nizina» albo «nowe pole»; ogólny kierunek zmian zn. prowadzi od zn. konkretnego «pole, gleba» do zn. metaforecznego, abstrakcyjnego «dziedzina».

KDK

nizacz (2) [Tęcz, RP] Δ *zn.* «za nic»: Świątości nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ *gram.* zaprzeczone wyrażenie przyimkowe *zacz* (← psł. **za čь* «za co»). Δ *etym.* psł. **nizačь* ← prefiks **ni-* + przyimek **za* + pierw. B. zaim. pytajnego **čb.* Δ *rozwój*: ogsłow. prefiks *ni-* tworzył od zaim. pytajnych zaim. ogólnoprzeczące, np. *nikt* (← psł. **ni kъto*), *nic* (← psł. **ni čьso*), *niczyj* (← psł. **ničьjь*), *nigdzie* (← psł. **nikъde*), lub, jak tutaj, poprzedzał całe wyrażenia przyimkowe, por. też *nikczemny* (← psł. **ni-k-čemu*), postać znana do XVI w., zastąpiona wyrażeniem przyimkowym z zaim. ogólnoprzeczącym *nic: za nic*.

Δ *por.* I **czso**, **niczs**.

JG

niż (1) [Słota] Δ *zn.* «nim, zanim»: U wody sie poczyna cześć;/ Drzewiej niż gdy sięąd jeść [Słota, 189, 57]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. czasowe. Δ *etym.* wtórny spójnik, z pochodzenia skrócona part. *niže*, zrost dwóch partykuł: *ni* (← psł. **ni* «nie, i nie») oraz wzmacniającej part. enklitycznej *że* (←

psł. *že), jako całość o zn. «a nie»; psł. *ni že spójnik rozłączny «ani; ani nie», porównawczy «jak»; też w innych j. słow. – dłuż. daw. i dial. niż part. porównawcza, ros. nižé spójnik «nawet nie», scs. ni že «ani».

Δ por. I, II **ni, -że**.

AK

niżej (1) [Słota] Δ zn. «na mniejszej wysokości»: Chce się sam posadzić wyżej,/ Potem siędzie wielmi niżej [Słota, 189, 42]. Δ gram. przysłów., st. wyższy od *nisko*. Δ etym. psł. przysłów. *nizb «nisko, w dole, w dół» → st. wyższy *niže; jednak brak takich form w j. słow.; w j. pol. utworzony od przysłów. *nisko*; wygłosowe -j analogiczne do form *wczoraj*, *lepiej*, *gorzej* z formy komparatywnej przym. r. m.
Δ por. **nisko**.

BT

noc [Pfl, ŻB, BZ, Ppuł] Δ zn. «część doby od zachodu do wschodu słońca»: Ale w zakonie bożem wola jego i w zakonie jego będzie myślic we dnie i w nocy [Ppuł, 52, 2]. I nazwał jest światłość dniem, a čmy nocą [BZ, 71, 6]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *nocy* C. lp., *noc* B. lp. Δ etym. pie. *nokt-i-s; psł. *noktb; ogsłow. – czes. *noc*, ros. *ночь*, sch. *nôć*, scs. *noštъ* (por. ind. *nakti*, lit. *naktis*, grec. *nyks*, *nyktos*, łac. *nox*, *noctis*, goc. *nahts*, niem. *Nacht*, ang. *night*, fr. *nuit*). Δ rozwój: w j. pol. i innych j. słow. oraz pozostałych j. ie. zachowało się pierwotne zn. «część doby»; obok zn. podstawowego ustabilizowały się w j. pol. zn. przen.: «brak światła», «ciemność», «zaślepienie», «zapomnienie».

KDK

noga (2) [Kśw, Tęcz] Δ zn. «kończyna dolna»: Postawi prawą nogę na morzy [Kśw I, 10, 15]. Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschód nogi włożyli,/ z tego mu

gańbę czynili [Tęcz, 193, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **noga*; ogsłow. – czes. *noha*, słc. *noha*, ros. *nogá*, ukr. *nohá*, sch. *nòga*, bułg. dial. *nogá* (por. lit. *naga* «kopyto», łot. *nagas* «kończy-ny», stind. *nakhám* «paznokieć», grec. *ónyhs* (*ónychos*), łac. *unguis* «pazur», stprus. *nage* «stopa», niem. *Nagel* «paznokieć»). Δ *rozwój*: pierwotnie *noga* miała zn. «zakończenie kończy-ny», czyli «kopyto» u zwierząt i «pa-zur» u ptaków; w j. psł. ten wyraz miał metaforeyczne nacechowanie ekspre-sywne, zgrubiałe (por. *łapa* w zn. «ręka»), następnie to nacechowanie uległo neutralizacji i wyraz *noga* wy-parł pierwotne określenie → **piech* (por. pol. *piechota*, *piechur*, *pieszy*, łac. *pes*, *pedis*, gr. *poús*, *podos*, ind. *pad*, niem. *Fuss* – wszystkie zachowują dawne zn. «noga»); psł. procesy pala-talizacyjne i pol. procesy fonetyczne spowodowały oboczności: *nog-* || *noż-* || *nóg-* || *nodz-* || *nóż-* || *nóź-*; w j. pol. wyraz *noga* poświadczony od XIV w. w zn. podst. «kończyna dolna człowie-ka lub zwierzęcia» oraz w zn. przen. «część sprzętu, na której się wspiera».

KDK

nos (1) [RP] Δ *zn.* «narząd powonienia, najbardziej wystająca część twarzy między oczami i czołem a ustami»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica;/ Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 31]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **nos-o-s*; psł. **nosъ*; ogsłow. – dłuż. *nos*, czes. *nos*, ros. *нос*, ukr. *ніс*, sch. *nòs*, bułg. *нос* (por. lit. *nosīs*, łac. *nasus*, ang. *nose*, niem. *Nase*). Δ *rozwój*: *nos* – podobnie jak nazwy innych części ciała, np. *ręka*, *noga*, *głowa* – ma oprócz podst. zn. anatomicznego liczne zn. przen., por. np. stpol. nazwy roślin *bociani nos*

«bodziszek», także zn. «spalona część knota u świecy» lub zn. «ostro zakończona część przedmiotu, spiczasty koniec czego», np. *nos buta*, *statku*, *łodzi*, *czółna*, *dzbanka*; forma występująca w przysł., np. *nie nos dla tabakery, lecz tabakiera dla nosa*; *Nie wtrącaj nosa do cudzego prosa*.

KDK

nosić (6) [B, BZ, ŻMB, RP] Δ zn.

1. «wykonywać, czynić»: Pan Bog tę rzecz tako nosił [RP, 196, 51]. 2. «chodzić z czymś, dźwigać coś», tu we fraz.

w sercu nosić «pamiętać»: A wszakom cię, Synku miły, w swem sercu nosiła [ŻMB, 180, 16]. Δ gram. czas., psł. kon. IV

-jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk.

nosząc 3. «tu o drzewie rodzącym, wydającym owoce»: A drzewo nosząc owoce a mając każdy siemię płodząc podług przyrodzenia swego [BZ, 71, 18]. Δ gram. im. cz. ter. czynny, odm. prosta.

Δ etym. psł. **nositi* (iter. do **nesti*); ogsłow. – czes. *nosit*, ros. *носит*', słoweń. *nosíti*, scs. *nositi*. Δ rozwój: psł. **nositi* → stpol. **nośići* → stpol., śrpol. *nośić*; forma im. (dawny B. lp. r. m.) w j. śrpol. ulega adwerbizacji → im. przysłów. wspóln.

Δ por. **nieść**.

WD

nosząc zob. **nosić**.

WD

nowina (2) [Kgn] Δ zn. «nowa wieść, wiadomość»: Iże jakoś dzisia dobre wieści i dobre nowiny sąć były ony tym to wiern<y>m krześcijanom przyniesione [Kgn II, 35, 2]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. przym. **novъ* + *-ina; ogsłow. – czes. *novina*, ros. *новинá*, serb. *novina*. Δ rozwój: ewolucja zn. przebiegała w kierunku od abstraktu «coś nowego» do konkretu: 1. «nowa wieść, wiadomość», 2. «pole nowo zaorane, rola uprawiana po raz pierwszy».

KDK

nynie, ninie (2) [Pfl, ŻMB] Δ *zn.* «teraz, obecnie»: Jako była s początka i nynie, i wżda [Pfl I, 17, 9]. By nam nad dzieatkami nie były takie to pozory,/ Jele ja nieboga ninie dziś zeźrzała [ŻMB, 180, 34]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **nyně* «teraz»; ogsłow. – stczes. *nynie*, czes. *nyní*, strus. *nyně*, scs. *nyně*. Δ *rozwój*: stpol. obocznie *nynie* || *ninie*, śrpol. *ninie* do poł. XIX w.; wspóln. archaizm, utrwalony w tłum. psalmów; od tego stpol. przym. *niniejszy*, a także współl. przysłów. – part. *niniejszym*.

BT

O

o (21) [Kśw, RsK, Kgn, List, LA, Tęcz, RP] Δ *zn.* «stosowany przy określeniach tematu, miejsca, czasu, przyczyny, celu, sposobu, odległości w przestrzeni i w czasie»: A o ty wszyńki rzeczy proszę twej miłości [List, 115, 12]. A o chłopi pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 7]. Iż o sobie nijedne piecze nie jimają [Kśw II, 11, 16]. Przykład o tem chcę powiedzieć [RP, 195, 17]. Δ *gram.* przyim. rządzący B. lub Msc. Δ *etym.* dwa przyimki pie. **ob^{hi}* «koło, około» oraz **opi* || **epi* kontynuowane w psł. jako **o*, **ob_b*, przy czym pierwsza postać powstała prawdopodobnie po zaniku -b przed spółgłoskami (uproszczenie grupy spłg.); ogsłow.; w j. pol. niemal wyłącznie w powyższej postaci – tylko w stpol. wyjątkowo jako *ob*, np. *ob-dal* «w dali, z dala», *ob-dłuż* «na długość», w j. czes. – podobnie, choć utarte wyrażenia przetrwały do dziś, np. *ob čas*, *ob den*, *ob dùm*, w j. ros. natomiast nadal jako *o*, *ób*, *óbo*, np. *o sténu*, *ób etom*, *óbo mne*.

AK

o! (1) [ŻMB] Δ zn. «wykrzyknienie wyrażające żywego odruch uczucia»: O, anjele Gabryjele,/ Gdzie jest ono twe wesele,/ Cożeś mi go obiecował tako barzo wiele [ŻMB, 180, 26]. Δ *gram.* wykrz. Δ *etym.* pierwotny wykrz. psł. **o!*; ogsłów. – czes. *ó!*, ros. *о!*, sch. *о!*; występuje także w innych językach ie.

BT

obeknąć zob. **obyknąć.**

ZG

obiązać się (1) [KŚW] Δ zn. «przywiązać się do czegoś, przywyknąć do czegoś, polubić coś»: Jenże nie pamiętaję dobra wiekujego, obiązał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego [KŚW II, 11, 29]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol. kon. II -'*e*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* pie. **ang^h-*; psł. **obvezati* (← **vęzati*); wyraz ogsłów. – czes. *obvázat*, ukr. *ob'jazaty*, ros. *objazát'sia* «zobowiązać się», sch. *obvézati se* «zobowiązać się». Δ *rozwój*: psł. **obvezati* *sę* → stpol. **obvézaći* *šę* → stpol. *obiązać* *šę* w wyniku uproszczenia grupy spółgłoskowej -*bv-*.

Δ por. **wiązać.**

ZG

obiecado (2) [Park] Δ zn. «abecadło»: Kto chce pisać doskonale./ Język polski i też prawie,/ Umiej obiecado moje,/ Ktorem tak napisał tobie [Park, 108, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *obiecada* D. lp. Δ *etym.* wyraz został utworzony w j. stpol. w wyniku adaptacji łac. *abecedarium*. Δ *rozwój*: *ob'ecado* → *ob'ecadło* → *ab'ecadło* → *abecadło*; są to różne etapy polonizacji wyrazu: łac. *a-* odpowiadało początkowo pol. *o-*; łac. *be-* – pol. *b'e-*, natomiast zakończenie *-do* upodobiło się do rodzimego przyrostka *-dło* (por. *radło*, *bydło*, *wahadło*); npol. postać *abecadło* nawiązuje bezpośrednio do wymowy rodzimych nazw początkowych liter alfabetu: *a*, *b*, *c*.

KDK

obiecować (1) [ŻMB] Δ *zn.* «przysięgać, obiecywać»: Gdzie jest ono twe wesele,/ Cożeś mi go obiecował tako barzo wiele [ŻMB, 180, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e*, *-'esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **ueit-* «mówić», psł. **obvětjati* «przysiękać, przyobiecywać»; ogsłow. – czes. *obětovat* «ofiarywać, składać w ofierze, poświęcać», ukr. *obicjaty*, dial. *obícjuyaty*, ros. *obieščát'sia*, sch. *obećávati*, bułg. *obeštávam*, scs. *věstati*, *věstajō* «mówić, oznajmiać» (por. stprus. *watiāt* «mówić», lit. dial. *vaiténti* «sądzić, ustalać», awest. *vaēth-* «sądownie ustalać»). Δ *rozwój*: psł. **obvětjati* → stpol. **ob'(v)ecaći* || z suf. *-ova-* **ob'(v)eco-vaći* → stpol., śrpol. *obecać* || *obecovać*.

Δ *por.* **obietnica**.

ZG

obietnica (1) [Kśw] Δ *zn.* «przysięczenie; ofiara»: A gdaż, prawi, anjeł zmo-wił ta wszytka słowa, ⟨z⟩apłakachą, prawi, wszem sircem i obietnicę Bogu wzdachą [Kśw I, 10, 25]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *obvětynica* ← przym. **obvětynъ* ← rzecz. **obvětъ* ← czas. **obvětiti*; ogsłow., por. stczes. *obět*, czes. *obět'* «ofiara, ofiarowanie», ros. *obét* «śluby, ślubowanie, przysięczenie», scs. *obětъ* «obietnica, przysięczenie, ślubowanie»; por. stpol. *obiat*, *obiata* «ofiara składana Bogu». Δ *rozwój*: zmiana stpol. **obvětynica* → *ob'etnica* wiąże się z uproszczeniem grupy spłg. po zaniku jerów; stpol. *obietnica* jako termin rel. to kalka łac. *votum* i łac. *sacrificium*; w związku z tym jej prymarne rel. zn. to «ślub uczyniony Bogu» oraz «to, co przysięziono Bogu; ofiara»; w dalszym rozwoju nastąpiło rozszerzenie zn. «każde przysięczenie».

Δ *por.* **obiecować**.

KDK

oblec (1) [LA] Δ zn. «okryć kogoś czymś, ubrać, przyodziać»: Ach, królu wieliki nasz (...),/ Przydaj rozumu k mej rzeczy,/ Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ etym. pie. *uelk-; psł. *obvelkti, *obvelkō «pokryć, powlec, odziać»; ogsłow. – dłuż. woblec, woblekaś, czes. obléci || obléct, ukr. obvolokty, ros. obvolóč' «pokryć, powlec», oblačit' || obléč' «oblec», sch. obláčiti || oblāči, oblaka «ubranie», scs. obléšti, oblékō. Δ rozwój: psł. *obvelkti → stpol. *obvlec'i → stpol. obłec → śrpol. oblec; w stpol. zn. przen. w zwrocie *bostwem oblec(z)y* «okryj, otocz łaską boską». Δ por. **wlec**.

ZG

obleniać się (3) [Kśw] Δ zn. «być leniwym, opieszałym, ociągać się»: Siedzący są, jiż się k dobremu obleniąją [Kśw II, 11, 11]. K dobremu wstać się obleniąją [Kśw II, 11, 17]. Δ gram. czas., stpol. kon. II -'ę, -'esz (*obleniaję, *obleniajesz się) || IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. *lēniti się «być leniwym» od przym. *lēnъ «leniwy»; ogsłow. – czes. lenit, ukr. linuvátysia, ros. lenít'sia, sch. l(ij)eniti se, scs. lēniti się (por. lit. lēnas «powolny, spokojny», łac. lēnis «powolny, słaby»). Δ rozwój: stpol. derywat prefiksально-sufiksally ob-leniać się od lenić się; por. śrpol. obleniały «zleniwały».

Δ por. **leniw**.

ZG

oblicze (5) [Pfl, BZ, Ppuł] Δ zn. 1. «twarz, tu: obraz»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu [BZ, 72, 45]. 2. «powierzchnia»: Nie tak niemiłościwi, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl II, 17, 5]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. *obličъje; ogsłow. – czes. oblíčie, ros. obliče,

sch. *obličje*, słoweń. *obličje*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz o dużej frekwencji zarówno w zn. podst. «twarz, lico», jak i w zn. przen.; współcześnie wyraz książk. lub przest.

Δ *por.* **lice**.

KDK

obłudnie (1) [Satyra] Δ *zn.* «pozornie, leniwie»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstokroć odpoczywają,/ A robią silno obłudnie:/ Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* przysłów. utworzony na gruncie j. stpol. od przym. *obłudny*.

Δ *por.* **obłudny**.

BT

obłudny (1) [Słota] Δ *zn.* «fałszywy, nie szczery, kłamliwy»: A będzie mieć rękę brudną,/ Ana też ma k niemu rzecz obłudną [Słota, 188, 29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *obłuda*; zach. słow. – por. czes. *obludný*, słc. *obludný*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował także w zn. «pozorny, złudny, urojony», które zanikło w j. śrpol.

Δ *por.* **obłudnie**.

IS

oblupić (2) [Kgn] Δ *zn.* «obedrzyć ze skóry»: A świętego Bartołomieja kazał jest był na prągę zawiesić a miotłami ji bić i z jego ji skóry żywo oblupić [Kgn VI, 41, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ *etym.* pie. **leup-*, psł. **oblupiti*; ogsłow. – czes. *loupit*, słc. *oblúpat'*, ukr. *облупити*, ros. *облупить*, sch. *òlúpiti*, mac. *olupa* «oblupać» (por. lit. *laupýti* «łupać, obdzierać ze skóry, grabić», łot. *lāupīt* «usuwać łupinę, skórkę», stind. *lumpáti* «łamie, uszkadza»). Δ *rozwój*: stpol. zn. realne zwrotu *oblupić (kogoś) ze skóry*, także *oblupić z odzienia, aż do skóry* stało się podstawą zn. przen. «wyzyskać kogoś pod względem materialnym».

ZG

obraz (3) [RP] Δ *zn.* «wygląd, wizerunek; kształt»: Uźrzał człowieka nagie-

go,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obrazu wielmi skaradego [RP, 196, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *obraz* B. lp., *obrazem* N. lp. Δ *etym.* psł. **obrazъ* ← czas. **obraziti* «wyrzeźbić»; morfem rdzenny *-*raz-* ← pie. *-*rōz-* || -*rēz-*; ogsłow. – czes. *obraz* «malowidło, wizerunek, odbicie, przedstawienie czegoś, ideał», ros. *óraz* «postać, wizerunek; wyobrażenie, artystyczne przedstawienie; ikona», scs. *obrazъ* «kształt, wygląd, podobizna, podobieństwo; sposób, znak, znamień; posąg, statua; zjawa; charakter». Δ *rozwój*: etymologiczne zn. wyrazu *obraz* to «to, co jest wyrzezane, rzeźba, posąg, figura»; główny kierunek zmian zn. prowadzi od konkretu do abstraktu, por. «wizerunek, wyobrażenie czego na płótnie, papierze, desce», następnie «widok, wygląd, forma czego; wizja», «całokształt spraw», np. *obraz wypadków, obraz życia*.

Δ *por.* **rzazać**.

KDK

obrocić się (1) [Kgn] Δ *zn.* «zamienić, odmienić coś na coś»: Bog jego (...) jest on z wysokości na ziemię spadł był a w proch się jest on był obrocił [Kgn VI, 41, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę, -'isz*; dk. Δ *etym.* psł. **obvortiti (sę)*; ogsłow. – czes. *obrátit se*, ukr. *obernútysia*, ros. *oborotít'sia*, sch. *obrátiti se*, scs. *obratiti się*, *obrašťo się* (por. lit. *vartyti* «wrócić», stind. *wartajati* «obracaj», goc. *frawardjan* «obrócić wniwecznie»). Δ *rozwój*: psł. **obvortiti się* → stpol. **obvrōći się* → stpol. *obrōći się* → śrp. *obróćić se*.

Δ *por.* **wrocić**.

ZG

obrona (2) [KŚ] Δ *zn.* «bronienie, strzeżenie, zabezpieczanie»: Aby rycerz każdy albo prosty panosza (...) umiał

mieście wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [KŚ, 124, 14]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *obrony* D. lp. Δ *etym.* rzecz. odczas. od psł. **otъ-borniti* (pol. *obronić*) → psł. **otъborna*: ogsłow. – czes. *obrana*, ros. *oboróna*, sch. *obrana*. Δ *rozwój*: pierwotne zn. czynnościowe «bronienie» zachowane do dziś, wyszło z użycia zn. podmiotowe «to, co służy obronie: budowla obronna, twierdza, mur, wał»; ukształtowały się zn. przen. niemilitarne: «odpieranie zarzutów», «adwokat (adwokaci) w procesie sądowym; «obrońca», «formacja w drużynie piłkarskiej».

Δ *por. bronić się.*

KDK

obyczaj (1) [Kgn] Δ *zn.* «zwyczaj, po-wszechnie przyjęty sposób postępowania»: Jozef podług obyczaja niewiesciego (...) jest ci on był dwie babce wezwali [Kgn II, 37, 100]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **obъvyčejь* ← czas. psł. **obъvyknoti*; ogsłow. – czes. *obyčej*, ros. *обычай*, scs. *obyčai*. Δ *rozwój*: stpol. **obvyčaj* → *obyčaj* – uproszczenie grupy spłg. *bv* → *b* po zaniku jerów; wyszły z użycia zn.: 1. «cecha charakterystyczna, własność, właściwość», 2. «sprawowanie się, ocena ze sprawowania w szkole».

Δ *por. obyknąć.*

KDK

obyknąć, obeknąć (2) [KŚ] Δ *zn.* «przyzwyczaić się, przywyknąć, mieć zwyczaj»: Niektorzy z naszych ślachciców (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → stpol. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **euk-*; psł. **vyknoti* «zaczywać się przyzwyczajać, uczyć się czegoś»; ogsłow. – czes. *přivýknout*, ale *obvyklý* «zwyczły», *obvykle* «zwyczajny, zazwyczaj», ukr. *obvýknuty* «obeznać się, przywyk-

nać», ros. *privýknut'*, sch. *naviknūti*, scs. *vyknōti* «uczyć się» (por. lit. *jaukinti* «oswajać, poskramiać (zwierzę)»), stprus. *iaukint* «wprawiać się, uczyć się», stind. *úcyati* «ma zwyczaj»). Δ *rozwój*: psł. **ob-vyknōti* (z prefiksem *ob-*) → stpol. **obvyknōći* → *obyknōć* w wyniku uproszczenia grupy spółgłoskowej *-bv-*.

Δ por. **obyczaj**.

ZG

obżaławać (1) [RsP] Δ zn. «oskarżyć, obwinić, wnieść skargę do sądu»: Jako Piotrek nie obżałował Sędziwoja przed sześcią niedzielą [RsP 45, 49]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*e*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* pie. **gēl-*; psł. **žalovati*; ogsłow. – czes. *obžalovat* «oskarżyć, wnieść oskarżenie», ros. *obžálovat'* «oskarżyć, zaskarżyć», sch. *žälovati*, scs. *žaliti*. Δ *rozwój*: psł. **ob-žalovati* (z prefiksem *ob-*) → stpol. **obžałovaći* → stpol., śrpol. *obžałovać*. Δ por. **żałować**.

ZG

ochronić (1) [Kśw] Δ zn. «obronić, wybawić z niebezpieczeństwa, zapewnić ochronę»: Iżbyście dusze wasze z dręki wrogów waszych <ochro>nili [Kśw IV, 12, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **o(b)χorniti* ← rzecz. **χorna* «pożywienie, pokarm» zap. z irańskiego (por. awest. *χ^harənah-* «pożywienie»); ogsłow. – połab. *χornět* «karmić», czes. *ochránit*, ukr. *ochoronyty*, ros. *ochranít'* «obronić», *choronít'* «grzebać, chować, ukrywać», sch. *hrániti* «karmić», słoweń. *hrániti* «strzec, ochraniać; żywić, karmić», scs. *chraniti* (sę) «chronić (się), zachowywać». Δ *rozwój*: psł. **o(b)χorniti* → stpol. **oχronići* → stpol., śrpol. *oχronić*; rozwój zn. od konkretnego «karmić, żywić» do abstrakcyjnego «bronić, wybawić».

ZG

ociec (8) [Kśw, Pfl, RsP, Park, LA, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* 1. «ojciec»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego, / Żeć on mści gorąco očsa swego [Tęcz, 194, 25]. 2. rel. «Bóg»: Sława Oćcu i Synowi i świętemu Duchu [Pfl I, 17, 8]. Jenże przez początka z Bogiem Ocem jeść krolewał [Kśw IV, 13, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *oćca* D. lp. Δ *etym.* pie. **ontikōs*; psł. **otъсь* (← **otъkъ*); ogsłow. – czes. *otec*, ros. *ótec*, scs. *отъсъ*. Δ *rozwój*: stpol. *oćec* → śrpol. *ojćec*; -j- w M. lp. to wynik wyrównań analogicznych do form przypadków zależnych, w których jest wynikiem palatalizacji asynchronicznej (np. D. lp. *oćca* → *ojca*, W. lp. *oćče* → *ojče*); zn. podst. zachowane, stopniowe rozszerzenie zakresu zn. – «twórca, inicjator» (np. *ojciec języka polskiego*, *ojciec literatury*), «opiekun, zwierzchnik» (np. *ojciec miasta*).

KDK

od, ode, ot, ote (30) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Słota, List, ŻB, BZ, ŻMB, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* «sygnalizuje moment początkowy czynności, jej przyczynę, źródło lub sprawcę, przeciwnostny wobec przyim. *do*»: Iże tako marnie zszedł od nierownia swojego! [Tęcz, 193, 5]. Idzie tobie król zbawiciel, iżby nas otwieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 13, 21]. Żądaj ode mnie [Ppuł II, 53, 8]. Pożądaj ote mnie [Pfl II, 17, 8]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* pie. **ato* || **ati* «poza, na zewnątrz; z powrotem» (por. przedrostkowe lit. *at-*, *ati-*, *ata-* «od-» i łot. *at-* «od-», łac. spójnik *at* «ale, tymczasem; jednak», stind. przyim. *áti* «przez»); psł. **otъ*; ogsłow. w pierwotnej postaci *ot* dziś tylko w łuz., ros. i bułg., w pozostałych j. słow. wtórnie z *d* pod wpływem takich przyim., jak: *nad, pod, przed*. Δ *rozwój*: postać *od* ustalona w XVI w., naj-

wcześniej w dialekcie mlp. od XIV w.; przyim. *od* w j. pol. zmniejsza zakres użycia, zastępują go: *przez, z, dla, z powodu.*

AK

odarzyćć (1) [Słota] Δ zn. «obdarować, hojnie w coś zaopatrzyć»: Ktokoli czci żeńską twarz,/ Matka Boża, ji tym odarz./ Przymi ji za slugę swego,/ Schowaj grzechu śmiertnego [Słota, 190, 105]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ zob. **darować, zdarzyćć się.**

ZG

oddać (1) [Kśw] Δ zn. «dać na własność, darować»: Sam, prawi, przezmię przysiągl jeśm, iż wam chciał <oddać zi>emię wrogow waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ gram. czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk.

Δ zob. **dać.**

ZG

ode zob. **od.**

AK

odetchnąć (1) [RP] Δ zn. «wytchnąć, odpocząć, uspokoić się»: Już odetchni, nieboraku,/ Mow se mną, ubogi żaku [RP, 197, 85]. Δ gram. czas., psł. kon. II -*no-* || -*ne-* → pol. kon. I -*e*, -'*esz*; dk. Δ etym. pie. **d^heu-s-* || **d^hue-s-*; psł. **otъdъxнoti*; ogsłow. – czes. *oddechnout (si)*, ukr. *viddychnúty*, *viditchnúty*, ros. *vzdochnút'* «odetchnąć», *otdochnút'* «odpocząć», sch. *odàhnuti*, scs. *dъchnoti* «tchnąć», *vъzdъchnoti* «wes-tchnąć». Δ rozwój: psł. **otъdъxнoti* → stpol. **otedxnoći* → stpol., śrpol. *odetxnoć*.

Δ por. **duch, dusić, wdyszeć.**

ZG

odjąć (1) [ŻB] Δ zn. «wziąć, zabrać, odebrać»: Mnimasz, by twe męki mogły odjąć miłość Bożą? [ŻB II, 32, 28]. Δ gram. czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -*e*, -'*esz*; dk.

Δ zob. **jąć.**

ZG

odkupić (1) [Kgn] Δ zn. «wybawić, uwolnić, uratować, ocalić»: Iżci jutrze prz(y)dzie do nas miły Kryst, coż ci on was ma swą śmiercią odkupić [Kgn II, 35, 16]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. derywat od psł. czas. **kupiti*. Δ por. **kupić**.

ZG

odmłodzić się (1) [Kgn] Δ zn. «uczynić się na nowo młodym»: Przyrodzenie jest to wężowe, iże gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. pie. **meld-*; psł. **otъmolditi* się (**moldъ* «młody»); ogsłow. – czes. *mládnout* «młodnieć, odmładzać się», ukr. *vidmołodyty*, *vidmołódžuvaty*, błr. *maładzieć*, *pamaładzieć*, ros. *omołodít'sia*, sch. *mláditi se*, scs. *mladъjъ* «młody». Δ rozwój: psł. **otъmolditi* się → stpol. **otmłožići* się → stpol., śrpol. *odmłožić* się.
Δ por. **młody**.

ZG

odpoczywać (1) [Satyra] Δ zn. «spędzać czas na odpoczynku, znajdować odpoczynek, wytchnienie»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstokroć odpoczywają [Satyra, 191, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz (**odpoczywaję*, **odpoczywajesz*) || IV -am, -asz; ndk. Δ etym. pie. **ken-*; psł. **otъpočivati*; ogsłow. – dłuż. *wotpocywaś*, czes. *odpočívat*, ukr. *vidpočívaty*, błr. *adpačyváć*, sch. *otpočívať*, scs. *počivati*, *počivajq*. Δ rozwój: psł. **otъpočivati* → stpol. **otpočivaći* → stpol., śrpol. *odpočywać*.
Δ por. **począć (się)**.

ZG

odpowiedzieć, otpowiedzieć (4) [Kgn, ŻB, RP, Tęcz] Δ zn. «dać odpowiedź, udzielić odpowiedzi, wyjaśnienie»: Wstań, mistrzu, odpowiedz,

jestli umiesz [RP, 197, 81]. Wrocławianie jim odpowiedzieli, żeście to źle udziałyali [Tęcz, 194, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *formy tekstowe*: (*jest było*) *otpowiedziano* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta (użyty w orzeczeniu biernym). Δ *rozwój*: rzeczownikowe formy im. biernego r. n. w j. stpol. występują też we wtórnej funkcji – nieosobowych form czas.

Δ *por.* **powiadać.**

ZG

odrzucić

odrzuciwszy (1) [KŚ] Δ *zn.* «porzuciwszy, odsunawszy»: Niektorzy z naszych śla- chciców (...) odrzuciwszy wszystkę sro- mięźliwość (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 4]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czyn. I, odm. prosta. Δ *rozwój*: forma im. (dawny M. lp. r. ż.) w j. śrpol. uległa adwerbiza- cji → im. przysłów. uprzedni.
Δ *zob.* **rzucać, rzucić (się).**

ZG

odrzuciwszy *zob.* **odrzucić.**

ZG

odwrocić (1) [ŻB] Δ *zn.* «zwrócić w inną stronę, obrócić»: Jenże jał j*<i>* namałwiać (...), aby sie odwrocił od kr*<ze>*ściajańskiej wiary [ŻB II, 32, 32]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk.
Δ *zob.* **wrocić.**

ZG

odyć (1) [Satyra] Δ *zn.* «odejść, oddalić się»: Gdy pan przydzie, dobrze orze –/ Gdy odydzie, jako gorze [Satyra, 191, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *rozwój*: psł. **odъ-jь-ti* → stpol. **odyći* → *odyć* || psł. **odъ-jьd-ti* → **odъ-jьt-ti* → **odъ- jьsti* → stpol. **odejšći* → *odejść*.
Δ *por.* **ić.**

ZG

odzienie (1) [Kgn] Δ *zn.* «ubranie, okrycie»: A tako więc on krol siln*<y>*m

gniewem jest na siebie swe odzienie rzazał był [Kgn VI, 41, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **obъděnъje* ← im. **obъděnъ* ← czas. **obъděti*. Δ *rozwój*: wyraz stopniowo wychodzi z użycia.

Δ *por.* **dziać.**

KDK

odzirzeć (1) [Kśw] Δ *zn.* «otrzymać, dostać na własność, w użytkowanie»: Tako lud boży <przez an>jeła wicięźstwo odzirżeli [Kśw I, 10, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* pie. **d^hereg^h-* «trzymać»; psł. **drgēti* → **dřžēti* → *dřzati*; wyraz ogsłow. – czes. *držet, obdržet* «otrzymać», ukr. *održaty*, ros. *oderžát'*, sch. *održati*, mac. *održi* «zachować, dotrzymać», scs. *održati* (por. awest. *dražaite* «trzyma, dzierzy, prowadzi»). Δ *rozwój*: psł. **odřzati* → stpol. **ožiržeći* → stpol., śrpol. *ožerżeć*; w XIV–XV w. wyraz mlp. i maz., wypierany przez wlkp. *trzymać*.

Δ *por.* **dzierzeć.**

ZG

ofiера (1) [ŻB] Δ *zn.* «to, co się ofiaruje Bogu; dar składany Bogu»: Tej jistej nocy Krystus świętemu się Błażeju pokałał, a rzkąc jemu: Błażeju, żywą ofięrę mnie ofieruj [ŻB, 31, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* zap. śrwiem. *opfer(e)* za pośrednictwem stczes. *ofēra*. Δ *rozwój*: *ofiера* stopniowo wyparła stpol. synonim *obiata*; główny kierunek zmian zn. polega na rozszerzeniu zakresu na realia niezwiązane z religią; proces desakralizacji formy *ofiера* → *ofiara* powoduje to, że staje się ona synonimem wobec *dar*, *darowanie*; polską innowacją semantyczną jest zn. «osoba ulegająca czyjejś przemocy», pot. także «niedołęga, niezdara». Δ *por.* **ofiерować.**

KDK

ofiерować (1) [ŻB] Δ *zn.* «składać Bogu rytualną ofiarę»: Błażeju, żywą

ofierę mnie ofieruj [ŻB I, 31, 5]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. II -'ę-, -'esz; dk. || ndk. Δ *etym.* od rzecz. *ofiera* z suf. -ova-, zap. ze stczes. *ofěra*, a to ze śrwniem. *opfer(e)* || *ophar*.

Δ *por.* **ofiera**.

ZG

ogarnąć (2) [Kśw] Δ *zn.* «odziać, owinać, ubrać»: Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jimała, a tego dla ji we złe chustki ogar<nęła> [Kśw IV, 13, 29]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *ogarnienego* im. cz. przesz. bierny odm. złoż. Δ *etym.* pie. **ger-* || **gor-*; psł. **ogr(t)-nōti*; ogsłow. – czes. *hrnout* «zgarniać», *ohrnout* «wywinąć, podwinąć (rękaw)», słc. *ohrnút'* «ogarnąć», ukr. *obhornúty* «objąć», *obhortaty*, ros. dial. *gornút'* «zbierać, grabić», sch. *ogrnuti* «zarzucić, włożyć na siebie», *ogrnuti se* «otulić się» (por. lit. *gurgulys* «stado ptaków; poplątane nici»). Δ *rozwój:* psł. **ogrtnōti* → stpol. **ogartnāći* → stpol., śrpol. *ogarnąć*; formy odmiany złoż. im. w j. śrpol. uległy adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por.* **zgarnąć.**

ZG

ogarnienny zob. **ogarnąć.**

ZG

ogień (1) [ŻB] Δ *zn.* «objaw palenia się, płomień, żar»: tu we fraz. *wieczny ogień* «piekło, wieczne potępienie»: Ale nie mołów, by waszy bałwan<o>wie bogowie byli, aleć są dyjabł<i>, jiż ze wszemi s tymi czsoż się ji<m> modlą i w nie wierzą, wiecznem<u> ogniu przysądzeni będą [ŻB II, 32, 25]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **ognь*; ogsłow. – czes., słc. *oheň*, dłuż. *wogeň*, głuž. *woheň*, ros. *ogon'*, ukr. *vohón'*, błr. *ahón'*, słoweń. *ogenj*, serb. *oganj*, bułg. *ogn*, mac. *ogan* (por. lit. *ugnis*, łot. *ugnus*, niem. *Ofen*, stind. *agnís*, łac. *ignis*). Δ *rozwój:*

w j. stpol. poświędzony w XIV w.; występuje w zn. podstawowym i w wielu związkach fraz., por. np. *próba ognia* «tortury», *igrać z ogniem* «zachowywać się nierożwaźnie», *ogień niebieski* «piorun», *ogniem i mieczem* «paląc i zabijając», *kara ognia* «spalenie na stosie»; wtórnie wytworzyły się nowe zn.: 1. «strzały z broni palnej, strzelanina» – *ogień armatni, razić ogniem, iść na pierwszy ogień, wziąć kogoś w dwa ognie*, 2. «wrodzona choroba skóry mająca postać czerwonych znamion».

KDK

oglądać (1) [RP] Δ zn. «widzieć, patrzyć na coś; obejrzeć, przyjrzeć się czemuś»: Otożci przed tobą stoję,/ Oglądaj postawę moję [RP, 196, 56]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz (*oglądaję, oglądasz*) || IV -am, -asz; ndk. || dk. Δ zob. **glądać**.

ZG

ogrod (1) [RsK] Δ zn. «otoczony płotem kawał ziemi, na którym siano zboże, sadzono jarzyny, drzewa owocowe»: Mściwojow cum uxore clara dzierzy siłą mocą (...) dom, siedlisko i ogród [RsK, 48, 3]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *obъgordъ ← psł. czas. *obъgorditi (por. pol. *obgrodzić* → *ogrodzić*). Δ rozwój: wyraz zachowuje pierwotne znaczenie, modyfikowane jedynie za pomocą dodatkowych określeń, np. *ogrod warzywny, botaniczny, zoologiczny, zimowy*.
Δ por. **grod**.

KDK

oko (5) [Słota, RP] Δ zn. «narząd wzroku»: Mistrz, widząc obraz skarady,/ Żółte oczy, żywot blady,/ Groźno się tego przeleknął [RP, 196, 44]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: *oczu* D. lpdw., *oczy* B. lpdw. Δ etym. pie. *okу- «patrzeć;

psł. **oko*, *očeſe*; ogsłow. – czes., słc. *oko*, ros. poet. *óko*, ukr. *óko*, sch. *öko*, bułg. *okó* (por. lit. *akìs*, łot. *acs*, ind. *akszi*, grec. *ósse* ← **okie*, łac. *oculus*, goc. *ougô*, niem. *Auge*). Δ *rozwój*: ze względu na to, że wyraz odnosił się do parzystej części ciała, był najczęściej używany w lpdw.: *oko* – *oczy*, natomiast lm. *oka* miała głównie zn. przen., np. «źródło», «pączek u roślin», «klejnoty»; por. też fraz. *otworzyć oczy* «zobaczyć, poznać prawdę», *zamknąć oczy* «umrzeć», *na oko* «na pozór, powierzchownie».

KDK

okrągły (2) [Park] Δ *zn.* «mający kształt koła; kolisty»: Nie pisz wirzchu okrągłego,/ Pisząc *Bartka zbawionego* [Park, 108, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *okrąglem* N. lp. r. m. Δ *etym.* pie. *(s)kreng^h- || *(s)krong^h- «kręcić, zwijać»; psł. **o(b)krøglъ(jь)* «mający kształt koła» ← **krøglъ* (por. *kragły*, kasz. *kragli*, ros. *krúgłyj*, słoweń. *krógel*) ← **krøgъ* «koło, krąg»; ogsłow. – czes. *okrouhlý*, ros. *okrúgłyj*, słoweń. *okrógel*. Δ *rozwój*: psł. **o(b)krøglъjь* → stpol., śrpol. *okrogły*.

IS

okrutność (1) [RP] Δ *zn.* «okrucieństwo, bezwzględność, brak litości»: Wszystcy ludzie, posłuchajcie,/ Okrutność śmirci pozna(j)cie! [RP, 195, 8]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* regularny derywat rzecz. z formantem -ość, utworzony od przym. *okrutny*; psł. podstawa **krøtъ* «kręcony, pokręcony, powyginany; obrotny, zwinny, przebiegły» ← psł. czas. **obъkrøtiti* «okręcić dookoła»; w j. stpol. bohemizm. Δ *rozwój*: wyraz o niewielkiej frekwencji tekstowej, wypierany przez współpochodną formację *okrucieństwo*.

KDK

okrzcić (1) [Kgn] Δ *zn.* «udzielić chrztu»: Święty Bartłomiej (...) jest on

krola te to ziemie Indyje jest był okrzcili [Kgn VI, 40, 19]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* zap. ze stczes. *křtiti* || *křstíti* || *krstíti* «chrzcić, żegnać krzyżem» ← psł. rzecz. **kr̥stъ* «krzyż, krucyfiks» – czes. *křtí*, ukr. *chrestýty*, ros. *krestít'*, sch. *křstiti*, scs. *kr̥stiti*, *kr̥štō* (por. śrw-niem. *kristen*, *kristenen* «robić chrześcijaninem»). Δ *rozwój*: stpol. **okřícići* || **okr̥ścići* → stpol. *okřícić* || *okr̥ścić* → stpol., śrpol. *okřícić* || *oxřícić* (asymila-cja *k* → *χ*) → npol. *oxřícić*.

Δ por. **krzeciciel, krześcijanin, krześcijański, krzyż.**

ZG

on (81) [Kśw, Kgn, Słota, ŻB, ŻMB, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* 1. «zaim. rzeczowny odno-szący się do czegoś lub kogoś poprzednio wymienionego, zastępujący rów-nocześnie zaim. 3 os.»: Jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie a wielikać on znamiona czy-nić będzie [Kgn II, 35, 10]. 2. «zaim. rze-czowny wskazujący – ów, ten»: A pełną misę nadrobi,/ Jako on, cso motyką robi [Słota, 188, 31]. 3. «zaim. przymiotny wskazujący – taki»: Iżby onego buj-nego krola dyjabła nie naśladował [Kśw IV, 13, 35]. Δ *formy tekstowe*: *on* M. lp. r. m., *onego* D., B. lp. r. m., *ona* M. lp. r. ž., M. lpdw. r. m., *onej* C. lp. r. ž., *ono* M. lp. r. n., *oni* M. lm. r. m., *ony* M. lm. r. ž. Δ *etym.* psł. **onъ*; ogsłow. – słc. *on*, ros. *on*, sch. *ōn*, scs. *onъ* «on, tamten». Δ *rozwój*: psł. **onъ*, **ona*, **ono* → stpol. *on*, *ona*, *ono*, w **onъ* zanik jeru w pozycji słabej i wzdłużenie sam. *o*, w psł. zaim. pierw. wska-zujący na przedmiot dalszy, o odm. twardotematowej (D. lp. r. m. *onogo*, C. lp. r. m. *onomu*), który przejął funkcję zaim. osoby trzeciej; w stpol. przyjął odm. miękkotematową, por. *onego*, *onej*, na wzór zaim. typu **jь*, **ja*, **je*, **mojь*, **moja*, **moje*; kolejna

zmiana to przyjęcie w przyp. zależnych odm. zaim. anaforycznego **jь*, **ja*, **je*; reliktami pierw. wskazującej funkcji są w pol. wyrażenia *onego czasu, won-*
czas.

Δ *por. jen.*

JG

onże..., onże (1) [ŻB] Δ *zn.* «zarówno..., jak; i..., i»: Potem wwiedzion przed sędzią, jenże jał j<i> namałwiać onże grozą, onże dobrą rzeczą, aby sie odwrocił od kr<ze>ścijańskiej wiary [ŻB II, 32, 32]. Δ *gram.* spójnik łączący jednorodne składniki zdania. Δ *etym.* stpol. pojedyncze zestawienie dwóch zaimków wskazujących wzmacnionych partykułą *że* (← psł. **že*), pierwotnie określających obiekt najdalszy od mówiącego, w M. lp. r. m. *on* (← psł. **onъ* «ten tam daleko» ← pie. **on-o-s*, por. lit. *anàs*, awest. *ana-* «ten»). Δ *rozwój:* we wskazanej funkcji wyjątkowe, obecne tylko w powyższym cytacie; sam wzmacniony partykułą zaimek *onże*, częsty zwłaszcza w XVI w., w j. stpol. funkcjonuje ponadto jako part. «już to».

AK

opięć (1) [BZ] Δ *zn.* «znowu, ponownie, jeszcze raz»: Opięć rzekł Bog: wywiedź ziemia stworzenie żywe [BZ, 71, 36]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **opętъ*; ogsłow. – czes. *opět*, ros. *opját'*, sch. *òpēt*. Δ *rozwój:* częste w stpol. przekładach Biblii; wychodzi z użycia z końcem XV w.

BT

oprawiać (1) [Satyra] Δ *zn.* «naprawiać, poprawiać, odnawiać, ulepszać»: Jedwo wynidą pod południe,/ A na drodze postawają,/ Rzekomo pługi oprawiają [Satyra, 191, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*e*, -'*esz* (**opraviaje*, **opravajesz*) || IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* pie. **prō-uo-*; psł. **opravjati*, **opravjajǫ*; ogsłow. – czes.

opravovat «naprawiać, poprawiać», słc. *opravovat'*, ukr. *opravliaty*, ros. *právit'*, *opravliat'*, sch. *opravljati*, scs. *praviti*, *pravljo* «prostować, kierować, naprawać». Δ *rozwój*: psł. **opravjati* → stpol. *opraváci* → stpol., śrpol. *opraváć*, w npol. specjalizacja znaczeniowa «oprawiać książkę (w okładkę)», «obsadzać, ujmować w ramy, dawać oprawę (trzonek, rękojeść)» i arch. «oporzadzać, remontować, zaopatrywać w co».

Δ por. **prawić, prawy.**

ZG

orać (2) [Satyra] Δ *zn.* «spulchniać ziemię pod zasiew przez cięcie i odwracanie skib ziemi (pługiem, sochą itp.)»: Gdy pan przydzie, dobrze orze -/ Gdy odydzie, jako gorze [Satyra, 191, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **ar(ə)-* «rozdzielać»; psł. **orti* → **orati*; ogsłow. – dłuż. *woraś*, czes. *orat*, ukr. *oráty*, ros. reg. *orát'*, sch. *orati*, mac. *ora*, scs. *orati*, *orjo* (por. lit. *árti*, łot. *ařt*, łac. *arō*, *arāre*). Δ *rozwój*: psł. **orati* → stpol. **oraći* → stpol., śrpol. *orać*.

ZG

osieł (10) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «osioł»: Pod jimżeć domem skot i osłowie sąć oni byli pod n*i*m stajali [Kgn II, 37, 94]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *osłowi* C. lp. Δ *etym.* psł. **osybъ* – zap. goc. *asilus* ← łac. *asellus* (zdr. od *asinus*) ← grec. *ónos* ← hebr. *athōn*; ogsłow. – czes. *osel*, słc. *osel*, ros. *osjól*, ukr. *osil*, scs. *osybъ* (por. lit. *asilas*, prus. *asilis*, szwedz. *asna*, niem. *Esel*, ang. *ass*, fr. *âne(asne)*). Δ *rozwój*: w j. stpol. rejestrowane od XIV w., najpierw w regularnej fonetycznie postaci *ośać*; zmiana *ośać* → *ośoł*, jako wyrównanie analogiczne do form z przegłosem, zaszła dopiero na przełomie doby śrpol.

i npol.; pierwotnie tylko nazwa zoologiczna, później także określenie nieskomplikowanych urządzeń, np. «rodzaj maszyny wojennej», «podstawa pod działo».

KDK

osiągnąć (1) [BZ] Δ zn. «posiąść, opanować, wziąć w posiadanie»: Rościcie a płodźcie sie, a napełnicie ziemię, a osiągnicie ją sobie [BZ, 72, 47]. Δ gram. czas., psł. kon. II -no- || -ne- → stpol. kon. I -e, -'esz; dk. Δ etym. pie. *seg- || *seng-; psł. *səgti, *səgnəti; ogsłow. –czes. dosíci, dosáhnu «osiągnąć», dosáhnout «dosięgnąć», ukr. osiahnúty, scs. prisěšti, prisęgo «dotknąć, pochwycić»; w in. j. słow. z rdzeniem *stig-; ros. dostać, sch. pòstići, pòstignuti, mac. dostigne (por lit. sègti, segù «przymocowywać, zapinać», łot. segt, sedzu «przykrywać», stind. sájati «zawiesza»).

Δ por. sięgać.

ZG

osme (1) [Kśw] Δ zn. «po ósme, ósmy raz»: A osme <dani anjeli nam> są na oświecenie naszego sąmienia [Kśw I, 10, 16]. Δ gram. przysłów. Δ etym. skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. osmy. Δ rozwój: w j. stpol. formy typu: *czwar-te, dziewiąte, piąte, osme* występują obok wyr. przyim. *po czwarте, po dziewiąte..., sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi; wychodzą z użycia w ciągu XVI w.*

AK

osobnie (2) [ŻB, BZ] Δ zn. 1. «szczególnie, zwłaszcza»: Teda tę całą drogę kazania nie przestajał, a cuda wielika czynił. Osobnie jedna niewiasta syna swego k niemu przyniosła, jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła [ŻB I, 31, 10]. 2. «oddzielnie, odrębnie»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywą i ruchającą (...) każde osobnie w swem rodzaju [BZ, 71, 32]. Δ gram.

przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. *osobъnъ, utworzonego od wyr. przyim. *o(b)sobě → *osobъně. Δ *rozwój*: występuje w stpol. i śrpol., zastępowany w śrpol. przez formę *osobno*, genetycznie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. *osobъnъ.

Δ *por.* **osobny**.

BT

osobny (1) [LA] Δ *zn.* «wydzielony, odrębny, znajdujący się osobno»: Dał jim osobne trzy stoły [LA, 173, 20]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *osobъnъ(jь) «będący sam ze sobą, odrębny, pojedynczy», od wyrażenia przyim. *o(b) sobě; ogsłow. – czes. *osobní* «osobisty, osobowy», słc. *osobný*, ros. *osóbnyj* «osobny», ukr. *osóbnyj* «osobny, osobisty», sch. òsoban «osobisty, osobowy». Δ *rozwój*: psł. *osobъnъjь → stpol. *osob'ny → stpol., śrpol. *osobny*; w j. stpol. i śrpol. przym. zachowywał dawne zn. «osobisty, własny», które zanikło w j. npol. (zachowało się w innych j. słow.).

Δ *por.* **osobnie**.

IS

ostać (5) [Kśw, RsK, RP] Δ *zn.* 1. «opuszczyć kogoś, coś, wyrzec się, przestać coś czynić»: Tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał [Kśw IV, 12, 18]. Polikarpus (...) gdy się moglił Bogu wiele,/ Ostał wszech ludzi w kościele [RP, 196, 24]. 2. «być dłużnym, zostać winnym»: Gdyby tego nie uczynił, tedy Jakusz trzy grzywny Michałkowi ostał [RsK 48, 31]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → stpol. kon. I -e, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *ostań* tr. rozk. lp. 2. os.
Δ *por.* **stać, zostać**.

ZG

oświadczenie (2) [Kśw] Δ *zn.* «rozjaśnienie, uczynienie światłym»: A osme <dani anielici nam> są na oświadczenie naszego sąmnienia [Kśw I, 10, 16]. Δ *gram.*

rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **osvětjenъje* ← psł. czas. **o(bъ)světiti*; por. **světiti*, **světъ*. Δ *roz- wój*: zn. orzeczeniowe (czynnościowe) nie ulegało większym zmianom, zn. podmiotowe zawęziło zakres użycia, np. *komisja oświecenia publicznego*, *ministerstwo oświecenia*; wyszło z użycia zn. «oświetlenie»; upowszechniło się zn. «XVIII-wieczny prąd społeczno-kulturalny».

Δ *por.* **świecić, świat.**

KDK

oświecić (1) [BZ] Δ *zn.* «oświetlić, uczynić jasnym, pełnym światła»: I powiedział Bog: Bądźcie światłem (...), aby świeciły nad stworzeniem niebieskim, a oświeciły ziemię [BZ, 71, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk.

Δ *zob.* **oświecenie, świecić.**

ZG

ot *zob.* **od.**

AK

otbyć (2) [Kśw, RP] Δ *zn.* «opuścić, porzucić»: Gdy pozywiesz wielkiej męki;/ Będziesz mieć dosyć tesnice,/ Otbędziesz swej miłośnice [RP, 197, 72]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → stpol. kon. I *-e*, *-'esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *otbądź* tr. rozk. lp. 2. os.

Δ *zob.* **być.**

ZG

otchocieć się (1) [RP] Δ *zn.* «odechcieć się, stracić chęć, ochotę na coś»: Otochoceć się s miodem tarnek,/ Gdyć przyniosę jadu garnek [RP, 197, 67]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-'e*, *-'esz* (*otchoceć*, *otchocesz*); dk.

Δ *zob.* **chcieć.**

ZG

ote *zob.* **od.**

AK

otłożyć

otłożywszy (1) [Słota] Δ *zn.* «wydzieliwszy (coś dla kogoś)»: Za to się ma

każdy wziąć,/ Otłożywszy jedno swać [Słota, 189, 62]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *rozwój*: forma im. (dawny M. lp.) r. ż. w j. śrpol. ulega adwerbizacji → im. przysłów. uprzedni. Δ *por.* **położyć, włożyć.**

ZG

otłożywszy zob. **otłożyć.**

ZG

oto, otoć, otożci (3) [Kśw, BZ, RP] Δ *zn.* «part. wskazującaco-wzmacniająca»: I rzekł Bog: oto dałeś wam wszelkie ziele [BZ, 72, 50]. Δ *etym.* zrost psł. przyimka **o* i psł. zaimka wskazującego **to*; w takiej formie i funkcji tylko w j. pol. Δ *rozwój*: w j. pol. występuje jako zaimek wskazujący lub part. wskazującaco-wzmacniająca; w stpol. często z part. -ć, -ż.

Δ *por.* **-ci, -że.**

BT

otoć zob. **oto.**

BT

otożci zob. **oto.**

BT

otpaść (1) [Kśw] Δ *zn.* «być od czegoś odsuniętym, czegoś pozbawionym, stracić coś»: Sirce tajnymi grzechy skalano i ot togo zbawiciela złymi uczynan<mi otpadło> [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *ne-* → pol. kon. I *-ę, -'esz* (dwa oboczne tematy: *odpaść* || *odpadnąć*); dk. Δ *etym.* psł. **otъpasti* ← **pasti*; ogsłow. – czes. *odpadnout*, ros. *otpast'*, sch. *odpasti*, scs. *otъpasti*. Δ *rozwój*: psł. **otъpasti* → stpol. **otpaści* || **odpaści* → śrpol. *odpaść* || *odpadnąć* || *otpaść* → śrpol. *odpaść*; w dobie stpol. wyraz występował również w zn. «oderwać się, przepaść, zginąć», «przegrać, być zwyciężonym», «przypaść, przyjść, dostać się»; w XVI w. czas. nabrął zn. wtórnych, np. «obniżyć poziom (o wodzie)», «odbić się, odskoczyć», «cofnąć się przed kimś», «wystąpić z jakiejś jedności», «zostać wyłączonym z tekstu lub zbio-

ru tekstów», «przegrać sprawę sądową»; dziś już tylko w zn. «oddzielić się, oderwać się od miejsca przymocowania, odlecieć», «zostać oddzielonym» lub «wycofać się».

Δ por. **paść**, **przepaść**, **spaść**, **upaść**, **wpaść**.

IS

otpowiadać (1) [RsP] Δ zn. «odgrażać się, zapowiadać zemstę, odwet»: Przez to Mirosław zabił Jana, iż mu odpowiadał i krad ji [RsP 1387, 45, 21]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'e, -'esz (*odpowiadaję*, *odpowiadajesz*) || IV -am, -asz; ndk.

Δ zob. **powiadać**.

ZG

otpowiedziano zob. **odpowiedzieć**.

ZG

otpowiedzieć zob. **odpowiedzieć**.

ZG

otrzymać (1) [Słota] Δ zn. «dostać na własność, zdobyć, uzyskać, osiągnąć»: Ktokoli csną matkę ma,/ S niej wszystkę cześć otrzyma [Słota, 190, 94]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'e, -'esz (**otrzymaję*, **otrzymajesz*) || IV -am, -asz; dk.

Δ zob. **trzymać się**.

ZG

otwadzenie (1) [Kśw] Δ zn. «usuwanie, likwidowanie»: Bo <anjeli da>ni są nam na otwadzenie naszego ustraszenia [Kśw I, 10, 11]. Δ gram. rzecz. psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **otvadenje* ← psł. czas. **otvaditi* (|| *otvědti*). Δ rozwój: przedrostek *ot-* po zaniku jerów w pozycji przed spółgłoską dźwięczną uległ udźwięcznieniu, stąd *od-* (por. *odwodzić*, *odwieść*). Δ por. **otwodzić**.

KDK

otwodzić (1) [Kśw] Δ zn. «wiodąc, oddalać, odciągać, odrywać»: Święta Katarzyna (...) i ty, iż w błędnom stadle leżeli, ty jeść swoją nauką o<t>vodziła [Kśw II, 11, 32]. Δ gram. czas., psł. kon. IV

-jo- || *-i-* → stpol. kon. III *-'e*, *-'isz*; ndk. Δ *etym.* pie. **ued^h-* || **uod^h-* «wieść, wodzić»; psł. **otvoditi*; ogsłow. – czes. *odvodit*, ros. *otvodít'*, sch. *odvòditi*, mac. *odvede*, *odveduva* «odprowadzić, odprowadzać», scs. *voditi*, *voždø* (por. lit. *vadýti*, *vadaū*, łot. *vadīt*, *vadu*, awest. *vādayeiti*). Δ *rozwój*: psł. **otv-voditi* → stpol. **otvožíci* → stpol., śrpol. *odvožíć*.

Δ *por.* **otwadzenie, wieść.**

ZG

owa (1) [Kgn] Δ *zn.* «oto, oto właśnie»: Owa w pirwe niedziele tego to adwenty pożądali są wierni krześcijani przyścia jego [Kgn II, 35, 4]. Δ *gram.* part. zwracająca uwagę na następującą po niej wypowiedź lub na jeden z jej członów. Δ *etym.* pierwotna forma r. ż. psł. zaimka wskazującego **ovъ*; jako zaimek ogsłow. – dłuż *howen*, *hova*, *howo* || *hewon*, *hewa*, *hewo* «tamten, poprzedni», ros. dial. *ov* || *óvyj* «inny, jakiś», scs. *ovъ*, *ova*, *ovo* «ten», *ovъ* – *ovъ* «jeden – drugi». Δ *rozwój*: występuje rzadko, w tekstach XIV–XV w.

BT

owoc (4) [Pfl, BZ, Ppuł] Δ *zn.* «płody drzew»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod, jeż owoc swoj da w swój czas [Pfl I, 17, 3]. I wspólna ziemia ziele mając siemię podług płodu swego, a drzewo nosząc owoce [BZ, 71, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **ovotjь*; ogsłow. – czes. *ovoce*, ukr. *óvoč*, sch. *vòče*, scs. *ovoštъ*. Δ *rozwój*: oprócz zn. podst. wykształciło się zn. przen. «rezultat, wynik, plon, następstwo czegoś», np. *owoce pracy*, *działalności*; fraz. *zakazany owoc* «rzecz ponętna, lecz niedostępna z powodu zakazu».

KDK

ożaleć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «opłakać kogoś, pocieszyć się po czyjejś stracie»: Jednegociem syna miała,/ I tegociem oża-

łała [ŻMB, 180, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → stpol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ *etym.* pie. **gʷʰel-*; psł. **ožalěti*; ogsłow. – głuż. dial. *želić* «mieć żałobę, opłakiwać», czes. *oželet* «opłakać, przeboleć stratę», słc. *oželiet'*, ukr. *požality*, ros. *požalét'*, sch. *ožaliti* «pożałować, opłakać, odbyć żałobę», scs. *žaliti* «być smutnym, lamentować» (por. lit. *gēlti* «boleć», *gilti* «kluć, żądlić» stprus. *gallan* «śmierć», stw-niem. *quālen* «męczyć», stang. *cwelan* «umierać»). Δ *rozwój*: psł. **ožalěti* → stpol. *ožaleći* → stpol., śrpol. *ožaleć* || *ožalić* || *ožalać*.

Δ por. **obżałać, żałować.**

ZG

P

pachołek (1) [Satyra] Δ *zn.* «sługa»: Boć się zda jako pra<wy> wołek,/ Aleć jest chytrzy pachołek [Satyra, 191, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **paχol'bъ*; płn.słow. – stczes. *pacholek*, ukr. i ros. dial. *pácholok*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz *pachołek* miał dwa zn.: 1. «młody chłopiec, młodzieniec; pachołę», 2. «sługa w domu, także na wyprawie wojennej», por. *chudy pachołek* «człowiek biedny, także niezamożny szlachcic» → *chudopachołek* «ubogi szlachcic»; wyodrębniło się także zn. wojskowe «szeregowiec w dawnym wojsku polskim», które wyszło z użycia.

KDK

paknięli (1) [KŚ] Δ *zn.* «jeśli, jeżeli zaś»: Paknięli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorze-go, pod którym są, z jich many mają nam być podani [KŚ, 124, 15]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okoliczni-kowe warunku, z odcieniem przeci-w-

stawno-nawiązującym. Δ *etym.* pierwotna part. w postaci złożenia kilku partykuł; *pak* «zaś» (← psł. **pakъ* «tył», ten sam rdzeń w pol. *na opak*, *wspak*), *nie* (← psł. **ne*, ogsłow. partykuła przecząca), tu wtórnie z persewacyjnym unosowieniem samogłoski, oraz *li* (← psł. **li*, part. uwydatniająca, uogólniająca, wzmacniająca, stąd wtórnie alternatywna «albo», warunkowa «jeśli, jeżeli» i pytajna «czy»). Δ *rozwój*: w j. stpol. jako spójnik rzadki, występujący tylko w XV w.; w XVI w. pojedynczo poświadczane w tym zn. jedynie wyrazy pokrewne *pakli* i *pakliby*.

Δ *por.* **lepak**, **rozpaczać**.

AK

palec (1) [Tęcz] Δ *zn.* «jeden z pięciu podłużnych członków, będących zaakończeniem dloni człowieka», tu we fraz. *nie stać za jeden palec* «nic nie znaczyć, być bez wartości»: Kłamacie, chłopi, jako psi, byście tacy byli,/ Nie stojcie wszyscy za jeden palec jego! [Tęcz, 194, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pal'bъ* «kciuk»; ogsłow. – czes. *palec* «kciuk», ros. *pálec* «kciuk», sch. *pälac* «kciuk» (por. łac. *pollex*, -*icis* «wielki palec ręki, nogi», grec. *phallō* «poruszam, naciągam struny, cięciwę łuku», *phal-mós* «naciąganie strun, cięciwy łuku», co jest związane ze szczególną rolą dużego palca podczas oddawania strzału z łuku).

KDK

pamiętać (4) [Kśw] Δ *zn.* «zachowywać, mieć coś w pamięci; mieć na uwadze»: I mówi pirzwej siedzącym „wstań” (...) iż czego jim dojść nie pamiętają [Kśw II, 11, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *pamiętał* cz. przesz. lp. 3. os., *pamiętuję* im. cz. ter. czynny M. lp. r. m., odm.

prosta. Δ *etym.* pie. **men-* «myśleć»; psł. **pamętati* «mieć coś w pamięci», ← rzecz. **pamęТЬ* «wspomnienie czegoś, przypomnienie; pamięć»; forma *pamiętać* występuje tylko w j. pol., ukr. *pamiataty* to zapożyczenie z j. pol. Δ *rozwój*: psł. **pamętati* → stpol. **pańiątaći* → stpol., śrpol. *pamętać*. Δ *por.* **mnimac̄, upominać.**

IS

pamiętaję zob. **pamiętać.**

IS

pan (12) [RsP, Kgn, Słota, LA, Tęcz, Satyra] Δ *zn.* 1. «wysoko postawiona osoba, dostoynik ziemski; możnowładca»: A jacy to źli ludzie mieszczanie krakowianie,/ Żeby pana swego, wielkiego chorągiewnego,/ Zabiliście, chłopi, Andrzeja Tęczyńskiego! [Tęcz, 193, 2]. 2. «szlachcic mający dobra ziemskie i osadzonych w nich chłopów»: Chytrze bydlą z pany kmiecie [Satyra, 191, 1]. 3. «tytuł godnościowy w odniesieniu do Boga»: Pan Bog tę rzecz tako nosił [RP, 196, 51]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *pan* C. lp., *panie* W. lp. Δ *etym.* geneza niejasna, być może leksykalna pozostałość po Awarach: *pan* ← *župan* pierwotnie w zn. «urzędnik chana awarskiego pobierający daniny» → «urzędnik grodowy = kaszteleńca» → «panujący, zarządzający»; możliwe tzw. zapożyczanie wędrownie ze stbawar. – por. węg. *ispán* «starosta», sttur. *b-* || *pajan* – które za pośrednictwem awarskim przenika do j. słow., gdzie na płd. upowszechnia się forma z nagłosem dźwięcznym *banъ* ← *bo<e>anъ*, a na zach. – z bezdźwięcznym *panъ* ← *pajanъ*; zach. słow. – stczes. *hpan*, czes. *pan*, slc. *pan*, dłuż. *pan*, głuż. *pan*, przeniesiona później do j. wsch. słow. i do j. lit.; możliwe także psł. **gъpanъ* «władca». Δ *rozwój*: wszystkie zn. historyczne zachowane,

ponadto rozszerzenie zn. jako części składowej formuł grzecznościowych: daw. *pan ojciec*, *panie bracie*, nowsze *pan sąsiad*, *pan profesor*; fraz. *być z kimś za pan brat* «pozostawać w zażyłych kontaktach», *być z kimś na pan* «pozostawać w oficjalnych stosunkach».

Δ por. **panic**, **panię**, **panna**, **panosza**, **panostwo**, **panować**.

KDK

pani (6) [Słota] Δ zn. «kobieta zamężna, należąca do wyższych warstw społecznych»: Tako panna, jako pani/ Ma to wiedzieć, cso się gani [Słota, 190, 74]. Boć jest korona csna pani [Słota, 190, 99]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- || -ja- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *paniami* N. lm., *panie* W. lm. Δ etym. psł. *panъji; wyraz genetycznie związany z formą *pan*, spokrewniony z grec. *pόtnia*, stind. *patnī* ← pie. *pot-n-iija, w których rdzeń *pot-* pozwala na ich interpretację jako żeńskich odpowiedników formy *gospodъ m.in. «ojciec rodziny». Δ rozwój: zmiany zn. analogiczne do zmian wyrazu *pan* – rozszerzenie zn. w formułach grzecznościowych: daw. *pani* występowała w funkcji tytułu przysługującego jedynie kobietom zamężnym, np. *pani dobrodziejka*, *księżna pani*, *pani matka*, dzisiaj zaś *pani domu*, *pani sąsiadka*, *proszę pani* (bez względu na stan cywilny).

Δ por. **pan**.

KDK

panic (1) [Słota] Δ zn. «młody szlachcic»: Nie może być panic taki [Słota, 189, 52]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *pan-itjъ «syn pana»; zach.słow., później pod wpływem j. pol. – także wsch.słow. (np. ukr. *panýč*). Δ rozwój: zmiana przyrostka -ic (← *-itjъ) → -ič dokonała się najpierw w polszczyźnie kresowej (XVII w.), a następnie w j. opol.; oprócz zn.

historycznego wykształciło się nowe przen. «młodzieniec – wytworny, delikatny, rozpieszczony; młody elegant, fircyk» (zwykle z lekceważeniem, ironią lub pogardą).

Δ por. **pan**.

KDK

panię (1) [LA] Δ zn. «młody syn możnego pana»: W Rzymie jedno panię było,/ Coż Bogu rado służyło [LA, 173, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -t- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **panę, panęte*, formacja utworzona od podstawy **panъ* za pomocą formantu -ę będącego wykładnikiem kategorii nazw istot niedorosłych (por. *jagnię, cielę, źrebię, książe*). Δ *rozwój*: formy lm. *panięta* stosowane w odniesieniu do realiów dawnej Polski szlacheckiej zyskiwały znaczenie «możni panowie, magnaci», np. *panięta koronne*; wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **pan**.

KDK

panna (9) [Słota, List, ŻMB] Δ zn. «niezamężna dziewczyna z możnego rodu, młoda kobieta przed zamążpójściem, dziewica; także określenie Matki Boskiej»: Wiedz, moja namilejsza panno, iże aczkoliciem ja ot ciebie daleko, a wszakoż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 8]. A rzekęcy: Panno, pełna jeś miłości! [ŻMB, 180, 29]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *panna* M. lp., *panny* W. lm. Δ *etym.* psł. **pan-ьna*; zach.słow. – stczes. *panna, hpanna* «niezamężna kobieta, zakonnica, służebna», czes. *panna* «dziewica, kobieta niezamężna», słc. *panna* «dziewica». Δ *rozwój*: historia wyrazu odzwierciedla przemiany kulturowe; współcześnie wychodzi z użycia, o czym świadczy nacechowanie ekspresywne zn.: «młoda dziewczyna» – *moja panno* żart., «narzeczona» –

moja panna – przest., «kobieta niezamężna» – *stara panna* z lekceważeniem, dezaprobatą.

Δ por. **pan**.

KDK

panostwo (1) [ŻB] Δ zn. «rycerstwo, ludzie należący do stanu rycerskiego; tu – o sługach, pachołkach»: Jeli od nich i powiedzie*<l>*i swemu starzejszemu, jenże przyczyni w więcej panostwa i posłał je ku świętemu Błażeju [ŻB, 31, 2-3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* rzecz. zbior. utworzony formantem *-stvo* (psł. **-bstvo*) od podstawy *panoša*. Δ *rozwój*: stpol. *panošstvo* → *panosstvo* → *panostvo* – w wyniku uproszczenia i asymilacji w grupie spłg.; wyraz rzadko występujący w teksthach stpol., wyszedł z użycia w XVI w.

Δ por. **pan**, **paosza**.

KDK

panosza (4) [Słota, KŚ, ŻB, LA] Δ zn. «szlachcic niższego stanu, zwykle nie mający herbu ani dziedzictwa, zależny od możniejszej szlachty; sługa, pachołek»: Ustawiamy, aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 14]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. mieszana. Δ *formy tekstowe*: *panosze* M. lm. Δ *etym.* formacja pochodna od stpol. *pan*, utworzona za pomocą formantu *-osza*; możliwe, że w j. stpol. jest to bohemizm – por. stczes. *panošě*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia, zachowany w formacji czas. *panoszyć* (*się*).

Δ por. **pan**, **panostwo**.

KDK

panować (2) [BZ] Δ zn. «sprawować władzę, władać, rządzić»: Aby panował rybam morskim a ptakom [BZ, 72, 42]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e*, *-'esz*; ndk. Δ *formy*

tekstowe: panujcie tr. rozk. lm. 2. os.
Δ etym. psł. *panovati «pełnić obowiązki pana»; zach.słow. – czes. *panovat*, słc. *panovat'* (por. łac. *dominari* «panować», niem. *herrschen* «panować»). Δ rozwój: psł. *panovati → stpol. *panovaći → stpol., śrpol. *panovać*; już w j. stpol. również w zn. «dominować, mieć uprzywilejowaną pozycję», «być właścicielem, rozporządzać».

Δ por. **pan**.

IS

paralityk (1) [Kśw] Δ zn. «cierpiący na paraliż»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 24]. Δ gram. rzecz. żyw., pol. dekl. m. Δ etym. zap. łac. *paralyticus* (grec. *paralytikós*); inter. – por. np. ros. *paralítik*, czes. *paralytyk*, ang. *paralytic*.

KDK

pas (1) [LA] Δ zn. «część odzieży, wąski kawałek tkaniny, skóry, często zdobiony, przewiązywany nad biodrem; zwykle na wierzchu ubrania»: I miał każdy swe złote pasy [LA, 173, 18]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *pojasъ ← psł. czas. *pojasati ← *jasati «opasać, opasywać»; ogsłow. – czes., słc. *pás*, dłuż., głuž. *pas*, ros., ukr., bułg. *pójas*, (por. lit. *júostas* «opasany», *júosta* «pas», łot. *juôsta* «pas»). Δ rozwój: w j. zach.słow. zaszła kontrakcja *pojasъ → *pasъ; prymarne zn. anatomiczne «część ciała, miejsce wokół tułowia nad biodrami», z tym związane zn. «część odzieży» i dalsze «wąski kawałek skóry (tkaniny, papieru) służący do spinania czegoś, «powierzchnia w kształcie długiego prostokąta» (np. *pas ziemi*, *pola*, *łąki*).

Δ por. **przepasać**.

KDK

paść (1) [RP] Δ zn. «przewrócić się; rzucić się na ziemię (wbrew woli, pod

przymusem)»: Groźno się tego prze-
lęknął,/ Padł na ziemię, eże stęknął [RP,
196, 46]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- ||
-e- → stpol. kon. I -ę, -'esz (z tematem
padę, padziesz) || I -ę, -'esz (z tematem
padnę, padniesz). Δ *etym.* pie. **pōd-* ||
**ped-* «paść»; psł. **pasti* (← **padti*,
w którym doszło do dysymilacji grupy
dt → *tt* → *st*); ogsłow. – stczes. *pásti*,
czes. *padnout*, ros. *past'*, ukr. *pásti*, sch.
pästi, scs. *pasti* (por. łac. *pessum ire*,
stind. *padyate* «pada», awest. *paiðyeiti*
«idzie, przychodzi», stwniem. *gi-fezzan*
«paść», stang. *ge-fetan* «paść»). Δ *roz-
wój*: psł. **pasti* → stpol. **paści* →
stpol., śrpol. *paść*; czas. do dziś wy-
stępuje w zn. podstawowym, od XV w.
również w zn. «spotkać, przydarzyć
się, przytrafić się», w XVI w. także
«dosiągnąć, złapać»

Δ **por. otpać, I, II przepaść, spaść,
upaść.**

IS

patrzyć (1) [Park] Δ *zn.* «zważyć na
coś, brać pod uwagę»: Ale bych ci nie
przedłużył/ Ani tęskności uczynił,/ Patrzy obiecada meego/ Tobie tu napi-
sanego [Park, 109, 29]. Δ *gram.* czas., psł.
kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III
-'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* pie. **patro-*
«pożywienie, pasza, karma»; psł. **pa-
triti* «dawać pożywienie, karmić →
dbać o coś, догlądać → patrzeć»;
ogsłow. – czes. *patřit* «należeć; spoglą-
dać», słc. *patrit'* «należeć, dotyczyć»,
ukr. dial. *pátryty* «patrzeć», chorw.
pātriti «należeć do kogoś», scs. *patriti*
(por. łac. *pābulum* «jedzenie», stind.
pāti «ochraniać, strzec», stwniem. *fuo-
tar*, śrwniem. *vuoter*, niem. *Futter*
«pasza, karma, stado», orm. *haurán*
«stado»). Δ *rozwój*: psł. **patriti* →
stpol. *patrīći* → stpol., śrpol. *patryć*;
z przedr. *o-patrzyć* od XV w. także
w zn. «naprawić; oczyścić ranę».

IS

pełny (4) [Słota, ŻB, ŻMB] Δ zn. 1. «wypełniony po brzegi»: A pełną misę nadrobi [Słota, 188, 30]. 2. «niewymagający uzupełnienia, kompletny, całkowity»: Od jegoż dotknienia dziecię pełne zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. 3. «przeniknięty, owładnięty czymś»: A rzekęcy: Panno, pełna jeś miłości [ŻMB, 180, 29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *pel(ə)-* «lać»; psł. **pl'nъ(jь)* «napelniony, cały, kompletny»; ogsłow. – czes. *płny*, ros. *pólnyj*, bułg. *pălen*, scs. *plъnъ* (por. lit. *pilnas*, łot. *pilns*, stind. *pūrnás*, awest. *pərəna-*, goc. *fulls*). Δ *rozwój*: psł. **pl'nъjь* → stpol. *pełny*; już w j. stpol. również w zn. «zaokrąglony».

Δ por. **napełnić**.

IS

pewniejszy (1) [Kgn] Δ zn. «wzbudzający większe zaufanie»: Aleć dzisia jeszcze pewniejsze nowiny sąc nam były przez posła niebieskiego przyniesiony [Kgn II, 35, 16]. Δ *gram.* przym., st. wyższy przym. *pewny*. Δ *etym.* derywat od psł. **pъvъnъ(jь)* → *pewny*, utworzony za pomocą przym. *-ejszy (por. *milejszy*). Δ *rozwój*: przedpol. **pъvъnějъši* → stpol. **pevńejši* → stpol., śrpol. *pevńejšy*.

Δ por. **pewny**.

IS

pewny (4) [Kgn, KŚ] Δ zn. 1. «określony, wyznaczony»: Panosza pod pewną podniesioną chorągwią [KŚ, 124, 12]. 2. «wzbudzający zaufanie, dobry»: Aleć wczora pewne wieści sąc ony nam były powiedziany [Kgn II, 35, 14]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* zach.słow. **pъvъnъ(jь)* ← **pъvati* «być o czymś przekonanym; mieć nadzieję»; zach.słow. – czes. *pevný* «stały; mocny; zdecydowany», słc. *pevný* «silny, stał». Δ *rozwój*: zach.słow. **pъvъnъjь* → stpol. **pev'ny* → stpol., śrpol. *pevny*; już w j. stpol. wyraz

występował również w zn. «ustalony, stały, trwały», «wolny od niebezpieczeństw» oraz w zn. «doskonały», które zanikło w polszczyźnie.

Δ por. **pewniejszy**, **pwa**, **ufać**.

IS

pięte (1) [Kśw] Δ zn. «po piąte, piąty raz»: A piąte <dani są nam> anjeli święci na nauczenie naszego nieumienia [Kśw I, 10, 12]. Δ gram. przysłów. Δ etym. skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *piąty*. Δ rozwój: w j. stpol. formy typu: *czwarte*, *dziewiąte*, *pięte*, *osme* występują obok wyr. przyim. *po czwarte*, *po dziewiąte*, sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi; wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

Δ por. **piąty**.

AK

piątek (1) [ŻMB] Δ zn. «piąty dzień tygodnia»: Usłyszycie moj zamętek,/ Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 4]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. zach.słow., płd.słow. **pętъkъ* ← psł. licz. **pętъ*; czes. *pátek*, słc. *piatok*, głuż. *pjatk*, słoweń. *pétek*, sch. *pétak*, bułg. *pétъk*, scs. *pętъkъ*. Δ rozwój: psł. **pętъkъ* → pol. *piątek*; w j. wsch.słow. formacje z przyrostkiem *-nica*, np. ros. *pjátnica*; prymarne zn. zachowano bez zmian.

Δ por. **piąty**.

KDK

pięty (1) [BZ] Δ zn. «występujący w kolejności po czwartym»: I stało się z wieczora a z jutra dzień piąty [BZ, 71, 36]. Δ gram. licz. porz. w odm. złoż. Δ etym. pie. **penk^u-to* «piąty», licz. porz. utworzony przyrostkiem *-to od pie. licz. gł. **penk^ue* «pięć»; psł. **pętъ(jь)*; ogsłow. – czes. *pátý*, ros. *pjátyj*, scs. *pętъ* (por. lit. *penktas* «piąty», prus. *penkts*, ind. *penkti-*, grec. *pemptos*, łac. *quintus*, goc. *fimfta*); od tego liczebnika (jak od wszystkich liczebni-

ków od 5 do 10) Słowianie utworzyli rzecz. r. ż. dawnej dekl. -i- **pętъ*, który stał się liczebnikiem głównym.

Δ por. **piąte, piątek, pięć.**

AK

picie (2) [ŻMB] Δ zn. «napój, płyn»: Picia wołasz, piciać bych ci dała [ŻMB, 180, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: forma *piciać* wzmocniona partykułą -ć ← *ci*, tzw. *dativus ethicus*. Δ *etym.* psł. **pitъje* ← psł. czas. **piti*; ogsłow. – czes. *pítí* «napój, picie», ukr. *pyttjá* «picie», słoweń. *pítje*. Δ *rozwój*: psł. **pitъje* ma pierwotne zn. «czynność picia», wtórne – «napój»; j. pol. zachowuje oba zn. Δ por. **pić, piwo.**

KDK

pić (1) [RP] Δ zn. «łykać płyny»: Musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 69]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **pōi-* || **pī-* «pić»; psł. **piti* «pić»; ogsłow. – czes. *pít*, ros. *pit'*, scs. *piti* (por. łac. *bibere* «pić», grec. *píetai*, stind. *pītas* «opity», stirl. *ibim* «piję», alb. *pi* «pić»). Δ *rozwój*: psł. **piti* → stpol. **pići* → stpol., śrpol. *pić*.

Δ por. **picie, piwo.**

IS

piecza (1) [Kśw] Δ zn. «troska, opieka»: Iż o sobie nijedne piecze nie jimają [Kśw II, 11, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **peča* (← **pek-ja*) «troska, zmarwienie»; płn. słow. – stczes. *pěče*, ros. dial. *pěča* «troski, kłopoty». Δ *rozwój*: zn. w j. stpol. to bohemizm biblijny, odpowiednik łac. *cura*; stpol. zn. prawne «przewidziany prawem dozór nad dziećmi lub kobietami» wyszło z użycia.

KDK

piekło (1) [Kśw] Δ zn. «miejsce pobytu dusz zmarłych grzeszników, skazanych na wieczne potępienie»: I w tem to mieście Korrozaim, w p<ie>k<l>e wiekujem, śm<ir>tn<em grzesze zanu>rzo-

ne i utonęło [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pъkъlъ* «smoła»; ogsłow. – czes. *pekel*, ukr. *pekel*, słoweń. *pekel*, scs. *pъcъlъ* «smoła». Δ *rozwój*: psł. **pъkъlъ* → stpol. *pkel* → stpol. *pk'el* r. m., następnie – pod wpływem antonimu rzecz. *niebo* oraz w wyniku тожsamości końcówek dekl. r. m. i r. n. (D., C., N., Msc. lp.) → *pekło* r. n.; pierwsze zn. «smoła» przetrwało w kilku nazwach miejscowych, np. *Piekło*, *Piekielnice*; zn. rel. powstało w wyniku metaforyzacji.

KDK

pielgrzym (1) [LA] Δ *zn.* «podróżnik, przybysz, obcokrajowiec»: Dał jim osobne trzy stoły,/ Za czwartym pielgrzymi jedli [LA, 173, 21]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. łac. *prym. peregrīnus* «cudzoziemski, zagraniczny, obcy» z pośrednictwem stwniem. *pilgrim*; por. także stpol. imię *Pielgrzym*; inter. – por. np. ang. *pilgrim*, niem. *Pilger*, włos. *pellegrino*, franc. *pèlerin*. Δ *rozwój*: zn. uległo zawężeniu: «przybysz, podróżnik» → «podróżujący do miejsc świętych; pątnik».

KDK

pieluszka (2) [Kśw] Δ *zn.* «kawałek płotna do spowijania niemowlęcia»: Bo dziewczica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jimała [Kśw IV, 13, 28]. Naleźli ji, prawi, p*ielusz-kami* ogarnienego a w jasłkach położonego [Kśw IV, 13, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* zdr. od psł. **pelúχa* (←psł. **pelena*); płn. słow. – czes. dial. *pěluška*, słc. *pěluška*, błr. dial. *pjaljúški* (por. lit. *plēnē* «błonka», łac. *pellis* «skóra, powłoka», grec. *pella*, niem. *Fell*). Δ *rozwój*: pierwotne zdr. *pieluszka* stało się nazwą podstawową, neutralną znaczeniowo, a *pielucha* nabrala nacechowania stylistycznego.

KDK

pieniądz (1) [RsP, RsK] Δ zn. «metalowy środek płatniczy», zwykle w lm. *pieniądze* «pewna suma pieniędzy»: Tako mi Bog pomoże, jako Szczepan miał mi płacić trzy grzywny w rok ot mych pieniędzy [RsP. 45, 24]. Jako prawie wiemy i swiaczczymy, eż dominus Episcopus Cracoviensis wziął dwoje pieniądze za jedną dziedzinę w przechod [RsK, 48, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pēnēžb* ← **pēnēgb* ← stwniem. *pfenning* (niem. *Pfennig*); ogsłow. – czes. *peniz*, słc. *peniaz*, ros. *pénjaz'*, ukr. *pinjaz'*, scs. *pēnēžb* (por. stang. *penig*, *pening*, ang. *penny*, szwedz. *pengar*, hol. *peunig*, lit. *pinigas*, węg. *pénz*). Δ *rozwój*: główna zmiana zn. polega na rozszerzeniu zakresu (generalizacja) – «moneta» → «środek płatniczy w ogóle»; wyszły z użycia stpol. terminy prawne *główne pieniądz* «kara za zabójstwo», *celne pieniądz* «opłata celna», *idące pieniądz* «będące w obiegu».

KDK

pies (1) [Tęcz] Δ zn. «zwierzę domowe»: Kłamacie, chłopi, jako psi, byście tacy byli [Tęcz, 194, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pəsəb*; ogsłow. – czes. *pes*, ros. *pjos*, bułg. *pys*, pes, scs. *pəsəb*.

KDK

pięć (1) [Kśw] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 5»: Stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we zborze asyryjskim, to je pogańskiem sto tysięcy <...ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 9]. Δ *etym.* pie. **penkʷe*, psł. **pętъ*; ogsłow. – czes. *pět*, ros. *pjat'*, bułg. *pet*, scs. *pętъ* (por. lit. r. m. *penki*, r. ż. *peñkios*, łot. r. m. *pieci*, r. ż. *piecas*, awest. *pañča*, grec. *pénte*, łac. *quīn-quē*); psł. liczebniki typu *pięć* (także *sześć*..., *dziesięć*) są z pochodzenia

rzecznikami abstrakcyjnymi dawniej dekl. -i-, jak wszystkie abstrakta występującymi tylko w lp. Δ *rozwój*: od j. stpol. następuje zmiana łączliwości składniowej z rzeczownikiem oraz końcówek fleksyjnych, bez zmian znaczeniowych.

Δ por. **piaty**.

AK

pilnie (1) [RP] Δ *zn.* «gorliwie, staranie, dokładnie»: Pomoże mi to działało słozyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć [RP, 195, 4]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **pilnъ* ← czas. **piliti* «stać się, dbać», por. stczes. przysłów. *pile* «staranie», stczes. *pilniti* «przynaglać, popędzać»; przym. płn. słow. – głuz. *pilny* «pilny, pracowity», czes. *pilný* «pilny, gorliwy, pracowity, naglący», ros. dial. *pil'nyj* «gorliwy», ukr. *pyl'nyj* «pilny, uważny». Δ *rozwój*: w stpol. obocznie forma *pilno*, genetycznie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **pilnъ*.

BT

pirwy zob. **pirzwy**.

AK

pirzwej (1) [Kśw] Δ *zn.* «najpierw, naprzód, przede wszystkim»: I mówi pirzwej siedzącym: Wstań! [Kśw II, 11, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pie. **prv-o-s* «początkowy» (por. lit. *pìrmas*, łac. *primus*); psł. *přvъjь*; ogsłow. – czes., śl. *prvý*, ros. *pérvyj*, bułg. *pǎrvi*, *pǎrv*; z przys. st. wyższego -ej, psł. **ěje* pochodzi od przym., wtórnie licz. porz. *pirzwy*. Δ *rozwój*: dziś po zmianach fonetycznych jako *pierwej*, forma przestarzała.

Δ por. **pirzwy**.

BT

pirzwy, pirwy (3) [BZ, Ppuł] Δ *zn.* «stojący na samym czele ciągu obiektów żywych lub martwych, zjawisk, zdarzeń, terminów»: Poczynają się pirwe księgi Mojżeszowy, Genezis [BZ,

71, 1]. Pierwy psalm wypowiada [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* licz. porz. Δ *formy tekstowe*: (*w*) *pirwe* (*niedziele*) B. lm. r. ż. Δ *etym.* pie. **př-uo* «pierwszy, przedni»; psł. **prvb(jb)*, pierwotnie przym., wtórnie licz.; ogsłow. – czes., słc. *prvý*, ros. *pervyj*, sch. *přvī*, scs. *prvb* (por. lit. *pirmas*, łac. *prīmus*). Δ *rozwój*: w XVII w. całkowicie wyparty przez formę stopnia wyższego *pierwszy*.

Δ *por.* **pirzwej.**

AK

pisać (13) [Kśw, Kgn, Park] Δ *zn.* «formułować tekst na piśmie; zapisywać, przepisywać»: Ta słowa pisze mądry Salomon [Kśw II, 11, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e*, *-'esz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *pisz* tr. rozk. lp. 2. os., *pisan* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta, *pisząc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **peik'-* || **pik'-* «pstrzyć, malować»; psł. **pisati* «rysować, kreślić znaki, malować»; ogsłow. – czes. *psát*, słc. *pisat'*, ros. *pisát'*, ukr. *pysaty*, sch. *pisati*, scs. *pisati* (por. lit. *piěšti* «malować kredkami lub węglem», stprus. *peisāi* «pisząc», łac. *pictura* «obraz», *pingere* «malować», grec. *poikilos* «pstry, barwny», stind. *piňkte* «maluje», ind. *pimšati* «zdobi», ang. *picture* «obraz»). Δ *rozwój*: psł. **pisati* → stpol. **pisaći* → stpol., śrpol. *pisać*; pierwotne zn. «barwić, malować», później «znaczyć barwami», od XIV w. «stawiać litery, cyfry»; dawne zn. zostało zachowane w pol. wyrazie *pisanka* «jajko malowane, ozdobione ornamentem».

Δ *por.* **napisać, pisanie, pismo.**

IS

pisan zob. **pisać.**

IS

pisanie (1) [Kśw] Δ *zn.* «to, co napisane; tekst, utwór», tu we fraz. Święte Pisanie «Biblia»: Ale w Świę-

tem Pisani czterokrotnie ludziem, pobudzaję je, mo^{wi} Bog> wszemogący [Kśw II, 11, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pisanje* ← psł. czas. **pisati*; ogsłow. Δ *rozwój*: zn. podmiotowe jest już przest., w użyciu pozostaje zn. czynnościowe, także fraz. Święte *Pisanie* zostało zastąpione przez *Pismo Święte*. Δ *por.* **pisać**.

KDK

pismo (4) [Park] Δ *zn.* «to, co napisane, litery»: Zwykłem pismem *cało* tak da [Park, 108, 20]. Pismem rozny głos da w sobie [Park, 109, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pismo* ← psł. czas. **pisati*; ogsłow. – czes. *písmo* «pismo», ros. *pis'mó* «list», «pismo, pisanie», scs. *pismę*, *pismene* «litery, pismo». Δ *rozwój*: od stpol. wyraz *pismo* miał także dwa inne zn.: «dokument, list urzędowy lub prywatny», «utwór, dzieło (literackie, naukowe...)», oba zachowane bez większych zmian; por. fraz. *uczony w piśmie* «erudyta, szczególnie w zakresie humanistyki».

Δ *por.* **pisać**.

KDK

pisząc zob. **pisać**.

IS

piwo (1) [Słota] Δ *zn.* «napój o nie-wielkiej zawartości alkoholu, wyrabia-ny z ekstraktu słodowego z dodatkiem chmielu»: Przetoć stoł wieliki świebo-da,/ Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pivo* (← psł. czas. **piti*) «to, co się pije, napój», wtórnie «napój alkoholowy wyrabiany ze słodu zbożowego»; ogsłow. – czes. *pivo*, ros. *pivo*, scs. *pivo* «napój, płyn». Δ *rozwój*: najważniejsza ogsłow. zmiana zn. po-legała na zwężeniu zakresu zn.: «napój, płyn» → «określony gatunek napoju». Δ *por.* **picie**.

KDK

plemię (1) [LA] Δ zn. «potomstwo, pokolenie, ród; także potomek»: Aby jim jedno plemię dał [LA, 173, 31]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. n. Δ etym. pie. **pledʰ-men*; psł. **plemę*, *plemene*; ogsłow. – czes. *plémě*, ros. *plémja*, scs. *plemę* (por. grec. *plēthos* «tłum, mnóstwo ludzi», łac. *plēbs*). Δ rozwój: w powyższym zn. wyraz już przest.; zn. zachowane jeszcze we fraz. bibl., np. *ludzkie*, *człowiecze* plemię «wyrodni, źli ludzie».

Δ por. **płod**.

KDK

pleść się (1) [Satyra] Δ zn. «splatać, zaplatać; tu: mieszać się (o myślach i uczuciach)»: Wiele sie w jich siercu plecie [Satyra, 191, 2]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ etym. pie. **plekt-* «pleść, splatać»; psł. **plesti* (od wcz.psł. **plekti*, w którym zaszła dysymilacja grupy *kt → tt → st); ogsłow. – czes. *plést*, ros. *plesti*, *spletat'sja*, chorw. *plèsti*, scs. *plesti* (por. lit. *plèsti* «pleść», łac. *plectere* «splatać», grec. *plékein* «splatać kilka nici w jedną», stind. *praśna* «plecionka, kosz», stgerm. *flechtan* «pleść», niem. *flechten*, hol. *vlechten*, szwedz. *fläta*). Δ rozwój: psł. **plesti* → stpol. **pl'eści* → stpol. *pl'eść* → śrpol. *pleść*; w j. stpol. także w zn. «mieszać się do czegoś».

IS

płacić (1) [RsP] Δ zn. «dawać pieniądze jako zwrot pożyczki, należność za towar albo daninę»: Tako mi Bog pomoże, jako Szczepan miał mi płacić trzy grzywny w rok ot mych pieniędzy [RsP, 45, 23]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ etym. pie. **pel(ə)-* «okrywać, osłaniać; skóra»; psł. **platiti* «dawać kawałki płótna → dawać zapłatę za coś» (od rzecz. psł. **poltъno* «tkanina lniana» || **platъ* «kawał tkaniny»);

ogsłow. – czes. *platit*, ros. *platít'*, sch. *plátiti*, scs. *platiti* (por. lit. *plātus* «szeroki», łot. *plátīt* «rozszerzać», grec. *platys* «szeroki»). Δ *rozwój*: psł. **platiti* → stpol. **płaćići* → stpol., śrpol. *płacić*; rozwój zn. związany z używaniem na terenie Słowiańszczyzny kawałków płótna jako środka płatniczego, od XIV w. «płacić, wynagradzać», ale także «mieć pewną wartość, kosztować».

IS

płaczęcy zob. **płakać**.

IS

płakać (2) [List, ŻB] Δ *zn.* «wylewać łzy, szlochać, łkać»: A tako s tobą się rozstając, sierce me jeło barzo płakać [List, 115, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *płaczęcy* im. cz. ter. czynny M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **plāk-* «tluc»; psł. **plakati* «płakać», **plakati* *sę* «opłakiwać; bić się w piersi na znak żałoby»; ogsłow. – czes. *plakat* «płakać», ros. *plákat'*, *plákat'sja* «skarżyć się na coś», sch. *pläkati*, scs. *plakati* (por. lit. *plakti* «bić, biczować», łot. *placināt* «celować, toczyć, odbijać», łac. *plangere* «uderzać», stgrec. **plākiō*, grec. *plēssō* «biję, uderzam», stniem. *fluohhōn* «przeklinać, wymyślać»). Δ *rozwój*: psł. **plakati* → stpol. **płakaći* → stpol., śrpol. *płakać*; im. cz. ter. czynny *płaczęcy* wyszedł z użycia w 1. poł. XVI w.

IS

płod (5) [BZ, LA] Δ *zn.* 1. «rodzaj, gatunek»: Wsپłodźcie wody z siebie płod rybny, dusze żywne, i płod latający nad ziemią [BZ, 71, 29]. I współdziła ziemia ziele mając siemień podług płodu swego [BZ, 71, 18]. 2. «potomek»: Nie miał po sobie żadnego płodu [LA, 173, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ű-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **plodъ*; ogsłow. – czes., słc. *płod*, ros. *płod*,

ukr. *plid*, scs. *plodъ*; ten sam morfem rdzenny w wyrazie *plemię*. Δ rozwój: w podanych wyżej zn. wyraz *płód* wyszedł z użycia.

Δ por. **plemię, płodzić.**

KDK

płodząc zob. **płodzić.**

IS

płodzić (3) [BZ] Δ zn. 1. «poczynać nowe życie, powodować powstanie istoty żywnej; rozmnażać»: Uczynił Bog zwierzęta ziemska (...) i rozliczne robactwo, iż to się płodzi po ziemi w swem przyrodzeniu [BZ, 72, 40]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk.

płodząc Δ zn. 2. «wydający nasiona, przynoszący plon»: A drzewo nosząc owoce a mając każdy siemię płodząc podług przyrodzenia swego [BZ, 71, 19]. Δ gram. im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ formy tekstowe: *płodźcie* tr. rozk. lm. 2. os. Δ etym. psł. **ploditi* «wydawać płody; rodzić» → rzecz. **plodъ* «płód, owoc»; ogsłow. – czes. *plodit* «owocować, płodzić, rodzić», ros. *plodít'* «rodzić», sch. *plòditi* «rodzić, plenić», *ploditi se* «rozmnażać się» (por. lit. *peldu* «ochraniam», prus. *peldinus* «uzyskał», stang. *bloed* «owoce drzewa, zboże», śrhol. *blāt* «płody polne»). Δ rozwój: psł. **ploditi* → stpol. **płožći* → stpol., śrpol. *płožić*; forma im. (dawny B. lp. r. m.) przekształca się w j. śrpol. w im. przysłów. wspóln.

Δ por. **plemię, rozpłodzić się, współdzić, płod.**

IS

płuć

płwiący (1) [Kśw] Δ zn. «pływący; tu w zn. przen.: chwiejący się, wahający się»: Galaa, wyprawia się: miasto płwiących, to je nieustawiczstwo ludzi grzesznych [Kśw I, 10, 20]. Δ gram. im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ etym. pie. **pleu-* || **ploū-* || *plū-* || *plū-* «padać, ciec; płynąć»; psł.

im. od czas. **pluti*, *plovq* «poruszać się po wodzie, płynąć»; ogsłow. – stczes. *plúti*, czes. *plouti*, ros. *plyt'*, sch. *püti*, scs. *pluti* (por. lit. *plaúti* «myć, płukać», łot. *plaüst* «namaczać», łac. *pluere* «pa- dać (o deszczu)», grec. *pléō* «pływę», stind. *plávate* «pływę», toch. *plu-* «latać», stwniem. *floum* «spływ», ang. *flow* «ciec»). Δ *rozwój*: wyraz rzadki w dobie stpol., w j. śrpol. wychodzi z użycia.

Δ *por.* **pływąć, wypławić.**

IS

pług (3) [Satyra] Δ *zn.* «narzędzie rolnicze, służące do orania, mające lemiesz i odkładnicę»: Rzekomo płygi oprawiają;/ Żelazną wić doma słoży,/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 8]. Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **plugъ*; ogsłow. – czes., słc. *pluh*, ros., ukr., bułg. *plug*. Δ *rozwój*: z użycia wyszły dawno zn.: 1. «jednostka miary powierzchni gruntu» – wielki pług wynosił ok. 90 morgów, średni – ok. 60, mały – ok. 20–30; 2. «podatek płacony od gruntu mierzonego na płygi».

KDK

płwiący zob. **płuć.**

IS

pływąć (2) [ŻMB, RP] Δ *zn.* «ciec, lać się»: Krew po tobie płynie, tęć bych ja utarła [ŻMB, 180, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-ę*, *-'esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **plynqti* «zacząć ciec, płynąć», czas. inchoat. od *plyti* + przyr. *-nq-*, który z kolei jest związany etymologicznie z psł. **pluti* «poruszać się po wodzie, płynąć»; ogsłow. – czes. *plynout* «prowadzić; wynikać», błr. dial. *plýnuc'* «ciec, przepływać, nieść się», sch. *plínuti* «zalać», scs. **plyti* «prowadzić, płynąć». Δ *rozwój*: psł. **plynqti* → stpol. **plynqći* → stpol., śrpol. *pływąć*; już w j. stpol. wyraz występował również w zn. «posuwać się po powierzch-

ni wody, przeprawiać się przez wodę» lub w zn. przen. *ziemia płynąca mlekiem a miodem* «kraina obfitująca we wszelkie dobra»; współcześnie funkcjonują również inne zn. przen. czas., np. «wynikać z czego, być następstwem czego», «mijać, przemijać (o życiu, czasie)».

Δ por. **płuć, wypławić.**

IS

po (14) [B, Pfl, RsP, RsK, ŽB, BZ, LA, ŽMB, Satyra, Ppuł] Δ zn. «zgodnie z; za; sygnalizuje następstwo w czasie i przestrzeni, także cel, przyczynę lub miejsce czynności»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych [Pfl I, 17, 1]. Namysłem potraci kliny,/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra, 191, 20]. Δ *gram.* przyim. rządzący B. lub Msc. Δ *etym.* prawdopodobnie dwa przyimki pie. **pos* «przy, za, po» oraz *(*a*)*po* «od, precz» kontynuuje pierwotny psł. przysłówek, wtórny przyimek **po*; ogsłow. – czes. *po*, ros. *по*, scs. *по* (por. grec. *apo*, sans. *apa*, lit. przyim. *pō* oraz prefiksalne *po-* || *pa-*, łot. *pa*, łac. *post*, franc. *après*). Δ *rozwój*: w przykładach brak pierwotnej celownikowej rekcji (chyba że formę *radzie* w wyr. *po radzie* uznać za C., nie Msc.) zachowanej do dziś tylko w przysłów. typu *po polsku* oraz w folklorze lud., zwłaszcza w piosenkach, np. „Na sieradzkim rynku siedzi baba w koszu, sprzedaje chłopoków po jednymu groszu”; nie tylko w j. pol., ale też w innych j. słow. częsta adwerbizacja pierwotnego wyrażenia przyim. *potem*.

Δ por. **po polsku, potem.**

AK

po polsku (1) [RP] Δ zn. «w języku polskim»: Wstań, mistrzu, odpowiedz, jestli umiesz,/ Za po polsku nie rozumiesz [RP, 197, 82]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniałe wyr. z ogsłow. *po* w pierwotnej celownikowej rekcji

z przym. w dawnej odm. prostej; adwerybizacja tego typu wyr. przyim. też w innych j. słow. – czes. *po anglicku* «po angielsku», *po domácku* «po domowemu», *po staru* «po staremu», ros. *po-pól'ski* «po polsku», *póprostu* (obok *prosto*) «po prostu». Δ *rozwój*: żywotny sposób derywacji przysłówków – na wzór dawnych *po cichu*, *po mału*, także od nowych podstaw pochodzenia obcego: *po chuligańsku*, *po dyktatorsku*, *po dyletancku* oraz od przym. we wspóln. odmianie: *po bożemu*, *po cywilnemu*, *po dzieciennemu*, *po staremu*, *po pijanemu* oraz z zaimkami: *po mojemu*, *po swojemu*.

Δ por. **polski**.

AK

pobić (1) [KŚW] Δ zn. «pomordować, pozabijać»: Jenże anjeł (...) stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy 〈króla, pobił jeść〉 we sborze asyrskiem [KŚW I, 10, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* psł. **pobiti*; ogsłow. – czes. *pobit*, ros. *pobít'*, sch. *pòbiti*, scs. *pobiti*. Δ *rozwój*: w j. stpol. czas. funkcjonował także w zn. «zabić, pokonać w walce», które zanikło w dobie śrpol.; wówczas także wyraz *pobić* zastąpiony został przez *zabić*.

Δ por. **bić, zabić**.

IS

pobrać (2) [RsP] Δ zn. «wziąć coś, zabrać, odebrać (coś komuś)»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem żyto, a nie na Mirosławinie [RsP, 45, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -'*e*, -'*esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *pobrała* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **pobrati* ← **bъrati*; ogsłow. – czes. *pobrat* «pobrać się», ros. *pobrát'*, scs. *pobrati*, *izъbrati*. Δ *rozwój*: psł. **pobrati* → stpol. **pobraći* → stpol., śrpol. *pobrać*; w dobie stpol. wyraz funkcjonował również w połączeniach:

pobrać kogoś «zabrać komuś coś, ograć kogoś», «otrzymać, dostać», *pobrać się* «odejść, pójść»; w j. śrpol. także w zn. «wybrać, powołać na jakieś funkcje», «wziąć wiele a. wielu z jednego miejsca na inne», «złupić, obrabować». Δ *por. brać, wybrać.*

IS

pobudzać (3) [Kśw] Δ *zn.* «zachęcać; podniecać; popychać do czegoś»: I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą duszę pobudza, ponęca i powabia. *Pobudza*, rzeka [Kśw II, 11, 4-5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *pobudzaję* im. cz. ter. czynny M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **b^heud^h-* «czuwać, nie spać; uważać»; psł. **pobudjati* «przerwać komuś sen» (iter. do czas. **pobuditi* ← **buditi*) → zach. słow. **pobuzati*; ogsłow. – czes. *pobuzovat*, ros. *pobuždát'*, sch. *pobuditi*, scs. *pobuditi* (por. lit. *baūsti* «naganiać, popędzać, pobudzać», stind. *bōdháyati* «budzi»). Δ *rozwój*: przedpol. **pobuzati* → stpol. *pobužaći* → stpol., śrpol. *pobużać*; w j. stpol. formy im. cz. ter. w odm. prostej zanikły; do dziś zachowała się postać B. r. m. *pobudzając*, która uległa adwerbizacji w j. śrpol.

IS

pobudzaję zob. **pobudzać**.

IS

pobyt (1) [B] Δ *zn.* «przebywanie, bycie»: A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra<j>ski przebyt [B, 163, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pobytъ* ← psł. czas. **pobiti* za pomocą formantu -*tъ*. Δ *por. być, przebyt.*

KDK

począć (się) (4) [Kśw, RsK, List] Δ *zn.* 1. «wykonać pierwszą część jakieś czynności; rozpocząć coś»: Dziwne rzeczy, w miłości będąc, poczęły się miedzy nama, toć jest, aby mnie nie

zapomniała, barzociem twej miłości począł prosić [List, 114, 4]. 2. «zaczepiać kogoś, wywołać zwadę»: Włodek począł na Warcisława i rany dał naprzod [Rsk, 48, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *poczęchą* aoryst lm. 3. os. Δ *etym.* pie. *ken- «wyrastać, pojawiać się»; psł. *početi ← *četi, *čynq «zacząć, rozpocząć»; ogsłow. – czes. *počít*, ros. *počát'*, chorw. *početi*, mac. *počne*, scs. *početi* «zacząć». Δ *rozwój*: psł. *početi → stpol. *počaci → stpol., śrpol. *počoč'*; już w j. stpol. czas. występował w zn. «dać początek życiu, zajść w ciążę», które w epoce śrpol. stało się zn. głównym.

Δ *por.* **początek, poczynać.**

IS

początek (3) [Kśw, Pfl, BZ] Δ *zn.* «pierwsze chwile dziania się czegoś, pierwszy składnik zbioru, ciągu w przestrzeni»: Iż jeść tako śmierne przyszcie i tako śmierne narodzenie *⟨Syna Bożego⟩*, jenże przez początku z Bogiem Oćcem jeść krolewał [Kśw IV, 13, 32]. Na początku Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *početъkъ ← psł. im. biernego cz. przesz. *početъ za pomocą formantu -ъkъ; ogsłow. – czes. *počátek*, ros. *počátok*, sch. *počétak*. Δ *rozwój*: forma Msc. *na początku* jest umotywowana historycznie, forma nowsza *na początku* jest wynikiem wyrównań analogicznych, mających na celu uniknięcie oboczności *k : c* w temacie i będących wynikiem ekspansji końcówki -u (z psł., dekl. -ū-); na uwagę zasługuje wtórne zn. przen. «powód, przyczyna czego», «źródło, z którego coś pochodzi».

Δ *por.* **koniec, począć (się).**

KDK

poczcić (1) [Słota] Δ *zn.* «uczcić, okazać cześć»: Nie może być panic taki,/

Musi ji w tem poczcić wszaki [Słota, 189, 53]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **počbstiti* ← czas. **čbstiti* ← rzecz. **čbstb*; ogsłow. – stczes. *pociti*, czes. *pocít*, ros. *počít'*, sch. *čistiti* «czcić», scs. *čbstiti*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. w zn. «uczcić, oddać część» występowały obocznie *poczcić* i *uczcić*, czas. *poczcić* wyszedł z użycia w j. npol.

Δ *por.* **cześć**.

IS

poczynać się (3) [Słota, BZ, Ppuł] Δ *zn.* «wykonywać pierwszą część jakiejś czynności; zaczynać»: Poczynają się księgi głośnych chwał [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *poczyna się* cz. ter. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **počinati sę*, iter. do **početi sę*; ogsłow. – czes. *počínat*, ros. *počinát'*, sch. *pōčinjati*, scs. *počinati*. Δ *rozwój*: psł. **počinati sę* → stpol. **počinaći sę* → stpol., śrpol. *počynać sę*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «dawać życie».

Δ *por.* **począć (się)**.

IS

pod (16) [RsK, Kgn, Park, KŚ, BZ, Satyra] Δ *zn.* «poniżej; w pobliżu; w bliskości; w zależności od czegoś lub kogoś»: Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są [BZ, 71, 12]. Niektorzy z naszych ślachciców (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 6]. Tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [RsK, 48, 27]. Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 6]. Δ *gram.* przyim. rządzący N. lub B., a narzędziowa lub biernikowa rekcja przyimka jest zależna od czas., np. w wypadku czynności umieszczania czegoś pod czymś – rzecz. w B. lub N., zaś w wypadku stanu, bycia pod czymś – w N., np. *kłaść pod stół* i *położyć pod stołem*, ale *być, leżeć pod stołem*. Δ *etym.* psł.

**podъ*; ogsłow. – czes. *pod*, *pode*, ros. *под*, bułg. *под*, scs. *подъ*. Δ *rozwój*: w XIV–XVI w. występuje zaprzeczone wyr. przyim. z zaimkami, a nie jak obecnie przyim. z zaprzeczonymi zaimkami, por. wyżej: *ni pod czyją* «podniczyą» oraz *ni zacz* «za nic».

AK

podać

podany (1) [Kśw] Δ *zn.* «wydany (komuś)»: Z jich many mają być podani, a konie jich temu to podkomorzemu za winę mają być przydany [Kśw, 124, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* forma utworzona od czas. psł. **podati*; ogsłow. – czes. *podat*, ros. *подат'*, chorw. *podati*, scs. *podati*. Δ *rozwój*: w j. pol. formy odm. złożonej im. uległy adiektywizacji (stały się im. przym. biernymi); z odm. prostej zachowały się tylko formy r. n. typu: *podano*.

Δ *por.* **dać**.

IS

podany zob. **podać**.

IS

poddać się (2) [RsK] Δ *zn.* «zobowiązać się, przyjąć odpowiedzialność pod karą»: Tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* psł. **podъdati się* ← **dati*; w innych j. słow. tworzony za pomocą różnych prefiksów, por. czes. *poddat se*, ros. *poddát'sja* «poddać się», chorw. *predati* «poddać», mac. *predade* «poddać». Δ *rozwój*: już w j. stpol. w zn. «ulec w walce; skapitulować» oraz «zgodzić się na coś; podporządkować się komuś, czemuś».

Δ *por.* **dać**.

IS

podeprzeć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «podtrzymać coś od dołu lub z boku, dać podporę»: Twoja głowka krzywo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -e-, -'esz; dk. Δ *etym.* pie-

*(s)per- «podpierać, wspierać, opierać»; psł. **podbperi* (\leftarrow psł. czas. **perti* «cisnąć, wywierać nacisk») → **podbpreti* || **podbpereti* || **podbpr̄ti*; ogsłow. – czes. *podepřít*, ros. *podperét'*, sch. *podupreti*, mac. *podpre*, scs. *podbpr̄ti* (por. lit. *sp̄rti* «podpierać», łot. *spērt* «wierzgać», łac. *spernere* «odpychać, odsuwać», stind. *sphurati* «odtrąca (nogą)»). Δ *rozwój*: zach. słow. **podbpreti* → stpol. **podepřeći* → stpol., śrpol. *podepřeć*.

Δ por. **zaprzeć się.**

IS

podjąć (1) [Kśw] Δ zn. «podnieść, tu: doznać czegoś, przyjąć»: A pogani śmierć podjęli [Kśw I, 10, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **podbjeti*; ogsłow. – ros. *podnját'*, chorw. *podići*, scs. *podbjeti*. Δ *rozwój*: psł. **podbjeti* → stpol. *podjąći* → stpol., śrpol. *podjąć*; podst. zn. w j. stpol. i śrpol. to «podnieść», w j. npol. przeważa już zn. «zobowiązać się do zrobienia czegoś, zdecydować się, zgodzić się wykonać coś».

Δ por. **jąć, pod.**

IS

podkłonić (2) [Kśw] Δ zn. «sklonić, położyć»: Toć ubo<g>i krolewic był, iże nie jimał, gdzieby swoje głowę podkłonił (...) a przeto, iże nie jimał w swem narodzeni, gdzie by swą g<łowę podkłonił> [Kśw IV, 13, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **podbkloniti* ← **kloniti*. Δ *rozwój*: psł. **podbkloniti* → stpol. **podkłonići* → stpol., śrpol. *podkłonić*; w j. śrpol. forma ta została wyparta przez czas. z przyr. *po-*: *po-kłonić*.

Δ por. **pokłonić się.**

IS

podkomorzy (3) [KŚ] Δ zn. «urzędnik dworski, zarządzający majątkiem i dochodami panującego, później – urzę-

nik ziemski, sądzący spory graniczne»: Paknięli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorzego, pod którym są, z jich many mają nam być podani, a konie jich temu podkomorzemu za winę mają być przydany [KŚ, 124, 15–17]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. przym. Δ *etym.* stpol. *podkomorze* w analizie morfemowej dzieli się na: 1. *pod-* – prefiksalny wykładnik podrzędności (por. niem. *unter-*, franc. *sous-*), lub przyimek wchodzący w skład wyrażenia *pod komorą*; 2. *komor-* – podstawa *komora* ← łac. *cama*, *camora* «pokój, mieszkanie, jadalnia», «skarbiec»; 3. *-ē-* formant (← psł. *-*bję*) w funkcji strukturalnej». Δ *rozwój*: stpol. nazwy urzędów zakończone na *-ē* (← *-*bję*), typu *podkomorze*, *podczasze*, *podstole*, przyjmującą postać wtórną *podkomorzy*, *podczaszy*, *podstoli* w wyniku procesów fonetycznych (kontrakcja, ścislenie ē) oraz analogii do nazw innych urzędów, będących genetycznie przym. (por. *łowczy*, *woźny*, *wojski*); wyraz wyszedł z użycia, należy do archaizmów rzeczowych (historyzmów).

KDK

podle (3) [KŚw, BZ, Słota] Δ zn. 1. «obok, w pobliżu, przy, koło, wzdłuż»: Podle drogi, bo czego jemu było dojść, nie pa<miętał> [KŚw II, 11, 20]. Kogo podle siebie ma [Słota, 189, 66]. 2. «zgodnie z czymś»: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 38]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* przyim. wtórny, płn.słow. skostniała forma wyrażenia przyim. psł. **po dyljē*, czyli przyim. *po* z D. lp. r. ż. rzecz. **dylja* «długość, rozmiar, wzdłuż» – stczes. *podlé*, czes. *podle*, słc. *podl'a*, głuz. *pódla*, *pola*, dłuż. *pódla*, *póla*, *pla*, ukr. *pilja*, *biljá*, strus. *podybě*, *podybě*, ros. *pódle*. Δ *roz-*

wój: wyraz wyszedł z użycia w XIX w.
Δ por. **podług**.

AK

podług (12) [Pfl, Kgn, Słota, Park, KŚ, BZ, Ppuł] Δ zn. 1. «zgodnie z czymś, stosownie do czegoś; w określeniach sposobu, wzoru, zasady, podstawy postępowania»: A wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwalał [Kgn II, 37, 100]. 2. «zależnie od czegoś»: I wiele jnych potrzeb,/ Podług dostatka tego [Słota, 188, 12]. 3. «blisko, około»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod [Pfl I, 17, 3]. Δ gram. przyim. rządzący D. Δ etym. wyraz polski, paralelny do wyrazu *podle* i w j. stpol. wspólnofunkcyjny z nim; skrót wyr. *po długu*, czyli przyim. *po* z C. lp. r. m. odm. prostej przyim. *długi*; por. analogiczne *pomału*, *po prostu*. Δ rozwój: w XX w. wyszedł z użycia, zastąpił go przyim. *według*. Δ por. **podle**.

AK

podniesiony zob. **podnieść**.

IS

podnieść

podniesiony (1) [KŚ] Δ zn. «postawiony; rozwinięty, rozpostarty; uniesiony»: Ustawiamy, aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 12]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ etym. im. od czas. **podnesti* «postać, unieść» ← **nesti*; ogsłow. – czes. *podnéstí*, ros. *podnestí*, sch. *podnesti*, scs. *podněsti*. Δ rozwój: formy odm. prostej i złożonej im. występowały w j. stpol.; w j. śrpol. postaci odm. prostej (*podniesion*) wyszły z użycia, natomiast formy odm. złoż. uległy adiektywizacji (*podniesiony*); już w j. stpol. główne zn. czas. *podnieść* to «dźwignąć, przesunąć na wyższy poziom».

Δ por. **nieść**.

IS

podobieństwo (3) [BZ] Δ zn. 1. «gatunek, stosowny kształt»: Opięć rzekł Bog: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 38]. Uczynił Bog zwierzęta ziemska, każde podług podobieństwa jich [BZ, 72, 39]. 2. «podobizna, wzór»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu [BZ, 72, 44]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **podobъnъstvo* ← psł. przym. **podobъnъ* (← wyrażenie **po dobe* ← psł. **doba* ← pie. **d^hob^h* «stosowność, należytość»). Δ rozwój: wyraz wieloznaczny; w pierwszym wyroznionym zn. bibl. wyraz ten w nowszych przekładach został zastąpiony przez *gatunek*; w drugim zn. stał się podstawą fraz. *na obraz i podobieństwo czyjeś*; zginęły zn.: «prawdopodobieństwo, możliwość», «porównanie, przypowieść, alegoria».

Δ por. **dobry**.

KDK

podźwiganie (1) [RsK] Δ zn. «pobieranie, ściąganie pieniędzy»: Eż po podźwiganiu pieniędzy uczynił Mathias szkody C grzywien w rolach, w gajoch i w łąkach i w dziedzinie Prędocie [RsK, 48, 6-7]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **podviganiye* ← psł. czas. **podvigati* || *podvižati*. Δ rozwój: wyraz wyszedł z użycia.

KDK

pogan (93) [Kśw, Pfl, Ppuł] Δ zn. «w odróżnieniu od Żydów i chrześcijan – innowierca; także: obcy, cudzoziemiec»: Tako lud Boży <przez an>jeła wicięzstwo odzirżeli, a pogany śmirć podjęli [Kśw I, 10, 10]. Żądaj ode mnie, a dam ci pogany w dziedzictwo twoje i w trzymanie tobie kraje ziemskie [Ppuł II, 53, 8]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. m. Δ etym. zapożyczenie łac. lud. przym. *pāgānus* «wiejski; wyznający niewłaści-

wą religię, barbarzyński» w postaci rzecz.; ogsłów. – czes., słc., głuż. *pohan* «poganin», strus. *poganъ* «poganin», sch. *pògan* «nieczysty», scs. *poganъ*. Δ *rozwój*: formy lm. tożsame w wielu przypadkach z formami rzecz. zakończonych na *-anin* zdecydowały o zmianie postaci M. lp. i rozszerzeniu jej o syngulatywny przyrostek *-in*: stpol. *pogan* → *poganin*; zachowało się zn. rel., zanikło zn. «obcy, cudzoziemiec». Δ por. **pogaństwo**.

KDK

pogański (5) [Kśw] Δ zn. «dotyczący poganina; właściwy, przynależny poganiowi»: Iżby je Bog zbawił ot <mo>cy króla pogańskiego [Kśw II, 10, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *poganin*, który został zapożyczony ze stczes. *pohan* ← łac. lud. **pagānus* «poganin ← mieszkaniec wsi»; wyraz obecny w j. słow. – czes. *pohanský*, ukr. *pogáns'kyj* (prawdopodobnie pożyczka z pol.), sch. *pogánskī*. Δ *rozwój*: w dobie stpol. wyraz przyjmował formy *pogański* || *pagański*.

Δ por. **pogan**.

IS

pogaństwo (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «paganie, ludy pogańskie»: Przecz skrzytało pogaństwo, a ludzie myślili są prozność? [Pfl II, 17, 1]. Przecz skrytali pogaństwo i myślili prozności? [Ppuł II, 53, 1]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *pogaństwo skrzytało* – konstrukcja ad formam, *pogaństwo skrytali* – konstrukcja ad sensum. Δ *etym.* rzecz. utworzony formantem *-stwo* od stpol. podstawy *pogan*; por. czes. *pohanství*. Δ *rozwój*: oprócz zn. konkretnego «ludzie», ukształtowały się także zn. abstrakcyjne «wiara w wiele bogów», «brak wiary, życie bez wiary».

Δ por. **pogan**, **pogański**.

KDK

pogębek (10) [Tęcz] Δ zn. «uderzenie w twarz; policzek»: A o chłopi pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 7]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **pogobъkъ* ← psł. wyrażenia **po gąbę* za pomocą formantu *-bъkъ. Δ rozwój: w XIX w. jeszcze notowany jako przest.; zastąpiony formacją analogiczną *policzek* (← *po licu*). Δ por. **gęba**.

KDK

pojć (3) [Kśw] Δ zn. «iść, wstać; dać początek»: Wstań, prawi, pośpiej się, miluczka moja, i pojdzi! [Kśw II, 11, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ etym. **pojти* ← **poiti* ← **iti*; ogsłow. – czes. *pojít*, ros. *pojtí*, chorw. *poći*, scs. *pojъti*. Δ rozwój: psł. **pojти* → stpol. **pojći* → stpol. *pojć* || *poć* → śrpol. *pójść* (-ść przez analogię do *iść*). Δ por. **ić**.

IS

pokarm (1) [BZ] Δ zn. «jedzenie, pożywienie»: Oto dałeś wam (...) wszelkie drzewo, jeż to ma w sobie samem siemię przyrodzenia swego, aby było wam na pokarm [BZ, 72, 52]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **pokrmъ* jako wynik złożenia **po* + **krmъ* lub derywacji paradygmatycznej od czas. **pokrmitti*. Δ por. **pokarmienie**.

KDK

pokarmienie (1) [BZ] Δ zn. «jedzenie, pożywienie»: I rzekł Bog: Oto dałeś wam wszelkie ziele (...), aby było wam na pokarm (...) i wszemu stworzeniu (...), aby sobie miał na pokarmienie [BZ, 72, 55]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **pokrmienъje* ← psł. czas. **pokrmitti*. Δ rozwój: w stpol. zn. podmiotowym wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **karmienie, nakarmić, pokarm**.

KDK

pokazować

pokazuję (1) [Kśw] Δ zn. «dając do poznania, zaznajamiając»: Mo<wi bog> wszemogący: Wstań, pokazuję, iż są grzesznicy czteroracy [Kśw II, 11, 9]. Δ gram. im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. iter. **pokazovati* ← **pokazati*; ogsłow. – stczes. *pokazovati*, ros. *pokázyvat'*, chorw. *pokazivati*, scs. *pokazivati*. Δ rozwój: już w j. stpol. formy odm. prostej im. cz. ter. zaczęły zanikać, tylko B. r. m. *pokazując* zachował się i uległ adwerbizacji (dzisiaj to im. przysłów. wspóln.); formy odm. złoż. przeszły w im. przym. czynne.

Δ por. **kazać**.

IS

pokazuję zob. **pokazować**.

IS

pokaźnienie (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «nakaz moralny, zasada postępowania religijno-etycznego»: Przyjmicie pokaznienie, bo snadź rozgniewa sie gospodzin, i sgyniecie s drogi prawej [Pfl II, 18, 12]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **pokazněje* ← czas. **pokazniti*; podstawę rodziny wyrazów stanowi psł. **kazati* «mówić, nauczać» → **kazъnъ* «nauka, wskazówka» → **pokazniti*. Δ rozwój: wyraz wyszedł z użycia już w j. stpol., zastąpiony przez *przykazanie* i *nakaz*, w których również występuje morfem rdzenny -*kaz-*.

Δ por. **kazać, kazanie, kaźn.**

KDK

poklonić się (1) [List] Δ zn. «pochylić się na znak szacunku, korzyć się, oddać cześć»: A proszę twej miłości, abyś się mej matuchnie pokloniła [List, 115, 14]. Δ gram. czas. psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ etym. pie. **kel-* (→ **kle-n-* «pochylać») || **k'el-* «schylać, zginać» (wariant **k'el-* kontynuowany w psł. **sloniti* «opierać»); psł. **pokloniti* *sę* ← **kloniti*

«chylić, pochylać»; ogsłow. – czes. *poklonit se*, ros. *poklonít'sja*, chorw. *pokloniti se*, scs. *pokloniti se* (por. lit. *kalki* «opierać się», łac. *in-clino* «na-chylam, zginam», hiszp. *inclinár* «pochylać się», grec. *klíno* «skłaniam, zginam», stwniem. *haldōn* «chylić się» stislandz. *halla* «chylić»). Δ rozwój: psł. **pokloniti* *sę* → stpol. **pokłońći* *sę* → stpol., śrpol. *pokłońić* *sę*, współcześnie słowo przest. lub podn.

Δ por. **podkłonić.**

IS

pokradzion zob. **pokraść.**

IS

pokraść

pokradzion (1) [RsP] Δ zn. «potajemnie przywłaszczyony, skradziony»: Kiedy mu <ko>nie pokradziony [RsP, 45, 30]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. **pokradti* ← **kradti*. Δ rozwój: formy odm. prostej (*pokradzion* dla r. m.) wyszły z użycia; formy odm. złoż. (*pokradziony* w r. m.) uległy w j. śrpol. adiektywizacji; w j. śrpol. czas. *pokraść* zyskał nowe zn. «jedno po drugim ukraść; ukraść wiele przedmiotów», które obecnie jest jedynym zn. tego wyrazu.

Δ por. **kraść, kryć.**

IS

pole (1) [Słota] Δ zn. «ziemia uprawna, tu przen.: plony»: Zgarnie na sieć wszysko pole [Słota, 188, 4]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **polje*; ogsłow. – czes., słc. *pole*, ros., ukr. *póle*, bułg. *polé* (por. łac. *planus* «równy», grec. *pélanos* «płaski, cienki»). Δ rozwój: oprócz zn. prymarnych «ziemia uprawna», «obszar ziemi» ukształtowało się zn. przen. «dziedzina, zakres», «sposób działania, okazja», por. fraz. *ustąpić komuś pola, dotrzymać komuś pola, wywieść kogoś w pole.*

KDK

polepszenie (1) [RP] Δ zn. «zmiana na lepsze, poprawa»: Gospodzinie wszechmogący,/ Nade wszystko stworzenie większy,/ Pomoże mi to działa słozyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć, / Ku twej fale rozmnożenie,/ Ku ludzkiemu polepszenie [RP, 195, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **polērjyšenъje* ← psł. czas. **polēpjyšiti* ← **lēpjyšiti* ← **lēpjyšь* «lepszy».

Δ por. **lepszy**.

KDK

polski (1) [Park] Δ zn. «dotyczący Polski, właściwy Polsce»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie [Park, 108, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* dawne *polski* – derywat od nazwy plemiennej *Polanie* «etymologicznie: mieszkańcy pól», utworzony za pomocą przyr. -*ski* (← psł. *-*bskъjь*); ogsłow. – czes. *polský*, ros. *pól'skij*, sch. *pōljskī*.

Δ por. **pole, po polsku.**

IS

położony zob. **położyć**.

IS

położyć (6) [Kśw, RsP, Park] Δ zn. 1. «umieścić leżąco, poziomo»: Togoda przed wołem a przed osłem w jasłkach S<yn boży położon> był [Kśw IV, 13, 27]. 2. «dać, wypłacić (pieniądze)»: Czso Toma winne pieniądze położył, ty są ukradziony, ani jich ja użytka mam [RsP, 45, 34]. 3. «uczynić, zrobić»: A też gdzie *b* będzie gruube,/ Tako pismem położysz jee [Park, 108, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *położonego* im. cz. przesz. bierny D. lp. r. m. odm. złoż. Δ *etym.* pie. **legʰ-* «położyć»; psł. **položiti* od psł. czas. **ložiti*, kauz. do **legti* «paść, upaść»; ogsłow. – czes. *položit*, ros. *položít'*, sch. *položiti*, scs. *položiti* (por. goc. *lagjan* «kłaść, stawić», stwniem.

leggan «kłaść», stnord. *leggja* «kłaść»). Δ *rozwój*: psł. **položiti* → stpol. **položići* → stpol., śrpol. *położyć*; już w XIV–XV w. czas. występował w licznych zn. przen. «dać; wypłacić», «przedstawić, okazać», «uczynić, zrobić», niektóre z nich funkcjonują również we współczesnym j. pol., np. *położyć akcent*; w j. pol. dawny im. cz. przesz. bierny w odm. złoż. uległ adiektywizacji, formy odm. prostej zanikły.

Δ *por. Iec, leżeć, łoże, włożyć*.

IS

południe (1) [Satyra] Δ *zn.* «środek dnia»: A robią silno obłudnie:/ Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **poludne* ← **poluđne* || **polъ dъne*; ogsłow. – czes. *poledne*, ros. *pólden'*, ukr. *pívden'*, sch. *pódne* ← *poldne*, scs. *poludne*. Δ *rozwój*: w j. stpol. także *połednie* (← **polъdъne*), które zanikło; zn. podstawowe «środek dnia», «strona świata, w której Słońce wznosi się najwyżej» przetrwały bez zmian; ukształtowało się zn. nowe «kraje położone na południu, w gorącym klimacie».

Δ *por. dzień*.

KDK

pomagać (1) [Ppuł] Δ *zn.* «udzielać komuś pomocy, wspierać»: Pomagali krolowie ziemscy i książęta zeszli się w jedno przeciwko Bogu i przeciwko pomazańcu jego [Ppuł II, 53, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **pomagati*, czas. iter. do **pomogti* «pomóc» ← **mogti* «móc»; ogsłow. – czes. *pomáhat*, ros. *pomogát'*, sch. *pomágati*, scs. *pomagati*. Δ *rozwój*: psł. **pomagati* → stpol. **pomagaći* → stpol., śrpol. *pomagać*.

Δ *por. wspomagać, II moc, II pomoc*.

IS

pomazaniec (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «Jesus Chrystus»: Przystajali są krolowie

ziemscy, a książęta zeszli są sie na gromadę przeciwko Gospodnemu, i przeciwko jego pomazańcu [Pfl II, 17, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pomazanycь* ← psł. im. biernego cz. przesz. **pomazanъ* ← psł. czas. **pomazati*; jako termin religijny jest to przekład łac. *christus* ← grec. *christós*, hebr. *māš-īah* «Mesjasz»; odpowiedniki w różnych j. słow., np. ros. *pomazánnik*. Δ *rozwój*: w polskich przekładach *Biblia* wyraz ten ma dwa zn.: «Jezus Chrystus», «każdy „pomazany” – potomek Dawida»; w j. stpol. występowało także trzecie zn. «wybraniec, naznaczony przez pomazanie na wysoką godność, np. monarszą, biskupią», por. fraz. *pomazaniec boży, pomazaniec losu*.

KDK

I pomoc (2) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «wsparcie, ratunek, wspomożenie»: Tegdyż nagle Bog usłyszał modlitwę luda śm*<iernego i posłał>* jim na pomoc anioła swego świętego [Kśw I, 10, 7]. Mać tego dziecięcia płaczący pożądała pomocy świętego Błażeja [ŻB, 31, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **pomoktъ* ← **pomogtъ* ← psł. czas. **pomogti* ← **mogti*; ogsłow. – czes. *pomoc*, ros. *pómość*, scs. *pomoštъ*. Δ *rozwój*: zanikły zn. stpol.: «pożyczka zwrotna udzielana przez pana kmieciowi na zagospodarowanie się», «rodzaj powinności na rzecz pana, ciążący na chłopach»; wytworzyło się zn. podmiotowe «ten, kto || to, co – pomaga».

Δ *por.* **I moc.**

KDK

II pomoc (10) [RsP, RsK, RP] Δ *zn.*

1. «zrobić coś dla kogoś, dla ulżenia komuś; wesprzeć kogoś»: Snać ci So<k>ra<t>es nie pomoże [RP, 197, 83].
2. «udzielić pomocy w postępowaniu sądowym»: Jako to światczymy, jako

Jura nie chciał pomóc Piotrkowi z Pawłem prawa i zaprzał się go [Rp, 44, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *pomoży* tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* pie. **māg^h-* «móc»; psł. **pomogti* (← psł. **mogti*) → **pomokti* → zach.słow. **pomoci*; ogsłow. – czes. *pomoc*, słc. *pomōct'*, ros. *pomóč'*, ukr. *pómoć*, sch. *pomōći*, scs. *pomošti*. Δ *rozwój*: przedpol. **pomoc'i* → stpol. **pomoc'* → śrpol. *pomóc*.

Δ *por.* **II moc, pomagać.**

IS

pomszczono zob. **pomścić.**

IS

pomścić (2) [Tęcz] Δ *zn.* «wziąć odwet, wymierzyć karę»: Boże, je racz uzdrowić, że tego pomścili [Tęcz, 194, 23]. Mnimaliście, chłopi, by tego nie pomszczono? [Tęcz, 194, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **mei-t-* «zmieniać, wymieniać»; psł. **pombstiti* «wziąć odwet»; ogsłow. – czes. *pomstít (se)*, ros. *otomstít*, sch. *pomstít*, scs. *pombstiti*. Δ *rozwój*: w j. stpol. rozpoczął się proces verbalizacji form M. odm. prostej im. cz. przesz. biernego r. n., które stały się w ciągu XVII w. bezosobowymi formami zakończonymi na -no (*pomszczono*); formy odm. złoż. w wyniku adiektywizacji przeszły w im. przym. bierne (*pomszczony*). Δ *por.* **mścić.**

IS

ponęcać (2) [Kśw] Δ *zn.* «ponaglać, nęcić, zachwycać»: I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia (...) Ponęca, rzekę ta: Pośpiej się! [Kśw II, 11, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* pie. *nau-* «męczyć, dręczyć» (ten sam rdzeń w *nudzie*); psł. **ponqtjati*, **ponqtiti* (alternacja *-*q-* || *-*u-*) ← **ponutiti*; ogsłow. – czes. *nutit*

«zmuszać, zniewalać», ros. *prinuždát'* «zmuszać», słoweń. *ponúditi* «poczęstować», scs. *ponutit* (por. stprus. *natutins*, B. lm. «potrzeba», goc. *naujs* «potrzeba, kłopot», niem. *Not* «potrzeba, konieczność; nędza; kłopot», ang. *need* «potrzeba»). Δ *rozwój*: psł. **ponotjati* → stpol. **ponącaći* → stpol., śrpol. *ponęcać*; w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por. przynęcać, zanęcać.*

IS

popełnić (1) [RsK] Δ *zn.* «dopłacić, zapłacić, uiścić»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława, a gdy był tego nie popełnił, chyż na święty Marcin nie po<prawił>, tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **popl'niti* ← **pł'niti* «czynić pełnym, napełniać» ← **płnъ* «pełny»; ogsłow. – czes. *plnit*, ros. *popólnit'*, sch. *popuniti*, scs. *popl'niti*. Δ *rozwój*: psł. **popl'niti* → stpol. **popełnići* → stpol., śrpol. *popełnić*; w j. stpol. czasownik występował również w zn. «zrobić, wykonać, uczynić», «doprowadzić do końca», «utrwalić, zapisać», «zapłodnić», «zniszczyć».

Δ *por. pełny.*

IS

poprawić (2) [RsK] Δ *zn.* «odnowić, doprowadzić do pierwszego stanu»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława, a gdy był tego nie popełnił, chyż na święty Marcin nie po<prawił>, tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **popraviti* → psł. **praviti* «prostować, czynić właści-

wym»; ogsłow. – czes. *popravit*, ros. *poprávit'*, błr. *paprávit'*, sch. *pòpraviti*, scs. *popraviti*. Δ *rozwój*: psł. **popraviti* → stpol. **popravići* → stpol., śrpol. *popravić*; już w j. stpol. czasownik funkcjonował również w zn. «usunąć błędy, sprostować», «zmienić na lepsze», dodatkowo występował również w połączeniu *poprawić nad kimś* «ukarać kogoś».

Δ por. **prawić, prawy.**

IS

poprosić

poprosiwy (1) [ŻB] Δ *zn.* «zwróciwszy się do kogoś z prośbą»: Święty Błażej poprosiwy Boga, rękę swą dziecięci na głowę włożył [ŻB I, 31, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* im. od psł. czas. **poprositi* ← psł. **prositi*; ogsłow. – czes. *poprosit*, ros. *poprosít'*, sch. *pòprositi*, scs. *poprositi*. Δ *rozwój*: formy odm. prostej r. m. imiesłowu wyszły z użycia w j. śrpol.

Δ por. **prosić.**

IS

poprosiwy zob. **poprosić.**

IS

poranić (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zadać szereg ran jednej lub wielu osobom, kilka razy ranić»: W kościeleć <j>i zabili, na tem Boga nie znali,/ Świątości nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **poraniti* ← psł. **raniti*; ogsłow. – czes. *poranit*, ros. *poránit'*, sch. *poràniti*, scs. *poraniti*. Δ *rozwój*: psł. **poraniti* → stpol. **poranići* → stpol., śrpol. *poranić*.

Δ por. **ranić.**

IS

porod (1) [BZ] Δ *zn.* «rodzaj, gatunek»; tu we fraz. *stworzenie żywe w swem porodzie* «istoty żywe należące do różnych gatunków»: Opięć rzekł Bog: wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki

i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **porodъ* ← psł. czas. **poroditi*. Δ *rozwój*: w j. stpol. występowała także obocznie forma *poroda*, która wyszła z użycia, powyższe zn. zanikło już w j. stpol., w j. npol. *poród* występuje jako termin med.

Δ *por.* **porodzić, rod, rodzaj.**

KDK

porodzenie (1) [Kgn] Δ *zn.* «narodziny; poród»: A wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 101]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **porodenъje* ← psł. czas. **poroditi* za pomocą formantu *-enъje. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia zastąpiony m.in. przez formy *narodziny, narodzenie*.

Δ *por.* **narodzenie, porodzić, porod, rod.**

KDK

porodzić (4) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* «wydać dziecko na świat, urodzić»: Gospodzin rzekł ku mnie: syn moj jesteś ty, ja dzisia porodził jeśm cie [Pfl I, 17, 7]. Gospodzin rzekł ku mnie: syn moj jesteś ty, ja dzisia porodził ciebie [Ppuł II, 53, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e, -'isz;* dk. Δ *formy tekstowe:* *jest była porodziła* cz. zaprzesz. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **poroditi* ← **roditi*; ogsłow. – czes. *poroditi*, ros. *porodít'*, sch. *poroditi*, scs. *poroditi* (por. lit. *rodyti* «pokazywać», ind. *rādhnoti, rādhyati* «zyskuje», awest. *rā-daiti* «przysposabia», niem. *rathen* «rzadzić», *reden* «mówić»). Δ *rozwój*: psł. **poroditi* → stpol. **porožići* → stpol., śrpol. *porožić*; w j. stpol. wyraz funkcjonował również (choć znacznie rzadziej) w zn. «spłodzić, zostać ojcem». Δ *por.* **narodzić, porod, porodzenie.**

IS

posadzić (2) [Słota] Δ *zn.* «sprawić, że ktoś usiadł, zajął pozycję siedzącą, umieścić»: Mnodzy na tem nics nie dadzą,/ Siędzie, gdzie go nie posadzą;/ Chce się sam posadzić wyżej,/ Potem siędzie wielmi niżej [Słota, 189, 40]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **posaditi* ← **saditi*; ogsłow. – czes. *posaditi*, ros. *posadít'*, ukr. *posadýty*, sch. *posáditi*, słoweń. dial. *posadim*, scs. *posaditi*. Δ *rozwój*: psł. **posaditi* → stpol. **posażići* → stpol., śrpol. *posażić*; już w j. stpol. czasownik funkcjonował w zn. «wsadzić, wkopać (rośliny) do ziemi, aby rosły», prócz tego wyraz występował w zn., które zginęły w polszczyźnie, np. «sprawić, że ktoś się gdzieś osiedlił, osadzić gdzieś kogoś», «założyć (miasto, wieś)», «wyznaczyć kogoś (do pełnienia jakiejś funkcji)».

Δ *por.* **sadzać**.

IS

poseł (1) [Kgn] Δ *zn.* «wysłannik, zwias-tun»; tu we fraz. *poseł niebieski* «anioł»: Aleć dzisia jeszcze pewniejsze nowiny sąć ony nam były przez posła nie-bieskiego przyniesiony [Kgn II, 35, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **posəlb* ← psł. czas. **posəlati*; ogsłow. – czes. *posel*, «poseł, ambasador», ros. *posól* «poseł, ambasador», sch. *pòsao* «praca, zajęcie; sprawa; funkcja», słoweń. *pósel* «praca; sprawa; służba».

Δ *por.* **posłać**.

KDK

poskoczyć (1) [RP] Δ *zn.* «prędko pobiec, pospieszyć, skoczyć, tu: wypły-nąć»: Gdy przydę, namilejszy, k tobie,/ Tedy barzo zeckniesz sobie;/ Zable-szczysz na strony oczy,/ Eż ci z ciała pot poskoczy [RP, 197, 64]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -*ysz*; dk. Δ *etym.* psł. **poskočiti* ←

**skočiti*; ogsłow. – czes. *poskočit*, ros. *poskočít'*, słoweń. *poskóčiti*, scs. *poskočiti*. Δ *rozwój*: psł. *poskočiti* → stpol. **poskočići* → stpol., śrpol. *poskočyć*.

IS

posłać (5) [Kśw, RsP, ŻB, Tęcz] Δ zn. «polecić komuś udać się dokąd, zwykle z jakąś sprawą, do wykonania czegoś, przekazać coś komuś za czyimś pośrednictwem, wyprawić, skierować, wysłać, przesłać»: Tegdyż nagle Bog usłuszał modlitwę luda śmiernego i posłał ją jim na pomoc anjeła swego świętego [Kśw I, 10, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*, dk. Δ *formy tekstowe*: *postali* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **poslati* ← **slati*; ogsłow. – czes. *poslat*, ros. *poslát'*, ukr. *poslaty*, sch. *poslati*, słoweń. *poslati*, scs. *poslati*. Δ *rozwój*: psł. **poslati* → stpol. **postaći* → stpol., śrpol. *postać*.

Δ *por.* **poseł, stoł.**

IS

posłuchać (2) [ŻMB, RP] Δ zn. «słuchać czegoś przez pewien czas, wysłuchać»: Posłuchajcie, bracia miła,/ Kcęć wam skorzyć krwawą głowę [ŻMB, 180, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ *etym.* psł. **poslužati* ← **služati*; ogsłow. – czes. *poslouchati*, ros. *poslúšat'*, błr. *poslúchat'*, sch. *poslužati*, słoweń. *poslušati*, scs. *poslušati* «posłuchać; być posłusznym». Δ *rozwój*: psł. **poslužati* → stpol. **poslužaći* → stpol., śrpol. *posłużyć*.

Δ *por.* **słuchać**.

IS

pospolny (1) [Kgn] Δ zn. «wspólny, będący wspólną własnością»: A takoć więc oni szlić są do jednego domu pospolnego byli [Kgn II, 37, 93]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* wyraz wywodzi się od wyrażenia *po spolny* (*spolny* ← **sъ polъnъjь*) «wspólny, dotyczący wszystkich»; wyraz podst.

obecny w innych j. słow. – por. czes. *pospolný*, ukr. *póspil'* «zupełnie, całkowicie», sch. *spólni* «wspólny». Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował w formach *pospolny* || *pospolni* i znaczył również «miejski», «powszechnie przyjęty», «zwyczajny»; dopiero w XIX w. wyraz został uznany za przest., zastąpiono go przym. *wspólny*.

Δ por. **pospolstwo**.

IS

pospolstwo (1) [KŚ] Δ *zn.* «towarzystwo, społeczność, zgromadzenie»: Ale iże skarada jest część, jaż się z swym pospolstwem nie zgadza, ustawiany, aby rycerz każdy (...) pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pospolstvo* ← wyrażenia psł. **po spolu* «razem», por. czes. *pospolu*, dłuż. *pospolu*. Δ *rozwój*: zn. ulegało degradacji: «towarzystwo, społeczność, zgromadzenie» → «niższa warstwa mieszkańców» → pogardliwie «gmin, motłoch, gawiedź».

Δ por. **pospolny**.

KDK

postawa (4) [RP, Satyra] Δ *zn.* «postać, figura, kształt»: Prosił Boga o to prawie,/ By uźrzał śmierć w jej postawie [RP, 196, 22]. Otożci przed tobą stoję,/ Oglądaj postawę moją [RP, 196, 56]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *postawa* M. lp. Δ *etym.* psł. **postava* ← psł. czas. **postaviti*; ogsłow. – czes. *postava* «postać, figura», ukr. *postáva* «wygląd, postać, poza», sch. *pōstava* «poduszka, zbiornik ściekającego płynu». Δ *rozwój*: zn. stpol. zanikły.

Δ por. **postawić**.

KDK

postawać (1) [Satyra] Δ *zn.* «przystawać, zatrzymywać się co jakiś czas na chwilę»: Jedwo wynidą pod południe,/

A na drodze postawają,/ Rzekomo
pługi oprawiają [Satyra, 191, 7]. Δ *gram.*
czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol.
kon. IV -*am*, -*asz* → pol. kon. II -'*e*,
-'*esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **postavati* ←
**stavati*; ogsłow. – czes. *postávati*, ukr.
postávaty, sch. *postavati*, scs. *postavati*.
Δ *rozwój*: psł. **postavati* → stpol. **po-*
stavaći → stpol., śrpol. *postavać*; wyraz
funkcjonował jeszcze w XIX w., póź-
niej wyszedł z użycia, jego miejsce
zajął czas. *przystawać*.

Δ *por.* **postawić**.

IS

postawić (4) [Kśw, Pfl, KŚ, Ppuł] Δ *zn.*
1. «ustawić, umieścić, położyć, uloko-
wać»: Widziech, prawi anjeła Bo<że>-
go mocnego s nieb<a><sle>ciew, prawi,
postawi prawą nogę na morzy, a le<wą
na ziemi> [Kśw I, 10, 15]. Δ *gram.* czas.,
psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III
-'*e*, -'*isz*; dk.

postawion(y) Δ *zn.* 2. «naznaczony, mia-
nowany kimś»: Ale ja postawion jeśm
krol od niego na Syjon gorę świętą jego,
przepowiadając przykazanie jego [Ppuł II,
53, 6]. Jinszy bracia jich, pod pewnymi
chorągwiami postawieni, podług urzędu
[KŚ, 124, 9]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny,
odm. prosta i (lub) złoż. Δ *etym.* psł.
**postaviti* ← **staviti* «powodować, że coś
stoi»; ogsłow. – czes. *postavit*, ros.
postávit', sch. *postaviti*, scs. *postaviti*.
Δ *rozwój*: psł. **postaviti* → stpol. **posta-*
vići → stpol., śrpol. *postavić*; w j. stpol.
wyraz miał wiele znaczeń dodatkowych,
m.in. «przyprowadzić, przedstawić», «do-
prowadzić do sądu», «wystawić, zbu-
dować», «uchwalić, ustanowić», «przezna-
czyć, wyznaczyć», «przedłożyć, podać do
wiadomości», «uczynić»; im. uległ adiek-
tywizacji w j. śrpol.

Δ *por.* **postawa, postawać, stawić się.**

IS

postawion(y) zob. **postawić.**

IS

pośmiać się (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «wyszydzić, wydrwić»: Jen przebywa w niebiesiech, pośmieje się jim i Gospodzin zwala z nich śmiech [Ppuł II, 53, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ etym. pie. *smej- «śmiać się»; psł. *posmijati się ← *smijati się; ogsłow. – czes. posmát se, ros. posmeját'sja, słoweń. posmévati se, scs. posmijati se (por. łot. smiēt «śmiać się», stind. smáyate «śmieje się», ang. smile). Δ rozwój: psł. *posmijati się → stpol. *posmać się → stpol., śrpol. posmać się; już od XVI w. wyraz występuje w zn. «spędzić jakiś czas na śmianiu się», «pośmiać się z kogo, z czego».

IS

pośpieć się (3) [Kśw] Δ zn. «prędko pójść, pospieszyć się»: Wstań, prawi, pośpiej się, miluczka m<oja>, i pojdzi [Kśw II, 11, 3]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je → pol. kon. III, -'ę, -'isz; dk. Δ etym. psł. *pospěti się ← *pospěti się; ogsłow. – czes. pospěti (si), ros. pospět'sja, scs. pospěti się. Δ rozwój: psł. *pospěti się → stpol. *pospěci się → stpol., śrpol. pośpieć się; po XVIII w. wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **pośpieszyć się, prześpieć.**

IS

pośpieszyć się (2) [Kśw] Δ zn. «prędko pójść, podążyć; szybko coś zrobić»: Pośpieszycie się (...) iżbyście dusze wasze z dręki wrogow waszych dyjabłów <ochro>lnili [Kśw IV, 12, 8]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ formy tekstowe: pospieszyczą się aoryst, lm. 3. os. Δ etym. psł. *pospěšiti ← *pospěxiti; ogsłow. – czes. pospíšit (si), ros. pospiešít'sja, sch. pospješiti, scs. pospěšiti. Δ rozwój: psł. *pospěšiti → stpol. *pospěšići → stpol., śrpol. pośpiešyć.

Δ por. **pośpieć się, prześpieć.**

IS

pot (1) [RP] Δ zn. «wynik pocenia się»: Eż ci z ciała pot poskoczy [RP, 197, 64]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *potъ*; ogsłow. – czes. *pot*, ros. *pot*, scs. *potъ*.

KDK

potem (7) [Kgn, BZ, ŻB, Słota, RsP] Δ zn. «poźniej, następnie»: Wtoreć jest to przyrodzenie węzewe, iże gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie, a potem więc on wlezie w durę ciasną [Kgn VI, 40, 12]. I stało się z wieczora a z jutra dzień czwarty. Potem rzekł Bog (...) [BZ, 71, 28]. Chce się sam posadzić wyżej,/ Potem siedzie wielmi niżej [Słota, 189, 42]. Δ gram. przysłów. Δ etym. adwerbiizacja wyr. przyim. *po tem*, czyli ogsłow. przyim. *po* (← psł. **po*) z formą Msc. lp. r. m. lub r. n. zaimka *ten* (← psł. **tъ*); Msc. **tombъ* na gruncie pol. *tem* w wyniku wyrównania do odm. mięk-kotematowej; podobny przysłów. też w innych j. słow. – czes. *potom*, ros. *потом*, scs. *потомъ*. Δ rozwój: w stpol. także postać *potym*.

Δ por. **po, ten.**

AK

potępić

potępiwszy (1) [Kśw] Δ zn. «zlekceważwszy, wzgardziwszy, zaniedbawszy kogoś»: Tego jesteście nie uczynili, ale potępiwszy Boga waszego, ⟨pogańskim⟩ bogom modłę jesteście wzdawali [Kśw I, 10, 23]. Δ gram. im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ etym. pie. **tempo-* ← **ste(m)p-* «postawić, umocnić, podeprzeć»; im. od psł. czas. **potopiti* ← **tqopiti* ← **tqopъ*; wyraz podstawowy znany w j. słow. – czes. *potupiti*, ros. *потупить* «opuszcić wzrok, głowę», sch. *potúpiti*, scs. *potopiti* (por. stwniem. *stumpf*, niem. *stumpf* «tepy, przytępiony»). Δ rozwój: w j. śrpol. formy odm. prostej dawnego imiesłowu r. ż. uległy adwerbizacji i przeszły w im. przysłów. uprzedni (*potępiwszy*).

IS

potępiwszy zob. **potępić**.

IS

potkać (1) [List] Δ *zn.* «przytrafić się, zdarzyć się»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo kraśną pannę miłował [List, 115, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ *etym.* psł. **potъkati* ← **tъkati* «dotykać, trącać, popychać»; ogsłow. – czes. *potkati (se)*, ros. *potkát'*, słoweń. *potkáti*, scs. *potъkati* (por. grec. *tykos* «dłuto», *tykidzō* «ciosam»). Δ *rozwój*: psł. **potъkati* → stpol. **potkaći* → stpol., śrpol. *potkać*; już w stpol. czas. posiadał również zn. «natknąć się na kogoś w czasie drogi, spotkać kogoś»; później zastąpiony przez *spotkać*.

Δ *por.* **wetknąć**.

IS

potracić (1) [Satyra] Δ *zn.* «zgubić, zmarnować»: Namysłem potraci kliny,/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra 191, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* pie. **trōt-* || *tērt-* ← **ter-* «trzeć»; psł. **potratiti* ← **tratiti* «zużywać coś, niszczyć, marnować»; ogsłow. – czes. *potratit*, ros. *potrátit'*, sch. *potratit'*, scs. *potratiti* (por. lit. *trúotas* «osełka», łot. *truōts* «osełka», goc. *þroþjan* «ćwiczyć»). Δ *rozwój*: psł. **potratiti* → stpol. **potraćići* → stpol., śrpol. *potracić*; w śrpol. nadal funkcjonowało zn. stpol. czas., lecz głównymi zn. wyrazu były wówczas «pozabijać, zabić wielu», «zniszczyć wiele».

IS

potrzeba (1) [Słota] Δ *zn.* «rzeczy potrzebne do czegoś, niezbędne»: To wszystko na stole lże./ (...) Staje na nim piwo woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jnych potrzeb [Słota, 188, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **potreba* ← **poterba* ← psł. czas. **poterbovati*;

ogłosz. – czes. *potřeba*, słc. *potreba*, dłuż., głuż. *potrjeba*, ros., ukr., błr. *potréba*, scs. *potrěba* (por. lit. *tarpa* «powodzenie», grec. *terpomai* «raduję się»). Δ *rozwój*: w j. stpol., zakres zn. wyrazu był szeroki: «konieczność», «sprawa», «wyprawa wojenna, walka, bitwa», «niedostatek, bieda», niebezpieczeństwo» – zn. te wyszły z użycia. Δ por. **potrzebiza**.

KDK

potrzebiza (1) [KŚ] Δ zn. «konieczność, potrzeba»: Iżby w przypadzeniu potrzebisty bojowania a szyrmice z nieprzyjacielmi umiał miestce wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [KŚ, 124, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* stpol. neologizm utworzony od podstawy *potrzeba* za pomocą formantu *-izna* jako replika łac. *indigentia*, *necessitas*, *negotium*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **potrzeba**.

KDK

powabiać (2) [KŚw] Δ zn. «zachęcać do zbliżenia się»: I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia (...) Powabia, rzeka: I pojdzi [KŚw II, 11, 5-6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **povabъjati* ← **vabъjati*, **vabiti* «kusić, przynęcać»; wyraz podstawowy znany w j. słow. – stczes. *povábit* «przywabić», ros. *vábit'*, sch. *povabiti*, *vábiti*, scs. *vabiti*. Δ *rozwój*: psł. **povabъjati* → stpol. **povabaći* → stpol., śrpol. *povabać*; po dobie śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **wabić**.

IS

powiadać, powiedać (2) [Słota, Ppuł] Δ zn. «posługiwać się słowami dla komunikowania myśli i przeżyć, mówić coś, wypowiadać»: Ten psalm powiada, iże Krystus w dziedzictwo bierze

wszystek lud od Boga Ojca [Ppuł II, 53, arg]. Mnogdy za to nics nie dbają,/ Iż jim o czci powiedają [Słota, 189, 64]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. **povědati*; ogsłow. – czes. *povídat*, ros. *povédat'*, scs. *povědati*. Δ rozwój: psł. **povědati* → stpol. **povalaći* → stpol., śrpol. *povalać*; formy bez przegłosu (*powiedać*) były charakterystyczne dla Młp. i Maz.

Δ por. **otpowiadać, powiedzieć, powiedanie.**

IS

powiedzieć zob. **powiadać**.

IS

powiedanie (1) [Słota] Δ zn. «rada, nauka, pouczenie»: Przymicie to powiedanie/ Przed waszą cześć, panny, panie! [Słota, 190, 109]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **povědanje* ← psł. czas. **povědati*. Δ rozwój: wyraz wyszedł z użycia zarówno w postaci *powiedanie* (forma bez przegłosu), jak i *powiadanie* (forma z przegłosem) w zn. podmiotowym i orzeczeniowym, zastąpiony m.in. przez *opowiadanie*.

Δ por. **powiedzieć**.

KDK

powiedzian zob. **powiedzieć**.

IS

powiedzieć (9) [Kgn, Słota, BZ, ŻB, LA, RP] Δ zn. «posłużyć się słowami dla zakomunikowania myśli i przeżyć, wyowiedzieć»: I powiedział Bog: Bądźcie światła w stworzeniu niebieskiem, a rozdzielcie dzień z nocą [BZ, 71, 20]. Δ gram. czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -'em, -'esz; dk. Δ formy tekstowe: sęć byli *powiedzieli* cz. zaprzesz. lm. 3. os.; *powiedzieli* cz. przesz. lm. 3. os.; *powiem* cz. przysz. lp. 1. os.; *powiedziany* im. cz. przesz. bierny M. lm. r. ż., odm. prosta. Δ etym. psł. **pověděti* ← **věděti*; ogsłow. – czes. *povědět*, ros. *povédet'*, scs. *pověděti*.

Δ *rozwój*: psł. **pověděti* → przedpol. **pověžeći* → stpol., śrpol. *pověžeć*.
Δ *por. powiadać, wiedzieć*.

IS

powietrze (2) [Kgn, BZ] Δ *zn.* «mieszanina gazów, otaczająca grubą warstwą kulę ziemską»: Ptastwu, już to po powietrzu lata [BZ, 72, 48-49]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: (*po*) *powietrzy* Msc. lp. Δ *etym.* płn.słow. **povětrъje* ← wyrażenie **po větru*; czes. *povětří*, słc. *povetrie*, dłuż. *powětš*, głuž. *powětr*, ukr. *povіtrja*, błr. *povétra*. Δ *rozwój*: zn. podst. pozostało bez zmian; zanikły inne zn. stpol.: «zaraza, dżuma», «porażenie, paraliż», «klimat, stan pogody», «gaz».

Δ *por. wiatr*.

KDK

pozbawić (1) [LA] Δ *zn.* «uwolnić od czegoś»: Raczy mię mych grzechów pozbawić,/ Bych mog o tych świętych prawić [LA, 173, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę* -'*isz*; dk. Δ *etym.* zach.słow. **pozbaviti* ← psł. **jьzbaviti* ← **baviti*; zach.słow. – czes. *pozbavit*, słc. *pozbavit'*. Δ *rozwój*: zach.słow. **pozbaviti* → stpol. **pozbaći* → stpol., śrpol. *pozbaći*; już w dobie stpol. głównym znaczeniem czas. było «wywołać utratę czegoś, odebrać komuś coś».

Δ *por. zbawić*.

IS

pozdrowić (1) [Tęcz] Δ *zn.* «wzmocnić, pokrzepić, tu: obronić przed czymś, uchronić»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego,/ Żeć on mści gorąco očsa swego/ Boże, ji racz pozdrowić ode wszego złego [Tęcz, 194, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **posъdroviti* ← **sъdrovъ* ← **sъdorvъ*; ogsłow. – czes. *pozdravit*, ros. *pozdrovit'sja*, sch. *pozdraviti*, scs. *posъdro-*

viti. Δ rozwój: psł. **poszdroviti* → stpol. **pozdrovíći* → stpol., śrpol. *pozdrović*; w dobie stpol. również w zn. «powitać, wypowiedzieć formułę przywitania, słowem lub gestem wyrazić przy spotkaniu życzliwość, szacunek».

Δ por. **zdrowy**.

IS

poziewać

poziewając (1) [RP] Δ zn. «ziewając»: Nie było warg u jej gęby,/ Poziewając, skrzyta zęby [RP, 196, 36]. Δ gram. im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ etym. im. od psł. **pozěvati* ← **zěvati* ← **zъjati* «otwierać się, rozwierać się, stać się otworem»; ogsłow. – czes. *pozívat*, ros. *pozevát'*, sch. *zijévati*, scs. *zěvati* (por. lit. *žiōti*, łot. *žvatis* «ziewać», łac. *hiāre* «ziać», stind. *vidžihite* «ziać»). Δ rozwój: dawna forma B. lp. r. m. im. cz. ter. w odm. prostej (*poziewając*) uległa adwerbizacji, psł. czas. **pozěvati* → stpol. **poževači* → stpol., śrpol. *poževać*; wyraz wyszedł z użycia po XIX w.

IS

poziewając zob. **poziewać**.

IS

poznać (3) [Słota, RP] Δ zn. «zdobyć o czymś wiedzę, dowiedzieć się, jakie coś jest»: Wszystcy ludzie, posłuchajcie,/ Okrutność śmirci pozna(j)cie!/ Wy, co jej nizacz nie macie,/ Przy skonaniu ją poznacie [RP, 195, 8, 10]. Δ gram. czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ formy tekstowe: *poznają* cz. ter. lm. 3. os. Δ etym. psł. **poznati* ← **zнати*; ogsłow. – czes. *poznať*, ros. *poznát'*, sch. *pozнати*, scs. *pozнати*. Δ rozwój: psł. **poznati* → stpol. **poznaći* → stpol., śrpol. *poznać*; w dobie stpol. czas. występował również w zn. «zorientować się, dowiedzieć się o czymś», «przypomnieć sobie kogoś (coś) znajomego zobaczywszy (też usłyszawszy) go, rozpoznać», «poznajomić się z kimś, zobaczyć kogoś i zapamiętać go z wy-

glądu», «wyznać, wyjawić», «zeznać w sądzie», «rozpatrzyć w sądzie, osądzić», «wziąć pod uwagę».

Δ por. **znać**.

IS

pozor (1) [ŻMB] Δ *zn.* «wygląd, powierzchowność, widok»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziatkami nie były takie to pozory,/ Jele ja nieboga ninie dziś zeźrzała/ Nad swym, nad miłym Synem kraśnym [ŻMB, 180, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pozorъ* ← psł. czas. **pozbrѣti, pozirati*; ogsłow. – czes. *pozor* «uwaga», ros. *позор* «hańba, wstyd», chorw. *pozor* «baczenność, uwaga». Δ *rozwój*: prymarne zn. etymologiczne to: «to, co się postrzega, widzi», «spojrzenie, wzrok»; stpol. zn. wtórne są wynikiem specjalizacji: «wygląd, powierzchowność, widok», «specjalne spojrzenie, baczenie, uwaga», podobnie zn. współczesne.

Δ por. **użrzeć, weźrzeć**.

KDK

pozwać (2) [RsP] Δ *zn.* «wezwać kogoś do sądu na wniosek powoda, wytoczyć komuś o coś proces»: Czso pozwał Jakub miedzy mną a miedzy Bodzechną, to pozwał po prawie, bośmy to sądzili [RsP, 45, 31-32]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **pozvati* ← **zvati*; ogsłow. – czes. *pozvat*, słc. *pozvat'*, ros. *позвать*, sch. *pozvati*, scs. *pozvati*. Δ *rozwój*: psł. **pozvati* → stpol. **pozwać* → stpol., śrpol. *pozwać*; w j. stpol. wyraz poświadczono również w zn. «wezwać, zwołać».

Δ por. **nazwać, wezwać**.

IS

pożaływać (2) [ŻMB, Tęcz] Δ *zn.* «współczuć, zlitować się nad kimś»: Pożałyjmię, stary, młody,/ Boć mi przyszły krwawe gody [ŻMB, 180, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je-

→ pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **požalovati* ← **žalovati*; ogsłow. – czes. *požalovat*, ros. *по́жаловать*, słoweń. *požalováti*, scs. *požalovati*. Δ *rozwój*: psł. **požalovati* → stpol. **požałovać* → stpol., śrpol. *požałować*; w j. stpol. również w zn. «oskarzyć kogoś».

Δ *por.* **żałować, żałość.**

IS

pożądać, pożądać (5) [Kśw, Pfl, Kgn, ŻB] Δ *zn.* «gorąco pragnąć, życzyć sobie, domagać się»: Zawierne niczs by nam nie mieszkać, aleb<y> naszego zbawiciela i jego przyszcia pożądać [Kśw IV, 12, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *są pożądali* cz. przesz. lm. 3. os.; *sąć byli pożądali* cz. zaprzesz. lm. 3. os.; *pożądaj* tr. rozk. lp. 2. os.; *pożądała* cz. przesz. lp. 3. os. r. ż. Δ *etym.* psł. **požēdati* ← **žēdati*; ogsłow. – czes. *požádat*, strus. *požidáti*, ukr. *požadaty*, scs. *požēdati*. Δ *rozwój*: psł. **požēdati* → stpol. **požēdaći* → stpol. *požedać* || *požodać* → śrpol. *požodać*; w j. stpol. również w zn. «mieć pragnienie, chcieć pić».

Δ *por.* **żądny, żądać.**

IS

pożegnać (2) [BZ] Δ *zn.* «pobłogosławić»: I pożegnał temu stworzeniu, a rzkąć: Rośćcie a rozmnożcie się [BZ, 71, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz*; dk. Δ *etym.* zach.słow. **požegnati* ← **žegnati* ← śrniem. *segenen* «błogosławić»; zach.słow. i pld.słow. – czes. *požehnat*, słc. *požehnat'*, słoweń. *požégnať*, scs. *požegnati* (por. łac. *signare* «zaprotrzyć znakiem, oznaczyć»). Δ *rozwój*: zach.słow. **požegnati* → stpol. **požegnaći* → stpol., śrpol. *pożegnać*.

Δ *por.* **żegnać.**

IS

pożądać zob. **pożądać.**

IS

pożyć (1) [RP] Δ zn. «doświadczyć, doznać»: Gdy pożywiesz wielkiej męki;/ Będziesz mieć dosyć tesnice,/ Otbędziesz swej miłośnice [RP, 197, 70]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ etym. psł. *požiti ← *žiti; ogsłow. – czes. požít, ros. по́зит', sch. požyt, scs. požiti. Δ rozwój: psł. *požiti → stpol. *požići → stpol., śrpol. pożyć; stpol. zn. czas. «zużyć, wykorzystać, wyciągnąć korzyść» wyszło z użycia; w j. npol. głównym zn. wyrazu stało się współczesne «przeżyć pewien czas».

Δ por. żyć, pożywać.

IS

pożywać (1) [KŚW] Δ zn. «używać, użytkować, posługiwać się czymś, korzystać z czegoś»: Iżbychom jich towarzystwa i niebieskiego królestwa <pożywali, czego> nas dowiedzi Bog wszmogący [KŚW I, 10, 29]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. *poživati ← *požiti; ogsłow. – czes. požívat, strus. požívát', sch. poživati, scs. poživati. Δ rozwój: psł. *poživati → stpol. *poživaći → stpol., śrpol. pożywać; w j. stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «przyjmować pokarm, spożywać, jeść», czas. występował w tej formie jeszcze w dobie npol., w XX w. został zastąpiony przez spożywać.

Δ por. pożyć, żyć.

IS

prawda (1) [KŚW] Δ zn. «zgodność informacji z rzeczywistością»: Toć to i jeść prawda, iże jidzie tobie król zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [KŚW IV, 12, 20]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *pravъda «prawość» ← psł. przym. *pravъ «prosty, prawdziwy»; ogsłow. – czes. pravda, ros. правда, scs. pravъda. Δ rozwój: w j. stpol. wyraz oznaczał – zgodnie z etymologią – «prawość

moralną, postępowanie etyczne, sprawiedliwość»; w przekładach Biblii wyraz ten był odpowiednikiem łac. *iustitia*; dalszy rozwój zn. polega na zawężaniu ich zakresu; pierwotne zn. zachowuje przysł. np. *Prawda w oczy kole, Prawda jak oliwa na wierzch wyplýwa.*

Δ por. **prawdziwy, prawy.**

KDK

prawdziwy (1) [Kśw] Δ zn. «sprawiedliwy»: Δ zn. Jidzie <tobie król praw>dziwy [Kśw IV, 18, 4]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. płn.słow. **pravъdivъ(jb)* ← **pravъda* «słuszność, sprawiedliwość, szczerość»; płn.słow. – czes. **pravdivý*, ros. *pravdívýj*. Δ rozwój: płn.słow. **pravъdivъjь* → stpol. **pravživý* → śrpol. *pravživý*; w j. stpol. także w zn. «dotrzymujący słowa, wierny» (por. fraz. *prawdziwy przyjaciel*), «mający moc prawną».

Δ por. **prawy, prawda.**

IS

prawić (19) [Kśw, LA] Δ zn. «mówić, opowiadać»: A wiem, praw*(i)*, pwacie w moc Boga waszego [Kśw I, 10, 1]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; ndk. Δ etym. psł. **praviti* ← **pravъ* «prosty; sprawny, właściwy»; ogsłow. – czes. *pravit* «mówić», ros. *právit'*, sch. *praviti*, scs. *praviti*. Δ rozwój: psł. **praviti* → stpol. **právici* → stpol., śrpol. *právīć*; w j. stpol. czas. funkcjonował również w zn. «domagać się, zwłaszcza sądownie, występować z roszczeniami, skarżyć», «podawać za sprawiedliwego».

Δ por. **prawy, prawo.**

IS

prawie (9) [RsK, RP, Park, Satyra] Δ zn. «prawdziwie, zgodnie z rzeczywistością, słusznie»: Prosił Boga o to prawie,/ By użrzał śmierć w jej postawie [RP, 196, 21]. Mnimać każdy człowiek prawie,/ By był prostak na postawie [Satyra, 191,

23]. Jako prawie wiemy i świadczymy [RsK, 48, 4]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **pravъ* (M., B. lp. r. n. odm. prostej tego przym. w j. stpol. stał się rzecz. *prawo* od XIV w.); jako przym. ogsłow. – czes. *pravý* «prawdziwy, prawicowy, autentyczny, właściwy, odpowiedni, stosowny», ros. *правый* «prawy, sprawiedliwy, słuszny», scs. *pravъ* «prawy, równy, prawidłowy, sprawiedliwy»; w j. scs. także przysłów. *pravъ* «słusznie». Δ *rozwój:* od XVIII w. występuje w zmienionym zn. «nieomal, nieledwie, w przybliżeniu».

Δ *por.* **prawy**.

BT

prawo (6) [RsP, RsK, Słota, KŚ] Δ *zn.* 1. «to, co komu przysługuje; sprawiedliwość»: Ten ma z prawem wyżej sieść,/ Ma nań każdy włożyć cześć [Słota, 189, 50]. Czso pozwał Jakub miedzy mną a miedzy Bodzechną, to pozwał po prawie, bośmy to sądzili [RsP, 45, 32]. 2. «normy prawne, praworządność»: Jako w Jedlcy było niemieckie prawo, ale zaginął przywilej [RsK, 48, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *prawa* D. lp. Δ *etym.* psł. **pravo* – substancjowiany przym. r. n. w odmianie prostej – **pravъ*, **prava*, **pravo*; ogsłow. Δ *por.* **prawy**.

KDK

prawy (9) [KśW, Pfl, RsP, Satyra, RP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «prawdziwy, rzeczywisty»: Boć się zda jako pra<wy> wołek [Satyra, 191, 25]. 2. «zgodny z zasadami moralnymi, sprawiedliwy, uczciwy»: Bo znaje Gospodzin drogę prawych [Pfl, 17, 7]. 3. «należyty, właściwy»: Czso Piotrek wiodł świadki przeciwko Wiceńcewi to je wiodł za prawą rzeczą [RsP, 45, 40]. 4. «znajdujący się po stronie przeciwej niż serce człowieka»: Postawi prawą nogę na morzy, a lewą na

ziemi> [Kśw I, 10, 15]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie: **prō-uo* «idący na przedzie, do przodu → idący do celu → prosty»; psł. **pravъ(jь)* «prosty, sprawny, właściwy → uczciwy, sprawiedliwy»; ogsłow. – czes. *pravý*, ros. *právyj*, sch. *právi*, scs. *pravъ* (por. stind. *pūrva* «pierwszy», toch. *pārwe* «pierwszy», stang. *forwest*, ang. *first* «pierwszy»). Δ *rozwój*: psł. **pravъjь* → stpol. *pravy*; zn. przym. «znajdujący się po przeciwnej stronie niż serce człowieka» (płn.słow.) prawdopodobnie od wyrażenia **prava rąka* «ręka sprawa, którą wykonuje się wszelkie czynności → nie lewa».

Δ por. **prawdziwy, prawda, prawy.**

IS

prąga (1) [Kgn] Δ *zn.* «pręgierz»: A świętego Bartłomieja kazał jest być na prądę zawiesić a miotłami ji bić i z jego ji skory żywo obłupić [Kgn VI, 41, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* należy wziąć pod uwagę dwie możliwości: 1) *pręga* – dawna pożyczka (XIV w.), obok nowszej – *pręgierz*, niem. *Pranger* – pierwotnie «widowisko», następnie «ruszowanie katowskie», por. niem. *prangen* «okazywać się»; 2) psł. **prąga* ← czas. **pręgti*, **prąžiti*, por. *přać*, *prežyc*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia zastąpiony przez formę *pręgierz*.

KDK

precz, III przecz (3) [List, RsP] Δ *zn.* «(stąd) na inne miejsce, gdzie indziej, w związku z oddalaniem, odpędzaniem»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjąłem do domu twoego, ciebie żegnając [List 114, 2]. Jako to świątczę, jako Staszek szedł precz [RsP, 44, 4]. Jakośm przy tem byli, iże Piotr przyjął w sołtysa rolę, a kmiecia puścił przecz [RsP, 44, 12]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **pročь* «poza, dalej» ← psł. przym. **prokъ*

«oddalony, stojący obok»; wtórna postać **prъčь* z wtórnym *-ь, być może przez analogię do psł. **vъnъ* «precz»; ogsłow. – czes. *preč*, głuz., dłuż. *preč*, ros. *proc'*, bułg. *preča*, oboczność *precz* || *przecz* niejasna.

Δ por. **procz, przeciw.**

BT

proch (3) [Kgn, Pfl, Ppuł] Δ zn. «pył, kurz»: Tego dla iżeć Bog jego (...) jest on z wysokości na ziemię spadł był a w proch jest się on był obrocił [Kgn VI, 41, 25]. Nie tako niemiłościwi, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl, 17, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **porχъ*; ogsłow. – czes. *prach*, ros. *póroch*, scs. *prachъ*. Δ *rozwój*: oprócz zn. podst. «pył, kurz», rozwinęły się dwa dalsze: 1. «materiał wybuchowy», por. stpol. *puszczny proch* oraz fraz. *wąchać proch* «brać udział w bitwie», *pachnie prochem* «o sytuacji zapowiadającej wojnę», *prochu nie wymyśli* «o kimś mało inteligentnym»; 2. «symbol znikomości świata doczesnego», stąd też zn. «szczątki ludzkie» (tylko w lm. – *prochy*).

KDK

procz (1) [LA] Δ zn. «oprócz, z wyjątkiem»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 14]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* rdzeń pie. **pro* «do przodu, na przedzie, z przodu» obecny w psł. przysłów. **pročь* «poza, dalej, na zewnątrz», pochodnym od psł. rzecz. **prokъ* «pozostałość, reszta» (por. też przyim. psł. **prokъ*, **pročь* «pozostały na zewnątrz, oddalony»); przyim. *opročь* prawdopodobnie pod wpływem wyrażenia przyim. psł. **o(b) pročь*; w j. pol. obok *oprocz* też skrócone *procz*; jako przyim. (w pełnej postaci) z rzadka w innych j. słow. – strus. *opročь*, *oproče* «oprócz, poza», ukr. *óprič*, dial.

opríče, opróč «prócz», ros. dial. *opróč*, *opročí, opričí, opríč'* «oprócz, poza». Δ *rozwój*: w j. stpol. obie postaci *oprocz*, *procz* w funkcji i zn. tożsamym z *kromie*. Δ *por.* **precz, kromie**.

AK

prorok (2) [Kśw, Ppuł] Δ *zn.* «ktoś wysłany przez Boga do przekazywania ludziom woli bożej i obdarzony zdolnością przepowiadania przyszłości»: Jakoż prorok Dawid uznamionaw o jego silnem ubóstwie jeść świadectwo dał [Kśw IV, 13, 22-23]. Poczynają się księgi głośnych chwał albo samorzecznych proroka Dawida króla [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **prorokъ*, replika łac. *prophēta*, grec. *prophētēs*; ogsłow. – czes. *prorok*, ros. *пророк*, scs. *пророкъ*.

KDK

prosić (9) [B, Kgn, Słota, List, ŻMB, RP] Δ *zn.* «wyrażać życzenie, chcąc otrzymania czegoś, zwracać się do kogoś w celu otrzymania, uzyskania czegoś»: Słysz modlitwę, jąż nosimy,/ A dać raczy, jegoż prosimy [B, 163, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *proszę* cz. ter. lp. 1. os., *prosisz* 2. os., *prosi* 3. os.; *prosił* cz. przesz. lp. 3. os.; *proścież* tr. rozk. lm. 2. os. (+ part. ż). Δ *etym.* pie. **prek-* «pytać, prosić»; psł. **prositi*; ogsłow. – czes. *prosit*, słc. *prosít'*, ros. *просить*, błr. *prasít'*, sch. *просити*, bułg. *прося*, scs. *просити* (por. lit. *prašyti* «pytać», łot. *prasīt* «pytać», stind. *praś-* «wypytywanie sądowe; przesłuchanie», awest. *frasā* «pytanie», toch. *prak-* «pytać», łac. *precor, precari* «prosić, modlić się», goc. *fraihan* «pytać», ang. *pray* «modlić się»). Δ *rozwój*: psł. **prositi* → stpol. **prosići* → stpol., śrpol. *prosić*; w j. stpol. czas. funkcjonował w zn. «zaprosić kogoś, namówić do przybycia, wezwać», «pytać».

Δ *por.* **poprosić, prośba**.

IS

prostak (1) [Satyra] Δ *zn.* «człowiek prostych obyczajów, niewykształcony»: Mnimać każdy człowiek prawie,/ By był prostak na postawie,/ (...) Aleć jest chytrzy pachołek [Satyra, 191, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **prostakъ* ← psł. przym. **prostъ*. Δ *rozwój*: zaszedł proces degradacji zn. stpol. «człowiek prostych obyczajów...» → współcześnie: pogardliwie «gbur, prymityw». Δ *por.* **prosty**.

KDK

prosty (1) [KŚ] Δ *zn.* «zwykły, zwyczajny; niewyszukany»: Aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną (...) chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **prosto-* (złożenie z **pro-* «do przodu, naprzód» oraz **sto-* || **sta-* «stać»); psł. **prostъ(jь)*; ogsłow. – czes. *prostý*, ros. *простой*, sch. *прост*. Δ *rozwój*: psł. **prostъjь* → stpol. *prosty*; już w j. stpol. wyraz występował w licznych zn. przen.: «zwykły», «skromny», «przystępny», również «szczery», «prawy».

Δ *por.* **prostak**.

IS

prośba (3) [List, ŻB, LA] Δ *zn.* «proszenie, życzenie»: Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrawieni byli [ŻB, 31, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *prośby* B. lm. Δ *etym.* psł. **prosъba* ← psł. czas. **prositi*; ogsłow. – czes. *prosba*, ros. *просьба*, sch. *прозба*. Δ *rozwój*: prymarne było zn. czynnościowe «czynność proszenia», w drugiej kolejności rozwinęły się zn. podmiotowe «to, o co się prosi», «życzenia wyrażone na piśmie».

Δ *por.* **prosić**.

KDK

prozność (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «to, co bezskuteczne, daremne»: Przeczą skrzytali poganstwo i ludzie myślili proz-

ności? [Ppuł II, 53, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *prozność* M. lp. Δ *etym.* psł. **porzdnostъ* ← psł. przym. **porzdnъ*; ogsłów. Δ *rozwój*: ze zn. etymologicznego «bycie próżnym» rozwinęło się szereg zn. szczegółowych w j. stpol.: «marność, nicość», «zło moralne, zakłamanie», «brak majątku, ubóstwo», «brak rozwagi, lekkomyślność», «próżniactwo, bezczynność»; npol. neosemantyzmem jest *próżność* w zn. «przesadna chęć imponowania innym, zrozumiałość».

Δ *por. prozny.*

KDK

prozny (1) [BZ] Δ *zn.* «pusty, opróżniony, nieużytkowany»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna [BZ, 71, 3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **porzdnъ(jь)* «pusty wewnątrz, nienapełniony» (prawdopodobnie wtórna postać wcześniejszego **porzdъ* «pusty», **porzda* «pusta, bez płodu» ← **porzъ* «młode zwierzę») → **prozdnъ(jь)* || **porozdnъ(jь)* || **prazdъnъ(jь)*; ogsłów. – czes. *prázdný*, ros. *poróžnij*, sch. *prazný*, scs. *prazdъnъ*. Δ *rozwój*: zach. słow. **prozdnъjь* → stpol. **prozd'ny* → stpol. *prozny* || *proźni* → śrpol. *prozny* || *prazny* (prawdopodobnie wpływ j. czes.) || *prózny* (przejście głoski *-z-* → *-ž-* na skutek tendencji do unikania mazurzenia) → śrpol. *prózny*; w j. stpol. także w zn. «marny, bezwartościowy», «nic niemający», «wolny», «nieuważny», «nierządny».

Δ *por. prozność.*

IS

prze (7) [Kgn, Słota, ŻB] Δ *zn.* «z powodu, w celu, za pomocą; w czasie w ciągu; dla»: Iżbychom na te<m> to świecie niektóra mękę prze miliego Krysta cirpieli [Kgn VI, 40, 16]; także we fraz. *robić coś prze drugiego* «robić coś,

nie zważając na innych, nie przestrzegając ustalonego porządku»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukaję kęsa lubego [Słota, 188, 32]. Δ *gram.* przyim. rządzący B. Δ *etym.* pie. **per* «przez, ruch do przodu»; psł. **per*; ogsłow. – czes. *prě*, słc. *pre* «dla, z powodu, ze względu na co», głuż. *pře*, scs. *prě* (por. lit. *peř* «przez, po, w ciągu, podczas», grec. *péri* «przez», *pera* «dalej», łac. *per* «przez», *porta* «wrota»). Δ *rozwój*: występuje w XIV–XVI w., zastąpione przyim. *przez*, zachowane w *przebóg*, *przeto*.

Δ *por.* **przez.**

AK

przebyt (1) [B] Δ *zn.* «przebywanie, pozostawanie w jakimś miejscu»: A dać raczy, jegoż prosimy,/ A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra(j)ski przebyt [B, 163, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **perbytъ* ← psł. czas. **perbyti* za pomocą formantu -tъ. Δ *rozwój*: wyraz został wyparty przez współpochodną formację *przebywanie*.

Δ *por.* **być, pobyt.**

KDK

przebywać (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «pozostawać, znajdować się; mieszkać»: Jen przebywa na niebiesiech, pośmieje się jim, i Gospodzin zwala śmiech w nich [Pfl II, 17, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **perbyvati* (← **byvati*, utworzony za pomocą przyr. **per-*) → **prebyvati*; ogsłow. – czes. *přebývati*; ros. *perebyvát'*, sch. *prebívati*, scs. *prébyvati*. Δ *rozwój*: zach. słow. **prebyvati* → stpol. **přebyvači* → stpol., śrpol. *přebyvać*.

Δ *por.* **być, bywać, przebyt.**

IS

przeciw zob. **przeciwko.**

AK

przeciwko, przeciw (7) [Pfl, RsP, Słota, KŚ, Ppuł] Δ *zn.* «przeciw komuś, wbrew

komuś, czemuś, nieprzyjaźnie wobec kogoś, czegoś»: Piotrek wiodł świadki przeciwko Więceńcowi [RsP, 45, 39]. A książęta zeszli są sie na gromadę przeciwko Gospodnu, i przeciwko jego pomazańcu [Pfl II, 17, 2]. I książęta zeszli się w jedno przeciwko Bogu i przeciwko pomazańcu jego [Ppuł II, 53, 2]. Iż przeciw jim książęta wstają [Słota, 190, 102]. Δ gram. przyim. rządzący C. Δ etym. wyraz pol. i łuż. – dłuż. *pšešiwo*, głuż. *přečiwo*, psł. **pertivo*; w pozostałych j. słow. z odmiennym prefiksem *pro-*; psł. **protivo*, skrócone na *protiv* (stczes., strus., ros.), później też na *proti* (czes., słc., ukr., błr., słoweń.). Δ rozwój: *przeciw* → *przeciw*.

AK

I przecz (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «dlaczego»: Przecz skrzytało pogaństwo, a ludzie myślili są prozność? [Pfl II, 17, 1]. Przecz skrytali pogaństwo i ludzie myślili prozności? [Ppuł II, 53, 1]. Δ gram. przysłów. Δ etym. skostniałe wyr.: dawny przyimek *prze* (\leftarrow psł. **per*) z B. nieos. zaimka pytajnego *cz* (\leftarrow psł. **čь*), w tej pierwotnej postaci tylko z przyim. (por. *zacz* «za co»; analogicznie słc. *prečo* «dlaczego», a z innymi przyimkami: – czes. *proc* «dlaczego», ros. *počemú*, ukr. *počtó*, bułg. *zašto* «dlaczego»). Δ rozwój: w XV–XVI w. wyraz książk.

Δ por. **prze, co, II przecz, precz.**

AK

II przecz (1) [Słota] Δ zn. «dlaczego, czemu»: Kto nie wie, przecz by to było,/ Ja mu powiem, ać mu miło [Słota, 190, 91]. Δ gram. spójnik wprowadzający zd. podzielne dopełnieniowe. Δ etym. XV–XVI-wieczny polski przysłów. *przecz* poszerzył funkcje składniowe, stając się spójnikiem. Δ rozwój: utrzymuje się jeszcze w j. śrp. współwystępuje obok używanych w tej samej funkcji i zn. wyrazów o większej

frekwencji: *dłaczego* oraz potocznego *czemu*.

Δ por. **prze, co, I przecz, precz.**

AK

III przecz zob. **precz.**

BT

przed, przede (15) [KŚw, RsP, Słota, ŻB, RP] Δ zn. «przed, z przodu, wcześniej niż; ku, do; dla; pod»: Togo dla przed wołem a przed osłem w jasłkach Syn Boży położon był [KŚw IV 13, 26]. Każę świętego Błażeja przed się przywieść [ŻB I, 31, 3]. Δ *gram.* przyim. rządzący N. lub B. Δ *etym.* pie. *per «ruch do przodu, dążenie» (psł. *perdъ «przed; wcześniej», z przyrostkiem -dъ (jak w nad, pod); ogsłow. – czes. před, słc. pred, ros. перед, sch., bułg. pred, scs. прѣдъ).

Δ por. **naprzod, prze, przod.**

AK

przede zob. **przed.**

AK

przedłużyć (1) [Park] Δ zn. «przeciągnąć czas trwania czegoś»: Ale bych ci nie przedłużył,/ Ani teskności uczynił,/ Patrzy obiecada meego/ Tobie tu napisanego [Park, 109, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* przedpol. *predlgiti ← psł. *dlgiti ← psł. dlgbъ; wyraz o genezie psł., w innych j. słow. z przedr. pro-, por. czes. prodloužit, ros. prodolžit', sch. produžiti, scs. prodolžit'.

Δ por. **wzdłużać się.**

IS

przekopać (1) [RsP] Δ zn. «kopiąc, przebić coś, tu: wał ziemny otaczający sa dzawkę lub stanowiący groble»: Jako Jaszek nie przekopał ⟨z⟩ swymi syny ciesielskie groble [RsP, 45, 52]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. *(s)kāp- || *(s)kēp- «obrabiać ostrym narzędziem»; psł. *perkopati (← *kopati «drążyć, kluć, ryć; wydobywać z ziemi; uderzać nogą o ziemię») →

**prekopati*; ogsłow. – czes. *překopati*; głuż. *překopać*, ros. *perekopát'*, scs. *prěkopati* (por. lit. *kápoti* «bić, ciąć», łot. *kapāt* «rąbać, siekać; bić; kopać ziemię»), grec. *kóptō* «biję, uderzam», stprus. *enkopts* «pogrzebany»). Δ *rozwój*: zach.słow. **prekopati* → stpol. **překopaći* → stpol., śrpol. *překopać*.

IS

przekowy (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «okowy, więzy, pęta»: Roztargajmy przekowy jich i zrzucmy z nas jarzmo jich [Ppuł II, 53, 6]. Δ *gram.* rzecz. blp. Δ *etym.* derywat rzecz. od czas. *prze-kować* (← psł. **per-kovati* «bić metal młotem, kuć, przekuwać» ← **kovati*), rdzeń pie. **kāu-* || **kəu-* «bić, ciąć, sieć»; psł. **ku-* (por. poł. *kuć*) || **kov-* (por. pol. *kowal*), por. czes. *okovy* «okowy», *kovati* «kuć» → ros. *okovy* «kajdany, okowy», *kovát'*, bułg. *okovi* «okowy», sch. *kòvati*, scs. *kovati*. Δ *rozwój*: w stpol. istniała także postać *okowy* (od czas. *okować*), która zachowała się w pierw. zn. do dziś.

Δ *por. prze, skować*.

JG

przełęknać się (2) [RP] Δ *zn.* «przesz惊吓 się»: Mistrz widząc obraz skarady,/ Żołe oczy, żywot blady,/ Groźno się tego przełeknął,/ Padł na ziemię, eże stęknął [RP, 196, 45]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -*no-* || -*ne-* → pol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *przełęknałeś się* cz. przesz. lp. 2 os. r. m. Δ *etym.* psł. **perłeknōti*, czas. jednokr. od psł. *perłekati* ← **lēkati* «wyginać, zginać → giąć się ze strachu, przerżenia», wyraz znany w innych j. słow. – słc. *prel'aknút' sa*, ukr. *pereljakátysja*. Δ *rozwój*: zach.słow. **prełeknōti* *sę* → stpol. **prel'ąknąć* *śę* → stpol. *přełęknoć* *śę* *přełęknoć* *śę*.

Δ *por. lękać się*.

IS

przemówić (2) [ŻMB, RP] Δ zn. «zacząć mówić, odezwać się»: Gdy leżał wznak jako wiła,/ Śmierć do niego przemówiła [RP, 196, 48]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ formy tekstowe: przemow tr. rozk. lp. 2. os. Δ etym. psł. *permłviti || *promłviti ← czas. *mlviti, utworzone za pomocą przedr. *per- || *pro-; por. czes. promluvit, scs. přemlíviti. Δ rozwój: przedpol. *premłviti → stpol. *přemolvíci → přemolvíć || přemovíć → śrpol. přemovíć.

Δ por. mówić.

IS

przepasać

przepasany (1) [RP] Δ zn. «obwiązany (pasem, płótnem)»: Uźrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obraza wielmi skaradego,/ Łoktuszą przepasanego [RP, 196, 28]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. psł. *perpojasati (← *pojásati «przepasać, przewiązać») → *prepojasati; ogsłow. – czes. přepásati, ros. perepojasat', bułg. prepaša, scs. přepasati. Δ rozwój: w j. stpol. czas. przepasać występował również w zn. przen. «pasować na rycerza»; w j. śrpol. formy odm. złożonej (przepasany) uległy adiektywizacji, formy odm. prostej r. m. (przepasan) wyszły z użycia, a formy r. n. (przepasano) stały się bezosobowymi formami czas.

Δ por. pas.

IS

przepasany zob. przepasać.

IS

I **przepaść** (1) [BZ] Δ zn. «głęboka rozpadlina, także głębina morska»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna, a čmy były na twarzy przepaści, a duch Boży na świecie nad wodami [BZ, 71, 3]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *propastъ ← *pro- + *pastъ «przepaść, kotlina» (← psł. *padtъ); ogsłow. – czes. propast, słc.

priepast', ros. *прóпáст'*, sch. *пропáст*, scs. *propastъ*. Δ *rozwój*: psł. **propastъ* → stpol. *přepaść* → stpol., śrpol. *přepaść*; w j. stpol. i śrpol. prefiks *pro-* (← psł. **pro-*) pod wpływem czes. wypierany przez *prze-* (← psł. **per-*), por. stpol. *przeto*, ukr. *proté* (← psł. **proto*); w j. ogpol. występuje oboczność form M., B., W. lm. *przepaści* || *przepaście*; końc. -i pierw., właściwa rzecz. r. ż. spłg.; od XVI w. pojawia się końc. -e, przeniesiona z M. lm. rzecz. ja-tematowych.

Δ por. **prze, paść.**

JG

I **przepaść** (1) [Słota] Δ zn. «zginąć; zostać straconym, unicestwionym»: Boć jest korona csna pani;/ Przepaść by mu, kto ją gani [Słota, 190, 100]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-ę*, *-'esz*; dk. Δ *etym.* psł. **propasti* || **perpasti* ← **pasti*; ogsłow. – czes. *propadnout*, słc. *prepadnút'*, ros. *propáст'*, ukr. *perepásti*, sch. *prepasti* || *propasti*, scs. *propastъ*. Δ *rozwój*: przedpol. **prepasti* → stpol. **přepaśći* → stpol., śrpol. *přepaść*.

Δ por. **paść.**

IS

przepowiadać

przepowiadaję (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «mówiąc, głosząc; prorokując»: Ale ja postawion jeśm krol od niego na Syjon gorze świętej jego, przepowiadaję kažń jego [Pfl II, 17, 10]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *przepowiadając* im. cz. ter. B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* wyraz o genezie psł., utworzony od czas. **povědati*; w j. słow. tworzony za pomocą przyr. **per-* (→ **pre-*) lub **pro-*, por. czes. *předpovídat*, sch. *prepovijedati* || *propovijedati*, słoweń. *prěpovédati*, scs. *propovědati*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. formy odm. prostej (*przepowiadaję*) zanikły, z wyjątkiem B. r. m. (*przepowiadając*),

który uległ adwerbizacji; formy odm. złożonej (*przepowiadający*) przekształciły się w j. śrpol. w im. przym. czynny.
Δ por. **powiedanie, wypowiadać.**

IS

przepowiadając zob. **przepowiadać.**

IS

przepowiadaję zob. **przepowiadać.**

IS

przystajać (1) [ŻB] Δ zn. «przerywać jakąś czynność»: Teda tę całą drogę kazania nie przestała, a cuda wielika czynił [ŻB I, 31, 10]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ etym. psł. *perstajati ← *stajati; znany w innych j. słow. – ros. pot. *perestoját'* «przeczeekać», sch. *prestajati* (*stàjati*), scs. *prestajati*. Δ rozwój: wyraz wyszedł z użycia w XVI w., jego miejsce zajął czas. *przystawać*.

Δ por. **stać, stajać.**

IS

prześpieć (1) [Pfl] Δ zn. «udać się, poszczęścić się, osiągnąć powodzenie»: A list jego nie spadnie i wszystko czskoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17, 8]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ etym. pie. *spe- «udawać się, dobrze rosnąć»; psł. *perspēti || *prospēti ← psł. *spēti «udawać się → rozwijać się, podążać → spieszyć się»; ogsłow. (w innych j. słow. z przedr. *pro-* lub *pre-*) – czes. *prospěti* «przydać się, przynieść korzyść, poskutkować», słc. *prospjet'* «przydać się», ros. *perespét'*, scs. *prespēti* (por. lit. *spéti* «zdążyć, odgadywać», łot. *spēt* «móc, być w stanie», łac. *spatium* «przestwór», stind. *sphāyati* «tyje, dobrze rośnie», stniem. *spuot* «powodzenie», niem. *sich sputen* «spieszyć się»). Δ rozwój: przedpol. *prespēti → stpol. *přespēći* → stpol., śrpol. *přespēć*; wyraz częsty w XIV i XV w., w j. śrpol. wychodzi z użycia.

Δ por. **prześpiewać.**

IS

prześpiewać

prześpiewający (1) [Kśw] Δ *zn.* «przebywający, trwający»: Zawierne niczsjego kromie człowieka grzesznego we złych skutcech prześpiewającego, jenże nie pamiętaję dobra wiekujego, obiązał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego [Kśw II, 11, 28]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* im. od psł. czas. **perspējati* || **prospējati*, iter. do **perspēti* || **prospēti*; ogsłow. – por. czes. *prospívati*, ros. *perespevát'*, sch. *prespavati* «przejrzewać», scs. *prespējati*. Δ *rozwój*: po XVI w. czas. wychodzi z użycia.

Δ *por.* **prześpieć**.

IS

prześpiewający zob. **prześpiewać**.

IS

przeto, przetoć, przetoż (9) [Pfl, Kśw, Słota, Ppuł] Δ *zn.* «dlatego, skutkiem tego, więc, zatem»: K dobremu wstać się obleniąją, przeto przez ⟨ślepego⟩ dobrze się znamionują [Kśw II, 11, 18]. To wszystko na stole leże./ Przetoć stół wieliki świeboda [Słota, 188, 8]. Toć ma moc każda csna pani./ Przetoż je nam chwalić słusza [Słota, 190, 97]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. uzasadniające treści zd. poprzedniego. Δ *etym.* skostniałe wyrażenie przyimkowe: prze z B. lp. r. n. zaimka *to*; zach.słow. – w tym zn. też czes. *proto*, słc. *preto*, głuż. *přeto* «za to»; w j. pol. jako spójnik może być wzmacniony skrócona part. *ci* lub *że*. Δ *rozwój*: dziś książk. Δ *por.* **-ć, prze, -ż.**

AK

przetoć zob. **przeto**.

AK

przetoż zob. **przeto**.

AK

przewiązać (1) [RP] Δ *zn.* «opasać coś wstążką, przepaską, chustką, zawiązując końce; obwiązać coś»: Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa,/ Przewiązała głowę chustą [RP, 196, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-*

|| -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ etym. psł. **pervęzati* (← **vęzati*) → **pre-vęzati*; ogsłow. – czes. *převázati*, ros. *pereviazat'*, bułg. *prevărža*, scs. *prěvězati*. Δ rozwój: zach.słow. **prěvězati* → stpol. **převázači* → stpol., śrpol. *převózać*.

Δ por. **wiązać**.

IS

przez (21) [Kśw, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, RP] Δ zn. 1. «dzięki, z powodu; w czasie, w ciągu»: Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrawieni byli [ŻB 31, 16]. A s tym przez noc wsadzon do ciemnice [ŻB II, 32, 30]. 2. «synonim przyim. bez»: Jenże przez początka z Bogiem Oćcem jeść krolewał [Kśw IV, 13, 32]. Musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 69]. Δ gram. przyim. rządzący B. lub D. Δ etym. psł. **perzъ* «przez»; ogsłow. – strus. *perezъ*, bułg. *prez*, scs. *презъ*, ekspansywny w j. zach.słow. – czes. *přes*, głuż. *přez(e)*, dłuż. *psez(e)*, słc. dial. *prez*; powstały dzięki wyrównaniu pierwotnego przyim. psł. **per* do innych przyim. zakończonych na *z*, np. psł. **bezъ*, **vъzъ*, *čerzъ* «przez». Δ rozwój: w XVI w. całkowicie wypiera dawne *prze*.

Δ por. **prze**.

AK

przezprzestanny (1) [List] Δ zn. «bezuistanny, ciągły»: Służba ma naprzod ustawnicza, doskonała, przezprzestanna, panno ma namilejsza [List, 114, 1]. Δ gram. przyim., odm. złoż. Δ etym. od wyrażenia przyimkowego *przez przestania* «ciągle» (w j. stpol. *przez* = *bez*, por. daw. *przepieczny*); wyraz podst. obecny w innych j. słow. – por. czes. *nepřestajný*, ros. *bezustánnij*, sch. *ne-prestan*. Δ rozwój: w j. śrpol. wyraz został zastąpiony przyim. *bezustanny*.

IS

przod (1) [Słota] Δ zn. «naprzód, przed siebie»: Nie ma talerza karmieniu

swemu,/ Eżby ji ukroił drugiemu,/ A
grabi się w misę przod,/ Iż mu miedź-
wno jako miod [Słota, 188, 24]. Δ *gram.*
przysłów. Δ *etym.* pierwotnie B. lp. psł.
rzecz. **perdъ* «przednia część czegoś»,
także przyimek **perdъ* «przed»; og-
słow. – czes. *napřed* «najpierw», ros.
préžde, scs. *prěd* «wprzód». Δ *rozwój*:
po zaniku iloczasu zmiana postaci
fonet.: *przód*; od XVI w. rzecz. *przód*
«przednia część», używany najczęściej
z przyimkami: *na przód*, *na przedzie*,
w przód, *w przedzie*; jako przysłów.
w gw. *przódy*, *przódzi*.

Δ *por.* **naprzod, przed.**

BT

przy (10) [RsP, RsK, Słota, RP] Δ *zn.*

1. «podczas, w czasie»: Wy, co jej ni-
zacz nie macie,/ Przy skonaniu ja
poznacie [RP, 195, 10]. fraz. *być przy tem*
«być świadkiem czegoś»: Jako<m>
przy tem był, iż Mikołaj ślubił mu list
<wro>cić, iż jim sie żałuje [RsP, 45, 43].

2. «ponadto, w związku z czymś,
oprócz czegoś»: A ma s pokojem
sieść,/ A przy tem się ma najeść [Słota,
188, 18]; Δ *gram.* przyim. rządzący Msc.
Δ *etym.* pie. **per(ə)* «prowadzić, prze-
chodzić»; psł. **pri* «przy»; ogsłow.
– czes. *při*, ros., sch., scs. *pri* (por. lit.
priē «przy, u, ku», stprus. *prei* «przy»).

AK

przybliżać się (1) [Kgn] Δ *zn.* «pod-
chodzić bliżej, zbliżać się»: Aleć w trze-
cie niedzieli święty Paweł widząc on
miłego Krysta, iż ci się on k nam
przybliża, mówił ci jest on nam był ta
słowa, rzekąc tako [Kgn II, 35, 12]. Δ *gram.*
czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol.
kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* pie.
**bhlīg'*- || **bhlēig'*- «bić, uderzać,
rzucać»; psł. *približati* (*sę*) ← **bližati*
← *blizъ*; ogsłow. – czes. *přiblížat se*,
ros. *približat'sja*, scs. *približati się* (por.
lit. *blyžē* «skaza w tkaninie», łot. *bliēzt*
«bić, uderzać», łac. *flīgō, fligere* «ude-

rzać»). Δ *rozwój*: psł. **pribliżati* *sę* → stpol. **přiblížači* *sę* → stpol., śrpol. *přyblížać* *sę*; już w XIV/XV w. wyraz funkcjonował w zn. «podchodzić bliżej» lub w zn. przen. «nadchodzić, nastawać (o czasie)».

Δ *por.* **przybliżyć się**.

IS

przybliżyć się (1) [Kgn] Δ *zn.* «nadejść,astać»: A gdyżci więc ten to czas jest ci się był przybliżył, iżeć Maryja swego synka jest ona porodzić była miała [Kgn II, 37, 97]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e-*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **približiti* (*sę*) ← **bližiti* (jednokrot. do **bližati*); ogsłow. – czes. *přiblížit se*, głuż. *přiblížyš se*, dluż. *přiblížić so*, ros. *priblizit'sja*, ukr. *pryblyty*, sch. *priblížiti se*, mac. *približi se*, scs. *približiti* *sę*. Δ *rozwój*: psł. **približiti* *sę* → stpol. **přiblížiči* *sę* → stpol., śrpol. *přyblížyć* *sę*.

Δ *por.* **przybliżać się**.

IS

przyczynić

przyczyniw (1) [ŻB] Δ *zn.* «dodawszy, dołożywszy, dołączyszy»: Teda użrzew-szy to ci jiści łowcy, jeli od nich i powiedzie<1>i swemu starzejszemu, jenże przyczyniw więcej panostwa i posłał je ku świętemu Błażeju [ŻB I, 31, 2]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **pričiniti* «do-łożyć, dodać» ← **činiti*; ogsłow. – czes. *pričinit*, ros. *pričinít'*, bułg. *pričinja*, sch. *pričiniti*, scs. *pričiniti*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. formy r. m. i n. tego im. zaczęły zanikać, im. r. ż. uległ w j. śrpol. adwerbizacji (dziś jest to im. przysłów. uprzedni). Δ *por.* **czynić, uczynić**.

IS

przyczyniw zob. **przyczynić**.

IS

przyć, przyjć, przyść (10) [Kśw, Kgn, ŻB, ŽMB, RP, Satyra] Δ *zn.* 1. «przybyć, stawić się osobiście»: Teć to, prawi, gdaż przyjdzie, zbawi (...) wielikich

grzechow [Kśw IV, 12, 3]. **2.** «pojawić się, przydarzyć się,astać (o przykrych doznaniach»: Pożałuji mię, stary, młody,/ Boć mi przyszły krwawe gody [ŻMB, 180, 6]. **3.** «w formule powitania»: Teda wystąpił święty Błażej, przywitał je, a rżkac jím: Dobrzescie przyszli synowie mili, już widzę, iż mie Bog nie zapomniał [ŻB I, 31, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -e, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *przydę* cz. przysz. lp. 1. os. Δ *etym.* psł. *pri-iti ← *itti; ogsłow. – czes. *přijít*, ros. *prijtī*, scs. *priti*. Δ *rozwój:* psł. *priiti → stpol. *příci → stpol. *přyć* || *přyjć* || *přysć → šrpol. *přyjšć*.

Δ *por. ić, pojć, wynić.*

IS

przydać (2) [KŚ, LA] Δ *zn.* **1.** «dodać, dołożyć»: Ach, krolu wieliki nasz,/ Coż ci dzieją Męsyjasz,/ Przydaj rozumu k mej rzeczy/ Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk.

przydany Δ *zn.* **2.** «przyznany»: Z jich many mają nam być podani, a konie jich temu to podkomorzemu za winę mają być przydany [KŚ, 124, 17]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* psł. *pridati «dodać» ← *dati; ogsłow. – czes. *přidat*, słc. *pridat'*, bułg. *pridam*, scs. *pridati*. Δ *rozwój:* psł. *pridati → stpol. *přidaći → stpol., šrpol. *přydać*; w j. stpol. także w zn. «przydzielić do pomocy», «ustanowić»; im. cz. przesz. bierny r. m. w odm. prostej (*przydan*) zanikł w j. pol., forma odm. złoż. (*przydany*) przeszła w im. przym. bierny; postać odm. prostej r. n. (*przydano*) uległa w j. šrpol. werbalizacji.

Δ *por. dać, wydać.*

IS

przydany zob. **przydać.**

IS

przygodzić się (1) [LA] Δ *zn.* «być stosownym, przydatnym, nadać się»:

A gdy się mu syn narodził,/ Ten się w lepsze przygodził:/ Więc mu zdziano Aleksy,/ Ten był oćca barzo lepszy [LA, 173, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **prigoditi* *sę* ← **goditi* (*sę*); ogsłow. – czes. *přihodit se*, słc. *prihodit sa*, ros. *prigodít'sja*, sch. *pri-gòditi se*, scs. *prigoditi se*. Δ *rozwój:* psł. **prigoditi* *sę* → stpol. **přigožíci* *sę* → stpol., śrpol. *přygožić* *sę*; w j. stpol. także w zn. «zdarzyć się, przytrafić się», «przypadkiem znaleźć się na czyjeś drodze»; czas. wyszedł z użycia w XVII w.

Δ *por.* **godzić.**

IS

przyjaciel (2) [ŻB, Tęcz] Δ *zn.* «ten, kto sprzyja komuś, kto jest przyjaźnie, przychylnie usposobiony»: Miej sie dobrze, Błażeju, przyjacielu naszych bogów [ŻB, 32, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *przyjacioły* N. lm. Δ *etym.* rdzeń pie. **prāi-* || *prəi-* «lubić»; psł. **prijatelъ* ← **prijati* «lubić, przyjaźnić się» (por. pol. *sprzyjać*) + *-telъ; ogsłow. – czes. *přítel*, ros. *prijátel'*, sch. *prijatelj*, scs. *prijatelъ*. Δ *rozwój:* psł. **prýjatelъ* → stpol. *přjačel* → stpol., śrpol. *přyjačel*; w formie N. lm. *przyjacioły* pierw. końc. -y; poświadczony w pol. w wielu zn., z których nie zachowały się: «przyjmujący lub przyjęty w gościnę», «klient», «krewny, powinowaty», «sędzia polubowny».

Δ *por.* **nieprzyjaciel, przyjaźń.**

JG

przyjać (3) [RsP, List, ŻB] Δ *zn.* «przybyć»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjałem do domu twoego, ciebie żegnając [List, 114, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -*e*, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *przyjęli* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **prijati* ← *ěti || *jati;

ogsłow. – czes. *přijet*, scs. *prějati*. Δ *rozwój*: psł. **prijati* → stpol. **přiaći* → stpol., śrpol. *přyjać*; czas. *przyjać* (*jac*) utrzymał się najdłużej w j. pol. i czes. (do XV/XVI w.).

Δ *por.* **jać**.

IS

przyjaźń (1) [Kśw] Δ *zn.* «dobre, serdeczne stosunki, przychylność, życzliwość»: Widźcie, bracia miła, zbawienie, widźcie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **prijaźnъ* ← **prijati* «lubić, przyjaźnić się» (por. pol. *sprzyjać*) + *-*znъ*; ogsłow. – ukr. *príjazn'*, scs. **prijaźnъ*. Δ *rozwój*: psł. **prijaźnъ* → stpol. *příjazn'* → stpol., śrpol. *přyjaźń*.

Δ *por.* **przyjaciel**.

JG

przyjąć (6) [Kśw, Pfl, Kgn, Słota, Ppuł] Δ *zn.* 1. «wziąć na siebie odpowiedzialność za coś»: A wiem, prawi ⟨św. Augustyn⟩ rozpaczasz, człowiek ⟨iżeć nie da⟩ dobra swego, jenże się nie żądał przyjąć lichot człowiek⟨zych⟩? [Kśw IV, 13, 40]. 2. «poddać się czemuś, podporządkować»: Przyjmicie pokażnienie, bo snadź rozniewa się Gospodzin, i sginiecie s drogi prawej [Pfl II, 18, 19]. 3. «wpuścić do siebie, powitać»: Iże jaką⟨ć⟩ dzisia dobre wieści i dobre nowiny sąć były ony tym to wiernym krześcijanom przyniesiony, coż ci oni tego adwe⟨n⟩tu miłego Krysta są k sobie przyjąć byli pożądali [Kgn II, 35, 3]. 4. «nie odrzucić, zgodzić się, uznać»: Przymi ji za slugę swego,/ Schowaj grzechu śmiertnego,/ I też skończenia nagłego [Słota, 190, 106]. 5. «wysłuchać, usłyszeć»: Przymicie to powiedanie/ Przed waszę cześć, panny, panie! [Słota, 190, 110]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę*, *-'esz*; dk. Δ *etym.* psł. **prijeti* ← *(*j*)*eti*; ogsłow. – czes. *přijmouti*, ros. *prinját'*, sch. *primiti*,

scs. *prijeti*. Δ *rozwój*: psł. **prijeti* → stpol. **přijáci* → stpol., śrpol. *přyjoc*. Δ *por.* **jać, odjąć, podjąć, sjàć.**

IS

przyjć zob. przyć.

IS

przykazać (2) [ŻB] Δ *zn.* «polecić, rozkazać, nakazać, zarządzić»: Rozgniewaw się sędzia, przykazał ji kijmi bić, a zbiwszy zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB II, 32, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*ę*; -'*esz*; dk. Δ *etym.* psł. **prikazati* ← **kazati*; ogsłow. – czes. *přikázati*, ros. *prikazat'*, scs. *prikazati*. Δ *rozwój*: psł. **prikazati* → stpol. **přikazači* → stpol., śrpol. *přykazać*.

Δ *por.* **kazać, pokazać, skazać, ukazać się.**

IS

przykazanie (1) [Ppuł] Δ *zn.* «nakaz moralny, przepis postępowania religijno-etycznego»: Ale ja postawion jeśm król od niego na Syjon gorę świętą jego, przepowiadając przykazanie jego [Ppuł II, 53, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **prikazanje* ← **pri-kazati* (← **kazati*) + **anъje*; głuž. *přikazanje* «przykazanie, rozkazanie», czes. *přikázáni*, ros. *prikazánie* «rozkaz, zarządzenie».

Δ *por.* **kazanie, kaźń, przykazać.**

JG

przykład (1) [RP] Δ *zn.* «przypowieść, podobieństwo, porównanie, exemplum»: Przykład o tem chcę powiedzieć,/ Słuchaj tego, kto chce wiedzieć [RP, 195, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* wyraz o genezie psł.; od psł. **pri-kladati* (← **kladati* «wkładać»); znany j. zach. słow. – głuž. *příklad*, czes. *příklad*, słc. *priklad*, z pol. błr., ukr. *prýklad*. Δ *rozwój*: stpol. *příklād* → stpol., śrpol. *příklád*; pierw. zn. wyrazu to «wzorzec, wzór do naśladowania», zn. wtórnym za łac. *exem-*

plum jest «fakt ilustrujący ogólną zasadę, regułę»; wyrażenie *na przykład* «na wzór» to zleksykalizowany przekład franc. *par exemple* i niem. *zum Beispiel*.

JG

przykry (2) [RP] Δ zn. «nieprzyjemnie działający na zmysły, sprawiający ból fizyczny lub psychiczny; niemiły, dokuczliwy»: Goła głowa, przykra moxa,/ Ze wszech stron skarada postawa [RP, 196, 40]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *przykrego* D. lp. r. n. Δ etym. płn. słow. *prikrъ(jь) «stromy; trudny; dokuczliwy»; może arch. złożenie *pri-krъ ← *prei-kro- «przycięty, obcięty → stromy» (1. człon *prei → *przy* + 2. człon od pie. *(s)ker- «ciąć, kroić»); płn. słow. – por. czes. *přikrý* «stromy, surowy», słc. *prikry* «stromy, przykry», ukr. *prykryj* «nieprzyjemny», błr. *prikryj*. Δ rozwój: płn. słow. *prikrъjь → stpol. *přikry → stpol., śrp. *přikry*; w j. stpol. i śrp. również w daw. zn. «stromy, spadzisty», które wyszło z użycia dopiero w j. npol.

Δ por. **ukroić**.

IS

przyniesion zob. **przynieść**.

IS

przynieść (5) [Kgn, ŻB, RP] Δ zn. 1. «dostarczyć, niosąc»: Otchoceć się s miodem tarnek,/ Gdyć przyniosę jadu garnek,/ Musisz ji pić przez dzięki,/ Gdyż pożywiesz wielikiej męki [RP, 197, 68]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -e-, -'esz; dk. Δ formy tekstowe: *przyniosła* cz. przesz. lp. 3. os.

przyniesion Δ zn. Δ zn. 2. «przyprowadzony»: A gdyż w m<ia>sto przyniesion święty Błażej [ŻB II, 31, 19]. 3. «przekazany, oznajmiony»: Dobre nowiny sąć były ony tym to wiern<y>m krześcijanom przyniesiony [Kgn II, 35, 2-3]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ etym.

psł. **prinesti* ← **nesti*; ogsłow. – czes. *přinést*, ros. *принести*, bułg. *принеса*, scs. *prinesti*. Δ *rozwój*: psł. **prinesti* → stpol. **přiněšći* → stpol., śrpol. *přynieść*; im. cz. przesz. bierny w odm. prostej (*przyniesion*) zanikł, a formy odm. złożonej uległy adiektywizacji (*przyniesiony*). Δ *por.* **nieść, podnieść.**

IS

przypadzenie (1) [KŚ] Δ *zn.* «niespodziewane nadziejście, pojawienie się czegoś»: Aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał, iżby w przypadzeniu potrzebny bojowania a szermice z nieprzyjacielmi umiał miestce wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [KŚ, 124, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem *-enie* (→ psł. **-enje*) od czas. *przy-padać* (← psł. **padati* «padać» iter. do **padti* → **pasti*). Δ *rozwój*: w XVI w. wyraz wychodzi z użycia, zastąpiony zostaje przez rzecz. *przypadek*.

Δ *por.* **paść.**

JG

przypisać (2) [Park] Δ *zn.* «dopisać, napisać coś obok czegoś»: Ale *cieleciu i ciału/ Pod c* przypiszy tak jemu [Park, 109, 22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e, -'esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *przypisano* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. n., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **pripisati* ← **pisati*; ogsłow. – czes. *připsat*, ros. *pripisát'*, bułg. *pripiša*, scs. *pripisati*. Δ *rozwój*: psł. **pripisati* → stpol. **přípísaci* → stpol., śrpol. *přypisać*; w j. stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «napisać», «przypisać, przydzielić», «włączyć do jakiegoś majątku», «zatwierdzić, uznać».

Δ *por.* **pisać.**

IS

przypisano zob. **przypisać.**

IS

przyrodzenie (8) [Kgn, BZ, RP] Δ zn.

1. «zespół cech wrodzonych, usposobienie, charakter»: Wtoreć przyrodzenie jest to węzewe, iżę gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 11]. 2. «płeć»: Uźrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia nie-wieściego [RP, 196, 26]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **prirodjenje*, derywat od czas. **prirodit* ← **roditi* «wydawać na świat potomstwo; dawać płody, owocować»; podstawa poświadczona w różnych j. słow. – por. czes. *přiroditi se*, *přirozene* «cechy wrodzone», ros. *rodít'*, *priroždžónnyj* «wrodzony», chorw. *prirođen* «wrodzony», scs. *roditi*. Δ rozwój: wyraz w j. stpol. występował także w zn. «przyroda, natura», w j. śrpol. doszło do zawężenia zn., w epoce npol. rzecz. występował w zn. «zewnętrzne narządy płciowe u ludzi». Δ por. **porodzenie, porodzić.**

IS

przysądzić

przysądzon (1) [ŻB] Δ zn. «skazany na coś»: Waszy bałwan<o>wie (...) są dyjabli, jiż ze wszemi z tymi, csoż się ji<m> modłą i w nie wierzą, wiecznemu ogniu<u> przysądzeni będą [ŻB II, 32, 25]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. psł. **prisqditi* ← **sqditi*; ogsłow. – czes. *přisoudit*, ros. *prisudít'*, bułg. *prisydja*, scs. *prisqditi*. Δ rozwój: w j. śrpol. forma r. m. im. w odm. prostej (*przysądzon*) wyszła z użycia, forma M. r. n. (*przesądzono*) ulega werbalizacji, im. cz. przesz. bierny w odm. złożonej przeszedł w im. przyimotnikowy bierny (*przysądzony*). Δ por. **sędzić.**

IS

przysądzon zob. **przysądzić.**

IS

przysiąć (1) [Kśw] Δ zn. «dowieść przysięgą, stwierdzić coś pod przysięgą»: Sam, prawi, przez mię przysiągę

jeśm, iż wam chciał <oddać zi>emię wrogow waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **prisekти* ← **prisegti* ← czas. psł. **ségti* «sięgać, dotykać»; ogsłow. – stczes. *přísíci*, ukr. *prysjahty*, sch. *priseći*, słoweń. *priseći*, scs. *prisešti*. Δ *rozwój:* psł. **prisekти* → zach. słow. **priseći* → stpol. **přísáći* → stpol., śrpol. *přýšqc*; pierwotne zn. «dosiągnąć, dotknąć» nie zachowało się; od XIV w. czas. funkcjonuje już tylko w zn. «zareczyć pod przysięgą», które wywodzi się z dawnego «dosiągnąć, dotknąć ziemi», gdyż Słowianie – przysięgając – dotykali ziemi.

Δ *por.* **dosiąć, sięgać.**

IS

przysłuszać (1) [Słota] Δ *zn.* «być stosownym, godzić się»: Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **prislušati* ← **slušati*. Δ *rozwój:* psł. **prislušati* → stpol. **přislušaći* → *přysłušać*; po XV w. w j. pol. wyraz zanikł.

Δ *por.* **słuszać.**

IS

przystajać (1) [Pfl] Δ *zn.* «stawać przy kimś, przy czymś»: Przystajali są królowie ziemscy, a książęta zeszli są sie na gromadę przeciwko Gospodnemu [Pfl II, 17, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -*ę*, -'esz; ndk. Δ *etym.* psł. **pristajati* ← **stajati* «stać»; por. scs. *pristajati*. Δ *rozwój:* psł. **pristajati* → stpol. **přistajaći* → stpol., śrpol. *přystajać*; w j. śrpol. wyraz został zastąpiony przez czas. *przystawać*.

Δ *por.* **przestajać, stać.**

IS

przyszcie (3) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «przyjście na świat, narodzenie»: Toć wiem wielkie <ubóstwo króla> tako czsnego, iż jeść tako śmierne przyszcie i tako

śmierne narodzenie <Syna Bożego> [Kśw IV, 13, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *przyszcia* D. lp. Δ *etym.* psł. *prišvdtvъje → *prišvstvъje; por. scs. *prišvstvije*. Δ *rozwój*: psł. *prišvstvъje → stpol. *příšstvē → *příšt'ē → příšcē → śrpol. *přyšcē* || *přyšći*; obok *przyszcze* istniała także forma *przyście*, jota jest później szym wtrętem pod wpływem bezokolicznika *przyjść*.

Δ *por. przyć.*

JG

przyść zob. **przyć.**

IS

przywieść (3) [Kgn, ŻB, LA] Δ *zn.* «przyprowadzić»: A gdyż w m<ia>sto przyniesion święty Błażej, teda sędzia tego miasta (...) kazał ji prze<d> się przywieść [ŻB II, 31, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -*e*, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *przywiedli* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. *privesti ← *vesti; ogsłow. – czes. přivést, ros. *privestí*, sch. *privěst*, scs. *privesti*. Δ *rozwój*: psł. *privesti → stpol. *přivěsti → stpol., śrpol. *přyšeć*; w j. stpol. czas. poświadczono także w zn. przen. «doprowadzić do jakiegoś stanu», «sklonić do czegoś», «przedstawić, podać do wiadomości».

Δ *por. II wieść.*

IS

przywilej (2) [RsK] Δ *zn.* «dokument nadający albo potwierdzający jakieś uprawnienia»: Jako prawie wiemy i świaczmy, eż Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy, tako jako na przywileju stoi [RsK, 48, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *przywilej* M. lp. Δ *etym.* zap. łac. *privilegium* «prawo wyjątkowe, przywilej, pierwszeństwo»; inter. – czes. *privilegium*, *privilej*, ros. *privilégiya*, niem. *Privilegium*, ang. *privilege*. Δ *rozwój*: wyraz

poświadczony już w XIV w. także w zn. «prawo korzystania ze szczególnych względów w jakimś zakresie, nadanie»; w okresie śrpol., pojawia się nowe zn. «osobliwość, własność», por. *przywilej młodości*.

JG

przywitać (1) [ŻB] Δ zn. «powitać»: Teda wystąpiw święty Błażej, przywitał je, a rzkąc jim: Dobrzeście przyszli, synowie mili [ŻB I, 31, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ *etym.* pie. **uei-t-* «zdązać, podążać»; psł. **privitati* ← **vitati* «witać ← gościć, przebywać gościnnie u kogoś ← przybywać do-kądś» (por. psł. **vitb* «gałązka, którą witano gości»); ogsłow. – czes. *přivítat*, strus. *privétit'*, ros. *privét* «pozdrowienie», sch. *priviti* «przytulić», scs. *privitati* (por. łac. *invitare* «zaprosić, ugościć», hiszp. *invitar* «zaprosić»). Δ *rozwój*: psł. **privitati* → stpol. **přivítači* → stpol., śrpol. *přyvitać*; już od XV w. wyraz funkcjonuje w zn. «pozdrowić przy spotkaniu», dawne zn. «przybyć» zachowało się w czas. *zawitać*.

Δ por. **zawitać**.

IS

przywodzić (1) [Słota] Δ zn. «zachęcać, nakłaniać; doprowadzać do jakiegoś stanu»: I toć są źli, cso jim szkodzą;/ Bo nas ku wszej czci przywodzą [Słota, 190, 90]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; ndk. Δ *etym.* psł. **privoditi* ← **voditi* ← **vesti*; ogsłow. – czes. *přivođiti*, ros. *privódit'*, sch. *privòditi*, scs. *privoditi*. Δ *rozwój*: psł. **privoditi* → stpol. **přivožići* → stpol., śrpol. *přyvožić*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «prowadzić kogoś do określonego celu, miejsca», «przedstawiać, przytaczać, przekładać».

Δ por. **otwodzić, wieść**.

IS

psalm (2) [Ppuł] Δ zn. «utwór ze zbioru pieśni, stanowiących jedną z ksiąg Starego Testamentu»: Ten psalm powiada, iż Krystus w dziedzictwo bierze wszystek lud od Boga Ojca [Ppuł II, 53, arg]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. m. Δ etym. zap. łac. *psalmus* (← grec. *psalmós* «gra na lirze, śpiew przy wtórze liry»); głuż. *psalm*, ros. *psalóm*, bułg. *psalm*, scs. *psalomъ*. Δ rozwój: w stpol. istniała także forma *žalm* ← czes. *žalm* ← niem. *Salm* «psalm», por. żółtarz || żałtarz «psałterz»; Żółtarz Dawidow.

JG

ptak (2) [BZ] Δ zn. «zwierzę kręgowe z gromady o tej samej nazwie»: Uczyńmy człowieka ku obliczu a ku podobieństwu naszemu, aby panował rybam morskim a ptakom [BZ, 72, 42]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *ptaku* C. lp. Δ etym. psł. **pъtaχъ* || **pъtaχa* || **ptakъ* «ptaszek» ← **pъta* «ptak» + *-*aχъ* || *-*aχa* || *-*akъ*; ogsłow. – głuż., dłuż. *ptak*, czes. *pták*, słc. *vták*, ros. dial. *ptach*, *ptácha*, ukr. *ptach*, w j. wsch. słow. i płd. słow. występują formacje z sufiksem -*ica*, por. ros. *ptíca*, bułg. *ptica*, scs. *pъtica*. Δ rozwój: już w stpol. częstsza forma *ptak*; postać *ptach* sporadyczna, używana w celach archaizujących, ale będąca produktywną bazą derywacyjną, por. formacje *ptasz-ek*, *ptasz-ysko*, *ptasz-yna*, *ptasz-nik*.

JG

ptastwo (2) [BZ] Δ zn. «zbiorowo: stado ptaków»: A ptastwo się rozpłodź na ziemi [BZ, 71, 35]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n., blm. Δ formy tekstowe: *ptastwu* C. lp. Δ etym. psł. **pъtašьstvo* (← przed I palat. psł. **pъtaχьstvo*) ← **pъtaχъ* + *-*bstvo*; czes. *ptactvo*, słc. *vtáctvo*. Δ rozwój: psł. **pъtašьstvo* → stpol.

ptaśstvo → *ptastvo*; dzisiejsza forma *ptactwo* (← od *ptak*) późniejsza, pot.; w literaturze szerzy się od XIX w., wypierając formę *ptastwo* odczuwaną jako niepoprawną w relacji do *ptak*.
Δ por. **ptak**.

JG

puszka (1) [KŚ] Δ zn. «działo, też ręczna broń palna»: Na ten koniec, a k temu końcu, aby puszek, ćwirdzy albo wojennej strożej się uwiarowali i obrony [KŚ, 124, 7]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. czes. *puška* «strzelba, fuzja: karabin» ← stwniem. *buhsa* «pudełko, broń palna» (dziś niem. *Büchse* «puszka, strzelba») ← śrlac. *buxis* «skrzynka, pudełko»; zap. ogsłow. – dłuż. *buška* «armata», głuž. *buškej* «działo, armata», ros. *puška* «działo, armata», sch. *puška* «karabin, strzelba». Δ rozwój: w stpol. oprócz zn. «działo, broń palna» także dzisiaj-sze zn. «puszka, skrzynka, pudełko»; u J. Ch. Paska notowana postać *pusza*; jako termin wojsk. wychodzi z użycia ok. XVIII w.

JG

puścić (2) [RsP, ŻB] Δ zn. 1. «przestać zatrzymywać, uwolnić, wypuścić»: A zatem użrzelili wilka, a on wieprza zasię niesie; i puścił ji cała i zdrowa onej niewieście [ŻB II, 31, 18]. 2. «pozwolić odejść z gospodarstwa kmiecego»: Jakośm przy tem byli, iże Piotr przyjął w sołtysza rolą, a kmiecia puścił precz [RsP, 44, 12]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; dk. Δ etym. pie. *paus-* «wypuścić, opróżnić»; psł. **pustiti* «wypuścić, uwolnić ← uczynić pustym» ← **pustъ* «opuszczony, opróżniony»; ogsłow. – czes. *pustit*, ros. *pustít'*, sch. *pustiti*, scs. *pustiti* (por. stprus. *pausto-* «dziki», *paustre* «pustkowie»). Δ rozwój: psł. **pustiti* → stpol. **puścići* → stpol., śrpol. *puścić*; od XIV w. także w zn.

«przestać trzymać ręką», «sprawić, by coś poleciało».

Δ por. **spuścić**.

IS

pwa (1) [Pfl] Δ zn. «ufność, nadzieję»: Gdy rozżgą na krotce gniew jego, błogosławieni wszyscy, już imają w niem pwę [Pfl II, 18, 13]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. **pūu-*; psł. **p̥va*; uproszczony rdzeń psł. *-*p̥v-* można odnaleźć w czes. *ufati*, słc. *dúfat'*, ros. *upovát'*, bułg. *úfam se*. Δ rozwój: archaizm, nierejestrowany później.

Δ por. **pwać**.

JG

pwać (2) [Kśw, Ppuł] Δ zn. «wierzyć; ufać»: A wiem, prawi, pwacie w moc Boga naszego, wadząc <się z mocą króla mocy>nieszego [Kśw I, 10, 3]. Δ gram. czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ formy tekstowe: *pwają* cz. ter. lm. 3. os. Δ etym. pie. **pu-* || **peu-* «wybadać, pojąć, zrozumieć»; psł. **p̥vati* ← **p̥ti* «pojmować coś, rozumieć, być przekonanym → wierzyć, ufać»; ogsłow. – stczes. *úfati*, czes. *doufat* «mieć nadzieję, spodziewać się», ros. *upovát'* «pokładać w kimś nadzieję», sch. *úfati se* «spodziewać się», scs. *upvati*. Δ rozwój: psł. **p̥vati* → stpol. **pvaći* → stpol. *pwać*; w j. śrpol. tylko w postaci z prefiksem *u-pwać* → *ufać*.

Δ por. **pewny, pwa**.

IS

R

raczyć (4) [B, Kśw, LA, Tęcz] Δ zn. «zechcieć coś uczynić, kierując się łaskawością, życzliwością, dobocią»: Słysz modlitwę, jąż nosimy,/ A dać raczy jegoż prosimy [B, 163, 7]. Boże, ji

racz pozdrowić ode wszego złego [Tęcz, 194, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *raczył* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* pie. *rōk-; psł. *račiti; ogsłow. – czes. przest. ekspr. ráčit «raczyć, życzyć sobie, chcieć», ros. przest. *račít'* «troszczyć się o kogo», sch. *ráčiti se* «mieć ochotę, chęć na coś», scs. *račiti* «raczyć, zechcieć». Δ *rozwój*: psł. *račiti → stpol. *račíci → stpol., śrpol. *račyć*; nadużywanie tego słowa w polszczyźnie XVI w. ganił Ł. Górnicki w krótkim utworze *Raczył* (Kraków 1598).

WD

rad (1) [LA] Δ *zn.* «chętnie, z ochotą, z własnej woli coś czyniący»: W Rzymie jedno panię było,/ Coż Bogu rado służyło [LA, 173, 12]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* pie. *rēd-* «roz-weselić, radosny»; psł. **radъ* «zadowolony, radosny»; ogsłow. – czes. *rád*, ros. *rad* «zadowolony, gotów», sch. *rād*, scs. *radъ* (por. stang. *rōt* «radosny, wesoły», stislandz. *rōtask* «stawać się wesołym»). Δ *rozwój*: psł. **radъ* → stpol., śrpol. *rad*; dawniej także w zn. «zadowolony, ucieszony z czegoś»; współcześnie wyraz przest.

Δ *por.* **radość**.

IS

rada (4) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «obradujące zgromadzenie»: Prz<e>to nie wstają niemiłościwi w sądzie, ani grzesznicy w radzie prawych [Pfl I, 17, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* zach. psł. **rada*; etym. niejasna: zap. niem. *Rath* «rada» lub derywat od czas. psł. **raditi*; ogsłow. – głuż., dłuż. *rada*, czes. *rada*, śl. *rada*; od XIV w. z pol. w j. wsch. słow.: ukr. *ráda*, strus. *rada*, scs. *rada*. Δ *rozwój*: w stpol. notowana także postać płn. pol. *reda*. Δ *por.* **radzić się, radzsa**.

JG

radość (1) [Słota] Δ *zn.* «uczucie wielkiego zadowolenia, wesołości, wesoły nastrój»: Też, miły Gospodnie moj,/ Słota, grzeszny sługa twoj,/ Prosi za to twej miłości,/ Udziel nam wszem swej radości [Słota, 190, 114]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pzn.psł. **radostъ* ← **radъ* «rad, zadowolony» ← **ordъ*) + **-ostъ*; ogsłow. – czes. *radost*, ros. *радост'*, bułg. *радост*, scs. *radostъ*. Δ *rozwój*: psł. **radostъ* → stpol. *radość*.

Δ *por.* **rad.**

JG

radzić się (1) [Tęcz] Δ *zn.* «wspólnie się nad czymś zastanawiać; naradzać się»: S Greglarem się radzili, jakoby ji zabić mieli [Tęcz, 194, 21]. Δ *gram.* czas. pol. kon. III *-'ę, -'isz*; ndk. Δ *etym.* od rzecz. *rada* (← zach.słow. **rada*) – głuż. *radzić*, czes. *radit (se)*, słc. *radit'*; możliwe, że pol. *radzić* kontynuuje również psł. **raditi* «starać się, troszczyć się» – sch. *ráditi*, scs. *raditi*. Δ *rozwój*: stpol. **ražići* → stpol., śrpol. *ražić*; dziś w tym zn. *naradzać się*; zmieniła się również rekacja czas. *radzić się z kim* → *radzić się kogo*.

Δ *por.* **rad, rada, radzsa, zdradzsa.**

WD

radzsa (2) [Tęcz] Δ *zn.* «członek rady miejskiej, naczelnego organu samorządu miejskiego w miastach na prawie niemieckim»: A ten Waltko radzsa, ten niewierny zdradzsa [Tęcz, 194, 20]. Δ *gram.* rzecz. r. m. Δ *etym.* derywat utworzony suf. *-ca* (← psł. **-bca* ← przed III palat. psł. **-bka*) od czas. *radzić* (← psł. **raditi*). Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz funkcjonował w postaciach obocznych: *radca, raca, radzsa, rajca, rajdca, rajdźca*; grupa *-žc-* → *-ćc-* u schyłku XV w. zmienia się na *-jc-*, na drodze fonetycznego procesu rozsunięcia *-ćc-* → *-jcc-* → *-jc-*, stąd postać *rajca*; dzisiejszy *radca* jest

neologizmem, powstały na skutek wyrównania analogicznego do *rada* z twardym *d*.

Δ *por.* **rada**.

JG

rajski (1) [B] Δ *zn.* «odnoszący się do nieba jako domniemanej siedziby Boga, aniołów, miejsca pobytu dusz sprawiedliwych po śmierci»: A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra(j)ski przebyt [B, 163, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *raj* ← psł. **rajъ*, utworzony za pomocą przymiotnika -ski ← psł. *-bskъ(jь); ogsłow. – czes. *rajský*, ros. *rájskij*, sch. *rajskī*. Δ *rozwój*: drugim pierwotnym zn. przym. *rajski* jest «odnoszący się do biblijnego raju, ogrodu».

IS

rana (2) [RsK, ŽMB] Δ *zn.* «uszkodzenie ciała człowieka lub zwierzęcia, polegające na przerwaniu tkanek»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel z matką swoją rany [ŽMB, 180, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **rana*; ogsłow. – czes. *rána*, ros. *rána*, sch. *räna*, scs. *rana*. Δ *rozwój*: w j. stpol. notowana także postać płn. pol. *rena*. Δ *por.* **ranić**.

JG

ranić (2) [RsP] Δ *zn.* «zadać ranę, skaleczyć»: Jako to świącze, co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca, to ji ranił na swe dziedzinie [RsP, 45, 45]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **raniti* (← rzecz. **rana*); ogsłow. – czes. *ranit*, ros. *ránit'*, ukr. *rányty*, serb. *raniti*. Δ *rozwój*: psł. **raniti* → stpol. **rańići* → stpol., śrpol. *rańić*; w zabytkach maz. *renić*; już w stpol. w zn. przen. «dotknąć (chorobą, nieszczęściem), urazić».

Δ *por.* **rana**.

WD

raz (1) [RP] Δ *zn.* «chwila, moment, w którym coś miało miejsce; wypadek,

okoliczność»: Nie ‹le›kaj się mie tym razem,/ Iż mię widzisz przed obrazem [RP, 197, 59]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **razb* (← **rōzb*) «cięcie», derywat od czas. **rēzati* (← **rēzati*) «rzezać», w psł. rdzeniach **rēz-* || **rōz-* widoczna oboczność apofoniczna; ogsłow. – głuż. *raz*, ukr. *raz*, ros. *раз*, błr. *раз*. Δ *rozwój*: psł. **razb* → stpol. *rāz* → śrpol. *ráz* → *raz*; rzecz. ten miał (od XVI w.) w N. lp. obok formy *razem* także formę *razą*; dzisiaj tylko *tym razem*, postać *tą razą* odczuwana jako archaizm.

Δ *por.* **rzazać.**

JG

ręczony zob. **ręczyć.**

WD

ręczyć (6) [RsP, RsK] Δ *zn.* «poręczyć za kogo, dawać porękę»: Jako ten skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał za sześć grzywien [RsP, 45, 25]. Więc ręczył za żonę Nikoła(j)ewi [RsK, 48, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *ręczone (pieniądze)* im. cz. przesz. bierny M. lm. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **rōčiti* (← rzecz. **rōka*) «podawać rękę na znak zapewnienia kogoś o czymś»; ogsłow. – czes. *ručit*, ukr. *ručyty*, sch. *rúčiti*. Δ *rozwój*: psł. **rōčiti* → stpol. **rāčići* → stpol., śrpol. *ręczyć*; formy synonimiczne w j. stpol. do *ręczyć*: *obręczyć*, *poręczyć*, *przyręczyć*, *uręczyć*, *zaręczyć*.

Δ *por.* **ręka**, **rękojemstwo**, **rękojmia.**

WD

ręka (6) [KŚW, RsP, Słota, ŻB, RP] Δ *zn.* «chwytna część kończyny górnej u człowieka»: A je z mnogą twarzą cudną,/ A będzie mieć rękę brudną [Słota, 188, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *ręki* D. lp., (z) *dręki* D. lp., (w) *ręku* Msc. lpdw., *ręce* B. lpdw. Δ *etym.* psł. **rōka*;

ogłów. – czes. *ruka*, ros. *ruká*, sch. *rúka*, scs. *róka*. Δ *rozwój*: psł. **róka* → stpol. *rąka* → śrpol. *ręka*; w formie z *dręki* wstawne *d*, por. *Hendryk*, *Kondrad*, *zdrada*, co można tłumaczyć zbyt długim przetrzymaniem pierwszego zwarcia przy wibracji *r*, co w efekcie daje *d*; współczesny Msc. lp. *ręku* oraz M. i B. lm. *ręce* to zachowane w dekl. tego rzecz. formy lpdw.; oprócz zn. podst. w stpol. znane także zn. przen. «człowiek, głównie ze względu na jego czynności wykonywane ręką; czyjeś dzieło, działanie»; fraz. *fachowa ręka*, *brak rąk do pracy*, *ręka sprawiedliwości*, *opiekuńcze ręce*.

Δ por. **ręczyć**.

JG

rękojemstwo (1) [RsK] Δ zn. «poręczenie, zabezpieczenie zobowiązania rodzące odpowiedzialność rękojemcy zamiast lub obok dłużnika»: Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława [RsK, 48, 26]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem *-stwo* (← psł. *-*bstwo*) od *rękojmia*. Δ *rozwój*: w stpol. występowały postacie oboczne: *rękojemstwo*, *rękojewstwo*, *rękomstwo*, *rękowstwo*; dziś archaizm, zastąpiony przez *rękojmia*.

Δ por. **ręka**, **rękojmia**.

JG

rękojmia (1) [RsK] Δ zn. «ten, kto za kogoś ręczy, poręczyciel»: Jako wiem i świąteczę, eż Więc ręczył za żonę Nikoła<j>owi, eż nie miała o ten czynsz gabać ani jego rękojmiej [RsK, 48, 35]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* stpol. złożenie *rękojmia* ← *ręka* + *-o-* + *imieć* + *-a*. Δ *rozwój*: w formie D. lp. innowacyjna końc. *-ej* utworzona na wzór D. lp. r. ż. dekl. złożonej przymiotników; w j. stpol. także w postaci *rękomia*, a w w. XVII–XVIII

rękojem; pierw. zn. wyrazu to «poręczyciel», które do poł. XVIII w. przesunęło się w kierunku zn. biernego «poręczenie, zapewnienie, gwarancja», zastępując *rękojemstwo*; oba zn. wyróżniały się pewnymi wykładnikami strukturalnymi, innym wzorcem odm., np. w użyciu osobowym *rękojmia* odmieniała się: *rękojmia*, *rękojmiego*, *rękojmiemu* itd.

Δ por. **ręka**, **rękojemstwo**.

JG

robacstwo (1) [BZ] Δ zn. «płazy i gady»: Uczynił Bog zwierzęta ziemska, każde podług podobieństwa jich, i dobytek, i rozliczne robacstwo [BZ, 72, 39]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. *χrobačьstvo* (← przed I palat. *χrobakъstvo*) ← **χrobakъ* + *-bstvo; por. ukr. *robáctvo*. Δ rozwój: w j. stpol. także w postaci *robaczstwo* z nieuproszczoną grupą spółgłoskową, powstałą po zaniku jeru w pozycji słabej; w grupie -čs- nastąpił rozkład spłg. szczelinowej č na t + š, po czym zaszedł proces t + š + s → t + s + s → t + s → c, co dało w rezultacie postać *robactwo*.

Δ por. **robak**.

JG

robak (1) [BZ] Δ zn. «małe zwierzę, zwłaszcza owad i jego gąsienice, zwierzę pełzające, np. wąż»: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 37]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **χrobakъ*; por. ukr. (ch)*robák*. Δ rozwój: psł. **χrobakъ* → stpol., śrpol. *robak* || *χrobak* → npol. *robak*.

Δ por. **robacstwo**.

JG

robić (3) [Słota, Satyra] Δ zn. «pracować, zwłaszcza fizycznie»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstokroć odpowiadają [Satyra, 191, 3]. Δ gram. czas., psł.

kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'e,
-isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *robią* cz.
ter. lm. 3. os. Δ *etym.* pie. **orb^ho-*; psł.
**orbiti* (← rzecz. **orbъ* → **robъ* ||
**rabъ* «niewolnik») «służyć, ciężko
pracować» → **robiti* || **rabit*; ogsłow.
– czes. ekspr. *robit* «harować, tyrać»,
ukr. *robýty*, sch. *rábiti* «używać, po-
sługiwać się», scs. *rabotati* «pracować;
być niewolnikiem» (por. niem. *Arbeit*
«robotka, praca», łac. *orbus* «sierota»).
Δ *rozwój*: płn.słow. **robiti* → stpol.
**robići* → stpol., śrpol. *robić*.

Δ *por.* **robotnica**.

WD

robotnica (1) [RP] Δ *zn.* «wykonująca
pewną pracę»: Widzisz, iżem ci robot-
nica,/ Czemu cię wzięła taka tesnica?
[RP, 197, 77]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż.
Δ *etym.* rdzeń pie. **orb^h-*; rdzeń psł.
**orb-* → płn.psł. **rob-*; stpol. *robotnica*
← *robić* (← psł. **robiti*) + -*n-* (for-
mant przynimotnikowy) + -*ica* (←
przed III palat. psł. *-*ika*); por. ukr.
robitnycja, ros. *robótnica*. Δ *rozwój*:
w wyrazie nastąpiło zawężenie zn. st-
pol. «pracownica (ogólnie)» → «ko-
bieta pracująca fizycznie»; w XVI–
XVIII w. pojawiają się zn. «mrówka,
pszczółka robocza», «pańszczyzna».
Δ *por.* **robić**.

JG

rod (1) [LA] Δ *zn.* «osoby pochodzące
od wspólnego przodka, rodzina, na-
ród, plemię»: Był wysokiego rodu,/ Nie
miał po sobie żadniego płodu
[LA, 173, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl.
-*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **ord-*
«przyrost, wzrastanie, powodzenie»;
psł. **rodъ* «rodzenie», «to, co się
urodziło»; ogsłow. – czes. *rod*, ros.
rod, sch. *rôd*, scs. *rodъ*. Δ *rozwój*: psł.
**rodъ* → stpol. *rôd* → stpol., śrpol. *ród*.
Δ *por.* **narodzenie, narodzić, porod,**
porodzić, porodzenie, przyrodzenie,
rodzaj.

JG

rodzaj (1) [BZ] Δ *zn.* «gatunek, odmiana»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywą i ruchającą, którą są z siebie wody wydały, każde osobnie w swem rodzaju [BZ, 71, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **rodjajь* → **roзajь*; derywat od rzecz. psł. **rodъ* «ród» utworzony suf. *-ajь; por. sch. *rodaj* «poród», «wschód słońca». Δ *rozwój*: psł. **roзajь* → stpol. *roз'aj* → śrpol. *rozaj*; w wyrazie zaszedł proces generalizacji zn.; początkowo oznaczał on również «pokolenie», «pochodzenie, rodotwórz», «narodziny», «płodność», aby ustabilizować się w ogólnym, abstrakcyjnym zn. «typ, odmiana».

Δ *por. rod.*

JG

rok (2) [RsK, RsP] Δ *zn.* «termin rozprawy sądowej, termin posiedzeń sądu, rozprawa sądowa»: Jako w tem roce, jenże mam s Mikołajem, mam XL grzywien szkody [RsK, 48, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *rok* B. lp. Δ *etym.* psł. **rokъ* «oświadczenie; to, że coś jest rzeczone, słowo, wyraz» ← nazwa czynności od czas. **rekti* «rzec»; w wyrazach psł. **rekti* || **rokъ* widoczna oboczność apofoniczna; ogsłow. – czes. *rok*, słc. *rok*, ukr. *rik*, sch. *rôk* «termin». Δ *rozwój*: *rok* to pierw. termin prawniczy – zgodnie ze zn. etym. określał «to, co zostało wyrzeczone», czyli «ustny pozew sądowy», a wtórnie «termin sądowy»; także w lm. *roki* «w dawnej Polsce posiedzenia sądowe, kadencja sądowa, termin, w którym odbywało się sądzenie stron», «sąd grodzki rozstrzygający sprawy mniejszej wagi»; forma pluralna uzasadniona tym, że strony wielokrotnie występowały w sądzie w ustalonych terminach; obecnie są to zn. przest.; od *rok* pochodzą liczne derywaty, np. *prorok*

(XIV w.) termin bibl., odpowiednik grec. *prophétes* «tłumacz woli Boga», «mówiący w imieniu Boga», *wyrok* (XVI w.) «wyrzeczenie», «to, co zostało wypowiedziane; słowo», «orzczenie sądu»; lm. tworzy forma supletywna *lato* o odrębnej etymologii.

Δ por. **rzec, rzecz.**

JG

rola (3) [RsP, RsK, Satyra] Δ zn. «pole uprawne»: Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *rolę* B. lp., *w rolach* Msc. lm. Δ *etym.* psł. **orlbji* || **orlbja*; pierw. nazwa czynności (wtórnego rezultatu czynności) od psł. **orati* «orać» z przyrostkiem *-l^bji || *-l^bja; ogsłow. – czes. przest. *role*, ros. dial. *roljá*, słoweń. dial. *râl*. Δ *rozwój:* psł. **orlbja* → stpol. *rol'a* → śrpol. *rola*.

Δ por. **orać.**

JG

rosa (1) [RP] Δ zn. tu we fraz. *krwawa rosa* «łzy zmieszane z krwią»: Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **rosa*; ogsłow. – głuz. *rosa*, ukr. *rosá*, ros. *rosá*, sch. *ròsa*, scs. *rosa*. Δ *rozwój:* pierw. zn. wyrazu *rosa* to «kropelki wody osiadłe na powierzchni ziemi, roślin, powstałe wskutek oziębienia pary wodnej»; obraz rozkładającego się ciała i krwi płynącej z oczu miał przerażać średniowiecznego czytelnika, zgodnie z poetyką tańców śmierci.

JG

rosierdzie (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «gniew, zapalczywość, wzburzenie»: Tegdy mołówiec będzie k nim w gniewie swojem, i w rosierdziu swojem zamaci je [Pfl II, 17, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **rozsrđe* ← **roz-* + **srditi* «sierdzić (się)» +

*-*bje*; por. ukr. *sérdytysja* «gniewać się», ros. *serdít'sja* «gniewać się», sch. *sŕditi* «złościć się». Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiła asymilacja formy z prefiksem *roz-*; wyraz używany wyłącznie w stpol. tekstach biblijnych – w XVI-wiecznych przekładach Biblii już nie występuje; dziś znany tylko czas. *rozsierdzićć*.

Δ por. **sierce**.

JG

rość (2) [BZ] Δ *zn.* «rosnąć; wzrastać, rozwijać się»: I pożegnał jim Bog, a rzkąć: Rośćcie a płodźcie sie [BZ, 72, 47]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol., śrpol. kon. I -*ę*, -'esz (*rostę*, *rościesz*); ndk. Δ *etym.* psł. **orsti* (← **ortti* ← **ordti*) → **rosti* || **rasti*; ogsłow. – czes. *růst*, ukr. *rostý*, sch. *rásti*, scs. *rasti*; prawdopodobnie od pie. **er(ə)d^(h)* «wysoki; rosnąć» (por. stirl. *ard* «wysoki, wielki», łac. *arbor* «drzewo»). Δ *rozwój*: płn. słow. **rosti* → stpol. **rōści* → stpol. *rōść* → śrpol. *rość*; wyparty w j. śrpol. przez *rosnąć* (← **rost-ną-ć*), stąd *rosnę*, *rośniesz*, ale *rósł* (i przym. *rosły*).

WD

rozbić (3) [Pfl, ŻMB, Ppuł] Δ *zn.* 1. «uderzeniami rozdzielić na części, na kawałki, zniszczyć»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako s<s>ąd zdunowy rozbijesz je [Ppuł II, 53, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*ę*, -'esz; dk. **rozbity** Δ *zn.* 2. «rozpięty, ukrzyżowany», tu we fraz. *rozbity na krzyżu*: Nie mam ani będę mieć jinego,/ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* psł. **orzbitti* (← **biti*) → **rozbitti* || **razbitti*; ogsłow. – czes. *rozbít*, strus. *rozbitti*, sch. *ràzbíti*, scs. *razbitti*. Δ *rozwój*: płn. słow. **rozbitti* → stpol. *rozb'ić(i)* → śrpol. *rozb'ić*; w zn. 2. w stpol. obocznie do *na krzyż przybit*; zn.

rel. pod wpływem czeskim (stczes. *na kříži rozbit*); im. ulega. w j. śrpol. adiektywizacji → im. przym. bierny.
Δ por. **bić**.

WD

rozbity zob. **rozbić**.

WD

rozdzielenie (1) [Kgn] Δ zn. «punkt widzenia, opinia»: A przez toć to jiste wiesiele byłoć jest ono wielikie, a to ku czworakiemu rozdzieleniu [Kgn II, 35, 22]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ etym. derywat utworzony suf. -*enie* (← psł. *-*enje*) od czas. *roz-dzielić* (← płn.psł. **roz-děliti*); por. czes. *dělit*, ukr. *dzjalic*, bułg. *razdeljam*, scs. *děliti*.

Δ por. **rozdzielić**.

JG

rozdzielić (7) [BZ, ŻMB, RP] Δ zn.
1. «odłączyć coś od czegoś, oddzielić»: Lepak rzecze Bog: bądź stworzenie wpośród wod! a rozdzielił wody od wod [BZ, 71, 8]. 2. «odsunąć, odseparować kogoś od kogoś; rozłączyć»: Ostań tego wsze<go>, tobie wielę,/ Przez dzięki kanią rozdzieleć [RP, 197, 74].
3. «podzielić się czymś, dopuścić kogoś do udziału w czymś»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel z matką swoją rany [ŻMB, 180, 15]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ formy tekstowe: *rozdzieliły* cz. przesz. lm. 3. os.; *rozdzielcie* tr. rozk. lm. 2. os. Δ etym. psł. **orzděliti* (← **děliti*) → **rozděliti* || **razděliti*; ogsłow. – czes. *rozdělit*, strus. *rozděliti*, sch. *razděliti*, scs. *razděliti*. Δ rozwój: płn.słow. **rozděliti* → stpol. **rozżelići* → stpol., śrpol. *rozżelié*.
Δ por. **dział**.

WD

rozeznanie (1) [BZ] Δ zn. «rozpoznanie, rozróżnienie»: Bądźcie światła w stworzeniu niebieskiem, a rozdzielicie dzień z nocą, a bądźcie na rozeznanie czasom i dniom, i latom [BZ, 71, 22].

Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* rdzeń pie. **gno-*; derywat utworzony suf. *-anie* (← psł. **-anъje*) od czas. *rozeznać* (← od znać ← psł. **znati*); por. czes. *znáti*, ros. *znat'*, słoweń. *znáti*, scs. *znati* (por. grec. *gignosko* «znam»).

Δ *por. znać.*

JG

rozgniewać się, rozniewać się (4)

[Pfl, Kgn, ŻB, Ppuł] Δ *zn.* «wpaść w gniew, stać się gniewnym»: Przyjmicie pokaźnienie, bo snadź rozgniewawsie gospodzin, i sginiecie s drogi prawej [Pfl II, 18, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; dk.

Δ *formy tekstowe:* *się rozgniewał* cz. przesz. lp. 3. os.; *jest się był rozniewał* cz. zaprzesz. złoż. lp. 3. os.; *rozgniewawsię* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **orzgněvati* (← **gněvati*) → **rozgněvati* || **razgněvati*; ogsłow. – czes. *rozhněvat* (*se*), strus. *rozgněvatisja*, sch. *razgnéviti*.

Δ *rozwój:* płn. słow. **rozgněvati* *sę* → stpol. **rozgněvači* *sę* → stpol. *rozgnievać* (|| *roznievać* || *oznievać*) *sę*; z odm. rzeczownikowej im. cz. przesz. czynnego I zachowała się forma M. lp. r. ż., która w j. śrpol. uległa adwerbizacji → im. przysłów. uprzedni.

Δ *por. gniew.*

WD

rozgniewaw się zob. rozgniewać się.

WD

rozkrwawić

rozkrwawiony (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zraniony do krwi, krwią zbroczony»: Zamęt ciężki dostał się mie ubogiej żenie,/ Widzęc rozkrwawione me miłe narodzenie [ŻMB, 180, 10]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* od *krwawić* (← psł. **kr̥vaviti* ← przym. **kr̥vavъ*) za pomocą przyr. *roz-* (← psł. **orz-*); może to być również formacja powstała bezpośred-

nio od wyrazu *krew*, na co wskazuje zn. «zranić do krwi, zbroczyć krwią».

Δ por. **krew, krwawy**.

WD

rozkrwawiony zob. **rozkrwawić**.

WD

rozliczny (1) [BZ] Δ zn. «rozmaity, różnorodny, wieloraki»: Uczynił Bog zwierzęta ziemska, każde podług podobieństwa jich, i dobytek, i rozliczne robacstwo [BZ, 72, 39]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. psł. **oržličъnъ(jь)* «odróżniający się od czegoś, różniący się» (← **orž-ličiti* «ukształtować inaczej, odmienić, odróżnić» ← **ličiti* «formować, kształtować, zdobić») → zach.słow. **rozličъnъ(jь)*; ogsłow. – czes. *rozličný*, ros. *различный*, sch. *rázličan*, scs. *različъnъ* || *rozličъnъ* «rózny, odmienny». Δ *rozwój*: zach.słow. **rozličъnъjь* → stpol. **rozličny* → stpol., śrpol. *rozličny*; współcześnie wyraz książk.

IS

rozmnożenie (1) [RP] Δ zn. «powiększenie, uczynienie liczniejszym, silniejszym»: Pomozy mi to działo słożyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć/ Ku twej fały rozmnożeniu,/ Ku ludzkiemu polepszeniu! [RP, 195, 4]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ etym. derywat utworzony suf. -*enie* (← psł. *-*enъje*) od czas. *roz-mnożyć* (← płn.psł. **roz-mъnožiti*); ogsłow. – por. czes. *rozmnožovani*, ukr. *rozmnožennja*, bułg. *razmnoženie*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiła specjalizacja zn. stpol. «powiększenie» → «powiększenie gatunku».

Δ por. **rozmnożyć**.

JG

rozmnożyć się (1) [BZ] Δ zn. «o żywych istotach, organizmach: wydać potomstwo»: I pożegnał temu stworzeniu, a rzkąć: rośćcie a rozmnożcie się [BZ, 71, 34]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz;

dk. Δ *etym.* psł. **orzmъnožiti* się (← **mъnožiti* się «mnożyć, rozmnażać się») → **rozmъnožiti* się || **razmъnožiti* się; ogsłow. – czes. *rozmnožit se*, ukr. *rozmнóžytyja*, ros. *razmnóžit'sja*, sch. *razmnòžiti*. Δ *rozwój*: płn. słow. *rozmъnožiti* się → stpol. **rozmnožići* się → stpol., śrpol. *rozmnožycь* się.
Δ *por.* **mnogi, rozmnożenie.**

WD

rozniewać się zob. **rozgniewać się.**

WD

rozny (1) [Park] Δ *zn.* «odmienny co do postaci, ilości»: Boć w niem każde słówko tobie/ Pismem rozny głos da w sobie [Park, 109, 32]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **orzъnъ(jь)* «rozdzielony, osobny → inny, odmienny», derywat od psł. **orz(ъ)* «oddzielenie, osobno» utworzony za pomocą przyr. *-*bnъ*; ogsłow. – czes. *různý* «rozmaity, inny», ros. przest. *róznyj*, dziś liter. *ráznyj*; słoweń. *rázen* «różnorodny, rozliczny», sch. *rázan, râznī*. Δ *rozwój*: psł. **orzъnъjь* → stpol. **roz'-ny* → stpol. *rozny, rozdny* (wzmocnienie grupy spłg.) → śrpol. *różny* (przejście -z- → -ż- w wyniku tendencji do unikania mazurzenia).

IS

rozpaczać (1) [Kśw] Δ *zn.* «tracić nadzieję, wątpić»: Prawi ⟨św. Augustyn⟩, rozpaczasz, człowiek, ⟨iżeć nie da⟩ dobra swego, jenże się nie żądał przyjąć lichot człowiek⟨ych⟩? [Kśw IV, 13, 39]. Δ *gram.* czas. pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk., duratywny. Δ *etym.* z przedr. *roz-* od *paczyć* «wykrzywiać, wyginać»; ogsłow. – czes. *páčit* «wyłamywać, wyważać (drzwi); wyciągać, wydobywać», ukr. daw. *pačytysja* «wykrzywiać się», słoweń. *páčiti* «krzywić, wypaczać»; *paczyć* postać wtórna wobec *opaczyć* (← psł. **opačiti* «odwrócić»); w zn. rel. może być to również zap., por. stczes. *rozpaczęti* się «wahać się»,

scs. *raspačati* się. Δ *rozwój*: ten sam rdzeń w czas. *wypaczyć* «skrzywić», przen. «niewłaściwie przedstawić czyjaś myśl, naukę», *spaczyć* «zepsuć», przen. «błędnie interpretować, niezgodnie z czyjaś intencją».

Δ por. **paknięli**.

WD

rozpamiętać

rozpamiętaję (1) [KŚW] Δ *zn.* «rozważający w myśli, rozpamiętujący»: K niemuż gdaż człowiek grzeszny rozpamiętaję grzechy> stąpi [KŚW IV, 12, 13]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *rozwój*: formy rzeczownikowe M. lp. r. m. im. cz. ter. czynnego na -ę są poświadczane szczałkowo w j. stpol.; z dawnej odmiany prostej im. zachowały się tylko formy na -ać (B. lp. r. m.), które w j. śrpol. uległy adwerbizacji → im. przysłów. wspóln.; wyraz *rozpamiętać* wyszedł z użycia – dziś tylko *rozpamiętywać*.

Δ por. **pamiętać**.

WD

rozpamiętaję zob. **rozpamiętać**.

WD

rozpłodzić się (1) [BZ] Δ *zn.* «wydać potomstwo»: I pożegnał temu stworzeniu, a rzkąć: rośćcie a rozmnożcie się, a napełnicie sobą wody morskie, a ptastwo się rozpłodź na ziemi [BZ, 71, 35]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **oroploditi* się (← **ploditi*) → **rozpłoditi* || **razpłoditi*; ogsłow. – czes. *rozplodit se*, ros. przest. *rasplodít'sja*, ukr. pot. *rozplodýtsja*, sch. *rasplòditi* (se). Δ *rozwój*: płn. słow. **rozploditi* się → stpol. **rozpõežići* się → stpol., śrpol. *rozpõežići* się.

Δ por. **płodzić**.

WD

rozstajać się

rozstając się (1) [List] Δ *zn.* «odchodząc w różne strony; rozłączając się z kimś»: A tako s tobą się rozstając, sierce me jeļo barzo płakać [List, 115, 6]. Δ *gram.* im.

cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (← **stajati*). Δ *rozwój:* forma im. (dawny B. lp. r. m.) ulega w j. śrpol. adwerbizacji → im. przysłów. wspóln.; w wyniku kontrakcji *rozstajać* (por. rzecz. odczas. *rozstaje*) → *rozstać*. Δ *por.* **stajać.**

WD

rozstając się zob. **rozstajać się.**

WD

roztargać (1) [Ppuł] Δ *zn.* «siłą rozerwać na części; zniszczyć»: Roztargajmy przekowy jich i zrzućmy z nas jarzmo jich [Ppuł II, 53, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ *etym.* psł. **orztgati* (← **trgati* «szarpać, rwać», iter. do *tmoti*) → **roztrgati* || **raztrgati*; ogsłów. – czes. *roztrhat*, ros. książk. *rastorgát'*, sch. *ràstrgnuti*. Δ *rozwój:* płn.słow. **roztrgati* → stpol. **roztargać* → stpol., śrpol. *roztargać*.

Δ *por.* **roztargować.**

WD

roztargować (1) [Pfl] Δ *zn.* «siłą rozrywać na części; niszczyć»: Roztargujmy jch przekowy, i zrzućmy s nas jarzmo jich [Pfl, 17, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* iter. do *roztargać*; utworzony formantem -*ować* o zn. częstotliwym. Δ *rozwój:* wyraz wyszedł z użycia, też dawne *roztargiwać* i *roztargować*.

Δ *por.* **roztargać.**

WD

rozum (1) [LA] Δ *zn.* «inteligencja, umysł, myślenie, wnioskowanie»: Przydaj rozumu k mej rzeczy,/ Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* płn.psł. **rozumъ* ← **roz-* (← psł. **orz-*) + **-umъ* «rozum, rozsądek»; ogsłów. – czes. *rozum*, ros. *rázum*, bułg. *um*, ale *zdrav razum* «zdrowy rozum», scs. *razumъ*. Δ *rozwój:* wyraz zatracił, właściwą w XVI w., treść szczegółową «fortel, podstęp»,

w XIX w. to zn. określane jako przest.
Δ por. **rozumieć**.

JG

rozumieć (3) [Pfl, RP, Ppuł] Δ zn. «pojmować, uświadamiać sobie sens czegoś»: A już królowie rozumiejęcie, nauczcie się, którzy sądzicie ziemię [Ppuł II, 53, 10]. Za po polsku nie rozumiesz [RP, 197, 82]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -em, -esz; ndk. Δ etym. psł. *orzymēti (← *umēti) → *rozumēti || *razumēti; ogsłow. – czes. rozumět, strus. rozuměti, ukr. rozumíty, sch. razūmeti, scs. razuměti. Δ rozwój: płn.słow. *rozumēti → *rozumēci → stpol., śrpol. rozumieć; we wspóln. polszczyźnie występuje głównie z dopełnieniem bliższym (lub ze zd. dopełnieniowym), czyli rozumieć kogo, co; bez dopełnienia oznacza potwierdzenie zrozumienia poprzedniej wypowiedzi.

Δ por. **rozum**.

WD

rozżec się (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «zapłonąć, zapalać (gniewem)»: Gdy się rozże wrychle gniew jego, błogosławieni wszyscy, którzy w nim pwają [Ppuł II, 53, 13]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ formy tekstowe: rozżgą cz. przysz. lm. 3. os. Δ etym. od psł. *žegti, *žbg̑o || *žego «palić» (← psł. *geg- ← pie. *d^heg^{uh}-); ogsłow. – stczes. žéci, ros. žeč', sch. žěći, rzadziej žgáti, scs. žešti (por. lit. dègti «palić się, płonąć; zapalić; wypalać», stind. dáhati «pali»), por. też czes. daw. rozžíci, ros. razžéč', sch. ražěći. Δ rozwój: psł. *oržegti → płn.słow. *rozžegti → stpol., śrpol. rozżec; wyraz wyszedł z użycia w okresie npol.; pie. oboczność apofoniczna ē : ě : o zachowała się w morfemach rdzennych wyrazów: žgać, podžegać, Žegań, zgaga, pozoga, ožóg (w dwóch ostatnich wyrazach psł. *e → pol. 'o

przed spłg. tylnojęzykową – przegłos nieregularny).

WD

ruchać (się) (2) [BZ] Δ zn. «poruszać się»: Panujcie (...) wszemu stworzeniu, jeż to się rucha na ziemi [BZ, 72, 49]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ formy tekstowe: *ruchającą* im. cz. ter. czynny B. lp. r. ż., odm. złoż. Δ etym. wyraz pozostaje w związku ze słowem *ruch*; psł. **ružati* się (iter. do **rušiti* się); por. ukr. *rúchaty* «ruszać, przesuwać; wprawiać w ruch». Δ rozwój: dziś wulgaryzm; rdzeń zachowany w wyrazach: *ruch*, *ruchomy*, (*nie*)*ruchomości*, dawne *ruchawka* «pospolite ruszenie»; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. przekształcają się w im. przym. czynny.

Δ por. **ruszać (się)**.

WD

ruchający zob. **ruchać (się)**.

WD

rucho (1) [RsP] Δ zn. «szata, suknia, odzież»: Jako Janek ślubił Biejatce dać rucha za dziesięć grzywien [RsP, 45, 36]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. niejasna, praw. rzecz. utworzony od *ruch*, *ruszyć*; ogsłow. – stczes. *rúcho*, słc. *rúcho*, sch. *ruho*, scs. *rucho*. Δ rozwój: wyraz powszechny w XV w., występujący także w postaci *ruchno*; na początku XVI w. ginie, poświadczony jedynie derywat *ruszka* «zasłona (podwika)».

Δ por. **ruszać (się)**.

JG

ruszać (się) (2) [Słota, BZ] Δ zn. 1. «poruszać się»: I rzekł [Bog]: uczynmy człowieka (...) aby panował (...) wszemu uczynieniu trwającemu, jeż to się rusza po ziemi [BZ, 72, 44]. 2. «niepokoić, nagabywać, dotykać»: Iż jim o czci powiedają,/ Przy tem mnogiego ruszają [Słota, 189, 65]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. iter. do *ruszyć się*;

psł. **rušiti* (*sę*) «wprawiać w ruch, popychać; poruszać; poruszając, zwalać» ← **ruxi-* ← pie. **rous-ī-*; ogsłow. – czes. *rušit* «naruszać coś; zniszczyć; niepokoić», słc. *rúšat'* (*sa*), ros. *rúšit'* «łamać, niszczyć, rujnować», ukr. *rušaty*, sch. *rúšiti* «niszczyć, burzyć, rujnować; obcinać (przy egzaminie)», *rúšiti se* «upadać, staczać», scs. *rušiti* «burzyć, niszczyć, łamać» (por. lit. *raūsti* «ryć, grzebać, kopać»), niem. *Rausch* «napad». Δ *rozwój*: w zn. «poruszać się» czas. *ruszać się* zastąpił w dobie npol. *ruchać się*; obie formy występują w BZ. Δ por. **ruchać (się), rucho.**

WD

ryba (2) [BZ] Δ *zn.* «zwierzę żyjące w wodzie, oddychające skrzelami, o kończynach w postaci płetw»: Rościcie a płodźcie się, a napełnicie ziemię, a osiągnicie ją sobie, a panujcie rybam morskim i ptastwu [BZ, 72, 48]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **ryba* «pstrą; pierw. o pstrych, łososiowych rybach»; ogsłow. – czes. *ryba*, błr. *ryba*, bułg. *riba*, scs. *ryba*.

Δ por. **rybi, rybny.**

JG

rybi (1) [ŻB] Δ *zn.* «należący do ryby»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwieźla [ŻB I, 31, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **rybb(jb)* ← **ryba*; ogsłow. – czes. *rybí*, ros. *rybij*, sch. *ribljí*.

Δ por. **ryba, rybny.**

IS

rybny (1) [BZ] Δ *zn.* «związany z rybami, dotyczący ryb»: Wspłodźcie wody z siebie płod rybny [BZ, 71, 29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **rybb-nъ(jb)* ← **ryba*; ogsłow. – czes. *rybný*, ros. *rybnyj*, sch. *ribnjí*. Δ *rozwój*: psł. **rybb-nъjь* → stpol. **ryb'ny* → śrpol. *rybny*.

Δ por. **ryba, rybi.**

IS

rycerz (4) [Słota, KŚ, ŻB, ŁA] Δ zn. «wojownik stanu szlacheckiego, szlachcic»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow [ŁA, 173, 14]. Δ gram. rzecz. r. m. Δ formy tekstowe: *rycerz* M. lp., *rycerze* M. lm. Δ etym. zap. niem. *Ritter* «jeździec» (← *reiten* «jeździć»); por. stczes. *rytieř*, czes. *rytíř*, słc. *rytier*, z pol. ukr. *lýcar*, ros. *rýcarь*. Δ rozwój: w j. stpol. także w postaci *rycierz*, gdzie niem. -te- → -će- (palat. polska).

JG

ryonna (1) [Tęcz] Δ zn. «urządzenie do prowadzenia wody, kanał, rynsztok»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli [Tęcz, 193, 10]. Δ gram. rzecz. r. ż. Δ etym. zap. niem. *Rinne* (← od *rennen* «biec»); por. głuż. *ryna*, ukr. *rínva*. Δ rozwój: w j. stpol. także w postaci *ryna*.

JG

rzazać (1) [Kgn] Δ zn. «krajać, ciąć, rozcinać»: A tako więc on krol siln<y>m gniewem jest na sobie swe odzienie rzazał był [Kgn VI, 41, 27]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol., śrpol. kon. II -'ę, -'ęsz (rzeże, rzeżesz) → npol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. pie. **urēg-*; psł. **rězati* «ciąć, rżnąć, przecinać»; ogsłow. – czes. *rězat*, ros. *rézat'*, scs. *rězati* (por. lit. *rěžti*, łot. *riezt*, alb. *rrah* «tłukę, rozbijam»). Δ rozwój: psł. **rězati* → stpol. **řazaći* || *řezaći* → stpol., śrpol. *řazać* || *řezać* → npol. *žezać*; dziś wyraz przest. (por. *rzezać* *drewno*, *rzezać w kamieniu*, *drewnie*); genezę psł. mają też wyrazy *rzeź* (psł. **rězъ*) i *rzeźba* (psł. **rězъba*) – pierwotnie nazwy czynności; w wyniku konkretyzacji wyraz *rzeźba* utrwalił się w j. pol. w zn. rezultatu działania «to, co wycięte, wyrzebane» → «dzieło sztuki rzeźbiarskiej». Δ por. **obraz**.

WD

rzec (29) [Kśw, Pfl, Kgn, ŻB, BZ, ŻMB, Ppuł] Δ *zn.* «powiedzieć»: A przez toć on rzekł jest był k nim, rzekąc tako [Kgn VI, 40, 3-4]. Święty Błażej jemu odpo-wiedział, a rzkac: Miej sie dobrze, dobry sędzia [ŻB II, 32, 23]. Lepak rzecze Bog: bądź stworzenie wpośród wod [BZ, 71, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz (temat cz. ter. w rozwoju hist. uległ zmianie: dawniej *rzekę*, *rzeczesz*, dziś *rzeknę*, *rzekniesz*); dk. Δ *formy tekstowe*: *rzekł* cz. przesz. lp. 3. os.; *rzeka*, *rzekę* («rzekąc») im. cz. ter. czynny M. lp. r. m., odm. prosta, *rzekęcy* («rzekąc») M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *etym.* pie. *rek-; psł. *rekti, *rekq; ogsłow. – czes. říci, strus. reči, sch. rèći, scs. rešti (por. lit. rēkti «krzy-rzeć», irl. rēimm «krzyk», łac. rankare «ryczeć»). Δ *rozwój*: zach. słow. *reci → stpol. ſc' → stpol., śrpol. ſec → npol. žec; dziś wyraz książk.; w ścisłym związku etym. z *rzec* pozostaje rzecz. *rzecz* (← psł. *rěčь), który pierwotnie oznaczał «mówienie, mowę»; pie. oboczność apofoniczna ē : ě : o widoczna jest w morfemach rdzennych wyrazów: *rzekę* – *narzekać* – stpol. rcy (← psł. *rěci) – *rok*; z form odm. prostej im. cz. ter. zachowała się tylko forma B. lp. r. m. *rzekąc*, która w j. śrpol. uległa adwerbizacji → im. przysłów. wspóln.

Δ *por. rok, rzecz.*

WD

rzecz (10) [RsP, RsK, Słota, List, ŻB, ŁA, RP] Δ *zn.* 1. «to, co się mówi, mowa, język»: A je s mnogą twarzą cudną,/ A będzie mieć rękę brudną;/ Ana też ma k niemu rzecz obłudną [Słota, 188, 29]. Δ *zn.* 2. we fraz. *dobra rzecz* «pochwały»: Jał j*(i)* namałwiać onże grozą, onże dobrą rzeczą [ŻB, 32, 32]. 3. «to, co się zdarzyło lub zdarzy, fakt, zdarzenie»: Pan Bog tę rzecz tako nosił,/ Ižeś go o to barzo prosił,/ Abych

ci się ukazała [RP, 196, 51]. **4.** «sprawa, przedmiot prośby, skargi, sporu sądowego»: Czso Piotrek wiodł świadki przeciwko Więceńcowi to je wiodł za prawą rzeczą [RsP, 45, 40]. **5.** «przedmiot materialny, najczęściej ruchomości, wyjątkowo istota żywa»: Jako wiązał za trzydzieści grzywien rzeczy i sześcioro skota [RsK, 48, 23]. **6.** we fraz. *chąsiebną rzeczą* «po złodziejsku»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił żrzbca szestroka chąsiebną rzeczą ani go użytka m⟨am⟩ [RsP, 45, 38]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *rzecz* M. lp., *rzeczy* C. lp., M. lm. Δ etym. pie. **rěk-*; psł. **rēkjь* → **rečь* «język, słowo»; derywat utworzony suf. *-jь od czas. psł. **rekti* «rzec»; ogsłow. – czes. *řeč*, ukr. *rič*, sch. *nječ*, scs. *reč*. Δ rozwój: psł. **rečь* → stpol. *řeč* → śrpol. *řeč*. Δ por. **rok**, **rzecz**.

JG

rzeka zob. **rzec**.

WD

rzekę zob. **rzec**.

WD

rzekęcy zob. **rzec**.

WD

rzekomo (2) [Satyra] Δ zn. «pozornie, niby, jakoby»: A na drodze postawają, rzekomo pługi oprawiają [Satyra, 191, 8]. Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 18]. Δ gram. przysłów. Δ etym. pierwotnie M. lp. r. n. psł. im. cz. ter. biernego odm. prostej **rekomo* ← psł. czas. **rekti*; scs. *rekomъ* (*rekomyj*) «nazwany, wymieniony, tak zwany», w stpol. obocznie postać *rzkomo* oparta na wtórnym temacie cz. ter. **rъk-*, widocznym w stczes. *řku* ← **rъku*, w innych j. słow. w takim zn. i funkcji brak. Δ rozwój: zachowały się formy odmiany złoż. im. **rekomъjь*, a procesowi jego adiektywizacji towarzyszyła zmiana zn. i *rzekomy* «ten, który jest

mówiony → pozorny», stąd zmiana zn. przysłów.

Δ por. **wrzekomo**.

BT

rzkąć zob. **rzec**.

WD

rzucić (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «tu o wietrze: wiejąc, zmiatać»: Nie tak niemościwi, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl I, 17, 5]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. *rjutjati (iter. do *rjutiti). Δ zob. **odrzucić**, **rzucić się**.

WD

rzucić się (1) [RP] Δ zn. «napaść na kogoś, zaatakować»: Rzucę-ć się jako kot na myszy [RP, 197, 65]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. pie. *reu-t-; psł. rjutiti «miotać, rzucać; burzyć»; ogsłow. – czes. daw. routiti «rzucać; spadać; opadać», strus. rutitisja «przewracać się», słoweń. dial. rutíti || retíti || rotíti «uszkodzić», scs. porqititi sę «rozbić się, potłuc się». Δ rozwój: psł. *rūtiti (sę) → stpol. *rućići (sę) → stpol., śrpol. řućić (sę).

Δ por. **rzucić**.

WD

S

s zob. **z**.

AK

s pokojem (1) [Słota] Δ zn. «spokojnie»: A ma s pokojem sieść./ A przy tem się ma najeść [Słota, 188, 17]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. *pokoju «stan spoczynku, odpoczynku, spokój; pokój» ← *po-čiti «odpocząć, spocząć»; ogsłow. – czes. pokoj «spokój», ros. pokój «spokój, spoczynek, cisza», scs. pokojъ.

BT

sadzać (1) [Słota] Δ zn. «dawać, wyznaczać miejsce do siedzenia»: Tu się więc starszy poznają;/ Przy tem się k stołu sadzają [Słota, 189, 60]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. **sadjati* (iter. do kauz. **saditi* «powodować, że ktoś czy coś siedzi»); ogsłow. – czes. *sázet* «sadzić, wsadzać», głuż. *sadźec* «sadzać, sadzić, wsadzić», ros. *sažát'* «sadzać», sch. *posažívatī* «sadzić, flancować; usadawiać, wskazywać miejsce». Δ rozwój: zach.słow. **sazati* → stpol. *saž'aći* → stpol., śrpol. *sažać*. Δ por. **posadzić, sieść.**

WD

sam (9) [Kśw, Słota, List, BZ, Tęcz] Δ zn. 1. «zaim. w funkcji anaforycznej – on»: Na to, jeż sam zjawia, rzeka [Kśw IV, 13, 23]. 2. «zaim. podkreślający osobiste, bezpośrednie działanie, występowanie osoby, którą określa»: I od nich wszystkę dobroć mamy;/ Jedno na to sami dbajmy [Słota, 190, 88]. 3. «zaim. wyróżniający osobę (rzecz, pojęcie), nazwaną rzecz. lub zaim., spośród innych, występując wraz z rzecz. lub zaim. podkreśla go, zwraca nań szczególną uwagę»: Sam, prawi, przez mię przysiągłem jeśm, iż wam chciał <oddać zi>emię wrogow waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ formy tekstowe: *samem* Msc. lp. r. n., *sama* M. lp. r. ż. Δ rozwój: psł. **samъ*; ogsłow. – stczes. *sám*, ros. *sam*, mac. *sam*, scs. *samъ*. Δ rozwój: psł. **samъ*, **sama*, **samo* → stpol. *sam, sama, samo*; w *samъ*, zanik jeru w wygłosie i wzdłużenie sam. stpol. *ā* → śrpol. *á* → npol. *a*; w formie Msc. lp. r. n. *samem* końc. zaim. miękkotematowych *-em* (pierw. psł. **-omъ*). JG

samica (1) [BZ] Δ zn. «istota płci żeńskiej; tu: o ludziach»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu, a ku obliczu Bożemu

stworzył jego, samca a samicę stworzył je [BZ, 72, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **samica* (← przed III palat. psł. **samika*) ← **samъ* «sam» + *-ica; ogsłow. – czes. *samica*, ukr. *samýcja*, ros. *sámka*, bułg. *samka*. Δ *rozwój*: zn. wyrazu uległo zawężeniu – w stpol. wyraz odnosił się do ludzi, zwierząt i roślin, współcześnie tylko do zwierząt; dziś w stosunku do kobiet wyraz odczuwany jako obraźliwy.

Δ *por. samiec.*

JG

samiec (1) [BZ] Δ *zn.* «istota płci męskiej; tu: o ludziach»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu, a ku obliczu Bożemu stworzył jego, samca a samicę stworzył je [BZ, 72, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **samъсь* (← przed III palat. psł. **samъкъ*) ← **samъ* «sam» + *-bcb; ogsłow. – czes. *samec*, ros. *самец*, bułg. *самец*. Δ *rozwój*: psł. **samъсь* → stpol. **sam'ec'* → stpol. *samec*; rozwój zn. wyrazu taki jak w *samica*; dziś także pogardliwie o «mężczyźnie, zwłaszcza lubieżnym, namiętnym».

Δ *por. samica.*

JG

samojedź (1) [RP] Δ *zn.* «ludożerca»: Przewiązała głowę chustą;/ Jako samo- jedź krzywousta [RP, 196, 34]. Δ *gram.* rzecz. r. ż. Δ *etym.* stpol. złożenie *samojedź* ← *sam* + *-o-* + *jeść*. Δ *rozwój*: archaizm; jeszcze w XIX w. *samojedz*, *samojad*, *samojednik*, *samojedzca* «ludożerca» obok *ludojad*, *ludojedca*, *ludożerca*; notowany na pocz. XX w. także w postaci *samożerca*.

Δ *por. jeść, sam, samorzeczny.*

JG

samorzeczny (1) [Ppuł] tylko we fraz. *księgi samorzecznych chwał* «sformułowany przez tę (samą) osobę»: Poczynają się księgi głośnych chwał

albo samorzecznych proroka Dawida króla psalmów [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* złożenie o podstawie zaimkowo-czasownikowej *sam-o-rzecz-ny* (zaimek *sam-o-* + czas. *rzec* ← psł. **rekti*) za pomocą przyr. -*n*-. Δ *rozwój*: tylko jedno poświadczanie w stpol., poza tym wyraz nieznany.

Δ por. **sam**, **samojedź**, **rzec**.

HK

I sąd (4) [Pfl, RsP, Kgn, Ppuł] Δ zn.

1. «instytucja wymiaru sprawiedliwości»: Jako Czestk dawał Jakuszewi skot <do> ręki, jako sąd skazał [RsP, 45, 33]. 2. «miejsce odbywania rozpraw sądowych»: Prz<e>to nie wstają niemiłościwi w sądzie, ani grzesznicy w radzie prawych [Pfl I, 17, 6]. 3. «postępowanie sądowe; tu: o Sądzie Ostatecznym»: We wtore niedzieli jesteście wy byli słyszeli, kacoć on w dzień sądny na sąd przydzie [Kgn II, 35, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o*- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **som-*; psł. **sōdъ*; ogsłow. – czes. *soud*, ros. *sud*, bułg. *sǎdǎt*, scs. *sōdъ*. Δ *rozwój*: psł. **sōdъ* → stpol. *sąd* → stpol., śrpol. *sąd*.

Δ por. **II sąd**, **sądny**.

JG

II sąd, ssąd (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn.

«naczynie»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako ssąd zdunowy rozbijesz je [Pfl II, 17, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o*- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **səsōdъ*; ogsłow. – czes. *sud* «beczka», ros. *sosúd* «naczynie», ukr. *sudýna* «naczynie», scs. *sōdъ*, *səsōdъ*. Δ *rozwój*: psł. **səsōdъ* → stpol. *ssąd* || *sąd* → stpol., śrpol. *sąd*; w wyrazie nastąpiła redukcja geminaty *ss-* powstały po zaniku jerów; wychodzi z użycia w ciągu XVI w.; w przekładach Biblii po raz ostatni użyty przez Wróbla w 1537 r.; późniejsi tłumacze wprowadzają rzecz. *naczynie*.

JG

sądny (2) [Kgn, RP] Δ zn. «związany z sądem, sądzeniem», tu w połączeniu stałym *sądny dzień* «Dzień Sądu Ostatecznego»: We wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie [Kgn II, 35, 10]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *sądny* M. lp. r. m. Δ etym. psł. **sądny*(jь) ← **sądъ* utworzony za pomocą przym. *-ьn-; ogsłow. – czes. *soudný*, ros. *súdnyj*, scs. *sądny* (rel. w połączeniu: czes. *soudný den*, ros. *súdny den'*, scs. *sądny* *dъnъ* «Dzień Sądu Ostatecznego»). Δ rozwój: *sądny dzień* dziś jako fraz. pot. «zamieszanie, rozgardiasz, popłoch», *do sądnego dnia* «bardzo długo, w nieskończoność». Δ por. II sąd.

HK

sąmnienie (3) [Kśw] Δ zn. «sumienie»: A osme <dani anielni nam> są na oświadczenie naszego sąmnienia [Kśw I, 10, 16]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. n. Δ etym. stpol. kalka łac. *conscientia* «współwiedza, zbiorowa mądrość» ← *con-* «współ, razem» + *scientia* «wiedza, mądrość» za pośrednictwem czes. *svědomí*; pol. odpowiednikiem łac. *con-* jest nieproduktywny współcześnie formant *są-*, por. *są-siad* «ten, co wspólnie z kimś siedzi», ekwiwalentem łac. *scientia* jest *mnenie* «mniemanie, przekonanie» (← od psł. czas. **mъněti*); por. ros. *sомнение* «wątpliwość», bułg. *sâmnéne*, sch. *sumnjenje*, scs. *sомнěnije*, *sumněnije*. Δ rozwój: stpol. postać *sąmnienie* występuje powszechnie w XV w. i utrzymuje się jeszcze w XVI w.; ok. 1450 r. zapisana postać *sumnienie*, która w uproszczonej postaci *sumienie* (od XIX w.) upowszechnia się w j. ogólnym; oboczność form *sąmnienie* || *sumnienie* mogła powstać: w wyniku wpływu scs., rozpadobnienia sam. *q*, występującej przed *m*, *n* → *u*, lub działania analogii (w psł. i pol. za-

świerczone są formy oboczne morfemów z sam. ustną i nosową, np. *kędziory* || *kudły*), natomiast uproszczenie grupy *-mń-* → *-m-* nastąpiło w wyniku hiperpoprawności – postać *sumnienie* odbierano jako maz., z asynchroniczną wymową palatalnej spłg. *m̄*; w pol. funkcjonowała także forma *sądmnienie*, powstała na skutek skojarzenia *sąmnienia* z *sądem*, *osądem*; stpol. *sąmnienie* i *sądmnienie* były przede wszystkim terminami biblijnymi, teologicznymi, następnie stały się wyrazami j. ogól.

JG

sbor (1) [Kśw] Δ zn. «gromada, wojsko»: Stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we sborze asyrskiem, to je pogańskiem [Kśw I, 10, 9]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **sъborъ* ← od czas. **sъ-bъrati* «zebrać»; ogsłow. – czes. *sbor* «grono, zespół, drużyna, oddział», ros. *sbor* «zbiórka, zbiór», scs. *sъborъ* «zebranie, zbiór». Δ rozwój: psł. **sъborъ* → stpol. *sbōr* || *zbōr* → stpol., śrpol. *zbór*; w j. stpol. wyraz mógł oznaczać «rzeszę, zgromadzenie» i «Kościół chrześcijański» – w tym ostatnim zn. jest kalką, poprzez łac. *ecclesia*, grec. *ekklēsia* «zgromadzenie ludu, wspólnota religijna»; w XVI w. udokumentowane są użycia w zn. «sobór lub synod», w którym około XVIII w., zastąpiony został przez *sobór* (← zap. rus. *sobor* «zgromadzenie, kościół»); jeszcze wcześniej wyszło z użycia najogólniejsze ze zn. «zebranie, zgromadzenie», natomiast zn. «kościół, świątynia» znalazło w XVI w. silne oparcie w środowiskach innowierczych; pisarze katoliccy zaczęli od niego odchodzić, zastępując *zbór* *kościotem*, i w poł. XVII w. *zbór* w zn. «kościół, świątynia katolicka» wyszedł z użycia; do dziś pozostało jedynie zn.

«społeczność religijna protestancka, gmina protestancka» oraz «kościół protestancki, świątynia».

Δ por. **brać**.

JG

schować (1) [Słota] Δ zn. «ustrzec, uchronić, zachować»: Matko Boża, ji tym odarz./ Przymi ji za sługę swego,/ Schowaj grzechu śmiertnego [Słota, 190, 107]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ etym. od czas. *χovać*; (płn. słow. **χovati*) – por. czes. *schovat*, ukr. *scho-vaty*, słc. *schovat'*. Δ rozwój: konkretne zn. wyrazu to «ukryć»; w historii polszczyzny krzyżują się zakresy znaczeniowe czas. *schować*, *zachować* i *po-chować*; *schować* w zn. «wychować» jest w j. stpol. bohemizmem.

Δ por. **chować**.

WD

se zob. **z.**

AK

serce zob. **sierce**.

JG

sędzi (1) [Kśw] Δ zn. «dotyczący sędziego, sędziów», tu w połączeniu stałym *Księgi Sędziowskie* – *Księga Sędziów* «jedna z ksiąg Starego Testamentu»: Czcie się tako we Księgach Sędziowskich [Kśw I, 10, 19]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. przym. utworzony za pomocą przyr. -sk- od rzecz. *sędzia*, poświadczony tylko raz w polszczyźnie.

Δ por. **sędzia**.

HK

sędzia (5) [ŻB] Δ zn. «osoba powołana do wymierzania sprawiedliwości; także: o Bogu»: Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc wsa<dz>ić [ŻB, 31, 20]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. mieszana. Δ formy tekstowe: *sędzią* B. lp., *sędzią* W. lp. Δ etym. psł. **sędzija* ← **sędziiti* «sądzić» + *-ja; ogsłow. – ros. *sud'já*, ukr. *suddjá*, scs. *södii*; w innych j. słow. odmienne formacje o tym samym rdze-

niu, np. czes. *soudce*, głuż. *sudnik*. Δ *rozwój*: psł. **sǫdъja* → stpol. *sǎžā* → stpol., śrpol. *sežá*.

Δ *por.* **sędzić**.

JG

sędzić (3) [Pfl, RsP, Ppuł] Δ *zn.* «orzeć o czyjeś winie, wydawać wyrok»: A już krolowie rozumiejęcie, nauczcie się, czso sądzicie ziemię [Pfl II, 17, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *sądzili* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **sǫditi*, **sǫdjo* (← rzecz. **sǫdъ*); ogsłow. – czes. *soudit*, ros. *sudít'*, sch. *súditi*, scs. *sǫditi*. Δ *rozwój*: psł. **sǫditi* → stpol. **sǎžići* → stpol. *sežić*; pod wpływem tematu cz. ter. w bezok. pojawia się wtórnie -*Q-*.

Δ *por.* **sąd**.

WD

sginąć zob. **zginąć**.

ZG

sgrzeszyć (3) [Kśw] Δ *zn.* «popełnić grzech; złamać nakaz religijny»: I to uznaje, kiedy sgrzeszył, w jakie wrzemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15-16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. *səgrěšiti* (← **grěšiti* «mylić się, błędzić»); ogsłow. – czes. *zhřešit*, strus. *səgrěšiti*, ros. *sogrešít'*, sch. *sagréšiti*, scs. *səgrěšiti*. Δ *rozwój*: psł. **səgrěšiti* → stpol. **sgřešići* → stpol. *sgřešić* → stpol., śrpol. *zgřešyć*; zn. związane z chrześcijańskim pojmowaniem grzechu i sumienia nowe (zapewne przejęte z czes., w którym pod wpływem j. scs.).

Δ *por.* **grzech**, **grzesznik**, **grzeszny**.

WD

(sie) zob. **I (się)**, **II (się)**, **III (się)**.

?

sieć (4) [Kśw, Tęcz, RP] Δ *zn.* 1. «ciąć, zabijać»: Wypięła żebra i kości,/ Groźno siecze bez lutości [RP, 196, 42]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -'*e*, -'*esz*; ndk.

siekszy 2. «smagać się, biczować»: Wszyciek lud jego siek(szy odzienie i) kając, idziechą [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *formy tekstowe:* *sieczono* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. n., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **sēk-*; psł. **sěkti*, *sěkō* «ciąć ostrym narzędziem»; ogsłow. – czes. *síci* || *síct* «kosić», ros. *seč'* «siekać, bić, siec, smagać rózgami», sch. *sjěći* «sieć; rąbać; krajać; ciąć», scs. *sěšti* «ciąć, sieć» (por. lit. *isékti* «wciąć», łac. *secāre* «ciąć, rozcinać, obcinać»). Δ *rozwój:* zach. sł. **sěci* → stpol. **śec'i* → stpol., śrpol. *śec*; forma im. cz. przesz. czynnego I (dawny M. lp. r. ż.) uległa w j. śrpol. adwerbizacji → im. przysłów. uprzedni (z wtórnym -ł- pod wpływem form czasu przeszłego); proces przekształcania się formy r. n. im. biernego w bezosobową formę czas. zakończył się w XVII w.

WD

sieczono zob. **siec.**

WD

siedlisko (1) [RsK] Δ *zn.* «gospodarstwo z zabudowaniami mieszkalnymi i gospodarskimi»: Eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łożem sie dostała Świętochnie, żenie Andrzeja, na jimię dom, siedlisko i ogród [RsK, 48, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* rdzeń psł. *-sed-; derywat utworzony suf. *-isko* (← psł. *-isko) od czas. *siedlić* (← psł. **sedliti*); por. głuż. *sedlišće* «plac pod budowę», czes. *sedlisko*, ukr. *sélišče*, scs. *selišče*. Δ *rozwój:* obok formy z suf. *-isko* w stpol. funkcjonował także derywat *siedliszcze* z suf. *-isczce* (← psł. *-išče); zn. wyrazu uległo rozszerzeniu o użycia metaforeyczne, por. *siedlisko chorób* «główny punkt czegoś, centrum».

JG

siedzący zob. **siedzieć.**

WD

siedzieć (6) [Kśw, Pfl, Ppuł] Δ zn. «spoczywać na czymś»: Blogosławiony mąż, jen nie szedł po radzie niemościwych i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział [Ppuł I, 52, 1]. Mówi to słow<o Bog> albo siedzącym, albo śpiącym, albo leżącym, albo um<arłym> [Kśw II, 11, 10]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *siedziesze* imp. lp. 3. os.; *siedział* jest cz. przesz. złoż. lp. 3. os. r. m.; *siedzący* im. cz. ter. czynny M. lm. r. m., odm. złoż. Δ etym. pie. *sēd-; psł. *sēdēti, *sēdjo; ogsłow. – czes. *sedět*, ros. *sidět'*, sch. *sjēdjeti*, scs. *sēdēti* (por. lit. *sēdēti*, łot. *sēdēt*, łac. *sedēre*). Δ rozwój: psł. *sēdēti → stpol. *sēžeći → stpol., śrpol. *šeżeć*; od tego *siedziba* «miejsce pobytu»; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. przekształcają się w im. przym. czynny.

Δ por. **sieść**.

WD

siekszy zob. **siec**.

WD

siemię (6) [BZ] Δ zn. «ziarno, nasienie»: Wspłodź ziemia ziele czyniąc siemię, a drzewo jabłko nosząc, czyniąc owoce podług swego przyrodzenia, jegoż siemię w sobie samem bądź na ziemi [BZ, 71, 15]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. n. Δ etym. pie. *sēmēn- od czas. *sē(i) «siać»; psł. *sēmę (*sēmene*); ogsłow. – stczes. *sēmě*, czes. *semeno*, ros. *sémja*, sch. *sjeme*, scs. *sēmę*. Δ rozwój: psł. *sēmę → stpol. *śemą* → stpol., śrpol. *śemę*; dzisiejsza końc. M., B., W. lp. -ę rozwinięta z daw. tematu -n- widocznego w formach przyp. zależnych: *siemienia*, *siemieniu* itd.; zn. wyrazu uległo zawężeniu; w XIX w. *siemię* występuje w zn. «nasienie», ale odnoszone jest głównie do nasion lnu i konopi; współcześnie tylko w połączeniach *siemię lniane*, *siemię konop-*

ne; zginęły także inne stpol. zn., np. «potomstwo, ród, pokolenie, plemię».

JG

sierce, sirce, serce (11) [Kśw, List, ŻB, LA, ŻMB, RP, Satyra] Δ *zn.* «symbol, siedlisko życia psychicznego, uczuć, myśli, zasad etycznych»: A wszakom cię, Synku, w swem sercu nosiła [ŻMB, 180, 16]. A tako z tobą się rozstając, sierce me jęło barzo płakać [List, 115, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *sirca* D. lp., *sierce* B. lp., *sircem* N. lp., (w) *siercy* || *siercu* Msc. lp., *sirca* B. lm. Δ *etym.* pie. **k'yd-*; psł. **sŕdьce* (← przed III palat. psł. **sŕdъko*); ogsłow. – czes. *srdce*, ros. *sérdce*, bułg. *sârcé*, scs. *srъdьce* (por. łac. *cor*, *cordis*). Δ *rozwój*: psł. **sŕdьce* → stpol. *śirc'e* (uproszczenie grupy spłg. *dc* → *c* po zaniku jeru (por. *serduszko*, *serdeczny*) → stpol. *śerce* (rozszerzenie artykulacyjne *ir* → *er*) → *serce* (depalatalizacja ś → s pod wpływem j. czes.) → śrpol. *serce*; postać *sierce* zachowana w dial.; depalatalizacja ś objęła tylko niektóre formy z rodziny etym.

Δ *por.* **rozsierdzić**, **miłosierdzie**, **osierdzie**.

JG

siestrzyniec (1) [RsP] Δ *zn.* «siostrzeniec»: Jako to świączę, co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca, to ji ranił na swej dziedzinie [RsP, 45, 45]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* dem. psł. **sestrěńcъ* ← **sestrěńъ* «syn siostry, siostrzeniec» (← **sestra* + *-ěnъ) + *-ьcъ (← przed III palat. psł. *-ьkъ); ogsłow. – głuż. *sotra*, *sotrowc*, ros. *sestrá*, *séstrin*, sch. *sěstra*, *sèstrin*, scs. *sestra*, *sestrinъ*. Δ *rozwój*: psł. **sestrěńcъ* → stpol. *śestřenec'* || *śestríñec'* → śrpol. *śostřénec* || *śostryńec*; forma *siestrzeniec*, bez przegłosu *e* → *o* przed miękką grupą

tr' prawidłowa; postać *siostrzeniec* powstała na skutek wyrównania analogicznego do *siostra*.

JG

sieść (10) [Słota, Park] Δ *zn.* «siąść, usiąść, zająć miejsce»: A ma s pokojem sieść,/ A przy tem się ma najeść [Słota, 188, 17]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *siedzie* cz. przysz. lp. 3. os., *siędą* lm. 3. os. Δ *etym.* pie. *sēd-; psł. *sěsti (← *sědti), *sēdō; ogsłow. – stczes. *siesti*, ros. *sest'*, sch. *sjěsti*, scs. *sěsti* (por. lit. *sěsti*, łot. *sēst*, ang. *sit*). Δ *rozwój*: psł. *sěsti → stpol. *šeści → stpol. *šeść* → stpol., śrpol. *šeść* || *śość* (z sam. nosową pod wpływem form *siądę*, *siądziesz*).

Δ *por.* **siedzieć, (sie).**

WD

I (się), (sie) (23) [Kśw, Kgn, Słota, Park, ŻB, BZ, ŁA, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny zwrotny odsyłający po przyimkach do podmiotu»: Zgarnie na się wszystko pole [Słota, 188, 4]. Δ *gram.* zaim. o odmianie defektywnej bez form M. i lm. Δ *formy tekstowe:* *siebie* D., B., *sie* B., *sobie* C., Msc., *sobą* N. Δ *etym.* pie. *suēm; psł. *sę; ogsłow. – czes. *se*, ros. -sja, krótka forma zaim. łącząca się z czas. zwrotnym, współwystępująca obok *sebjá*, sch. *se*, scs. *sę*. Δ *rozwój*: palat. polska *s'* → ś w formach B. *siebie*, *się*; forma *się* jest enklityczna; w stpol. występowała obok formy z zanikiem nosowości *sie* (← psł. *sě) oraz akcentowanej, długiej *siebie*, przeniesionej z D. lp.; w stpol. formy krótkie były zróżnicowane dialektałnie analogicznie do B. lp. *mię* (← psł. *mę) i *cię* (← psł. *tę); w psł. obok form długich C. **sobě* || **sebě* występowała krótka **si*, dziś dial. maz.; w formie N. lp. *sobą* (← psł. **sobojo*) kontrakcja grupy -oję, z której powstała sam. dłuża ą, a następnie (XIV–XV w.) ą

po zaniku iloczasu (XV/XVI w.) kontynuowane przez *q.*

Δ por. **II, III (się), ja, ty.**

JG

II (się), (sie) (92) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, ŁA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn.

1. «postfiks przekształcający czas. na zwrotny»: Obiązał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego [Kśw II, 11, 29]. 2. «przy czas., wykładnik formy bezosobowej»: Galaa, wyprawia się: miasto płwiących [Kśw I, 10, 20]. 3. «przy czas., wykładnik str. biernej»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 23]. 4. «przy czas., wykładnik czynności wzajemnej»: Przystajali są królowie ziemscy, a książęta seszli się na gromadę przeciwko gospodnemu [Pfl II, 17, 2]. 5. «przy czas., wykładnik zróżnicowania znaczeniowo-stylistycznego odpowiednich czas. bez *się*»: Pośpieszają się do kościoła na modlitwę przed Boga wszemogącego [Kśw I, 10, 4]. 6. «przy czas., wykładnik zróżnicowania semantycznego w stosunku do odpowiedniego czas. bez *się*»: Panny, na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 70].

Δ por. **I, III (się).**

JG

III (się), (sie) (35) [Kśw, Pfl, Słota, List, KŚ, ŻB, BZ, ŁA, ŻMB, Tęcz, RP, Ppuł] Δ zn. «wykładnik czas. występujących wyłącznie z *się* (tzw. reflexiva tantum)»: Siedzący są, już się k dobremu oblenią [Kśw II, 11, 11].

Δ por. **I, II (się).**

JG

sięgać (1) [Słota] Δ zn. «wyciągać rękę, aby dostać się do czegoś; dosięgać»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukaję kęsa lubego [Słota, 188, 32]. Δ gram. czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *am-*, *-asz-*; ndk. Δ etym. pie. *seg- ||

**seng-* «przymocowywać; dotykać»; psł.
**səgati* (iter. do **səgti*); ogsłow. – czes.
sahat «dotykać; sięgać», ukr. *sjaháty*,
sloveń. *ségati* «wyciągać rękę po coś,
chwytać», scs. *osězati* «dotykać; obma-
cywać; chwytać».

Δ por. **dosiąć, osiągnąć, przysiąć.**

WD

silno (1) [Satyra] Δ *zn.* «bardzo, moc-
no»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstokroć odpoczywają,/ A robią sil-
no obłudnie [Satyra, 191, 5]. Δ *gram.* przy-
słów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n.
odm. prostej psł. przym. **silbnъ* ← rzecz.
**sila*; jako rzecz. ogsłow., przym.,
przysłów. brak w innych j. słow. Δ *roz-
wój*: w śrpol. zastąpione formą daw-
nego Msc. lp. r. n. odm. prostej przym.
silbnъ: *silnie*.

Δ por. **silny, siła.**

BT

silny (2) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «wielki,
ogromny, gwałtowny»: Jakoż prorok
Dawid uznamionaw o jego silnym ubos-
twie jeść świadectwo dał [Kśw IV, 13, 22].
A tako więc on król siln(y)m gniewem
jest na sobie swe odzienie rzazał był
[Kgn VI, 41, 26]. Δ *gram.* przym., odm. złoż.
Δ *etym.* psł. **silbnъ(jь)* ← **sila*; ogsłow.
– czes. *silný*, ros. *silnyj*, scs. *silbnъ*.

Δ por. **siła.**

HK

siła (1) [RsK] Δ *zn.* «działanie sprzecz-
ne z prawem; przemoc, gwałt»: Jako
prawie wiemy i świaczymy, eż Mściwo-
jow cum uxore clara dzierży siłą mocą
to, co sie działem i łożem sie dostała
Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ *gram.* rzecz.,
psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł.
**sila*; ogsłow. – czes. *síla*, ros. *сила*,
bułg. *сила*, scs. *sila*. Δ *rozwój*: psł. **sila*
→ stpol. *сила* → stpol., śrpol. *сила*.

JG

sirce zob. **sierce.**

JG

sirdecznie (1) [Kśw] Δ *zn.* «szczerze,
mocno, z serca»: Tako nagle sirce jego

jemu doradzi, iżby grzechu ostał, swojich grzechów sierdecznie żałował [Kśw IV, 12, 18]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **sŕdъčnъ* ← rzecz. **sŕdъce*; brak w innych j. słow., zachowany w j. pol. przym. *serdeczny* w odm. złoż. Δ *rozwój*: zmiany fonet.: rozszerzenie artykulacyjne *ir* → *er*, stwardnienie nagłosowego *ś* → *s* tak, jak w rzecz. *serce*; po XVII w. zwężenie znaczenia do «życzliwie, miło, z uczuciem»). Δ *por. sirce.*

BT

sirota (1) [LA] Δ *zn.* «sierota»: Chował siroty i wdowy,/ Dał jim osobne trzy stoły [LA, 173, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **sirota* ← **sirъ* «osierocony» + *-ota; ogsłow. – głuż. *syrota*, ros. *sirotá*, sch. *siróta*, scs. *sirota*. Δ *rozwój*: psł. **sirota* → stpol. *s'irota* || *s'erota* → stpol., śrpol. *śerota*.

JG

sjachać się (1) [Kgn] Δ *zn.* «zjechać się, przybyć»: Tedy więc biskupowie te to jiste ziemie są się oni byli sjachali, a świętego Bartłomieja są oni byli jeśli [Kgn VI, 40, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *rozwój*: w j. stpol. występuje też w formie *sjechać się*, s- uległo udźwięcznieniu.

Δ *zob. jechać.*

ZG

siąć (1) [Kgn] Δ *zn.* «zdjąć, zrzucić»: A tako więc on tamo z siebie starą skorę se<j>mie [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **sъneti* (← **(j)ęti*, **(j)bmo*); ogsłow. – stczes. *snięci se*, ros. *snjat'*, ukr. *snjaty*, scs. *sъneti* «zebrać». Δ *rozwój*: w j. stpol. *sjąć* (zamiast oczekiwanej **snjąć*); nagłosowe s- uległo udźwięcznieniu; -d- wtórne wstawne (por. *zrada* →

zdrada), przeniesione również do odmiany, stąd nowsze *zdejmę*, *zdejmiesz*. Δ *por. jąć*.

WD

skalać

skalano (1) [Kśw] Δ *zn.* «splamione grzechem»: Znamionuje się s*(irce)* tajnymi grzechy skalano [Kśw IV, 12, 11]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* od czas. *skalać*; wyraz pochodny od *kalać* (← psł. **kaljati*, iter. do **kaliti* ← rzecz. **kalb* «błoto, muł»); ogsłow. – czes. *kálet* «wypróżniać się, kalać, brudzić, plamić», ukr. *kalaty* «wypróżniać się, brudzić», słoweń. *káljati* «plamić, hańbić», scs. *kaljati* *sę* «brudzić się, plamić się». Δ *rozwój*: w zwrocie w Kśw w zn. rel. pod wpływem czeskim; wyraz używany dziś w zasadzie w zn. przen. «zhańbić, zniesławić», w zn. konkretnym «brudzić, plamić, walać» książk.; w j. stpol. forma im. M. lp. r. n. pojawia się też we wtórnej funkcji – nieos. formy czas.

WD

skalano zob. skalać.

WD

skarady (4) [RP, KŚ] Δ *zn.* «szkaradny; wstremny, haniebny»: Użrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obraza wielmi skaradego [RP, 196, 27]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *skarada* M. lp. r. ż., *skarady* B. lp. r. m. Δ *etym.* pie. **sker-(d)-* «kał, gnój»; psł. **skaradъ* || **skarědъ* || **skarędъ* «brzydki, paskudny, budzący wstręt, odrazę»; ogsłow. – dłuż. *škarédy*, czes. i śl. *škaredý*, scs. *skaređ* (por. grec. *skōr* «gnój, kał»). Δ *rozwój*: stpol. (XV w.) *skarady* || *skaradny* || *skaredy* || *skarzedy* (w takim samym znaczeniu także stpol. *szaradny* || *szaredny* || *sza-rzedny* || *szerzedny*); postać z nagłoskowym sz-: *szkarady* || *szkaradny* od XVI w., prawdopodobnie w wyniku kontaminacji obu przym.

HK

skarżąć zob. **skarżyć**.

WD

skarżyć

skarżąć (1) [Tęcz] Δ *zn.* «obwiniając, stawiając zarzuty»: Do wrocławianów posłali, do takich jako i sami,/ A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działały [Tęcz, 194, 13]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* psł. **skržiti* (pozostaje w związku z psł. **skržgati* «skrzeczeć, zgrzytać»); dłuż. *skjaržys* «narzekać, występować ze skargą», głuż. *skoržić* «narzekać; wnosić skargę». Δ *rozwój*: zach.-słow. **skržiti* → stpol. **skaržići* → stpol., śrpol. *skarżyć*; od tego *skarga*; forma im. (dawny B. lp. r. m.) w j. śrpol. ulega adwerbizacji → im. przysłów. współl. Δ *por.* **skržytać**.

WD

skazać (1) [RsP] Δ *zn.* «wydać wyrok, rozstrzygnąć sprawę w postępowaniu sądowym»: Jako Czestk dawał Jakuszewi skot <do> ręki, jako sąd skazał [RsP, 45, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'e, -'esz; dk. Δ *etym.* od *kazać* (← psł. **kazati* «dać widzieć, powiadać, głosić»); wyraz znany innym j. słow. – głuż. *skazać* «zamówić», ros. *skazat'* «powiedzieć, rzec», przest. «nakazać», csł. *skazati spasenie* «objawić zbawienie, uczynić zbawienie jawnym, oczywistym».

Δ *por.* **kazać**.

WD

skonanie (1) [RP] Δ *zn.* «śmierć»: Okrutność śmirci pozna(j)cie!/ Wy, co jej nizacz nie macie,/ Przy skonaniu ją poznacie [RP, 195, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **sъkonanъje* ← psł. **sъ-konati* + *-*anъje*; por. czes. *konati* «wykonywać, czynić, pełnić», ukr. *skonáty*, *skin* «zgon», słoweń. *konáti* «skończyć». Δ *rozwój*: psł. **sъkonanъje* → stpol. *skonańē* → śrpol. *skonańé* || *skonańi*.

JG

skończyć (1) [ŻB] Δ *zn.* «życie kończyć, umierać»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła, od jejże już skończyć zaczynał [ŻB I, 31, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ *etym.* płn. słow. **sъkonьčiti* (← czas. odrzecz. **konьčiti*); por. stczes. *skončeti*, czes. euf. *skončit*, ros. *skončat'sja*, sch. *skònčati*. Δ *rozwój*: w j. stpol. obok *skończyć* (-eć) przez analogię do czas. typu *milczeć*, *krzyczeć*) występuje iter. *skończać* (por. czas. przedr. *wykończać*, *zakończać*); dziś tylko *skończyć*.

WD

skończenie (1) [Słota] Δ *zn.* «śmierć, koniec życia»: Przymi ji za slugę swe- go,/ Schowaj grzechą śmiernego/ I też skończenia nagłego [Słota, 190, 108]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **sъkonьčenъje* ← **sъkonьčiti* + **-enъje*; ogsłow. – głuż. *skónčenje* «zakończenie, zgon», ros. przest. *skončanie* «koniec, zgon», scs. *skončanije* «koniec, zgon, śmierć». Δ *rozwój*: psł. *sъkonьčenъje* → stpol. *skońčenē* → śrp. *skońčené* || *skońče-ńi*; dziś tylko w zn. «zakończenie jakiejś czynności», w zn. «śmierć» archaizm.

Δ *por. koniec, skończyć.*

JG

skora (4) [Kgn] Δ *zn.* «zewnętrzna powłoka ciała ludzi i zwierząt, pełniąca funkcję ochronną»: A tako więc on tamo z siebie starą skorę se<j>mie [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *skory* D. lp. Δ *etym.* pie. **(s)ker-* «ciąć»; psł. **skora* «skóra, kora, powłoka»; ogsłow. – głuż. *skora*, ros. *škúra*, *kóža*, słoweń. *skóra*, scs. *skora*. Δ *rozwój*: w wyrazie zaszło wzdłużenie sam. stpol. ź pod wpływem sąsiedztwa spłg. sonornej *r*, w stpol. obok wyrazu *skora* występowała w tym samym zn. *kora*

(por. przykład ros.); od XVI w. zn. wyrazów zaczyna się różnicować: *skóra* stała się nazwą «wierzchniej powłoki ciała ludzkiego i zwierząt», zaś *kora* «pokrywy tkanek roślinnych».

JG

skory (1) [Kśw] Δ *zn.* «szybki, rychły»: Święta Katerzyna ⟨czujnego⟩ sąmnie-nia była, ku głosu Syna Bożego wstać skora była [Kśw II, 11, 22]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *(s)ker(ə)- «skakać, śpieszyć» → psł. *skor̥(jb) «prędki, szybki, żwawy, rychły»; og-łow. – czes. dial. *skory*, sch. *skori* «niedawny», scs. *skor̥*.

Δ por. **skoro**.

HK

skot (5) [RsP, RsK, Kgn] Δ *zn.* 1. «bydło, zwierzęta domowe»: Pod jimżeć do-mem skot i osłowie sąć oni byli pod n⟨i⟩m stajali [Kgn II, 37, 94]. 2. «pieniądze»: Jako Czestk dawał Jakuszewi skot ⟨do⟩ ręki [RsP, 45, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *skota* D. lp. Δ *etym.* psł. *skot̥ ← zap. goc. *skatts* «pie-niądz» (por. niem. *Schatz* «skarb»); zachowany w innych j. słow. – por. czes. *skot*, ros. *skot*, bułg. *skot*, scs. *skot̥*. Δ *rozwój*: archaizm; w zn. «bydło» i «pieniądze» utrwalony obraz dawnej kultury materialnej – bydło było podstawą obliczania bogactwa i środkiem płatniczym; do dziś w kulturach pasterskich majątek ocenia się według liczby posiadanych sztuk bydła.

JG

skować

skowany (1) [Kśw] Δ *zn.* «skuty, zakuty w żelazne pęta»: Grzesznik ⟨w grzeszech za⟩piekłony jeść jako kłodnik w ciemni-cy skowany [Kśw II, 12, 36]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* psł. *sъkovati (← *kovati, *kovq || *kujq); ogsłow. – czes. *skovat*, strus. *sъkovati*, ros. *skovát'*, sch. *skòvati*. Δ *rozwój*: psł. *sъkovati → stpol. *skovači → stpol.

skovać → śrpol. *skovać* || *skuć; skuć* (oparty na tem. cz. ter. *skuję, skujesz*) upowszechnia się w okresie npol.; czas. podst. *kować* (dziś przest. lub podn.) zachowany jest w wyrazach: *kowal, okowy, podkowa, kowadło*; formy odm. złoż. im. ulegają w j. śrpol. adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por. przekowy.*

WD

skowany zob. **skować.**

WD

skruszenie (1) [Kśw] Δ *zn.* «zniszczenie, klęska»: Występując z m<ia>sta Korrozaim, nieprzyjaciele, to są dyjabli, wrodzy człowieka grzesznego, głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **sъkrušenъje* ← **sъ-krušiti* + *-*enъje*; por. głuż. *skrušić*, ukr. *skrušyty*, sch. *skrušiti*. Δ *rozwój*: psł. **sъkrušenъje* → stpol. *skrušeńē* → śrpol. *skrušeńē* || *skrušeńi*; w stpol. wyraz miał kilka zn.: «zniszczenie, klęska», «skrucha, żal za grzechy», «zamroczenie, odurzenie», z których do dzisiaj funkcjonuje tylko zn. «skrucha».

JG

skrzytać zob. **skrzytać.**

WD

skrzytać, skrzytać (3) [Pfl, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zgrzytać»: Poziewając, skrzyta zęby [RP, 196, 36]. Przecz skrytali poganstwo i ludzie myślili prozności? [Ppuł II, 53, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **skrъžitati* (czas. intensywny z przyr. *-*it-* || -*ъt-* od dźwkn. **skrъgati* «skrzeczeć, zgrzytać»); ogsłow. – czes. *skřehotat* «skrzeczeć», ekspr. «(o ludziach) piszczeć», strus. *skrъžbtati* || *skrežbtati* «zgrzytać (zębami)», ros. *skrežetát'* «zgrzytać», sch. *škrgútati* «zgrzytać», scs. *skrъžbtati* «trzeszczeć, zgrzytać» (por. lit. *kreg̊eti*

«chrząkać», ang. *shriek* «krzyczeć», śrdniem. *schreken* «śmiać się głośno»). Δ *rozwój*: psł. **skrъžitati* → stpol. **skrъžitaći* || **skrъžitaći* → stpol. *skrytać* || *skrъžytać* → śrpol. *zgrytać*, npol. *zgъžytać*.

WD

skutek (2) [Kśw] Δ *zn.* «czyn, uczynek, postępek»: Zawierne niczs jinego kromie człowieka grzesznego we złych skutcech prześpiewającego [Kśw II, 11, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *skutka* D. lp. Δ *etym.* rzecz. o genezie psł., morfem rdzenny psł. *-*kut-* (por. połab. *kutiti* «czynić, robić»); zach. słow. – głuż. *skutk*, głuż. *skut*, *skutk*, czes. *skutek* «czyn», przest. «rzeczywistość», słc. *skutok*. Δ *rozwój*: nastąpiła ewolucja zn.: «czyn» → «wynik czynu».

JG

slecieć

sleciew (1) [Kśw] Δ *zn.* «który zleciał»: Widziech, prawi, anjeła Bo<że>go mocnego s nieb<a> <sle>ciew [Kśw I, 10, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* od czas. *slecieć*; psł. **sъlelešti*; ogsłow. – strus. *sъletěti*, ros. *sletět'*, sch. *slèteti*. Δ *rozwój*: dziś zleciawszy (z wtórnym -a- pod wpływem *zleciał*); nagłosowe s- ulega udźwięcznieniu (zapisy z z- spotyka się już w tekstach stpol.); formy M. lp. r. m. tego im. zanikają, upowszechniają się już w j. stpol. formy r. ż. na -wszy (-szy), które ulegają adwerbizacji i już od XV w. w wypowiedziach określają akcję poprzedzającą w czasie czynność wyrażoną przez orzeczenie (w j. śrpol. przekształcają się w im. przysłów. uprzedni).

WD

sleciew zob. slecieć.

WD

sława (4) [Kśw, Pfl, Ppuł] Δ *zn.* 1. «uroczyste wyrażanie uznania, czci»: Sława Oćcu i Synowi i Świętemu Duchu [Pfl I,

17, 8]. 2. «majestat, dostojeństwo, wspaniałość jako cecha przynależna Bogu»: Sława króla wszego [Kśw I, 10, 1]. 3. «szczęście wieczne jako nagroda za bogobojne życie»: A są słowa Syna Bożego, tę to świętą dziewczę Katarzynę w sławę królewstwa niebieskiego wabiącego [Kśw II, 11, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **k'lōu-*; psł. **slava* ← **slaviti* «sławić» + *-a; pie. **k'lōu-* oboczny do **kleu-* (por. pol. *słowo*) i **k'lū-* (por. pol. *słuchać*), zatem pierw. **slaviti* to «powodować, aby o kimś, o czymś słyszano»; ogsłow. – czes. *sláva*, ros. *sláva*, słoweń. *sláva*, scs. *slava* (por. łac. *cluor* «sława»).

Δ *por. sławić, słowo, słuchać, słyszeć.*

JG

sławić

sławien(y) (1) [B] Δ *zn.* «sławiony, wychwalony, czczony»: Bogurodzica dziewica, Bogiem sławiona Maryja [B, 163, 1]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta lub złoż. Δ *etym.* od czas. psł. **slaviti* (kauz. do **sluti* «zwać, nazywać»); ogsłow. – czes. *slavit*, ros. *slávit'*, sch, *släviti*, scs. *slaviti* «chwalić, głosić»; możliwe, że w zn. rel. został użyty pod wpływem czeskim. Δ *rozwój:* psł. **slaviti* → stpol. **slavići* → stpol., śrpol. *sławić*; zwrot *Bogiem sławiona* – replika łac. konstrukcji *ablativus auctoris* (narzędzik sprawcy) – może stanowić peryfraszę (poza tym tekstem niespotykana) imiesłowu *bogosławiona* (w j. scs. *blagosłavena*); forma bez przegłosu *sławiona* (wobec *sławiona*) jest przypuszczalnie regionalizmem mlp., który miał oparcie w czeskiej postaci wyrazu; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. ulegają adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por. sława.*

WD

sławien(y) zob. sławić.

WD

słodki (1) [ŻB] Δ *zn.* «sprawiający przyjemność, wywołujący uczucie szczęścia»: Jemuż słodkimi słowy rzekł: Miej się dobrze, Błażeju [ŻB II, 32, 21]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **saldū-* (z rdzeniem **sal-* «sól»), zapewne «przyprawiony solą, posolony → mający przyjemny smak, smaczny → słodki»; → psł. **soldōkъ(jb)* «mający przyjemny smak, smaczny, słodki; miły, przyjemny»; ogsłow. – głuż. *słódki*, czes., słc. *sladký*, ukr. *solódkyj*, błr. *sołódki*, bułg. *sládák*, scs. *sladъкъ* (por. lit. *saldūs*, łot. *sal̄ds*). Δ *rozwój*: stpol. *słodky* → śrpol. *słodki* (tzw. polska palatalizacja spłg. tylnojęzykowych i związana z tym wymiana -y na -i po spłg. zmiękczonej *k'*).

HK

słowko (1) [Park] Δ *zn.* «litera»: Patrzy obiecada meego/ Tobie tu napisanego,/ Boć w niem każde słowko tobie/ Pismem rożny głos da w sobie [Park, 109, 31]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **slovъko* ← **slovo* + *-vko; por. czes. *slůvko*, ukr. *slivcē*. Δ *rozwój*: psł. **slovъko* → stpol. *stōvko* → śrpol. *stówko*; w stpol. wyraz notowany tylko w zn. «litera», por. sch. *slōvo* «litera»; od XVI w. także w zn. «słowo, wyraz» oraz «krótka wypowiedź, zdanie».

Δ *por. słowo*.

JG

słowo (9) [Kśw, Kgn, ŻB] Δ *zn.* «to, co się mówi, pisze, wyraz, wypowiedź»: A trzecie to to słowo: Wstań, mowi Bóg śpiącym, jiż się w grzeszech zapiekłają [Kśw II, 11, 34]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *słowo* B. lp., *słowa* M. lm., B. lm., *słowy* N. lm. Δ *etym.* pie. **k'leuos* → psł. **slovo* (**sloveše*); ogsłow. – czes. *slovo*, ros. *slóvo*, sch. *slōvo* «litera», scs. *slovo* (por. grec. *kleuos*). Δ *por. sława, słuchać, słyszeć*.

JG

słozyć (2) [RP, Satyra] Δ zn. 1. «obmyślić, ułożyć (tekst)»: Pomoży mi to działa słozyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć [RP, 195, 3]. 2. «odłożyć, zostawić»: Żelazną wić doma słoży,/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 9]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. psł. *sъložiti (← *ložiti czas. kauz. od *legti «położyć się, opaść»); ogsłow. – czes. složit «złożyć, ułożyć», ros. *složit'*, sch. slòžiti, scs. sъložiti. Δ rozwój: psł. *sъložiti → stpol. *słožići → stpol. *słozyć*; nagłosowe -s uległo udźwięcznieniu. Δ por. **lec, położyć**.

WD

słuchać (3) [Słota, LA, RP] Δ zn. «wy słuchać tego, co ktoś mówi»: Kto chce słuchać, ja powiem [LA, 173, 10]. Przykład o tem chcę powiedzieć,/ Słuchaj tego, kto chce wiedzieć [RP, 195, 18]. Δ gram. czas., pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. pozostaje w związku z wyrazem *słuch*; psł. *sluχъ (← pie. *kleu-s- «słyszeć»); por. stczes. slúchatí, strus. *sluchati* (w gramocie z polonizmami), dłuż. *słuchaś* || *słušaś*. Δ rozwój: stpol. *słuchać(i)* → śrpol. *słuchać*. Δ por. **słyszać**.

WD

sługa (3) [Słota] Δ zn. «ten, kto służy, usługuje komuś»: Ano wždy widzą, gdzie csny siedzi,/ Każdy ji sługa nawiedzi [Słota, 189, 36]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *sługę* B. lp. Δ etym. psł. *sluga; ogsłow. – czes. *slouha*, ros. *slugá*, bułg. *slugá*, scs. *sluga*. Δ rozwój: żart. *sługa unijony* «wyrażenie grzecznosciowe, używane na znak gotowości do spełnienia czyjejs prośby»; przysł. *Serce nie sługa, nie zna, co to pany*. Δ por. **służba, służyć**.

JG

słuszać (1) [Słota] Δ zn. «przysługiwać komuś, należeć się»: Przetoż je nam

chwalić słusza,/ W kiem jeść koli dobra dusza [Słota, 190, 97]. Δ *gram.* czas. psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **slušati* «słuchać, przysłuchiwać się», płn. słow. **slyšati* «być przynależnym, przysługiwać komuś, być stosownym» – czes. *slušet* «być odpowiednim», przest. «należeć», ros. **slúšat'* «słuchać, rozpoznawać», chorw. *slušati*, scs. *slušati*. Δ *rozwój*: psł. **slušati* → stpol. *slušać* || *slušeć*. Δ *por.* **przysłuszać, słyszeć.**

WD

służba (2) [List] Δ *zn.* «gotowość i czynność usługiowania, niesienia pomocy»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jechać precz, przyjąłem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **služba* (← przed I palat. psł. **slugъba*) ← **služiti* + *-*bba*; ogsłow. – czes. *služba*, ros. *slúžba*, bułg. *slúžba*, scs. *služьba*. Δ *rozwój*: zn. uległo zawężeniu; w stpol. poświadczane są «słужenie», «sprawowanie urzędu; powinność, świadczenie», «spełnianie czynności religijnych», «przyjaźń», «zapłata, wynagrodzenie za służbę», z których do dzisiaj zostało jedynie zn. «sprawowanie urzędu, powinność, świadczenie», por. *pracować w służbie narodu; służba zdrowia; być na służbie*; przysł. *Służba nie družba*.

Δ *por.* **służebnik, służyć.**

JG

służebnik (1) [RsK] Δ *zn.* «słужący, sługa»: Jako wiemy i świączymy, jako Piotr Hanzelbork kupił tę część w Parcz, co widział służebnik [RsK, 48, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* rdzeń psł. **slug-* || **služ-* (por. pol. *sługa, służba*); stpol. *służebnik* ← *służebny* + -*ik* (← psł. *-*ikъ*); por. czes. *služebník*, ros. *služebnik* «mszał». Δ *rozwój*: praw. bohe-

mizm; w XVI w. powszechny, nie ma jeszcze wówczas arch. charakteru i występuje podobnie jak i w j. stpol. w teksthach o różnej tematyce i randze artystycznej; wychodzi z użycia koło XVII w.

Δ por. **sługa**, **służba**.

JG

służyć (6) [Pfl, LA, ŻMB, Tęcz, Ppuł]

Δ zn. 1. «pozostawać w czajejsi służbie»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow,/ Co są mu zawždy służyli [LA, 173, 15]. Chciał ci krołowi służyci, swą chorągiew mieci [Tęcz, 193, 6]. 2. «oddawać cześć, spełniając religią nakazane czynności»: W Rzymie jedno panię było,/ Coż Bogu rado służyło [LA, 173, 12]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *służył* cz. przesz. lp. 3. os. r. m., *służyła* 3. os. r. ż.; *służy* tr. rozk. lp. 2. os., *służycie* || *służcie* lm. 2. os. Δ etym. psł. *služiti (← *slugiti ← rzecz. *sluga); ogsłow. – stczes. slúžiti, czes. sloužit «służyć, usługiwać; odbywać służbę, pracować», ros. služít' «służyć; odprawiać nabożeństwo», słoweń. služiti, slúžiti, scs. služiti (por. lit. slaugýti «pomagać», irl. slúag «oddział»). Δ rozwój: psł. *služiti → stpol. *służyći* → stpol., śrpol. *służyć*; w odniesieniu do rel. widoczny wpływ czeski.

Δ por. **sługa**, **służba**.

WD

słyszeć (3) [B, Kśw, Kgn] Δ zn. 1. «w relacji Boga do człowieka – wysłuchiwać prośb»: Słysz modlitwę, jąż nosimy [B, 163, 6]. 2. «usłyszeć; odbierać dźwięki»: Otoć jesteśmy ⟨słyszeli⟩, iże idzie ⟨tobie krol praw⟩dziwy [Kśw IV, 13, 45].

Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *jeście byli słyszeli* cz. zaprzesz. złoż. lm. 2. os. Δ etym. pie. *k'lū- || *k'lou- || *k'leu-s-; psł. *słyšati (←

**slyšeti* ← **slyχ̥eti*); ogsłow. – stczes. *slyšeti*, dłuż. *słyšaś*, ros. *slyšat'*, sch. *slūšati* «słuchać», scs. *slyšati* (por. stwniem. *hlosēn* «słuchać», lit. *klausyti* «słuchać»). Δ *rozwój*: psł. **slyšati* → stpol. **slyšaći* → stpol., śrpol. *słyšeć* (-eć analogiczne do *leżeć*, *krzyczeć*, według np. *widzieć*).

Δ por. **słuchać, sława.**

WD

słza (1) [Kśw] Δ zn. «łza»: Z tajnego sircia <rzeki gor>zkich splez za grzechy wylije [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **slūz-* (por. pol. *śluz*); psł. **slbza*; ogsłow. – czes. *slza*, ros. *slezá*, bułg. *sǎlzá*, scs. *slbza*. Δ *rozwój*: psł. **slbza* → stpol. *slza* → śrpol. *łza*; w wyrazie nastąpiło uproszczenie grupy spłg. *stż-* → *łż-* (XVI w.).

JG

smiłować się (1) [Kśw] Δ zn. «w relacji Boga do człowieka – okazać miłosierdzie, ulitować się»: <Z>apłakachą, prawi, wszem sircem i obietnicę Bogu wzdachą, <iżby się Bog> nad nimi smiłował [Kśw I, 10, 26]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* od czas. *miłować się* (← psł. **milovati sę*); w zn. rel. semantyczna pożyczka z czes. (stczes. *smilovati sě*, lokalna innowacja wobec scs. *milovati*, *pomilovati* «zmiłować się, zlitować się»), znane i innym j. słow., por. głuż. *smilować so*, ros. *smílovat'sja*. Δ *rozwój*: nagłosowe *s-* uległo udźwięcznieniu.

Δ por. **miłować, miły.**

WD

smutek (1) [ŻMB] Δ zn. «uczucie przygnębienia»: A rzekęcy: Panno, pełna jeś miłości!/ A ja pełna smutku i żałości [ŻMB, 180, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **sъmutъkъ* ← psł. **sъmutiti (sę)* + *-tъkъ; ogsłow. – czes. *smutek*, ukr. *smútokъ*, błr. *smútak*. Δ *rozwój*: psł.

**sъmutъkъ* → stpol. *smutek*; w j. stpol. *smutek* występował w postaci obocznej *smętek* (w psł. i pol. zaświadczenie są formy oboczne morfemów z sam. ustną i nosową, np. *kędziory* || *kudły*, *smucić* || *smęcić*, *smutny* || *smętny*); w rozwoju historycznym j. pol. wyrazy te rozeszły się semantycznie; *smętek* zyskał odcień «melancholia» i jako postać rzadziej realizowana – zabarwienie poetyckie; obie postacie *smutek* i *smętek* spokrewnione są z wyrazami *mącić*, *mętny*, *odmęt* (← psł. rdzeń *-mot- || *-męt-); zn. podst. «mącenie płynów» na zasadzie metafory przeklinało się na zn. nazywające stany psychiczne i mentalne.

JG

snadź (2) [Pfl, RP] Δ *zn.* «może, zapewne»: Przyjmijcie pokaźnienie, bo snadź rozgniewa sie Gospodzin [Pfl II, 18, 12]. Δ *gram.* part. wyrażająca możliwość zaistnienia jakiejś sytuacji. Δ *etym.* psł. **snadь*; ogsłow. – słc. *snad'*, głuz. *snadź*, strus. *snad'*, scs. *snadь*. Δ *rozwój*: w teksthach XVI i XVII w. występuje również w skróconej wersji *sna*; w teksthach stpol. także przym. *snadny* «dogodny», przysłów. *snadno* «łatwo».

BT

sołtys (1) [RsP] Δ *zn.* «pierwotnie dziedziczny właściciel majątku otrzymanego od pana feudalnego w zamian za lokację wsi na prawie niemieckim, przewodniczący wiejskiej ławy sądowej, zarządzający wsią w imieniu pana»: Jakośm przy tem byli, iże Piotr przyjął w sołtysa rolę, a kmiecia puścił precz [RsP, 44, 11]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* stpol. zap. śrniem. *scholtheize* «ten, który rozkazuje, każe wypełniać prace i obowiązki». Δ *rozwój*: wyraz dostał się do j. pol. prawdopodobnie koło XIII w. wraz z kolonizacją niem., postać *sołtys* z pierw. *szołtys* powstała w wyniku mazurzenia; wyraz uległ

degradacji zn., po XVI w. oznacza «czasowego zwierzchnika administracji wiejskiej, mianowanego przez pana wsi».

JG

sowito (1) [Park] Δ *zn.* «podwójnie»: Aby pisał tak krotkie *a*, / *Aa* sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 6]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **sovitъ* ← psł. czas. **suti*, **sovq*; ogsłow. – głuž. *suwać* «suwać, posuwać», ros. *sovát'*, *suju* «wsuwać, wsadzać, wpychać, pędzić, popychać, szturchać», *sovát'sja* «wtrącać się, wciskać się, pchać się», chorw. dial. czak. *siuvati* «pchać, popychać, wpychać się». Δ *rozwój*: do XV w. znaczenie przym. *sowity* to «podwójny, fałdzisty», później «obfitły, bogaty», podobna zmiana zn. przysłówka; w śrpol. pojawia się forma *sowicie*, genetycznie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **sovitъ*.

BT

spać

śniący (3) [Kśw] Δ *zn.* «pograżony we śnie»: Śniący są, już się w grzeszach zapiekają [Kśw II, 11, 12]. Wstań, mówi Bog śniącym, już się w grzeszach zapiekają [Kśw II, 11, 35]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* od czas. spać; pie. **sūp-* || **sūp-*, **suep-* || *suop-* «spać»; psł. **səpati*; ogsłow. – czes. *spát*, ros. *spat'*, bulg. *spia*, scs. *səpati* (por. łac. *sōpīre* «uśpić», stang. *swefan* «spać»). Δ *rozwój*: psł. **səpati* → stpol. **spaći* → stpol., śrpol. *spać*; alternacje \emptyset : *y* : *e* w morfemach rdzennych *sp-* (*spać*) : *syp-* (*sypiać*) : *sen* (\leftarrow psł. **sə(p)nə*) kontynuują pie. oboczność apofoniczną *ü* : *ū*; śniący to wynik upodobnienia wstecznego pod względem miękkości; forma im. w j. śrpol. przekształca się w im. przym. czynny.

WD

spadnienie (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «upadek, zguba, zagłada»: Błogosławiony

mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych, i na drodze grzesznych nie stał jest, i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział jest [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **pōd-*; psł. **sъpadnenъje* ← **sъpadnōti* + *-*enъje*; por. czes. *padati* «padać», ros. *pádat'*, *západ* «zachód», sch. *pädati*, scs. *padati*. Δ *rozwój*: psł. **sъpadnenъje* → stpol. *spadneńē* → śrpol. *spadneńē* || *spadneńi*; *spadnienie* zastąpione nowszą formacją *spadnięcie* utworzoną suf. -*ęcie*, mającą już tylko zn. «upadek».

JG

spaść (3) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* «opaść w dół, zlecieć na ziemię»: A list jego nie spadnie, i wszystko, czsokoli uczyńi, prześpieje [Pfl I, 17, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -*ę*, -*'esz* (*spadnę* od czas. *spadnąć*); dk.

Δ *formy tekstowe*: *spadł* był cz. za- przesz. złoż. lp. 3. os. r. m. Δ *etym.* od czas. psł. **pasti*, **padō*; wyraz znany i innym j. słow. – sch. *spästi*, słoweń. *spásti*. Δ *rozwój*: psł. **sъpasti* → stpol. *spaść(i)* → śrpol. *spaść*; dawne formy odmiany tego czas. zachowały się w cz. przesz. (*spadł*, *spadli*) i im. przysłów. uprzednim *spadlszy*.

Δ *por.* **paść**.

WD

sprawiać (1) [Słota] Δ *zn.* «czynić, spełniać powinność, posługi»: Każdy ji sługa nawiedzi;/ Wszystko jego dobre sprawia,/ Lepsze misy przedeń stawia [Słota, 189, 37]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **sъpravjati* (iter. do **sъpraviti*); ogsłow. – czes. *spravit* «przygotować, poradzić, naprawić, uczynić», ros. *správit'* «wyprawiać, urządzać, sprawić», sch. *sprävljati* «przygotowywać, przyrządzać; chować; posyłać». Δ *rozwój*: psł. **sъprávati* → stpol. **správaci* → stpol., śrpol. *správaci*.

WD

sprochnieć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zgnić, zepsuć się, tu: peryfrastyczne określenie śmierci»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszystki kości [ŻMB, 180, 31]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* od czas. *prochnieć* (derywat od stpol. *prochno* ← psł. dial. **porχъno*). WD

spuścić (1) [B] Δ *zn.* «zesłać, sprowadzić coś na kogoś»: Bogurodzica dziewica, Bogiem sławiona Maryja!/ U twoego syna Gospodzina, matko zwolena, Maryja!/ Zyszczy nam, spuści nam, Kyrieleison [B, 163, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* od czas. psł. **pustiti* «uczynić pustym, opuścić, opróżnić»; wyraz znany i innym j. słow. – czes. *spustit*, ros. *spustít'*, sch. *spùstiti*. Δ *rozwój*: psł. **səpustiti* → stpol. **spuścići* → stpol., śrpol. *spuścić*; w rozwoju hist. zanikło wiele znaczeń znanych j. stpol.: «przekazać coś komuś, zrzec się na czyjąś korzyść» (por. *spuścizna*), «uwolnić od zobowiązania», «pozwoolić kmieciowi opuścić gospodarstwo», czy «złączyć, spoić».

Δ *por. puścić.*

WD

sromieżliwość (1) [KŚ] Δ *zn.* «poczucie wstydu»: Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odrzuciwszy wszystkę sromieżliwość z naminiejszą druznością naśladowując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **sorm-* → zach. słow. **srom-*; stpol. *sromieżliwość* ← *sromieżliwy* «wstydliwy, skromny» + -ość (← psł. *-ostъ); por. dłuż. *srom*, *sromota* «wstyd», ros. przest. *sórom*, *sram* «wstyd, hańba», bułg. *sram* «wstyd», scs. *sramъ* «wstyd». Δ *rozwój*: w j. pol. nastąpił zanik wielu derywatów od rzecz. *srom* przest.

«wstyd», m.in. *sromieżliwy*, *sromieżliwość*, *sromocić się*; współcześnie funkcjonują jeszcze wyrazy *sromotny* «przygnoszący wstyd, hańbę», *sromotnie* i *srom* «zewnętrzne narządy płciowe samic ssaków».

JG

ssąd zob. II sąd.

JG

stać (12) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Słota, KŚ, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. 1. «zajmować pozycję pionową, stać na nogach»: Stoji na roli w lemiesz klekce [Satyra, 191, 17]. 2. «być postawionym, umieszczonym w jakimś miejscu»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemościwych, i na drodze grzesznych nie stał jest [Pfl I, 17, 1]. 3. «być, przebywać gdzieś, znajdować się»: Ustawiamy, aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 12]. 4. «występować na piśmie, znajdować się w księdze»: Ez Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy, tako jako na przywileju stoi [RsK, 48, 5]. 5. «polegać na czymś»: Boć paniami stoi wesele,/ Jego jest na świecie wiele [Słota, 190, 85]. 6. «kosztować, być wartym»: Jako ten skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał za sześć grzywien [RsP, 45, 25]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *stoję* cz. ter. lp. 1. os., *stoją* lm. 3. os.; *stało* cz. przesz. lp. 3. os. r. n., *stały* lm. 3. os.; *jeść stała* cz. przesz. złoż. lp. 3. os. r. ż. Δ etym. pie. *stə-i-e- || stə-i-o-; psł. *stojati, *stoję «stać, nie ruszać się»; ogsłow. – czes. *stát* «stać, kosztować», ros. *стojать*, sch. *stòjati*, scs. *stojati*. Δ rozwój: psł. *stojati → stpol. *stojaći → stpol., śrpol. *stać*; formy nieściągnięte czas. zachowane w części gwar północnopolskich.

Δ por. **dostać** (się), **dostatek**, **stadło**, **stajać**, **stan**, **stawiać**, **stawić**, **ustawać**, **wstać**, **wstanie**.

WD

stać się (11) [BZ] Δ zn. «o woli Bożej – zdarzyć się, spełnić się, dokonać się»: I stało się jest tako. I nazwał Bog stworzenie niebem, i stał się wieczor, a z jutra dzień drugi [BZ, 71, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-ę*, *-'esz*; dk. Δ *etym.* pie. **stā-*; psł. **stati*, **stanq* «stanąć, zatrzymać się, podnieść się»; ogsłow. – stczes. *státi sě* «zdarzyć się», czes. *stát se* «zostać kimś; stać się; zdarzyć się», strus. *statisja*, ros. *stat'* «stać się; zacząć; zatrzymać; kosztować», sch. *stāti*, scs. *stati* (rzadkie) (por. łac. *stāre*, lit. *stóti*, stwaniem. *stēn*). Δ *rozwój*: psł. **stati sę* → stpol. **staći śę* → stpol., śrpol. *stać śę*; beznosówkowe *sie* po czas. to cecha regionalna, charakterystyczna dla zabytków mlp.; w tłum. BZ *stało się jest tako* odpowiada łac. *factum est ita*.

Δ por. **stać**.

WD

stadło (3) [Kśw] Δ zn. «stan, sposób życia, zewnętrzne i wewnętrzne warunki życia»: Otładź, prawi, stadła grzesznego, pośpiej się w lępsze z dobrego [Kśw II, 11, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: (w) *stadle* Msc. lp. Δ *etym.* psł. **stadlo* ← **stati* «stać» + **-dlo*. Δ *rozwój*: psł. **stadlo* → stpol. *stadlo* → śrpol. *stadło*; wyraz miał w j. stpol. zarówno ogólne zn. «związek», jak i odcień wyspecjalizowany «para zwierząt, samiec z samicą»; refleksem tego właśnie użycia jest zachowany dziś w j. pol. fraz. *stadło małżeńskie*.

Δ por. **stać**.

JG

stajać (2) [Kgn, Słota] Δ zn. 1. «znajdować się, być»: Pod jimżeć domem skot i osłowie sąć oni byli pod n*i*m stajali

[Kgn II, 37]. **2. «być stawianym»:** Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*e*, -'esz; ndk. Δ *etym.* psł. **sta-jati* (iter. do **stojati*).

Δ *por. przestajać, przystajać, ro-z-stajać, stać.*

WD

stan (1) [KŚ] Δ *zn.* «miejsce postoju»: Aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **stanъ* «namiot» ← **stati* + *-*nъ*; ogsłow. – głuż. *stan* «stragan, namiot», czes. *stan* «namiot», ros. *stan* «obóz», bułg. *stan(ăt)* «stan, obóz». Δ *rozwój*: psł. **stanъ* → stpol. *stān* → śrpol. *stán*; w j. stpol. miał wiele zn., z których zanikły przede wszystkim konkretne, np. «namiot», «szałas myśliwski», «bu-dynek do przechowywania różnych przedmiotów, spichlerz», rozwinęły się natomiast zn. przen., por. *stan ducha*.

Δ *por. stać, stanowić się.*

JG

stanowić się (1) [KŚ] Δ *zn.* «stawać obozem, obrać stanowisko»: Niekto-rzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom by-wają położeni (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; ndk. Δ *etym.* czas. zwr. od *stanowić* (← psł. **stanoviti* ← rzecz. **stanъ* (pierwotnie temat na -*ū-*) «miejsce postoju; stanie; to, co stoi»), por. ros. *stanovít'sja* «stawać (się)», czes. *stanovat* «mieszkać w namiocie, obozować», sch. *stanòvati* «mieszkać, kwaterować». Δ *rozwój*: psł. **stanoviti* → stpol. **stanovići* → stpol., śrpol. *stanović*; wyraz w j. stpol. poświadczony w zn. «mocno osadzać», «powstrzymywać, powścią-

gać», «krzepić, umacniać», «budować», «prowadzić do stajni»; forma z się wyszła z użycia w okresie npol. (w zn. «stanąć, kwaterować» zachowana w gwarach); od tego *stanowisko*.

Δ por. **stan**.

WD

starszy (1) [Słota] w użyciu rzecz. «wyższy stanowiskiem od innych, godniejszy, znaczniejszy, dostojszy, przełożony, zwierzchnik»: Tu się więc starszy poznają;/ Przy tem się k stołu sadzają [Słota, 189, 59]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* genetycznie st. wyższy od przym. *stary*, utworzony za pomocą przyr. -szy. Δ *rozwój*: *starszy* może funkcjonować we współczesnej polszczyźnie zarówno jako przym., jak i rzecz.

Δ por. **stary, starzejszy**.

HK

stary [Kgn, RP, ŻMB] Δ zn. 1. «istniejący w przeszłości, poprzedni, dawny»: A tako więc on tamo z siebie starą skorę se<j>mie [Kgn VI, 40, 13]. 2. «taki, co przeżył dużo lat, niemłody»: Pożałuj mię stary, młody/ Boć mi przyszły krwawe gody [ŻMB, 180, 5]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *stary* M. lp. r. m., *starą* B. lp. r. ż., *stare* B. lm. r. n. Δ *etym.* pie. *sta-ro- (z rdzeniem *sta- «stać») prawdopodobnie «stały, silny, mocny → będący w pełni sił, krzepki → niemłody, stary» → psł. *starb(jb); ogsłow. – dłuż., głuż. *stary*, czes., słc. *starý*, ros. *стáryj*, bułg. *star*, scs. *starb*.

Δ por. **starszy, starzejszy**.

HK

starzejszy (1) [ŻB] w użyciu rzecz. «wyższy stanowiskiem od innych, godniejszy, znaczniejszy, dostojszy, przełożony, zwierzchnik»: Teda użrzeszy to ci iści łowcy, jeli od nich i powiedzie<l>i swemu starzejszemu, jenże przyczyni w więcej panostwa i posłał je ku świętemu Błażeju [ŻB I, 31, 2].

Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* genetycznie st. wyższy od przym. *stary*, utworzony za pomocą przyr. -ejszy. Δ *rozwój*: forma z sufiksem -ejszy, oboczna w stpol. do *starszy*, zanikła, dziś tylko *starszy*.

Δ *por. stary, starszy.*

HK

stawiać (1) [Słota] Δ *zn.* «kłaść, umieszczać»: Lepsze misy przedeń stawia [Słota, 189, 38]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **stavjati* (iter. do **staviti* «powodować, że coś stoi», czas. kauz. od **stojati*); ogsłow. – ukr. *stavljaty*, sch. *stavljati*, scs. *stavl'ati* (por. lit. *stōvinti* «postawić»). Δ *rozwój*: zach.słow. **stavāti* → stpol. **stavaći* → stpol., śrpol. *stavać*.

Δ *por. stać, stawić się.*

WD

stawić się (1) [RP] Δ *zn.* «przybyć osobiście, zgłosić się»: Kogokoli śmierć udusi,/ Każdy w jej szkole być musi;/ Dziwno się swym żakom stawi,/ Każdego żywota zbawi [RP, 195, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **staviti sę*; ogsłow. – czes. *stavit se*, ukr. *stávytysja*, serb. arch. *staviti se*. Δ *rozwój*: psł. **staviti sę* → stpol. **stavići sę* → stpol., śrpol. *stavić sę*; dziś forma nacechowana – urz., książk.

Δ *por. stawiać się.*

WD

stąpiw zob. **stępić.**

WD

stękać (1) [RP] Δ *zn.* «jękić, wydawać jękliwy głos (pod wpływem strachu)»: Czemu się tako barzo lękasz,/ Wrzekomoś zdrow, a <w>żdy stękasz! [RP, 196, 50]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **stokati* (za pomocą przyr. -*k-* od czas. *stonati*); zach.słow. i słoweń. – czes. dial. *stukat* «narzekać,

stękać», słc. *stukat'*, słoweń. *stókati* «jęczeć, stękać, narzekać, żalić się». Δ *rozwój*: zach.słow. **stokati* → stpol. **stękaći* → stpol., śrpol. *stękać*; w XVI i XVII w. wyraz *stęk* był uważany za reg. mazowiecki.

Δ por. **stęknąć**.

WD

stęknąć (1) [RP] Δ zn. «wydać jękliwy głos, głucho jęknać»: [Mistrz] Groźno się tego przeleknął,/ Padł na ziemię, eże stęknął [RP, 196, 46]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -*no-* || -*ne-* → pol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **stoknōti* (jednokr. do **stokati*).

Δ zob. **stękać**.

WD

stępić (3) [Kśw] Δ zn. «zstąpić, opuścić się»: Anjeł, prawi, święty stąpi do Galaa ku synom izraelskim [Kśw I, 10, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*ę*, -'isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *stąpiw* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **ste(m)p-*; psł. **stopiti* «postawić nogę, zrobić krok, stąpnąć»; ogsłow. – czes. przest. *stoupit* «wstąpić», ros. *stupít'* «postawić nogę, stąpnąć, wejść», sch. *stúpiti*, scs. *stòpiti* «iść, kroczyć» (por. grec. *stépro* «depczę», lit. *stapýtis* «stać», stwniem. *stampfôn*). Δ *rozwój*: psł. **stopiti* → stpol. **stąpići* → stpol. *stępić* → śrpol. *stópić* (zmiana *ę* na *o* pod wpływem form *stapię*, *stapisz*); czas. podst. zachowany też w formach przedr.: *wstąpić*, *zstąpić*, *przystąpić*.

WD

sto (1) [Kśw] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 100»: Zstąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we zborze asyrskiem, to je pogańskiem sto tysięcy <...ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 9]. Δ *etym.* pie. **kmtom* ← **dekm-t-ō-m* (= 10 dziesiątek); psł. **sþto* – rzecz. r. n. dekl. -*o-*, zachowu-

jący pełny wzorzec odmiany w trzech liczbach; ogsłów. – czes., slc., dłuż., głuż., błr., ros., ukr., bułg. *sto*, scs. *sъто*; pie *k w językach centralnych (satemowych) uległo spirantyzacji i przesunięciu ku przodowi jamy ustnej (por. awest. *satəm*, stind. *śatám*, lit. *šimtas*, łot. *simts*), a w językach kentumowych przeszło w *k* – por. łac. *centum* (wymawiane pierwotnie jako *kentum*), grec. *hekaton*, toch. *känt*. Δ *rozwój*: w j. pol. neutralizacja kategorii liczby oraz zmiana końcówek fleksyjnych pod wpływem liczebnika *dwa*; dawną odmianą pozostała w formach podstawowych liczebników *dwieście*, *trzysta*, *czterysta* oraz *pięćset* – *dziewięćset*.

AK

stodoła (1) [Słota] Δ *zn.* «budynek gospodarski do przechowywania zboża, siana itp.»: Zgarnie na się wszystko pole,/ Cso w sto<do>le i w tobole [Słota, 188, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* zap. czes. *stodola* ← stwniem. *stadal* «chlew»; por. z pol. w ros. *stodóla*, błr. *stodóla*, ukr. *stodóla*.

JG

stolec (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «władza, panowanie, wysoka godność, dostojeństwo»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych i na drodze grzesznych nie stał jest, i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział jest [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **stolycь* ← **stolъ* + *-*ьсь* (← przed III palat. psł. *-*ькъ*); por. czes. *stolec* «mały stół», ukr. *stiléc'* «stołek», csł. *stolecь* «siedzenie, krzesło, tron». Δ *rozwój*: psł. **stolycь* → stpol. *stol'ec'* → śrpol. *stolec*; *stolec* to pierw. zdrobnienie «mały stół», a następnie «fotel, krzesło królewskie, tron» i przen. «władza, godność królewska»; wyraz pełnił także funkcję eufemistyczną: określał krzesło instalowane jako urządzenie

sanitarne, stąd bierze początek współczesna treść wyrazu «wypróżnienie», jeszcze w XVIII w. występująca obocznie ze zn. wyjściowym.

Δ por. **stoł**.

JG

stoł (9) [Słota, LA] Δ zn. «mebel, składający się z blatu opartego na nogach, służący do spożywania na nim posiłków, pisania, stawiania różnych przedmiotów»: <G>ospodnie, da mi to wieźieć,/ Bych mógł o tem cso powiedzieć,/ O chlebowem stole [Słota, 188, 3].

Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *stoł* M. lp., *stołu* C. lp., *stoł* B. lp., *stołem* N. lp., *stoły* B. lm. Δ etym. psł. *stolъ; etym. niejasna: wywodzony z pie. rdzenia *stel-, por. pol. ścielić, stać ← psł. *stъlati (zatem pierw. *stoł* to «deseczka na ziemi pościelona») lub z pie. *sta-, por. pol. stać ← psł. *stati; ogsłow. – czes. *stůl*, ukr. *stil*, bułg. *stol*, scs. *stolъ*. Δ rozwój: stpol. *stōł* → śrpol. *stōł*.

Δ por. **postać, stać, stolec**.

JG

strach (1) [Pfl] Δ zn. «niepokój wywołany przez niebezpieczeństwo lub rzecz nieznaną, która się wydaje groźna; lęk, obawa»: Służycie Bogu w strasze, i wiesielcie się jemu se drżenim [Pfl II, 17, 11]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *straxъ ← od czas. *straxati; ogsłow. – czes. *strach*, ros. *strach*, bułg. *strach*, scs. *strachъ*. Δ rozwój: psł. *straxъ → stpol. *strax*; w formie Msc. lp. (w) *strasze* pierw. końc. -e (← psł. *-ě), powodująca II palat. psł. spłg. *ch*; od XVI w. zastąpiona przez końc. -u z dekl. ū-tematowej.

Δ por. **ustraszenie**.

JG

strona (2) [Kgn, RP] Δ zn. 1. «bok, powierzchnia czegoś, wyznaczana z określonego punktu patrzenia mówiącego»:

Ze wszech stron skarada postawa [RP, 196, 40]. **2.** «kraj, ziemia»: Iżci wasz pan, toć jest nasz miły Kryst, s dalekich ci stron on przydzieć on k wam [Kgn II, 35, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **storna* → zach.psł. **strona*; ogsłow. – czes. *strana*, ros. *storóna*, bułg. *straná*, scs. *strana*. Δ *rozwój*: w tekstach doby stpol. wyraz występował także w postaci *struna* z podwyższoną artykulacją o → u.

JG

stroża (1) [KŚ] Δ *zn.* «warta, straż, obrona»: Na ten koniec a k temu konču, aby puszek, ćwirdzy albo wojennej strożej się uwiarowali i obrony [KŚ, 124, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **storža* (← przed jotacyzją g **storgja*) → zach.słow. **stroža*; ogsłow. – czes. *stráž*, ros. *storóža*, bułg. *straža*, sch. *strâža*. Δ *rozwój*: zach.słow. **stroža* → stpol., śrpol. *stroža*; postać *straža* || *straž* jest bohemizmem; pojawia się już w okresie stpol., ale częstsza staje się dopiero w XVI w., wypierając formę *stroža*, w II poł. XVI w. już reliktową (dziś dial.); wyjątkowo w XVI w. pojawia się *stráz* także w zn. «stróż».

JG

I stworzenie (5) [BZ] Δ *zn.* «to, co zostało powołane do istnienia, człowiek, zwierzę»: Opięć rzekł Bog: wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *stworzeniu* C. lp. Δ *etym.* psł. **sъtvorenъje* ← **sъ-tvoriti* (← od psł. **tvoriti* «tworzyć») + *-eňje; ogsłow. – głuž. *stvorina*, ukr. *sotvorínnja*, bułg. *sътворение*. Δ *rozwój*: psł. **sъtvorenъje* → stpol. *stvořeně* → śrpol. *stvořené* || *stvoření*.

Δ por. **II stworzenie, stworzyć.**

JG

II stworzenie (10) [BZ] Δ zn. «podpora, sklepienie niebieskie, niebo»: Lepak rzecze Bog: Bądź stworzenie wpośród wod [BZ, 71, 7]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: *stworzenie* B. lp., *stworzeniem* N. lp., (w) *stworzeniu* Msc. lp. Δ etym. replika semantyczna czes. *stvorzenie* ← czes. *stvřenje* ← łac. *firmamentum* (← łac. *firmare* «utwierdzać»).

JG

stworzono zob. **stworzyć.**

WD

stworzyć (7) [BZ] Δ zn. «o działaniu 1. Osoby Trójcy Św. – powołać do istnienia, do życia, dać czemuś początek»: Na początce Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 2]. I rzekł Bog: Bądź światło. I stworzono światłość [BZ, 71, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ formy tekstowe: *był stworzył* cz. zaprzesz. lp. 3. os. Δ etym. psł. **sъtvoriti* (← czas. **tvoriti*); ogsłow. – czes. *stvořit*, strus. *sъtvoriti*, sch. *stvòriti*, scs. *sъtvoriti*; w odniesieniu do rel. widoczny wpływ czeski (wyraźna zgodność ze scs.). Δ rozwój: psł. **sъtvoriti* → stpol. **stvoříci* → stpol., śrpol. *stwořyć*; od tego *stwór*; rzeczownikowe formy M. lp. r. n. im. cz. przesz. biernego przekształciły się po zaniku słowa posiłkowego w konstrukcjach typu *jest* || *było stworzono* w bezosobowe formy orzeczeniowe (*stworzono*), które w XVII w. nabraly zn. czynnego.

Δ por. **tworzec.**

WD

styskować (3) [Kśw] Δ zn. «wyrażać niezadowolenie, uskarżać się, narzekać, utyskiwać»: A trzecie idzie tobie ubogi, iżby ty w ubóstwie nie styskował [Kśw IV, 13, 22]. Δ gram. czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ etym. iter. do czas. *styskać* «wyrażać niezadowolenie,

uskarżać się, narzekać»; wyraz znany i innym j. słow. – czes. *stýskat si* «utyskiwać, żalić się», głuż. *styskać so*, dłuż. *styskaś se*; w j. pol. nie zachował się czas. podst. **tyskać* (← psł. **tyskati*); rdzenne -y- wymienia się z -e- w stpol. *teskny*, *tesknić* (*-*tysk-* || *-*tysk-*). Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia, od XVIII w. w tym samym znaczeniu *utyskiwać*.

Δ por. **teskność, tesnica.**

WD

suchość (2) [BZ] Δ *zn.* «suchy teren, ląd»: Weźrzał lepak Bog i rzekł: Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są, w miasto jedno, a ukaż się suchość. A stało się jest tako. I nazwał Bog suchość ziemią [BZ, 71, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **suxostъ* ← **suxъ* «suchy» + *-*ostъ*; ogsłow. – czes. *suchost*, ros. *suchost'*, bułg. *suchost*, scs. *suchostъ* «posucha». Δ *rozwój*: psł. **suxostъ* → stpol. *suxość*.

JG

swe (1) [RsP] Δ *zn.* «zaim. *swój* w użyciu rzecz. – to, co jest własnością podmiotu, stanowi jego własność»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem żyto, a nie na Mirosławinie [RsP, 45, 26].

Δ por. **swoj.**

JG

swoj (52) [Kśw, Pfl, RsP, Rsk, Kgn, Słota, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy»: Δ *zn.* 1. «jego, jej»: Co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca, to ji ranił na swe dziedziny [RsP, 45, 46]. 2. «mój»: Abych ci sie ukazała,/ Wszystkęszą moc wzjawiła [RP, 196, 54]. 3. «twój»: Prosi za to twej miłości,/ Udziel nam wszem swej radości [Słota, 190, 114]. 4. «wasz»: Pana swego, wielkiego chorągiewnego,/ Zabiliście, chłopi [Tęcz, 193, 2]. Δ *formy tekstowe:* *swojego* D. lp. r. m., *swego* D. lp. r. m., n., *swemu* C. lp. r. m., n.,

swoj B. lp. r. m., *swym* N. lp. r. m., n.,
swojem Msc. lp. r. m., n., *swem* Msc. lp.
r. n., *swojim* Msc. lp. r. m., n., *swojich*
D. lm. r. m., *swym* C. lm. r. m., *swe* B.
lm. r. m., *swojimi*, *swymi* N. lm. r. m.,
swe B. lp. r. n., *swe* D. lp. r. ż., *swoję* B.
lp. r. ż. *swoją*, *swą* N. lp. r. ż. Δ *etym.*
pie. **sū-*; psł. **svojь* ← rdzeń pie. **sū-*
+ **o-* tematyczne + suf. dzierżawczy
**jь*; ogsłow. – słc. *svoj*, ros. *svoj*, bułg.
svoj, scs. *svojь*. Δ *rozwój*: psł. **svojь*,
**svoja*, **svoje* → stpol. *svōj*, *svoja*, *svoje*
→ śrpol. *svój*, *svoja*, *svoje*; w przyp.
zależnych oprócz form pełnych (*swojego*,
swojem) formy ściągnięte (*swego*,
swemu, *swym*, *swem*, *swym*, *swe*, *swymi*,
swej, *swą*) w wyniku kontrakcji, która
dokonała się na znacznym obszarze
 Słowiańszczyzny; D. lp. r. m. występuje
 w funkcji B. lp. r. m., jeśli odnosi się do
 rzecz. żyw.; Msc. lp. r. m. i n. ma końc.
 -*em* do XV w. (*swojem*, *swem*); od XV/
 XVI w. z przyczyn fonetycznych za-
 czyna się w Msc. pojawiać końc. N.
 -*im*, -*ym* (*swojim*); reforma ortogra-
 ficzna z 1936 r. wprowadza jedną
 końc. -*im*, -*ym* w obu przyp. i rodza-
 jach; już w najstarszych zabytkach w D.
 lp. r. ż. (*swe*, *swej*) obok pierw. końc.
 stpol. -*ē* → śrpol. -*é* (← psł. *-*eje*)
 występuje końc. C., Msc. lp. r. ż. -*ej* (←
 psł. *-*eji*).
 Δ *por. swe*.

JG

syn (20) [B, Kśw, Pfl, ŻB, LA, ŻMB, Tęcz,
Ppuł] Δ *zn.* 1. «dziecko płci męskiej
w stosunku do własnych rodziców»:
Osobnie jedna niewiasta syna swego
k niemu przyniosła, jemuż synowi kość
rybia w gardle uwięzła [ŻB II, 31. 11].
2. «członek tej samej grupy ludzi uzna-
wanej za wspólnotę»: Anjeł, prawi,
święty stąpi do Galaa ku synom
izraelskim [Kśw I, 10, 19]. Δ *gram.* rzecz.,
psł. dekl. -*ü-* → pol. dekl. m. Δ *formy*
tekstowe: *syn* M. lp., *syna* D. lp., *synem*

N. lp., *synu* W. lp., *synowie* W. lm. Δ *etym.* pie. **sūnūs* od czas. pie. **sū* «rodzić»; zn. strukturalne «rodzony»; psł. *synъ*; ogsłow. – czes. *syn*, ros. *syn*, bułg. *sin*, scs. *synъ*. Δ *rozwój*: psł. *synъ* → stpol. *syn* → śrpol. *syn*.

Δ *por.* **synek.**

JG

synek (4) [Kgn, ŽMB] Δ zn. «zdr. od syn»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel z matką swoją rany [ŽMB, 180, 14]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *synka* B. lp. Δ *etym.* psł. **synъkъ* ← **synъ* + *-ъkъ; ogsłow. – czes. *synek*, ukr. *synók*, bułg. *sinče*, scs. *synъkъ*. Δ *rozwój*: psł. **synъkъ* → stpol. *synek*.

Δ *por.* **syn.**

JG

szczepić

szczepiono (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «posadzone; także uszlachetnione drzewo»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod, jeż owoc swoj da w czas swoj [Ppuł I, 52, 3]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* od czas. *szczepić*; pie. *(s)kep-; psł. *ščepiti || *ščepati «łupać, rozszczepiać» → «rozszczepiać drzewko, by je uszlachetnić przez włożenie zaszczepki w rozszczepienie»; ogsłow. – czes. štěpit «rozszczepiać, rozdzielać», ros. ščepát' «łupać (na szczapy)», ukr. ščepyty «szczepić», sch. cijepiti (por. łot. *skēpele* «szczep», grec. *skeparnos* «siekiera»). Δ *rozwój*: psł. *ščepiti → stpol. *ščepići → stpol., śrpol. *ščepić*; zn. med. nowe, pojawia się w 2. połowie XVIII w. (najpierw w zwrocie *szczepić ospę*); formy odm. prostej tego im. (M. lp. r. n.) w j. śrpol. występują też we wtórnej funkcji – nieos. form czas.

WD

szczepiono zob. **szczepić.**

WD

szedw zob. **ić.**

WD

szestrok (1) [RsP] Δ *zn.* «sześciioletni (o zwierzęciu)»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił źrzbca szestroka chąziebną rzeczą ani go użytka mam [RsP, 45, 37]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* stpol. *szestrok* ← *sześć* (← psł. *šestъ) + *rok* (← *rokъ). Δ *rozwój*: wyraz poparty w j. stpol. tylko jednym, powyższym cytatem, co może wskazywać na to, że mamy do czynienia z indywidualizmem lub okazjonalizmem.

Δ *por.* **sześć, rok.**

JG

sześcioro (1) [RsK] Δ *zn.* «licz. zbiorowy, odpowiadający liczbie sześć»: Jako wiązał za trzydzieści grzywien rzeczy i sześcioro skota [RsK, 48, 23]. Δ *etym.* pierwotny, zróżnicowany rodzajowo przymiotnik w odm. prostej; pochodny od rzecz. (potem licz.) *sześć*; psł. *šesterъ, -a, -o; ogsłow. – czes. *šestero*, ros. *šeštero*, scs. *šestero*. Δ *rozwój*: w j. pol. zachowanie tylko dawnej formy r. n., neutralizacja kategorii rodzaju i liczby oraz częściowa zmiana pierwotnej składni zgody na – poświadczoną już w powyższym cytacie – składnię rządu.

Δ *por.* **sześć.**

AK

sześć (3) [RsP, Tęcz] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 6»: Jako ten skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał za sześć grzywien [RsP, 45, 25]. Już ci jich sześć sieczono, jeszcze na tem mało [Tęcz, 194, 19]. Δ *formy tekstowe:* przed *sze(s)cią niedziel* N. z dawną końcówką i składnią z rzecz. Δ *etym.* pie. *suek's || *sek's || *ksek's; psł. *šestъ zawiera ten sam rdzeń, ale bezpośrednio pochodzi od psł. licz. porz. *šestъ(jb) i jest początkowo rzecz. abstrakcyjnym r. ż. dawniej dekl. -i-; ogsłow. – czes., słc. šest, ros. šest', scs. šestъ (por. stind. šat, łac. sex, grec. héks, goc. saihs, niem. sechs, lit. šēstas). Δ *rozwój*: w j. pol. we

fleksji wpływ odm. licz. *dwa* oraz wytworzenie kategorii mos. (w przytoczonym kontekście jeszcze *jich sześć* «sześciu ich»), zaś w składni z rzecz. dawna dopełniaczowa rekacja zachowana tylko w M., D., B. i W., natomiast w C., N. i Msc. – nowa składnia zgody.
Δ por. **szestrok, sześcioro, szosty.**

AK

szkoda (5) [RsP, RsK, RP] Δ zn. «utrata wartości materialnej lub moralnej, ubytek wartości mienia, strata, uszczerbek»: Jako Wociech uczynił Janowi za dziesięć g⟨rzywien⟩ szkody, potem jako zapowiedzian [RsP, 45, 27]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. zap. stwniem. *scado* (dziś niem. *Schade* «szkoda»); głuż. *škoda*, czes. *škoda*, błr. *škoda*, ukr. *шкода*.

Δ por. **szkodzić.**

JG

szkodzić (1) [Słota] Δ zn. «powodować stratę, przynosić uszczerbek, krzywdzić»: I toć są źli, cso jim szkodzą [Słota, 190, 89]. Δ gram. czas., pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ etym. od rzecz. *szkoda*; niewykluczone, że w j. pol. zap. czes. (por. stczes. *škoditi*).

Δ por. **szkoda.**

WD

szkoła (2) [RP] Δ zn. «instytucja, w której się uczy; tu: przen. nauka, pouczenie»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 87]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. zap. stwniem. *scuola* (dziś niem. *Schule*) ← łac. *schola* || *scola* (← grec. *scholé* «wolny, swobodny czas», «zabawianie się rozmową, dysputą», «posiedzenie naukowe», «szkoła»); ogsłow. – czes. *škola*, ukr. *школа*, ros. *школа*, słoweń. *šóla*.

JG

szonować (2) [Kgn] Δ zn. 1. «ochrańać, oszczędzać»: Iż ci na pirzwe wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć więc on swą głowę kryje i szo-

n<u>je, a o ciałoć on niczs nie dba [Kgn VI, 40, 7]. **2.** «czcić, poważyć, miłować»: Aleć nawięce święty Bartłomiej jest on to był czynił, iżec on swe głowy, toć jest miłe<g>o Krysta jest był szonował [Kgn VI, 40, 10]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* zap. stwniem. lub śrwniem. *schônen* «traktować kogoś, coś, postępować z kimś, szanować kogoś, mieć wzgląd na kogoś, na coś», prawdopodobnie za pośrednictwem czeskim (stczes. *šanovati* || *šonovati*). Δ *rozwój*: w j. stpol. formą oboczną do *szanować* było *szonować*; zachowała się w polszczyźnie tylko forma pierwsza (podobnie jak w czeskim).

WD

szosty (1) [BZ] Δ *zn.* «występujący w kolejności po piątym»: I stało się z wieczora a z jutra, dzień szosty [BZ, 72, 57]. Δ *gram.* licz. porz. w odm. złożonej. Δ *etym.* w j. pie. licz. porz. utworzony sufiksem typowym dla licz. porz. pie. *-*to-* od licz. głównego **sueks* || **sek's* || **ksek's* «sześć»; psł. **šestъ(jь)* z tym samym przyrostkiem licz. porz. psł. *-*tъ* (← pie. *-*to-*), ale struktura licz. głównego **šestъ* wskazuje na inny kierunek motywacji, od licz. porz. do głównego; ogsłow. – czes. *šestý*, ros. *šestój*, bułg. *šesti*, scs. *šestъ* (por. łac. *sextus*, grec. *héktos*, lit. *šeštas*, niem. *sechste*).

Δ *por.* **sześć.**

AK

szukać

szukaję (1) [Słota] Δ *zn.* «szukając»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukaję kęsa lubego [Słota, 189, 33]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* od czas *szukać*; prawdopodobnie zapożyczenie ze stsaks. *sôkian* (por. też śrwniem. *souchen*, niem. *suchen*); być może wyraz rodzimy od psł. **šukati* «powodować szmer, szelest, szum» (por. ros. *šúkat'* «szeptać», ukr. *šukáty* «szeptać, szem-

rać», chorw. dial. czak. *šukat* «zachęcać, poduszczać do czegoś»). Δ *rozwój*: wyraz *szukać* zastąpił wcześniejsze **iskać* (które pierwotnie znaczyło «szukać» i zawęziło zn. do «szukać pasożytów»); z odmiany prostej im. cz. ter. czynnego przetrwała do dzisiaj tylko forma *szukając* (dawny B. lp. r. m.), która przekształciła się w j. śrpol. w im. przysłów. wspóln., w wypowiedzeniach wyraża czynność współczesną z czynnością zd. nadrzędnego.

WD

szukaję zob. **szukać**.

WD

szymrica (1) [KŚ] Δ *zn.* «bitwa, potyczka»: Iżby w przypadku potrzebny bojowania a szymrice z nieprzyjacielmi umiał miestce wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [KŚ, 124, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* derywat utworzony suf. *-ica* od czas. *szymrować* (← zap. niem. *schirmen* «fechtować, wyprawiać paraty, tj. sztuki szermierskie»). Δ *rozwój*: dziś ten sam rdzeń w wyrazach *szermować*, *szermierka*, *szermierz*, *szermierczy*.

JG

Ś

ślachatny, ślachetny (2) [KŚ, Tęcz] Δ *zn.* 1. «należący do szlachty»: Prawa ślachatnego [KŚ, 124, 3]. 2. «prawy, godny czci, uznania»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego [Tęcz, 194, 24]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od zapożyczonego z śrwiem. rzecz. *szlachta* || *ślachta*, przez czes. *ślachta*; może to być też zapożyczenie przym., a nie derywat na gruncie pol., por. czes. *šlechetný*. Δ *rozwój*: oboczność *-a-* || *-e-* w *ślachatny* || *ślachetny* występująca w stpol. zanikła; nagłosowość

we stpol. *śl-* → śrpol. *szl-*; przym. *szlachetny*, początkowo «związany ze szlachtą, odnoszący się, należący do szlachty», stracił to znaczenie, zyskał natomiast znaczenie przenośne «postępujący chwalebnie, prawy, godny czci i uznania»; znaczenie relacyjne wyraża dziś przym. *szlachecki*.

Δ por. **ślachcic**.

HK

ślachcic (1) [KŚ] Δ *zn.* «człowiek należący do wyższej warstwy społecznej, szlachty, wywodzącej się ze stanu rycerskiego w społeczeństwie feudalnym»: Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odrzuciwszy wszystkę sromieżliwość z namniejszą drużynością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obyktli [KŚ, 124, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. czes. *šlechta* ← stniem. *slahta* (dziś niem. *Geschlecht* «ród, pokolenie»); por. dłuż. *ślachta*, słc. *śl'achta*, z pol. ros. *śl'áchta* «o polskiej szlachcie». Δ *rozwój*: notowany w pol. od XIV w., także w postaci *ślachta* (niem. *s i sch* zastępowane w pol. przez *sz* lub *ś*, dodatkowo miękkiej wymowie sprzyjało sąsiedztwo pierw. miękkiego *l*); pierw. rzecz. zbior., gramatycznie r. ż., występujący tylko w lp., por. *ta szlachta walczyła*; jednak bardzo wcześnie pojawia się postać *szlachcic* określająca pojedynczego osobnika zbiorowości szlacheckiej, utworzona sufiksem *-ic*, który nie pełni tu funkcji patronimicznej, por. *wojewodzic* «syn wojewody», lecz singulatywną.

Δ por. **ślachatny**.

JG

ślachetny zob. **ślachatny**.

HK

ślepy (3) [KŚW, ŻB] Δ *zn.* 1. «pozbawiony wzroku, niewidomy»: Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdro-

wieni byli [ŻB I, 31, 16]. **2.** «przen. pozbawiony zdolności rozróżniania między dobrem a złem, nierożumny»: Ślepy, bo na będące dobro nie glądał [Kśw II, 11, 19]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* *ślepego* D. lp. r. m. Δ *etym.* psł. **slēpъ(jь)* (może spokrewiony z lit. *slēpti* i łot. *slepēt* «ukrywać, chować»); ogsłow. – czes. i słc. *slepý*, ros. *slep*, *slepój*, sch. *slijep*, scs. *slēpъ*. Δ *rozwój:* upodobnienie pod względem miękkości: *sl'*- → *śl-*.

HK

ślubić (3) [RsP, List] Δ *zn.* «obiecać, przysiąc, zobowiązać się»: Jako Janek ślubił Biejatce dać rucha za dziesięć grzywien [RsP, 45, 36]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *formy tekstowe:* *ślubiła* cz. przesz. lp. 3. os. r. ż. Δ *etym.* psł. **sъljubiti* (← **ljubiti*), por. stczes. *slibiti* || *sl'ubitи*, czes. *slíbit*, słc. *sl'ubit'*, strus. *sъljubiti* «umówić się» (por. też niem. -*loben* w *geloben* «ślubować», hol. *lowen*). Δ *rozwój:* zach. sł. **sъl'ubiti* → stpol. **sl'ub'ići* → stpol., śrpol. *ślubić*; w j. stpol. też w zn. «zaślubić»; wyraz wyszedł z użycia; dziś tylko *ślubować*.

Δ *por.* **ślubować.**

WD

ślubować (1) [List] Δ *zn.* «obiecywać, przysiąkać, zobowiązywać się, przysięgać»: A ja takie ślubuję twej miłości nie zapominać [List, 115, 7]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* iter. do *ślubić*; por. stczes. *slubovati* || *slibovati*, czes. *slibovat*, strus. *sъljubovati* (w tekście z polonizmami).

Δ *por.* **ślubić.**

WD

śmiech (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «naśmiewanie się, drwiny z kogoś»: Jen przebywa na niebiesiech, pośmieje się jim, i Gospodzin zwala śmiech w nich [Pfl II, 17, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* →

pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *směχъ; ogsłow. – czes. *smich*, ros. *smech*, bułg. *smjach*, scs. *směchъ*. Δ *rozwój*: psł. *směχъ → stpol. *śmęχ* → śrpol. *śmęχ* || *śmix*; obecnie podst. zn. «śmianie się» występuje obok zn. z powyższego cytatu; fraz. *pusty śmiech* «śmiech żywiołowy, beztroski», *coś jest śmiechu warte* «coś jest mało ważne», *komuś jest nie do śmiechu* «ktoś ma kłopoty, zmartwienia».

JG

śmierć, śmirć (4) [Kgn, RP] Δ zn.
1. «skończenie życia, zgon»: Coż ci on was ma swą śmiercią odkupić [Kgn II, 35, 16]. 2. «uosobienie śmierci»: By użrzał śmierć w jej postawie [RP, 196, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: śmierć M. lp., śmirci D. lp. Δ *etym.* pie. *sūmr̥ti* – rzecz. złożony; prefiks *sū- o zn. «dobry, szczęśliwy», *mṛ̥ti- «koniec życia»; pierwotne zn. pie. wyrazu to «dobra, szczęśliwa śmierć, tj. śmierć naturalna przeciwstawiana śmierci naglej» → psł. *sūmr̥tъ; pie. rdzeń występował w apofonicznej postaci obocznej *mer- || *mor- || *mr- (por. m.in. *umrzeć*, *martwy*, *umorzyć*, *umarać*, *zmora*); ogsłow. – czes. *smrt*, ros. *smert'*, bułg. *smărt*, scs. *sūmr̥tъ* (*sūmr̥tъ*) (por. lit. *mirtis*, łot. *miřte* || *mirte* || *mīrte*, łac. *mors*, *mortis*, awest. *mərətay*). Δ *rozwój*: psł. *sūmr̥tъ* → stpol. **smirt'* → stpol. *śmirć* || *śmirzć* || *śmerć* || *śmerzć* → śrpol. *śmirć* (rzad.) || *śmierć*.

Δ por. **umrzeć, umarły.**

IW-G

śmierny (7) [Kśw] Δ zn. 1. «pokorny, cierpliwy, łagodny»: A trzecie jidzie tobie król śmierny na to, iżby ty nie bujał [Kśw IV, 13, 35]. 2. «będący wyrazem czyjejś pokory i łagodności»: Toć wiem wielkie 〈ubóstwo króla〉 tako czsnego, iż jeść tako śmierne przyszcie

i tako śmierne narodzenie Syna Bożego [Kśw IV, 13, 31]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **sъmērъnъ(jь)* ← **sъmēra* «pokora, łagodność» (rdzeń taki sam, jak w psł. **mēra* «miara»); ogsłów. – stczes. *smerný* «skromny, umiarkowany», serb. *smjeran* «pokorny», ros. *smirénnij* «pokorny, łagodny». Δ *rozwój*: stpol. przym. *śmierny* i motywujący go wyraz *śmiara* wyszły z użycia, pozostał czas. *uśmierzyć* z tym samym rdzeniem «zlagodzić, ukoić, stłumić».

Δ *por.* **uśmierzyć się.**

HK

śmiertelny (1) [RP] Δ *zn.* «powodujący, przynoszący śmierć»: Żadny nie ujdzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* przym. od rzeczownika *śmierć* (← psł. **sъmъrtъ*), wyraz uważany z powodu twardej spółgłoski *t* za bohemizm (por. czes. *smrtelný*).

Δ *por.* **śmierć, śmiertny.**

HK

śmiertny, śmirny (2) [Kśw, Słota] Δ *zn.* «powodujący śmierć», tu w połączeniu *grzech śmirny* || *śmiertny* «grzech, którego popełnienie grozi według pojęć religijnych utratą zbawienia»: W tem to mieście Korrozaim, w pięklem wiekujem, śmirny grzesze zanurzone i utonęło [Kśw IV, 12, 12]. Schowaj grzechu śmiertnego [Słota 190, 107]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **sъmъrtъ* «śmierć»; ogsłów. – stczes. *smrtný*, ros. *smértnyj*, scs. *sъmrъtъnъ*. Δ *rozwój*: starsza forma *śmirny* z *-ir-* pochodzący z wokalizacji sonantu miękkiego, nowsza *śmiertny* z rozszerzeniem artykulacyjnym *-ir-* → *-er-*; obie formy wychodzą z użycia w stpol., są zastępowane od XV w. bohemizmem *śmiertelny*.

Δ *por.* **śmierć, śmiertelny.**

HK

śmirć *zob.* **śmierć**.

IW-G

śmirtny *zob.* **śmiertny**.

HK

śniący *zob.* **spać**.

WD

świaczcząć *zob.* **świątczyć**.

WD

świaczszyc *zob.* **świątczyć**.

WD

świaczyć *zob.* **świątczyć**.

WD

świadczstwo (1) [Kśw] Δ *zn.* «relacja potwierdzająca jakiś fakt przez (zazwyczaj) naocznego świadka»: Jakoż prorok Dawid, uznamionaw o jego silnym ubóstwie, jeść świadczstwo dał [Kśw IV, 13, 23]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **sъvědъčstvo*; derywat od psł. rzecz. **sъvědъkъ*, pochodnego od czas. **sъvěděti* «widzieć, znać coś dobrze»; ogsłów. (w części j. utworzone za pomocą innych formantów) – czes. *svědectví*, ros. *svidětel'stvo*, bułg. *svidětelstvo*, chorw. *svjedodžba*, scs. *sъvědětelstvo*. Δ *rozwój*: stpol. *sъadečstvo* → *sъadecstvo* → śrpol. *śvädečstvo* || *śf'alectwo*.

Δ *por.* **świadek**, **świątczyć**, **wiedzieć**.

IW-G

świadek (1) [RsP] Δ *zn.* «osoba składająca zeznanie w sądzie w czyjejś sprawie»: Czso Piotrek wiodł świadki przeciwko Więcenicewi, to je wiodł za prawą rzeczą [RsP, 45, 39]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **uojd-*; czas. psł. **sъ-věděti* (← **věděti*) → przedpol. **sъvědъkъ*; rdzeń ogsłów. – czes. *svědek*, słc. *svedok*, głuż. *swědk*, ros. *svidětel'*, ukr. *svídok*, słoweń. *svedòk*, bułg. *svidétel*, scs. *sъvědětelъ*. Δ *rozwój*: stpol. *sъadek* → śrpol. *śvädekk* || *śf'adek*.

Δ *por.* **świadczstwo**, **świątczyć**, **wiedzieć**.

IW-G

świat (7) [B, Kgn, BZ, Słota] Δ zn. «ziemia jako miejsce przebywania ludzi wraz ze wszystkim, co się na niej znajduje, także otaczający ją wszechświat»: Kakoćby oni na te(m) to świecie miedzy krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 3]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *światu* C. lp., *świat* B. lp., *świecie* Msc. lp. Δ etym. pie. *k'uoit- (|| *k'ueit- || *k'uit-) «coś świecącego»; psł. *svitti → *svisti, psł. *svět-ъ pierw. «światło», wtórnie «uniwersum»; ogsłow. – czes. svět, ros. svet, «świat, światło», bułg. svját «świat», scs. světъ «światło, światłość» (por. lit. sviešti «świecić», stind. svetas «jasny, biały», awest. spaēta «biały», goc. hveits, niem. weiss «biały»). Δ rozwój: stpol. svat → śrpol. śvat || śf'at; w j. stpol. wyraz występował w zn. «świt» (nawiązującym do zn. pierw.) oraz przen. «ludzkość».

Δ por. **oswiecić, światło, świeca, święcić.**

IW-G

świątczyć, swiaczyć, swiaczcząć, świaczszyć (16) [RsP, RsK] Δ zn. «składać zeznania w sądzie, występować w charakterze świadka»: Jako to świątczę, jako Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwie wyszedł [RsP, 45, 41]. Jako prawie wiemy i swiaczymy, eż Dobko nie był gospodarzem [RsK, 48, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; ndk. Δ etym. od psł. rzecz. *sъvědokъ (w j. płn. słow. wtórnie podporządkowany nazwom wykonawców czynności utworzonych za pomocą suf. *-vkb); ogsłow. – stczes. svědčiti, czes. svědčit, ukr. svídčyty, sch. svjedòčiti, słoweń. svedóčiti, scs. sъvědětelbstvovati. Δ rozwój: grafia rot pokazuje, że w powstałej w rezultacie zaniku jeru grupie spłg. -dč- (← *-dъč-) zaszły następujące zmiany: 1) upodobnienie pod względem dźwięczności do

następnej głoski bezdźwięcznej (*swatczø* = światczę), 2) upodobnienie pod względem miejsca artykulacji *t* (zębowa) → č (dziąsłowa) (*szwaczczimi* = światczymy), 3) uproszczenie grupy čč → č (*szwaczimi* = światczymy) lub jej rozpodobnienie (dysymilacja) → čš (*swaczsymi* = światczymi); w nagłosie sv- → śv-; zn. «czynić komuś coś» nowsze; fraz. świadczyć sobie grzeczności.

Δ por. **świadek**.

WD

światło (5) [BZ] Δ zn. 1. «jasność, blask»: I rzekł Bog: Bądź światło [Bz, 71, 4]. 2. «źródło światła»: I uczynił dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło [BZ, 71, 24-25]. Δ gram. rzecz., zsubstancjizowany przym. psł. dekl. -o- → pol. rzecz. dekl. n. Δ formy tekstowe: *światła* M. lm. Δ etym. psł. *světъ zsubstancjizowana forma M. lp. r. n. przym. psł. *světъlъ «błyszczący, jasny, świecący» ← psł. *světъ lub psł. *světiti; ogsłow. – czes. světlo, słc. svetlo, ukr. svítlo, mac. svetlo, serb. svetlo «światło». Δ rozwój: stpol. svatło → śrpol. śvatło || sf'atło. Δ por. **świat**, **światłość**, **świeca**.

IW-G

światłość (4) [BZ] Δ zn. «jasność, blask, źródło światła»: A użrzał Bog światłość, iże jest dobra, i rozdzielił światłość ode čmy. I nazwał jest światłość dniem, a čmy – nocą [BZ, 71, 5-6]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *światłość* B. lp. Δ etym. psł. *světlostъ «jasność, blask»; ogsłow. – czes. světlost «światłość», słc. svetlost' «jasność», ukr. svítlist' «jasność», daw. przen. «ekscelencja», mac. svetlost «światło», «światłość», «świątobliwość», serb. svetlost «światło». Δ rozwój: stpol. *svatlost' → stpol. svatłość → śrpol. sf'atłość || śvatłość.

Δ por. **świat**, **światło**, **świeca**.

IW-G

świętość (1) [Tęcz] Δ *zn.* «to, co jest otoczone szacunkiem, godne czci religijnej ze względu na szczególny związek z *sacrum*; tu – miejsce przebywania Boga – świątynia»: W kościeleć *⟨j⟩i* zabili, na tem Boga nie znali,/ Świątości nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. *k'uen-to* ← pie. **k'uen-* «świętować»; psł. **svētostb*; derywat od psł. przym. **svētъ, -a, -o*; ogsłow. – czes. *svatost* «świętość», *svátost* «sakrament», ros. *svjátost'* «świętość», mac. *svetost* «świętość», chorw. *svetost* «świętość», scs. *svēto* «świętość» (por. lit. *švē̄tas*, łot. *svinēt* «świętować», awest. *spanah* «świętość»). Δ *rozwój*: stpol. **sv'qtost'* → stpol. *svätość* → śrpol. *świętość* || *śvätosć* || *śf'etosć* || *śf'atość*; w j. stpol. i śrpol. pod wpływem czes. wyraz występował w zn. «sakrament, zwłaszcza w odniesieniu do eucharystii (Wieczerzy Pańskiej u protestantów); dalszy rozwój w kierunku ogólniejszym «to, co tradycyjnie otoczone jest szacunkiem» potwierdzony także we fraz. *przysięgać, zaklinać na wszystkie świętości* «prosić, przysiągać, zaklinać z przejęciem, bardzo gorąco».

Δ *por.* **święty**.

IW-G

świeboda (1) [Słota] Δ *zn.* «pan hojny, szczodry»: Przetoć stoł wieliki świeboda,/ Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. (w tym zn. mieszana). Δ *etym.* pie. **suo-* || **sue-* «swój własny»; psł. **svobъ* || **svebъ* (← **suo-b^h-o*) «należący do plemienia, mieszkający na własnej ziemi, będący u siebie»; psł. **sveboda* || **svoboda* || **svobodъ* «wolność, niezawisłość»; ogsłow. – czes. *svoboda* «wolność, swoboda», słc. *sloboda*, ros. *svobóda*, błr. *slobóda*, mac. *sloboda*, chorw. *sloboda*, scs.

svoboda (por. łot. *svabads* «ospały, ociężały, wolny»). Δ *rozwój*: stpol. *svéboda* → stpol. *svéboda*; oprócz powyższego zn. rzadkiego w j. stpol., rozwinięło się zn. «zwolnienie od ciężarów na rzecz pana feudalnego»; żywotność wyrazu w stpol. potwierdzają liczne formacje współrdzenne, m.in. *świebodnie* «obficie, hojnie bez ograniczeń», *świebodność* «wspaniałomyślność, wielkoduszność, szczodrobiliwość», *świebodny* «wolny, nieskrępowany», (wy)-*świebodzić* «uwolnić».

Δ por. **swój**.

IW-G

świeca (1) [BZ] Δ *zn.* «naturalne źródło światła, światłość»: I uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świecił, a światło mniejsze, aby nocy świeciło [BZ, 71, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **světja* «światło»; ogsłow. – czes. *svíce*, słc. *svieca*, ros. *svečá*, ukr. *svičá*, bułg. *svěšč*, mac. *svek'a*, chorw. *svijeća*, scs. *svěšta*. Δ *rozwój*: zach. słow. **svěc'á* → stpol. *svēc'a* → śrpol. *śveca* || *śf'eca*; w j. pol., podobnie jak w innych j. słow., zawężenie zn. od «naturalne źródło światła» do «sztuczne źródło światła» z dalszą konkretyzacją, np. lampa, świeca łożowa, woskowa itp.; ponadto liczne zn. przen., np. *świeca dymna*, *świeca zapłonowa*, *świeca* «ćwiczenia gimnastyczne» i nazwa figury w akrobacji lotniczej, łow. *świece* «oczy zwierzyny płowej».

Δ por. **świat**, **światło**, **światłość**.

IW-G

świecić (4) [BZ] Δ *zn.* «o źródłach światła: dawać blask, wysyłać promień»: I uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło, a k temu gwiazdy, jeż to są w stworzeniu niebieskiem, aby świeciły nad ziemią [BZ, 71, 25-26]. Δ *gram.* czas., psł.

kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; ndk. Δ *etym.* psł. *světiti; ogsłow. – czes. svítit, ros. svetít', scs. světiti. Δ *rozwój:* psł. *světiti → stpol. *sćeći → stpol. święcić || śvícić → śrpol. święcić; w j. stpol. również w zn. «oświetlać, oświecać», «jaśnieć, lśnić, błyszczeć», «wyróżniać się korzystnie, odznaczać się czymś korzystnym».

Δ por. **oświecić, świat, światło.**

IS

święty (41) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, ŻB, LA, ŻMB] Δ *zn.* 1. «godny czci religijnej ze względu na szczególny związek z Bogiem»: Tako mi pomoż Bog i święty †, jako to świątczę [RsP, 45, 41]; też we fraz. Święte Pisanie «Biblia»: Ale w Świętym Pisani czterokim ludziem, pobudzaję je, mo~~wi~~ Bog wszemogący [Kśw II, 11, 8]. 2. «cnotliwy, postępujący zgodnie z nakazami moralnymi i religijnymi, także epitet nadawany na znak czci religijnej»: Święta Katarzyna nie mieszkaci jeść stała [Kśw II, 11, 31]. 3. «uznany za godny czci ze względu na związek z człowiekiem, któremu oddaje się cześć»: Jakoż się czcie w je świętym żywocie [Kśw II, 11, 33]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* np. świętą B. lp. r. ż., świętego D. lp. r. m., świętych Msc. lm. r. m. Δ *etym.* pie. **kuen-to-*, derywat od **k'uen-* «świętować, uroczystie obchodzić» (por. lit. *švētas* «święty», łot. *svinēt* «świętować» → psł. **svētъ(j)b*) «będący przedmiotem czci religijnej, kultu»; ogsłow. – czes. *svatý*, słc. *svätý*, ros. *svjatój*, sch. *svēt*, scs. *svētъ*. Δ por. **pisanie, świętość.**

HK

świnia (1) [RsP] Δ *zn.* «zwierzę hodowane dla tłuszcza, mięsa»: Jako to świątczę, jako Wojciech nie ukradł Michałowi świń, ani jich użytka ma [RsP, 44, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. *sū-s* «świnia

domowa»; pie. przym. **suičino-* «świniski, należący do świni»; psł. przym. w odmianie prostej **svinъ*, od którego powstał rzecz. psł. **svinъji* «samica tego gatunku» (przyrostek *-*ьji* ← **ī* tworzył nazwy istot żeńskich) lub psł. **svinъja* – rzecz. pierw. o zn. zbior. «stado świń»; ogsłow. – czes. *svině*, słc. *sviňa*, ros. *sviňá*, bułg. *svinjá*, chorw. *svinja*, scs. *svini* (por. łac. *suinus* «należący do świni», *sus* «świnia», łot. *svīns* «pobrudzony», goc. *swein*, stwniem. *swīn*, niem. *Schwein* «świnia, wieprz», *Sau* «świnia, maciora», grec. *hýs/sýs*). Δ rozwój: psł. **svinъji* || *svinъja* → stpol. *sviňa* → stpol. *sviňa* → srpol. *sviňa* || *sf'iňa*; wymowa nagłosowej grupy *sv* wykazuje już w j. stpol. zróżnicowanie dialektałne – *sviňa* (wlkp.) || *sf'iňa* (młp., maz., śl.) || *sfýňa* (maz.); przeniesienie zn., połączone z jego pejoratywizacją «obelżywie o człowieku nieetycznym, podlym».

IW-G

T

tajemnica (2) [Kśw] Δ zn. «nazwa jednej z ksiąg Nowego Testamentu, *Apokalipsy św. Jana*»: Prawi Tajemnicach [Kśw I, 10, 14]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *taj̄nъjъ* «sekretny»; psł. **tajiti* «ukrywać» → zach.słow. **tajem-ьnъjъ* (← psł. **tajemъ* (psł. **taj̄nъjъ*); wyraz prawdopodobnie przejęty z j. czes.; słowo poświadczone tylko w niektórych j. słow. – stczes. *tajnice*, czes. *tajemství* «tajemnica», czes. *tajemník* «sekretarz», słc. *tajomstvo* «tajemnica», poza tym *tajomník* «sekretarz», ros. *tájna* «tajemnica», scs. *tajna* «tajemnica». Δ rozwój: w j. stpol. funkcjonowało kilka wariantów nazwy tej księgi – *Księgi tajemnic*

Bożych, Tajemnice (lm.), *Tajemnice niebieskie, Zjawienia tajemnic Bożych*; w j. śrpol. zaczął stopniowo utrwalać się tytuł *Apokalipsa* (por. m.in. *Apocalypsis...* Mikołaja Reja, *Objawienie błogosławionego Jana*, zwane również *Apokalipsą* w przekładzie Biblii Jakuba Wujka) oraz nazwy *Objawienie; Zjawienie Jana świętego* (Biblia brzeska); stpol. określenia *Apokalipsy* nawiązywały do zn. podstawowego tego wyrazu «prawda mistyczna niedostępna dla rozumu ludzkiego»; ponadto już w j. stpol. rzecz. ten występował w zn. «to, co powinno być zachowane w sekrecie» oraz «miejsce ukryte».

Δ por. **tajnica, tajemny, tajny.**

IW-G

tajemny (1) [List] Δ zn. «ukryty, stanowiący czyjąś tajemnicę, sekret»: A o ty wszyscy rzeczy proszę Twej Miłości, aby były tajemny miedzy mną a miedzy Tobą [List, 115, 13]. Δ gram. przym., odm. prosta. Δ etym. psł. *tajemъ – imiesłów czasu ter. bierny ← *tajiti; zach.słow. – stgłuż. *tajomny*, czes. *tajemný*, słc. *tajomný*.

Δ por. **tajny, tajemnica, tajnica.**

HK

tajnica (1) [Kśw] Δ zn. «miejsce ukryte, niewidoczne»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie [Kśw IV, 12, 10]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. rzecz. od przym. *tajny* ← psł. *tajъnъjъ, utworzony za pomocą formantu *-ica*; rzecz. pochodne od tego przym. ogóln. – stczes. *tajnice* «tajemnica», ros. *tájna* «tajemnica», scs. *tajina* «tajemnica». Δ rozwój: wyraz o nielicznych poświadczeniach w tekstach stpol., co może świadczyć o jego literackim charakterze i pochodzeniu z j. czes.

Δ por. **tajemnica, tajemny, tajny.**

IW-G

tajny (1) [Kśw] Δ zn. «ukryty, niejawny»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie, a znamionuje się s<irce>

tajnymi grzechy skalano [Kśw IV, 12, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **tajъnъ(jb)* ← **tajiti*; ogsłow. – czes. *tajný*, ros. *tájnyj*, scs. *tainъ*.

Δ *por.* **tajemny, tajemnica.**

HK

tak zob. I takо.

BT

taki (8) [Kśw, Słota, KŚ, ŻMB, Tęcz, RP]

Δ *zn.* 1. «zaim. przymiotny, wskazujący, anaforyczny – tego rodzaju (wielkości, jakości itp.) jak ten, o którym była lub będzie mowa w sąsiednim kontekście, jak wynika z opisanej sytuacji»: Mowi Bog miłościwy leżącym, jiż się we złem kochają, a tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemołą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 23]. 2. «zaim. podkreślający, intensyfikujący znaczenie wyrazu, któremu towarzyszy – tak wielki, tak niezwykły, tak piękny»: Czemu cię wzięła taka tesnica? [RP, 197, 78]. Δ *formy tekstowe:* *taki* M. lp. r. m., *takie* M. lm. r. m., *takich* D. lm. r. m. Δ *etym.* psł. **takъ*, **takъjь*; ogsłow. – głuż. dial. *taki*, strus. *takъ*, *takyi*, ros. *takój*, słoweń. *ták*, sch. *tákī*, scs. *takъ*, *takyi*. Δ *rozwój:* w formach *taki* (← psł. **takъ* + **jь*), *takie*, *takie-ż* (← psł. **tako* + *je*) palat. polska spłg. tylnojęzykowej *k*; w formie *tacy* (← psł. **taki* + *ji*) zaszła II palat. psł. **ki* → **ci*, a następnie stwardnienie *c'* (XVI w.) i wymiana *i* w *y*; zaim. ten utracił dekl. prostą i występuje obecnie tylko w formie złożonej; jedynie w wyrażeniu przysłówkowym *jako tako* zachowała się forma B. lp. r. n. odm. niezłożonej *tako*.

Δ *por.* **tak, I takо, II tako, takie.**

JG

takie, takież, takieżci (5) [Kgn, List, ŻB, ŻMB] Δ *zn.* 1. «również, także, nawet»: A ja takie ślubuję twej miłości nie zapominać [List, 115, 7]. 2. «określenie sposobu czynności lub stanu – podobnie, tak samo, w ten sam

sposób, tak właśnie»: A także my zdrzućmy z siebie starą skorę, toć jest stare grzechy [Kgn VI, 40, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *formy tekstowe: takieżci.*

Δ *zob. tak, taki, tako, -ż, -ci.*

JG

takież *zob. takie.*

JG

takieżci *zob. takie.*

JG

I tako, tak (15) [Kśw, BZ, Pfl, Ppuł, ŻMB, Tęcz, Słota, RP, Rark] Δ *zn.* 1. «do tego stopnia, tak bardzo»: Gdańsk się, prawi, uśmierzyło tako mocne bóstwo, w czem bujać może nasze mdłe człowieczeństwo? [Kśw IV, 13, 42]. 2. «tak, w ten sposób»: Czcie się tako we Księgach Sędskich [Kśw I, 10, 18]. I stało się jest tako [BZ, 71, 10]. Polikarpus, tak wezwany,/ Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 19]. 3. «w konstrukcjach zd. złożonego: tak... jak, również z elipsą orzeczenia»: Tako panna, jako pani/ Ma to wiedzieć, cso się gani [Słota, 190, 74]. Nie tako niemościwy, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl, 1, 17, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **tako* ← psł. zaimka **takъ*; ogsłow. – czes. *tak*, ros. *tak*, sch. *tako*, scs. *tako*. Δ *rozwój:* już w j. stpol. nastąpiło skrócenie *tako* → *tak* (wpływ zmienności akcentu), w śrpol. zanika *tako*, pozostając tylko we fraz. *jako tako*. Δ *por. II tako.*

BT

II tako (12) [RsP, RsK] Δ *zn.* «wzmocnienie, podkreślenie wagi formuły przysięgi»: Tako nam Bog pomoże, jako prawie wiemy i świączymy [RsK, 48, 6]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* psł. przysłów. **tako* ← psł. zaimka **takъ*. Δ *rozwój:* w związku z późniejszym rozwojem *tako* → *tak* zmiana formuły przysięgi: *Tak mi dopomóż Bóg!*

Δ *por. I tako, tak.*

BT

talerz (1) [Słota] Δ zn. «płaska misa drewniana lub metalowa»: Nie ma talerza karmieniu swemu [Słota, 188, 22]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. stniem. *talier* ← włos. *tagliere* «deska do krojenia mięsa, chleba»; *tagliare* «ciąć», średniowieczna łac. *talio*, *taliare* «rozcinać»; wyraz znany też w innych j. słow. – czes. *talíř*, ros. *tariélka*, bułg. *talur*, serb., chorw., tànjur «talerz» (por. niem. *Teller* «talerz»). Δ *rozwój*: w j. pol. wyraz poświadczony od XV w.

IW-G

tam zob. **tamo**.

BT

tamo, tam (5) [Kśw, Kgn, Park] Δ zn. «w tamtym miejscu, w tamtym kierunku»: Pośpiej się w lępsze z dobrego, pojdzi tamo do królewstwa niebieskiego [Kśw II, 11, 7]. Gdzie *c* głosu mieć nie będzie,/ W miasto jego tam *k* siędzie [Park, 108, 16]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **tamo* (← rdzeń **to*, przym. **mo*); ogsłow. – czes. *tam*, ros. *tam*, scs. *tamo*. Δ *rozwój*: forma *tamo* występuje tylko w j. stpol.; skrócenie *tamo* → *tam* należy tłumaczyć zmianami akcentu, podobnie *tako* → *tak*.

BT

tarnka (1) [RP] Δ zn. «owoc tarniny»: Otchoceć się s miodem tarnek [RP, 197, 67]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **tern-* || **torn* «cierń»; psł. **týnъ* (stpol. *tarn* w zn. «cierń») || psł. **týnъ* («cierń»); psł. **týn-inā* || **týn-ъka* «tarnina»; ogsłow. – czes., śl. *trnka* «tarnina», ros. *ternóvnik*, *tjorn* «tarnina», bułg. *tránka* «tarnina», scs. *trъnъje* «ciernie» (por. niem. *Dorn* «cierń», stind. *trnam*, goc. *thornus*). Δ *rozwój*: stpol. *tarnka* || *tarka*; postać *tarka* w zn. «tarnina lub jej owoc» jest kontynuowana do dziś w j. ogn. pol.

IW-G

teda zob. **tedy**.

BT

tedy, teda, tegdy, tegdyż (18) [Kśw, Pfl, RsK, Kgn, Słota, ŻB, RP, Ppuł] Δ zn. «wówczas, w tym czasie, wtedy»: Tedy będzie mościć k nim w gniewie swoim i w rozsierdziu swoim zamęci je [Ppuł II, 53, 5]. Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc wsa<dz>ić [ŻB II, 31, 20]. Tegdy mościć będzie k nim w gniewie swojem i w rosierdziu swojem zamęci je [Pfl II, 17, 5]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. **t̥g̥dy* || **t̥g̥da* ← psł. zaimka **t̥b* i psł. przyr. *-*g̥dy* || *-*g̥da*; ogsłow. – czes. *tedy*, stczes. *tehdy* || *tehda*, ros. *togdá*, scs. *t̥gda* || *t̥da*; w formie *tegdyż* połączenie z part. -ż. Δ rozwój: *teda*, *tegdy* występują tylko w j. stpol.; od XVII w. pojawia się również przysłów. *wtedy*.

Δ por. -ż.

BT

tegdy zob. **tedy**.

BT

tegdyż zob. **tedy**.

BT

tele (1) [ŻB] Δ zn. «tu: składnik spójnika złoż. *nie tele...* ale i – nie tylko... ale»: Gotow cieśm jić nie tele w ciemnicę, ale i we śmierć prze jimię Jezu Krystusowo [ŻB, 32, 29]. Δ etym. psł. **toli* «tak wiele, tak dużo» ← **to* (zaimek wskazujący) + part. **li*; ogsłow. – czes. dial. *toli* «tyle, tak wiele, strus. *toli* «potem», «i», «a», scs. *toli* «o ile; tak dalece; w takim stopniu». Δ rozwój: w j. stpol. w postaci *tyle* || *tele*, *tylo* || *telo* (z -e- || -y- zamiast ogsłow. -o-); wygłosowe -e pod wpływem *ile*.

BT

ten (221) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. 1. «zaim. wskazujący, użyty samodzielnie, odsyła do osoby lub rzeczy wymienionej w poprzednim zdaniu – on»: Żenie jego dziano Aglijas,/ Ta była ubostwu

w czas [LA, 173, 26]. **2.** «zaim. przymiotny wskazujący, użyty przy rzecz. – ten tutaj, ten»: Ta słowa pisze mądry Salomon [Kśw II, 11, 1]. **3.** «zaim. przymiotny wskazujący, służy jako odpowiednik zdania pobocznego przydawkowego»: Ta krowa, czso Czestkowi ukradziona, tej Jakusz użytka nie ma [RsP, 45, 51]. **4.** «zaim. przymiotny pełniący funkcję ekspresywną»: Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszystek [Satyra, 191, 12]. **5.** «zaim. rzeczowny, odsyłający do faktu, dziania się z reguły zaistniałego w przeszłości, wyrażonego zwykle w poprzedniej wypowiedzi»: Ktokoli czci żeńską twarz,/ Matko Boża, ji tym odarz./ Przymi ji za sługę swego [Słota, 190, 105]. **6.** «zaim. rzeczowny wskazujący, służy jako odpowiednik zdania pobocznego»: Cso w sto<do>le i w tobole,/ Csole się na niwie zwięże,/ To wszystko na stole leże [Słota, 188, 7]. **7.** «zaim. przymiotny, wskazuje na jakość obiektu – taki, ten»: Od matki Boże tę moc mają,/ Iż przeciw jim księżeta wstają [Słota, 190, 101].
Δ *formy tekstowe*: *ten* M. lp. r. m., *tet* M. lp. r. m., *togo, tego* D. lp. r. m., n., B. lp. r. m., *tomu* C. lp. r. n., *temu* C. lp. r. m., n., *to* B. lp. r. n., *te* D. lp. r. ż., *tej* C. lp. r. ż., *tę(ć)* B. lp. r. ż., *tem* Msc. lp. r. m., n., *tych* D. lm. r. m., n., ż., *tym* C. lm. r. m., n., *tymi* N. lm., r. m., n., ż.
Δ *etym.* pie. **so*, **sā*, **tod*; w psł. w wyniku wyrównania analogicznego uogólnił się rdzeń *t-*: psł. **tъ*, **ta*, **to*; ogsłów. (po zaniku jerów forma M. lp. r. m. *t* wzmacniana na różne sposoby) – głuż. *tón*, stczes. *tet*, ros. *tot*, sch. *tâj*, csł. *tvtъ*.
Δ *rozwój*: w stpol. zredukowana postać *t* wzmacniana poprzez reduplikację **tъ* + **tъ* → *tet*, *teć* lub dodanie suf. *-*nъ* → **tъ* + *-*nъ* → *ten*; przeobrażenia w formie M. spowodowały wprowadzenie do odm. tego zaim. końc. miękkotematowych: *t-e-n*,

t-e-go, *t-e-mu* itp.; reliktami pierw. odm. twardotematowej są formy *togo*, *tomu* (por. pol. *po-tom-ek*, *przy-tomny*); D. lp. r. m. *tego* występuje w funkcji B. lp. r. m., jeśli odnosi się do rzecz. żyw.; Msc. lp. r. m., n. (*tem*) ma końc. *-em* do XV w.; od XV/XVI w. z przyczyn fonetycznych zaczyna się mieszanie końc. Msc. i N. *-im*, *-ym*; XX w. (reforma ortograficzna z 1936 r.) wprowadza jedną końc. *-im*, *-ym* w obu przyp. i rodzajach; w D. lp. r. ż. *te* pierw. końc. stpol. *-ē* → śrpol. *-é* (← psł. **-ejě*) zastąpiona końc. C., Msc. lp. r. ż. *-ej* (← psł. **-eji*); B. lp. r. ż. *tę* ma pierw. końc. *-ę* (← psł. **-q*), zachowaną do dzisiaj.

Δ por. **dla**.

JG

teskność (1) [Park] Δ zn. «przesyt, uczucie nudzenia, niechęci»: Ale bych ci nie przedłużył/ Ani teskności uczynił,/ Patrzy obiecada meego,/ Tobie tu napisanego [Park, 109, 28]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. **teus-* «opróżniać» || pie. **tūsk-* || **tūsk-*; psł. **tūska* «smutek, złe samopoczucie, mdłości»; psł. przym. **tūsknъ* «smutny»; formacje kontynuujące morfem rdzennego ogłos. – czes. *tesknice*, *tesknost*, *tesknota*, ros. *toská* «tęsknota, smutek, nuda», scs. *tūska*. Δ rozwój: stpol. **tesknost'* → stpol. *teskność* → śrpol. *teskność* || *tesykność* z wtórną nosowością; w j. stpol. i śrpol. wyraz miał kilka zn. «smutek, przygnębienie» i przen. «znudzenie»; w j. stpol. też «fizyczny przesyt nudności»; współcześnie wyraz przest. o zabarwieniu poetyckim, synonim rzecz. *tesyknota*.

Δ por. **tesnica**, **styskować**.

IW-G

tesnica (2) [RP] Δ zn. «smutek, przygnębienie, strapienie»: Będziesz mieć dosyć tesnice,/ Otbedziesz swej miłości

nice [RP, 197, 72]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **teus-* «opróżniać» || pie. **tūsk-* || **tūsk-*; psł. **tūska* «smutek», **tūsknъ* «smutny, żałosny»; wyrazy kontynuujące morfem rdzennego (niekiedy w wariancie fonetycznym **tūskn* → **tskn* → *ckn* (por. pol. *cknić*, *ckliwy*); ogsłow. – czes. *tesknice* «tęsknota», *tesknost*, *tesknota* (książk.) «smutek, melancholia», stczes. *stesk* «tęsknota», słc. *cne-nie*, *clivota* «tęsknota», ros. *toská*, scs. *tūska*. Δ *rozwój*: stpol. *tesknic'a* → stpol. *tesnic'a* || *tesknic'a* → śrpol. *tesknica* || *tesnica* || *tęsknica* z wtórną nosowością; ponadto w j. stpol. pojawiła się synonimiczna formacja współrdzenna *teskność*, później *tęsknota*, która występuje do dziś jako neutralna; rzecz. *tęsknica* i *teskność*, obecnie przestarzałe, zyskały zabarwienie poetyckie, w j. stpol. i śrpol. wyraz miał ponadto zn. «niepowodzenie, ciężkie położenie», «znudzenie», w j. stpol. także «nudności, mdłości».

Δ *por.* **teskność**.

IW-G

też zob. **teże**.

BT

teże, też (7) [Kgn, Park, Słota] Δ *zn.* «także, również»: Dziewica jest była porodziła, a po porodzeniu jest ci też ona dziewczą jest była została [Kgn II, 38, 107]. Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie,/ Umiej obiecado moje [Park, 108, 2]. Też, miły gospodnie moj,/ Słota, grzeszny sługa twoj,/ Prosi za to twej miłości [Słota, 190, 111]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* psł. zaimek wskazujący **tъ*, wzmacniony partykułem psł. *-że; ogsłow. – czes. též, ros. тóže, scs. тоże. Δ *rozwój*: forma *teże* występuje tylko w j. stpol., skrócenie *teże* → *też* należy tłumaczyć zmianami akcentu.

BT

toboła (1) [Słota] Δ *zn.* «torba, worek, woreczek na pieniądze»: Zgarnie na się wszystko pole,/ Cso w sto<do>le i w tobole [Słota, 188, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **tobola* «torba, worek, sakwa»; ogólnow. – czes. *tobola* || *tobole* «sakwa, torba podręczna», dłuż. *toboła* «tornister, worek, torba», głuż. *toboła* «torba, tornister», «walizka», «skrzynia», strus. *tobolcь* «torba, worek», bułg. dial. *tobúlja* «mała torba», *tobólec* «torba skórzana na ramię», serb., chorw. *tòbolac* «sakiewka na pieniądze». Δ *rozwój*: w j. śrpol. wyraz notowany zwykle w *zn.* «torba, worek», np. *toboła pastusza, podróżna*; w XIX w. od formy lm. *toboly* wtórnie utworzono lp. *tobół* «duży pakunek, bagaż, tłumok».

IW-G

toczu (1) [Kśw] Δ *zn.* «to jest, to znaczy, mianowicie, czyli»: Gdaż człowiek grzeszny rozpamię<taję grzechy> stąpi, toczu sam siebie wspomnienie [Kśw IV, 12, 14]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający współrzędne zd. synonimiczne, wyjaśniające treść wcześniejszą. Δ *etym.* *toczu* jest pierwotnym zestawieniem formy M. lp. r. n. zaimka *to* (← psł. **to*) i skróconej formy tr. rozk. *czuj* od czas. *czuć* (← psł. **čjuti*, w *zn.* «rozumiej»), albo 2. os. aorystu od tego czas.; niewielkie odpowiedniki w innych j. słow. – scs. *ču* part. w *nynje-ču*, *nynja-ču* «teraz, właśnie», strus. *nyně-ču* «teraz, właśnie». Δ *rozwój*: w j. st-pol. występuje też *czu* samodzielnie, bez zaimka, jako part. «właśnie, oczywiście» i spójnik «mianowicie, czyli»; rzadkie i tylko w XV w., częściej jako *czuż* «to jest, mianowicie» – do końca XVI w.

AK

towarzystwo (5) [Kśw] Δ *zn.* 1. «wspólne z kimś przebywanie, możliwość takiego przebywania, uczestniczenie z kimś

we wspólnym działaniu»: A dziewiąte [anieli] dani <są na towa>rzystwo wiecznego krolewania [Kśw I, 10, 28].
2. «grupa osób przebywających ze sobą w tym samym miejscu i/lub mająca wspólne cele, zainteresowania itp.»: Nie na<śladujmy towarzys>stwa luda i krola bujnego [Kśw V, 13, 37]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *towarzystwa* D. lp. Δ *etym.* derywat od rzecz. *towarzysz*; ogsłow. pożyczka z j. orientalnych *tawar* «majątek, towar, inwentarz», tur. *tovariş* «właściciel majątku»; ogsłow. – czes. *tovaryš* «czeladnik», przest. «kompan», ros. *továrišč* «kolega, kompan», słoweń. *továriš* «kolega». Δ *rozwój:* stpol. **tovaříšstvo* → stpol. *tovařisstvo* || *tovařistvo* → śrpol. *tovařstvo*; w rozwoju utrwały się następujące zn. tego wyrazu: «przebywanie z kimś», «grono osób znajomych, będących ze sobą w bliskim kontakcie», «ograniczony krąg osób nadających ton życiu towarzyskiemu», «organizacja, stowarzyszenie ludzi mających wspólne cele, np. kulturalne, naukowe, handlowe itp.».

IW-G

trawa (1) [RP] Δ *zn.* «drobne rośliny rosnące gromadnie, przeważnie pastewne, murawa»: Ma kosa wisz, trawę siecze [RP, 197, 79]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **trava* || **trěva* «pokarm dla bydła»; derywat od czas. psł. **truti* (*trovə* 1. os. lp. cz. ter.) «zużywać, jeść, truć»; spokrewniony z psł. czas. **traviti*; ogsłow. – czes. *tráva*, ros. *travá*, bułg. *trevá*, serb., chorw. *tráva*.

IW-G

Trojca (1) [Kśw] Δ *zn.* «Bóg w trzech osobach»: A dziewiąte dani <są na towa>rzystwo wiecznego krolewania, gdzież jeść Bog w Troj<cy>... my [Kśw I, 10, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- →

pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **trojьca* || **troj-ic’a* (← psł. **troj-ьka* || **troj-ika*) «trójka» oraz w zn. rel. jako kalka grec., łac. *triás* || *trinitas* «Trójca Święta»; ogsłow. – czes. *trójica* «Trójca Św.», poza tym *trójka* «trójka», chorw. *trojka*, *trojica* «trójka», rel. *trojstvo* (*Svetotrojstvo*), serb. *trojica* «trójka, zwykle o trzech osobach, także Trójca Św.», bułg. *trójica* «Trójca Św.», poza tym *trójka* «trójka». Δ *rozwój*: stpol. *trojc’a* → śrpol. *trójca*; brak w j. pol. podobnych derywatów, utworzonych od innych licz. oraz wyłącznie rel. zn. wyrazu dowodzi, że został on przyjęty z j. czes. jako termin rel.

IW-G

trudny (1) [Kśw] we fraz. *trudna niemoc* «ciężka choroba»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 24]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **treud-* (z rdzenia **ter-* «trzeć, rozcierać») → psł. **trudъnъ(jь)* «wymagający wiele wysiłku, żmudny, niełatwwy» ← **trudъ*; ogsłow. – czes. *trudný* (książk.), ros. *trúdnyj*, scs. *trudъnъ*.

HK

trwać

trwający (1) [BZ] Δ *zn.* «taki, który istnieje przez czas dłuższy, nie podlega zmianom, trwał, stały; tu: (w błędnym rozumieniu łacińskiego tekstu) istniejący»: Uczyńmy człowieka ku obliczu i podobieństwu naszemu, aby panował rybam morskim, (...) i wszemu uczynieniu trwającemu, jeż to się rusza po ziemi [BZ, 72, 44]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* im. od psł. czas. **trъvati*; podstawa ogsłow. – czes. *trvat*, słc. *trvat'*, ukr. *tryváty*, błr. *tryvác'*, chorw. *trvat*, scs. *trvati*. Δ *rozwój*: psł. **trъvati* → stpol. **trvaći* → stpol., śrpol. *trwać*; w j. śrpol. forma odm. złożonej im. (*trwający*) uległa adiektywizacji, w przypadku po-

staci odm. prostej (*trwając*) doszło do adwerbizacji.

IS

trwający zob. **trwać**.

IS

trzeci (2) [Kgn, BZ] Δ zn. «występujący w kolejności bezpośrednio po drugim»: Aleć w trzecie niedzieli święty Paweł widząc on mięgo Krysta [Kgn II, 35, 11]. I stało się z wieczora a z jutra, dzień trzeci [BZ I, 71, 20]. Δ gram. licz. porz. Δ etym. pie. **tretijō-* «trzeci»; psł. **tretъjь* «trzeci»; ogsłow. – czes. *trětí*, ros. *третий*, bułg. *трети*, scs. *tretii(ljь)* (por. łac. *tertiūs* «trzeci», lit. *trēčias*). Δ por. **trzy**.

AK

trzecie (3) [Kśw] Δ zn. «po trzecie, trzeci raz»: A trzecie to to słowo: Wstań! mowi Bog śpiącym [Kśw II, 11, 34]. A trzecie jidzie tobie ubogi [Kśw IV, 13, 22]. A trzecie jidzie tobie król śmierny na to, iżby ty nie bujał [Kśw IV, 13, 35]. Δ gram. przysłów. Δ etym. skostniała forma B. lp. licz. porz. *trzeci*. Δ rozwój: w j. stpol. formy typu: *czwarte, dziewiąte, piąte, osme* występują obok wyr. przyim. *po czwarte, po dziewiąte..., sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi; wychodzą z użycia w ciągu XVI w.*

Δ por. **trzeci**.

AK

trzy (6) [RsP, RsK, LA] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 3»: Jako Szczepan miał płacić trzy grzywny w rok [RsP, 45, 23]. Dał jim osobne trzy stoły [LA, 173, 20]. Δ etym. pierwotny przym.; pie. **tr-ei̯-es*; psł. **trъje* (r. m.), *tri* (r. ż. i n.); ogsłow. – dokładna kontynuacja stanu psł. w j. słoweń. *trije* (r. m.), *tri* (r. ż. i n.), w pozostałych językach: czes. *tři*, ros., ukr., bułg., chorw., serb. *tri*. Δ rozwój: w j. npol. główne zmiany związane z kategorią mos. – wytworzenie form mos. *trzej* oraz *trzech*, a pierwotna forma

r. ż. i n. odnosi się także do rzecz. m. nieos.

AK

trzydzieści (1) [RsK] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 30»: Jako wziął za trzydzieści grzywien rzeczy [RsK, 48, 23]. Δ etym. psł. *tr̥je desete; ogsłow. – czes. třicet, ros. trídcat', ukr. trýdcyat', bułg., serb., chorw. trideset, scs. tri(je) desete. Δ rozwój: podobnie jak w pozostałych j. słow., pierwotne zestawienie przekształciło się w zrost wskutek uproszczeń fonetycznych; uproszczenia również we fleksji – polegają na nieodmiенноści członu pierwszego, podczas gdy człon drugi przyjmuje końc. licz. dwa, upodabniając się tym samym do pozostałych licz.; wytworzenie nowej formy mos. trzydziestu.

AK

trzymać się (1) [Słota] Δ zn. «stosować się do czegoś»: Panny! na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 70]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. *trimati sę; ogsłow. – czes. třímat se, ukr. trymáty, chorw. trzmati se, scs. trimati sę. Δ rozwój: psł. *trimati sę → stpol. *třímać sę → stpol., śrpol. trzymać sę; w j. stpol. również w zn. «odnosić się do czegoś, mieć stosunek do czegoś».

Δ por. otrzymywać.

IS

trzymanie (3) [Pfl, Ppuł, RsK] Δ zn.
1. «posiadanie»: Pożądaj ote mnie i dam ci pogany w dziedzictwo twoje, i w trzymanie twoje kraje ziemskie [Pfl II, 17, 8]. 2. «posiadłość»: Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy [RsK, 48, 5]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. n. Δ etym. derywat od czas. trzymać ← psł. dial. *trimati «utrzymywać coś, ustawać w jakiejś pozycji, zatrzymywać coś»,

formant *-anie* (\leftarrow psł. *-anъje*). Δ rozwój: stpol. *třímaňe* \rightarrow śrpol. *třýmaňe*; stpol. zn. wyrazu – «posiadanie», przeniesione na «przedmiot posiadania» nie zachowały się, rzecz. funkcjonuje jako nazwa czynności; ponadto w innych zn. formacje pokrewne, m.in. *zatrzymanie, utrzymanie*.

Δ por. **trzymać.**

IW-G

trzynaście (2) [RsP] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 13»: Jako jest moj pan nie winowat Sułkowi trzynaście grzywien za Czepu \langle ry \rangle [RsP, 44, 8]. Δ etym. psł. **trъje na desęte* (tak też w scs.); ogsłow. – czes. *třinacet*, ros. *trinádcat'*, bułg. *trinádeset*, *trinájset*. Δ rozwój: we wszystkich j. słow. pierwotne zestawienie stało się zrostem; w j. pol. ponadto wytworzenie formy mos. *trzynastu* oraz wpływ odmiany licz. *dwa*.

AK

trzysta (1) [LA] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 300»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 14]. Δ etym. psł. **tri sta*; ogsłow. – czes. *tri sta*, głuż. *tri sta*, ros. *trista*, bułg. *trista*, chorw., serb. *tr̄ista*, scs. *tri sъta*. Δ rozwój: zestawienie liczebnika *trzy* z M. lm. licz. (pierwotnego rzecz. r. n.) *sta* w j. pol. stało się zrostem; we fleksji – wpływ odmiany licz. *dwa* oraz wytworzenie w M., B. i W. formy mos. *trzystu*, nieobecnej jeszcze w powyższym cytacie.

AK

tu (2) [Park, Słota] Δ zn. «w tym miejscu»: Patrzy obiecada meego,/ Tobie tu napisanego [Park, 109, 30]. Tu się więc starszy poznają; /Przy tem się k stołu sadzają [Słota, 189, 59]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. przysłów. **tu*, pierwotnie Msc. lp. psł. zaimka **tъ*; ogsłow. – czes. *tu*, ros. dial. *tu*, scs. *tu*.

BT

twarz (4) [BZ, Słota] Δ zn. 1. «stworzenie, istota» w wyrażeniach *cudna, niewieścia, żeńska twarz* itp. «kobieta»: A je z mnogą twarzą cudną,/ A będzie mieć rękę brudną [Słota, 188, 27]. Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. 2. «przen. oblicze», w dosł. tłumaczeniu łac. *super faciem abyssi*: Ale ziemia była (...) prozna, a ēmy były na twarzy przepaści [BZ, 71, 3]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: twarz B. lp. Δ etym. psł. **tvarъ* «wytwór, to, co stworzone» (od czas. psł. **tvoriti* ze wzdłużeniem ō → ū (a)); ogsłow. – czes. *tvář* «oblicze», «człowiek», «stworzenie»; słc. *tvář* «twarz», «postać», «figura», błr. *tvar* «twarz», ros. *tvar'* przest. «stworzenie», pot. obelżywe «kreatura», scs. *tvarъ* «tworzenie, stworzenie, dzieło». Δ rozwój: w j. pol. zn. «oblicze», wykształcone na zasadzie *pars pro toto* z «to, co ukształtowane, stworzone, czyli postać i figura» rozwinęło i utrwało się pod wpływem j. czes.

IW-G

twoj (21) [B, Kśw, Pfl, Słota, List, ŻB, LA, ŻMB, RP, Ppuł] Δ zn. «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy» 1. «o przedmiotach, ziemi i wszelkich innych konkretach, które stanowią własność, wytwór, są używane przez podmiot»: Przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 3]. 2. «o ciele i częściach ciała»: Twoja głowka krzywo wisa, tęć bych ją podparła [ŻMB, 180, 22]. 3. «o właściwościach, stanach, czynnościach przysądzonych podmiotowi»: Barciem twej miłości począł prosić, a twa miłość na mą prośbę ślubiła to uczynić [List, 114, 5]. 4. «o osobach związanych z podmiotem pokrewieństwem lub powinowactwem»: U twego syna gospodzina, matko zwolena, Maryja! [B, 163, 2]. 5. «o osobach związanych

z podmiotem stosunkami innymi niż pokrewieństwo i powinowactwo»: Krol twoj jidzie tobie, iżby ty s nim na wieki wiekom krolewał [Kśw IV, 13, 48]. Δ *formy tekstowe*: *twoego* D. lp. r. n., *twoje* B. lp. r. n., *twej* C. lp. r. ż., *twe* M. lm. r. ż., M. lp. r. n. Δ *etym.* pie. **tu-*; psł. **tvojь* ← rdzeń pie. **tu-* + *-o- tematyczne + suf. dzierżawczy **jь*; ogsłow. – czes. *tvůj*, ros. *tvoj*, sch. *tvōj*, scs. *tvojь*. Δ *rozwój*: psł. **tvojь*, **tvoja*, **tvoje* → stpol. *tvōj*, *tvoja*, *tvoje* → śrpol. *tvój*, *tvoja*, *tvoje*; w przyp. zależnych oprócz form pełnych (*twojego*, *twojej*) formy ściągnięte (*twoego*, *twa*, *twej*, *twe*); pierw. końc. D. lp. r. ż. stpol. -ē → śrpol. -é (← psł. *-ejě) zastąpiona końc. C., Msc. lp. r. ż. -ej (← psł. *-eji).

JG

tworzec (1) [Kśw] Δ *zn.* «w odniesieniu do Boga – Stwórca, Stworzyciel»: Którymi grzechy tworca swego na gniew powabił [Kśw IV, 12, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **tvor-ьcъ* (← psł. **tvor-ьkъ*); derywat od psł. czas. **tvoriti* «tworzyć, formować coś»; ogsłow. – czes. *stvořitel* «stwórca», *stvůrce* «twórca», stczes. *tvorec* «Stwórca», ros. *tvorec* podn. «twórca», «Stwórca», błr. *tvarēc* «Stwórca», serb. *tvorac*, *stvoritel* «Stwórca», bułg. *tvorēc* «twórca». Δ *rozwój*: stpol. *tvořec* → śrpol. *tvořec* || *tvórcza*; w zn. rel. «twórca wszechrzeczy – Bóg» wyraz przejęty z j. czes. lub (co jest mało prawdopodobne) zap. semantyczne z j. czes.; już w j. stpol., także pod wpływem czes., pojawiło się kilka synonimicznych formacji współrdzeniowych, m.in. *tworzyciel* oraz przedrostkowe *Stworzyciel*, *Stwórca*, w j. stpol. zn. ogólne wyrazu «ten, który nadaje kształt» jest rzadkie; w j. npol. forma *tworzec* wychodzi z użycia, zastąpiona formacją *twórca*, która nabiera nowe-

go zn. «autor dzieła artystycznego», np. *rymotwórca*.

Δ por. **stworzenie, stworzyć**.

IW-G

ty (44) [Kśw, Pfl, Kgn, List, Park, ŻMB, RP, Ppuł] Δ zn. «zaim. rzeczowny osobowy – oznacza osobę, do której skierowana jest wypowiedź»: A trzecie jidzie tobie ubogi, iżby ty w ubóstwie nie styskował [Kśw IV, 13, 22]. Iże aczkołiciem ja od ciebie daleko, a wszakóż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła, jedno ty sama [List, 115, 10]. Δ *formy tekstowe*: *ciebie* D., B. lp., *tobie* C., Msc. lp., *ci* C. lp., *cię* B. lp., *cie* B. lp., *tobą* N. lp., *ty* W. lp. Δ *etym.* pie. **tū*; psł. **ty*; ogsłow. – czes. *ty*, ros. *ты*, sch. *ти*, scs. *ты*. Δ *rozwój*: psł. **ty* → stpol. *ty*; w formach *ciebie*, *cię*, *cie*, *ci* palat. polska *t'* → ć; B. lp. *cię* to forma enklityczna występująca obok formy z zanikiem nosowości *cie* (← psł. **te*) oraz akcentowanej, długiej *ciebie*, przeniesionej z D. lp.; w stpol. formy krótkie były zróżnicowane dialektałnie analogicznie do B. lp. *mię* (← psł. **jazb*); w formie N. lp. *tobą* (← psł. **tobojo*) kontrakcja grupy *-ojq*, w wyniku której powstała sam. długa o barwie ȳ, a następnie (XIV–XV w.) ȳ, kontynuowane po zaniku iloczasu (XV/XVI w.) przez *q*; w psł. zaim. ten w C. lp. miał formę dłuższą **tebě* || **tobě* i krótszą **ti*; obie zachowały się w pol., dłuższa jest używana pod akcentem znaczeniowym, skrócona jest enklityką; obie formy mogły wystąpić także w funkcji part. wzmacniającej, por. *Jidzie tobie król zbawiciel* [Kśw IV, 12, 1]. *Iż ci na pirzwe wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć on swą głowę kryje i szon<u>je* [Kgn VI, 40, 6-8]. Δ por. **ci**.

JG

tysiąc (3) [Kśw] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 1000»: Stąpiw,

prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we zborze asyrskiem, to je pogańskiem sto tysięcy <...ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 9]. Δ *etym.* w j. pie. prawdopodobnie złożenie z pie. **tūs-* (← pie. **tēu-* || **tū-* «nbrzmiewać, puchnąć») oraz pie. **k'mtom* «sto» w przypuszczalnym znaczeniu «tłusta, mocna, wielka setka»; psł. **tysētja* || **tysōtja* «tysiąc» – rzecz. r. ż. dekl. -ja-; ogsłow. – czes. *tisíc*, głuż. *tysaca*, ros. *tysjača*, chorw. *tisuća*, scs. *tysěsti* (por. ang. *thousand*, niem. *tausend*, ale łac. *mille* «tysiąc»). Δ *rozwój*: w j. pol. zmiana rodzaju z żeńskiego na męski.

AK

U

u (4) [B, RsP, Słota, RP] Δ *zn.* 1. «w pobliżu, wśród, w, przy»: Nie było warg u jej gęby [RP, 196, 35]. 2. «od; przez»: Iże Piotr przyjął w sołtysa rolę [RsP, 44, 11]. U twego syna Gospodzina, matko zwolena, Maryja [B, 163, 2]. (choć funkcja litery *V* w B dyskusyjna; raczej skrót na oznaczenie wersu niż przyimek *u*). Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* pie. **au-*, **aue* «od, w dół»; psł. **u* «od», wtórnie «przy, wśród, w»; ogsłow. – czes., słc., ukr., błr., ros., scs. *u* (por. stprus. *au* «od, u», goc. *au-*, łac. *au-* «u-», np. *aufero* «unoszę», *aufigo* «wybiegam»).

AK

ubogi (8) [Kśw, RP, Słota, ŻMB] Δ *zn.* 1. «biedny, cierpiący nędzę, niebogaty»: Jidzie tobie krol ubogi, iżby ty w ubostwie nie styskował [Kśw IV, 13, 33]. 2. «nieszczęśliwy, utrapiony»: Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie [ŻMB, 180, 9]. Δ *gram.* przyim., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *ubogi* M. lp. r. m.,

ubogi W. lp. r. m. Δ *etym.* psł. **ubogъ(jь)* «biedny, ubogi» z przedrostkiem *u-* (tzw. *u* privativum wyrażające «brak, niedostatek czegoś») ← **bogъ* «udział, dola, bogactwo, dostatek, szczęście»; ogsłow; – czes. i słc. *ubohý*, ros. *ubógij*, ukr. *ubógyj*, sch. *ubog*, scs. *ubogъ*. Δ *rozwój*: pierwotne zn. zapewne «taki, który został odsunięty od swego udziału, który nic nie otrzymał → niebogaty, biedny, cierpiący niedostatek» → przen. stpol. «nieszczęśliwy, nieszczęsny, utrapiony».

Δ *por. ubostwo, Bog, bogaty.*

HK

ubostwo (6) [Kśw, LA] Δ zn. 1. «brak dóbr materialnych, nędza, bycie biednym»: Iżby ty w ubostwie nie styskował [Kśw IV, 13, 34]. 2. «zbior. biedni ludzie»: A żenie jego dziano Aglijas,/ Ta była ubostwu w czas [LA, 173, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *ubostvo* M. lp., *ubostwie* Msc. lp. Δ *etym.* wcz.psł. **ubogъstvo* → pzn.psł. **ubož-ъstvo*; morfem rdzenny **bog-* w swoim pierw. zn. «dola, bogactwo, dostatek» (por. *Bog, ubogi*); wyrazy o podobnym zn., oparte na podstawie **ubog-* poświadczone są w wielu j. słow. – czes. *ubohost* «ubóstwo», słc. *ubohost* «ubóstwo», ros. *ubógost* «ubóstwo, nędza» oraz *ubóžestvo* «bieda, nędza», przest. «kalectwo, ułomność», błr. *ubóstva* «ubóstwo», chorw. *uboštvo* «ubóstwo». Δ *rozwój*: stpol. *ubožstvo* || *hubostvo* || *ubostvo* → śrpol. *ubóstvo*; na rozwój fonetyczny wyrazu składają się – upodobnienie fonetyczne pod względem dźwięczności i miejsca artykulacji (**ubožstvo* → **ubošstvo* → **ubosstvo*), następnie uproszczenie geminaty ss (**ubosstvo* → *ubostvo*); przyczyniają się one do powstania węzła morfologicznego; zmiana zn. rdzenia *bog-* prowadziły do zatarcia przejrzystej

struktury słowotwórczej wyrazu i jego leksykalizacji, ponadto w j. pol. rozwój zn. przen. «niski poziom czegoś, ograniczenie»: *ubóstwo języka, stylu, ubóstwo intelektualne*.

Δ por. **ubogi**.

IW-G

uchować (1) [Kśw] Δ zn. «obronić, ochronić (kogoś przed czymś)»: I nas wrogow naszych widomych i niewidomych uchować [Kśw IV, 12, 5]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ etym. psł. **uχovati* (← **χovati*); ogsłow. – czes. *uchovat*, stukr. *uchovaty*, scs. *uchovati*. Δ rozwój: w j. stpol. czas. funkcjonował także w zn. «wychowywać, karmić, żywić, hodować», «ukryć, grzebać».

Δ por. **chować**.

IS

uciec (1) [RP] Δ zn. «zbiec, ujść, aby uniknąć kary, niebezpieczeństwa»: Ma kosa wisz, trawę siecze/ Przed nią nikt się nie uciecze [RP, 197, 80]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -e, -'esz (temat uległ zmianie, dziś: *ucieknę*, *uciekniesz*); dk. Δ etym. psł. **utekti* (← **tekti*, **tek̥t̥i*) → zach.słow. **uteci*; ogsłow. – czes. *utéci*, słc. *utiect'*, ros. *уте́чи*, sch. *utěči*, scs. *utešti*. Δ rozwój: zach.słow. **uteci* → stpol. *ućec'* → stpol., śrpol. *ućec*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «zwrócić się o pomoc»; zn. «pływać, cieć» zostało zachowane w wyrazach *ciecz*, *wycieć*; dawna odmiana czas. zachowała się w przysł.: *Co się odwlecze, to nie uciecze*.

Δ por. **ciec**.

IS

ucieszenie (1) [Kgn] Δ zn. «pocieszenie, przywrócenie radości»: Iże toć ja wam dzisia wielkie wiesiele zjawiam, coż ci ono wszystkiemu ludu światu będzie na ucieszenie [Kgn II, 35, 19-20]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. derywat od psł. czas.

**utěšiti* «uspokoić, dodać otuchy, uradować kogoś»; wyrazy oparte na psł. morfemie rdzennym *-těχ- ogsłów. – czes. *potěšeni* «uciecha», *útěcha* «pociecha», słc. *potešenie* «pociecha», ros. *utěcha* «uciecha, rozrywka», mac. *utecha*, *utešnóst* «uciecha», serb., chorw. *ütjeha* «pocieszenie», scs. *utěxa* «pociecha». Δ *rozwój*: stpol. **ut'ešen'e* → stpol. *učešne* → śrpol. *učešeńe*; w j. stpol. wyraz miał dwa podstawowe zn.: 1. «radość, wesele»; 2. «pocieszenie, ulga w smutku», podobnie jak spokrewnione z nim wyrazy *uciecha* (tożsame zn. 1., 2.) i *pociecha*, *pocieszenie* (w zn. 2.); w j. śrpol. formacja *ucieszenie* w zn. 1., 2. wychodzi z użycia, pozostaje jedynie jako nazwa stanu, ponadto następuje repartycja zn. pozostałych formacji synonimycznych.

Δ *por. ucieszyć się*.

IW-G

ucieszyć się (1) [ŻMB] Δ *zn.* «radować się»: Przemow k matce, bych się ucieszyła [ŻMB, 180, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* pie. **toi̯s-ī-* → **toi̯χ-ī-* «uspokajać, uśmierzać, koić»; psł. **utěšiti* ← **těšiti* «dodawać otuchy, pocieszać; sprawiać radość»; ogsłów. – czes. *utěšiti se*, ros. *utiešat'* «pocieszać», chorw. *üt(j)ešiti* «pocieszyć», scs. *utěšiti* (por. lit. *taisýti* «poprawiać, ubierać, upiększać», łot. *taisýti* «robić, sporządać»). Δ *rozwój*: psł. **utěšiti* → stpol. **učešići* → stpol., śrpol. *učešyć*.

IS

uczynianie (1) [Kśw] Δ *zn.* «czyn, uczynek»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie, a znamionuje się s<irce> (...) tajnymi grzechy skalano i ot tego zbawiciela złymi uczynań<my otpadło> [Kśw IV, 12, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **učinjanje*, od czas. **učinjati*, iter. do **učiniti*; czas. podst. znany w innych

j. słów. Δ *rozwój*: już w dobie śrpol. wyraz wychodzi z użycia.

Δ *por. uczynienie, uczynić, czynić.*

IS

uczynić (21) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, BZ, Ppuł] Δ *zn.* 1. «wykonać jakąś czynność; postąpić, działać»: Izbyście ku jich bogom <nie chodzili, te>go jeście nie uczynili [Kśw I, 10, 23]. 2. «zrobić, wykonać coś; być sprawcą czegoś»: Uczynmy człowieka ku obliczu a ku podobieństwu naszemu [BZ, 41, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *uczyni* cz. przysz. lp. 3. os.; *uczynion* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta; *uczyniw* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* **učiniti* (← czas. **čini-ti*); ogsłow. – czes. *učinit*, ros. *učinít'* «dokonać czegoś», chorw. *učiniti*, scs. *učiniti*. Δ *rozwój*: psł. **učiniti* → stpol. **učińići* → stpol., śrpol. *učynić*; w dobie stpol. wyraz występował także w zn. «walczyć; rozsądzać się», «rzucić uroki, czarować»; w j. śrpol. im. cz. przesz. czynny I r. ż. odm. prostej uległ adwer-bizacji (*uczyniwszy*), im. cz. przesz. bierny w odm. złoż. uległ adiektywiza-cji (*uczyniony*).

Δ *por. czynić, uczynkać, uczynianie, uczynienie.*

IS

uczynienie (1) [BZ] Δ *zn.* «wytwór, dzieło»: Uczynmy człowieka (...), aby panował (...) wszemu stworzeniu i wszemu uczynieniu trwającemu [BZ, 72, 44]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **učinenje*, od czas. **učiniti*; wyraz podst. znany w innych j. słow. Δ *rozwój*: w j. stpol. rzecz. występował także w zn. «działanie, wykonywanie», które zanikło w j. śrpol. Δ *por. uczynić, czynić, uczynianie.*

IS

uczynion zob. **uczynić**.

IS

uczyni w zob. **uczynić**.

IS

uczynkać (1) [Kśw] Δ zn. «uczynić»: <I>dzie <tobie krol praw>dziwy, bo nikomemu krzywdy nie uczynkał [Kśw IV, 13, 46]. Δ gram. derywat od czas. *uczynić* (wstawne *-k-* w formie *uczynkać* pod wpływem analogii do *uczynek*) lub rzecz. *uczynek*. Δ rozwoj: wyraz zanikł już w j. stpol.

Δ por. **uczynić**, **czynić**, **uczynianie**, **uczynienie**.

IS

ućwierdzić

ućwierdzon (1) [ŻB] Δ zn. «umocniony, uczyniony silnym, stabilnym»: Jaż <miłość Boża> jest ućwierdzona w siercy me<m> [ŻB II, 32, 29]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny odm. prosta. Δ etym. pie. **tuer(ə)-* || **tuor-* || **tur-* «chwycić, ogarniać»; im. od czas. **utvŕditi* «uczynić twardym» ← **tvŕdъ* «twardy»; ogóln. – czes. *utvrđit*, *utvrzeny* «pewny», ros. *utverdít'*, chorw. *utvrditi*, scs. *utvŕditi* (por. lit. *tvirtas* «twardy», łot. *tvirts* «twardy, silny»). Δ rozwoj: w j. stpol. obok formy *ućwierdzon(y)* pojawiły się też *utwirdzon(y)* i *utwierzdon(y)* (formy wtórne, utworzone przez analogię do *twardy*); w j. śrpol. im. cz. przesz. w odm. złoż. uległ adiektywizacji (dziś to im. przym. bierny).

IS

ućwierdzon zob. **ućwierdzić**.

IS

udusić (1) [RP] Δ zn. «pozbawić kogoś życia (ducha); zadusić»: Kogokoli śmierć udusi,/ Każdy w jej szkole być musi [RP, 195, 13]. Δ gram. czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ etym. pie. **dʰeus-* || **dous-* «prószyć, wiać, dąć; parować»; psł. **udušiti* || **udusiti* ← **dusiti*; ogóln. – czes. *udusit*, ros. *udušít'*, sch. *udušiti*, scs. *udušiti* (por. lit. *dūsinti* «dusić»; *dūsti* «tracić dech, dusić się»). Δ rozwoj: psł. **udušiti* → stpol. **uduścić* →

stpol., śrpol. *uduścić*; od XV w. dominuje dzisiejsze zn. «pozbawić kogoś życia»; w XVI w. pojawiło się zn. wtórne «usmażyć coś pod przykryciem».

Δ por. **duch, odetchnąć.**

IS

udziałać (1) [Tęcz] Δ zn. «zrobić, uczyćnić»: Wrocławianie jim odpowiedzieli, żeście to źle udziałali [Tęcz, 194, 14]. Δ gram. czas., psł. kon. *-jo-* || *-je-* → stpol. IV *-am, -asz*; dk. Δ etym. od psł. **dělati*.

Δ por. **działać.**

WD

udzielić (1) [Słota] Δ zn. «dać, podarować, ofiarować; podzielić się»: Udziel nam wszem swej radości. Amen [Słota, 190, 114]. Δ gram. czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę, -'isz*; dk. Δ etym. pie. **dhai-* «dzielić»; psł. **uděliti* ← **děliti* «rozdzielać, rozkładać na części» ← **dělъ* «część; podział; dzielenie»; ogsłow. – czes. *udělit*, ros. *udelít'*, chorw. *udijeliti*, scs. *uděliti* (por. stwniem. *teil* «część, porcja»). Δ rozwój: psł. **uděliti* → stpol. *użelići* → stpol., śrpol. *użelić*; od XV w. także w zn. «obdzielić, obdarować».

Δ por. **dział, rozdzielić.**

IS

ujć (1) [RP] Δ zn. «uniknąć kary»: Bądź to stary albo młody,/ Żadny nie u<j>dzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 12]. Δ gram. czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę, -esz*; dk. Δ etym. psł. **uiti* ← **iti*; ogsłow. – czes. *ujti*, słc. *ujst*, ros. *ujtí*, sch. *izijdi*, scs. *uiti* || *iziti*. Δ rozwój: psł. **uiti* → stpol. **ujći* → stpol. *uć* || *ujć* → śrpol. *ujść*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «przebywać jakąś drogę», «uciec, zbiec», które zachowały się do dzisiaj w polszczyźnie.

Δ por. **ić, pojć, przyć, wynić.**

IS

ukazać się (3) [BZ, RP] Δ zn. «pojawić się, zaistnieć»: A ukaż się suchość [BZ, 71, 12]. Każdemu się tak ukażę,/ Gdy go żywota zbawię [RP, 196, 57]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'e, -'esz; dk. Δ formy tekstowe: *abych sie ukazała* tr. przyp. lp. 1. os. Δ etym. psł. *ukazati (se) ← *kazati «umożliwić widzenie; dać widzieć»; ogsłow. – czes. *ukázat*, ros. *ukazát'*, sch. *ukázati*, scs. *ukazati* (por. grec. tékmōr «znak, cecha», stind *kāsate* «zjawia się, błyszczy», awest. *ākasat* «spostrzegł»). Δ rozwój: psł. *ukazati → stpol. *ukazaći → stpol., śrpol. *ukazać*; w j. stpol. czas. miał wiele zn., m.in. «umożliwić obejrzenie, przedstawić», «wskazać słowem lub gestem», «dać odczuć, dać poznać», «dać świadectwo, dowód», «wy tłumaczyć, pouczyć». Δ por. **kazać, skazać.**

IS

ukradzion zob. **ukraść.**

IS

ukraść (5) [RsP] Δ zn. «potajemnie przywłaszczyć sobie cudzą rzecz»: Jako to światczę, jako Wojciech nie ukradł Michałowi świń [RsP, 44, 17]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -e, -'esz; dk. Δ formy tekstowe: *ukradziony* im. cz. przesz. bierny M. lm. r. m., odm. prosta, z końc. przeniesioną z B.; *ukradzion* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta, *ukradziona* r. ż. Δ etym. psł. *ukrasti ← *krasti; ogsłow. – czes. *ukrást*, ros. *ukrást'*, sch. *ùkrasti*, scs. *ukrasti*. Δ rozwój: psł. *ukrasti → stpol. *ukraści → stpol., śrpol. *ukraść*; formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego uległy w j. śrpol. adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ por. **kraść, pokraść.**

IS

ukrawać (1) [Słota] Δ zn. «odcinać nożem»: Ukrawai często a mało/ A jedz,

byleć się jedno chciało [Słota, 189, 72]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **u-krawati* ← **krojiti*, **krajati* (wg typu: **davati* : **dajati* : **dati*); ogsłow. – czes. *ukrajovati* «ukrawać», ros. *kroít'* «kroić, krajać», chorw. *krojiti*, scs. *krojiti*. Δ *rozwój*: psł. **ukravati* → stpol. **ukravači* → stpol., śrpol. *ukravać*; zanika po XVI w.

Δ *por.* **kraj, krajać, ukroić.**

IS

ukroić (1) [Słota] Δ zn. «odciąć nożem»: Nie ma talerza karmieniu swoemu,/ Eżby ji ukrojił drugiemu [Słota, 188, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **ukrojiti* ← **krojiti* «dzielić, rozcinać»; ogsłow. – czes. *ukrojit* «kroić, ukrawać», ros. *kroít'* «kroić», sch. *ukróiti*, scs. *ukroiti* (por. łot. *kriēt* «oddzielać, zbierać śmietankę», *krijāt* «obdzierać skórkę», łac. *cernere* «rozdzielać», grec. *krínō* «oddzielam, odróżniam»). Δ *rozwój*: psł. **ukrojiti* → stpol. **ukroići* → stpol., śrpol. *ukroić*; w j. stpol. wyraz miał także zn. przen. «przerwać szybko, położyć koniec», które zginęło w śrpol.

Δ *por.* **krajać, ukrawać.**

IS

ukwapić się (1) [Tęcz] Δ zn. «zbyt pośpiesznie, bez namysłu coś zrobić»: Wrocławianie jim odpowiedzieli, żeście to źle udziałali,/ Żeście się ukwapili, człowieka zabili [Tęcz, 194, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* pie. **kūp-* || **kūəp-* || **keū(e)p-* «dymić, wrzeć, kipięć, gotować»; psł. **ukvapiti sę* ← **kvapiti sę* «powodować, że coś się gotuje, wrze → powodować, że ktoś się gorączkuje, spiesz się → popędzać» ← **kypěti* «kipieć, wrzeć»); płn. słow. – stczes. *kvapit (se)* «spieszyć (się)», słc. *kvapit se*, głuż. *kwapić so*

(por. lit. *kupēti* «kipieć, wrzeć»), stind. *kúpyati* «wpada w gniew», łac. *cupere* «pragnąć, pożądać»). Δ *rozwój*: psł. **ukvapiti* *sę* → stpol. **ukvaći* *sę* → stpol., śrpol. *ukvapić* *sę*; w j. stpol. wyraz funkcjonował też w zn. «zmusić do pośpiechu, przynaglić»; czas. wyszedł z użycia w XVII w.

IS

umarły zob. **umrzeć**.

IS

umieć (3) [KŚ, Park, RP] Δ *zn.* «posiadać wiedzę o czymś, znajomość czegoś, znać się na czymś»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie,/ Umiej obiecado moje [Park, 108, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*em*, -*esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *umiesz* cz. ter. lp. 2. os. Δ *etym.* pie. **aū-mó-* «odbierać zmysłami; czuć; rozumieć»; psł. **uměti* ← **umъ* «rozum»; ogsłow. – czes. *umět*, ros. *umět'*, sch. *ùmjeti*, scs. *uměti*. Δ *rozwój*: psł. **uměti* → stpol. **uměci* → stpol., śrpol. *um'eć*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «móc coś wykonać, zrobić; być zdolnym coś uczynić».

Δ por. **rozumieć, rozum, umyślnie.**

IS

umówić się (1) [RsP] Δ *zn.* «dokonać jakichś ustaleń w wyniku rozmowy»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umówił sie s tem [RsP, 44, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **umlviti* *sę* ← **mlviti*; ogsłow. – czes. *umluviti se*, stukr. *umolvity* || *umovity*, scs. *uml̥viti*. Δ *rozwój*: psł. **umlviti* → stpol. **umołvíci* → stpol. *umołvíć* || *umović* → śrpol. *umóvić*.

Δ por. **mówić, przemówić, mowa.**

IS

umrzeć

umarły (3) [KŚw] Δ *zn.* «nieżywy, martwy»: Umarli są, już w miłości Bożej rozpaczają [KŚw II, 12, 2]. Δ *gram.* im. cz.

przesz. czynny II, odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *umarłym* C. lm. r. m. odm. złoż. Δ *etym.* im. od czas. **merti* «umierać»; ogsłow. – czes. *umřít*, słc. *umriet'*, ros. *umerét*, chorw. *umrijet*, mac. *umre*, scs. *umrěti* (por. lit. *mīrti* «umierać», łot. *mīrt* «umierać», łac. *mori* «umrzeć», hiszp. *morir* «umierać», stind. *mórate* «umiera»). Δ *rozwój*: w dobie stpol. wyraz używany także w zn. przen. «w spadku, tytułem dziedziczenia po śmierci właściciela», np.: w wyrażeniach: *ot umarłej ręki, po umarłej ręce*, «trupio blady (o cerze)»; formy odm. złoż. im. cz. przesz. czynnego II uległy adiektywizacji i substancjowizacji.

Δ por. **śmierć**.

IS

umyślnie (1) [Satyra] Δ *zn.* «celowo, świadomie, nieprzypadkowo»: Bo umyślnie na to godzi,/ Iż sie panu źle urodzi [Satyra, 191, 13]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej przym. stpol. *umyślen* «zamierzony, świadomy» utworzonego od czas. *umyślić* «postanowić, zamierzyć».

BT

upaść (1) [RP] Δ *zn.* «oddzielić się, odpaść»: Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 31]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-e*, *-'esz*; dk. Δ *etym.* psł. **upasti* ← **pasti*; ogsłow. – czes. *upadnout*, ros. *upást'*, sch. *ùpast*, scs. *upasti*. Δ *rozwój*: psł. **upasti* → stpol. **upaści* → stpol., śrpol. *upaść*; w j. stpol. wyraz miał szerszy zakres znaczeniowy niż obecnie: «przewrócić się», «spaść», «rozpaść się, zwalić się», «stracić命ie», « popełnić czyn niemoralny», «zostać zabitym, polec», «zmniejszyć się, stracić na sile».

Δ por. **paść, II przepaść**.

IS

upominać (2) [RsP] Δ *zn.* «domagać się czegoś, występować ze skargą do sądu»: Iże miał upominać (...) o ten

dług [RsP, 44, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* pie. **men-* «myśleć»; psł. **napominati* || **upominati* ← **upomie-*
něti «zwrócić uwagę, przestrzec, przy-
pomnieć» ← **mъnѣti* «myśleć, sądzić,
mniemać»; ogsłow. – czes. *napominat*
«upominać», ros. *napominát'*, sch.
napòminjati, scs. *upominati* || *napomi-*
nati (por. lit. *minēti* «wspominać,
wymieniać», łac. *memini* «przypomi-
nać sobie, wspominać», grec. *memona*,
goc. *man* «mniemam», niem. *mahnen*,
ang. *memory* «pamięć»). Δ *rozwój*: psł.
**upominati* → stpol. **upominaći* →
stpol., śrpol. *upominać*; w j. stpol. czas.
miał również zn. «wzywać, namawiać
do czegoś», «wypominać komuś, czy-
nić wyrzuty».

Δ por. **mnimac**, **pamiętać**, **wspomie-**
nąć.

IS

uprawizna (1) [RsP] Δ *zn.* «świadczenie, należność chłopska wynikająca ze stosunku poddańczego»: Jako Staszek szedł precz, nie uczyniwszy ksenię upra-
wizny [RsP, 44, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol.
dekl. ż. Δ *etym.* morfem rdzenny psł.
**prav-*; derywat od czas. *uprawić*,
wyraz spokrewniony z przym. *prawy*
i rzecz. *prawo*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł
z użycia; jego funkcjonowanie było
związane z feudalną strukturą społecz-
ną i gospodarczą.

Δ por. **prawy**.

IW-G

urazić

urażony (1) [Kśw] Δ *zn.* «dotknięty
czymś, uszkodzony»: Przez onego nie-
mocnego paralityka, trudną niemocą
urażonego [Kśw II, 11, 24]. Δ *gram.* im. cz.
przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* psł.
**uraženъjь* im. cz. przesz. od czas.
**uraziti* «dotknąć, uszkodzić» ← **raziti*
← **rězati* «ciąć»; ogsłow. – por. czes.
urazit, ros. *porazít*, słoweń. *uràziti*, scs.

uraziti (por. lit. *réžiti* «ciąć, drasnąć», łot. *riezt* «ciąć», grec. *rhégnymi* «roztrzasknąć, szarpię», stalb. *rradh'* «biję», alb. *rrah* «tłukę»). Δ *rozwój*: psł. **uraženъjь* (M. lp. r. m.) → stpol. **uražony* → stpol., śrpol. *uražony*; w j. śrpol. im. uległ adiektywizacji.

Δ por. **raz**.

IS

urażony zob. **urazić**.

IS

urodzić (1) [Satyra] Δ *zn.* «pojawić się na świecie (o plonach)»: Bo umyślnie na to godzi,/ Iż sie panu źle urodzi [Satyra, 191, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **uroditi* *sę* ← **roditi* «wydawać na świat potomstwo; dawać plony; owocować» ← **rodь*; ogsłow. – czes. *urodit*, ros. *urodít'* «urodzić», sch. *uròditi*, scs. *uroditi*. Δ *rozwój*: psł. **uroditi* *sę* → stpol. **urožići* *sę* → stpol., śrpol. *urožići* *sę*.

Δ por. **narodzić się, przyrodzenie, rod.**

IS

urząd (1) [KŚ] Δ *zn.* «ustalony porządek»: Podług urzędu miedzy jimi położonego [KŚ, 124, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od stpol. czas. *urządzić* || *urzędzić*, pochodzącego od psł. czas. **r̥editi* «szeregować coś, wprowadzać ład, kierować czymś»; morfem rdzenny **r̥ed-* «szereg, miejsce w szeregu, ład» (por. pol. *rząd* ← pie. **r̥nd-o* «uporządkowanie, ład» || **rend-* «porządkować»; wyrazy z rdzeniem **r̥ed-* ogsłow. – czes. *řad* || *řád* «szereg, kolejność», «zbiór zasad», «reguła zakonna, zakon», ros. *urjád* przest. «porządek», «urząd», «stanowisko», *rjad* «szereg, kolejność», bułg. *red* «szereg, rząd», scs. *r̥edъ* «szereg, porządek» (por. łot. *rist*, *riedu* «doprowadzać do porządku», lit. *rinda* «urząd, szereg»).

Δ *rozwój*: stpol. **uřēd* → stpol. *uřād* → śrpol. *uřād*; w j. stpol. wykształciło się ponadto prawno-sądowe zn. *urząd* «działanie i czynności urzędowe», które następnie zostało przeniesione na «nazwę instytucji sprawującej te funkcje».

IW-G

usłuszać (1) [Kśw] Δ *zn.* «życzliwie przyjąć prośbę, wysuchać»: Tegdyż nagle Bog usłuszał modlitwę luda śmiernego [Kśw I, 10, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **uslušati* ← **slušati* ← **slušeti* ← **služeti*; ogsłow. – czes. *slušeti*, ros. *poslúšat'*, bułg. *poslušam*, scs. *uslušati*. Δ *rozwój*: psł. **uslušati* → stpol. **uslušaći* → stpol., śrpol. *usłušać*; w j. stpol. także w zn. «usłyszeć, posłyszeć»; w j. śrpol. zanika.

Δ *por.* **słuchać, usłyszeć.**

IS

usłyszeć (4) [B, Kśw, ŻMB] Δ *zn.* «odebrać wrażenia słuchowe»: Głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 7]. Usłyszycie moj zamętek,/ Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *usłysz* tr. rozk. lp. 2. os.; *usłyszew* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **uslyšati* ← **slyšati* ← **slūšeti* ← **služeti*; ogsłow. – czes. *uslyšet*, ros. *uslyšat'*, sch. *ùslišiti* «wysuchać», scs. *uslyšati*. Δ *rozwój*: psł. **uslyšati* → stpol. **usłyšaći* → *usłyseć* (w j. stpol. -*ać* → -*eć* w wyniku analogii do czas. typu *widzieć*) → śrpol. *usłyseć*; z dawnej odm. im. zachowała się forma r. ż. *usłyszawszy* (z wtórnym *a*) w funkcji im. przysłów. uprzedniego.

Δ *por.* **słuchać, usłuszać.**

IS

usłyszew zob. **usłyszeć.**

IS

usta (1) [Słota] Δ *zn.* «wargi i przestrzeń między nimi»: Bogdaj mu zaległ usta wrzod! [Słota, 188, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. rzecz. plurale tantum Δ *etym.* pie. **ōus-(t)-* «paszcza, usta»; psł. **usta* (lm.); ogłosłow. – czes. *ústa*, ros. *устá*, bułg. *ustá*, scs. *usta* «usta», «pysk» (por. stprus. *austo* «usta», lit. *uostà*, *úostas* «ujście rzeki, zalew», łot. *uosts*, *uōsta* «przystań, zalew», łac. *os, oris* «usta», stind. *āh* «usta», awest. *āh-* «usta»). Δ *rozwój*: psł. **usta* → stpol. *usta*; w wielu językach, także w j. pol., miejsce, w którym rzeka wpada do morza, określa się nazwami etym. związanymi ze słowem *usta*; psł. **ustъje* → stpol. **ušt'e* → stpol. *uśče* || *huśče* → śrpol. *ujście*.

IW-G

ustawiać (1) [KŚ] Δ *zn.* «ustanawiać, zarządzać, nakazywać»: Ale iże skarada jest część, jaż się z swym pospolstwem nie zgadza, ustawiamy, aby rycerz każdy (...) pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **ustavjati* ← **stavjati*; ogłosłow. – czes. *ustávat*, ros. *ustavlјát'* «ustawiać», sch. *ùstavlјati* «powstrzymywać», scs. *ustavlјati*. Δ *rozwój*: psł. **ustavjati* → stpol. **ustavaćí* → stpol., śrpol. *ustavać*; w j. stpol. wyraz miał wiele zn. konkretnych «umieścić, postawić», «mocno obsadzić, dać podwaliny», «zbudować, założyć» oraz przen. «powierzyć komuś władzę, urząd, funkcję», «przeznaczyć», «puścić».

Δ *por.* **stawić, stać.**

IS

ustawiczny (1) [List] Δ *zn.* «nieprzerwany, niezmienny»: Służba ma naprzod ustawiczna, doskonała, przezprzestanna, panno ma namilejsza [List, 114, 1]. Δ *gram.* przym., prawdopodob-

nie odm. prosta (na co wskazuje funkcja orzecznika). Δ *etym.* zapożyczenie z czes. *ustavičny*, budowa niejasna także na gruncie czeskim. Δ *rozwój*: w stpol. był to wyraz nacechowany stylistycznie, podniosły, używany w języku literackim.

Δ *por.* **ustawiczstwo**.

HK

ustraszenie (1) [Kśw] Δ *zn.* «bojaźń, lęk, przestrach»: A pogani śmirć podjęli, bo <anieli da>ni są nam na otwarcie naszego ustraszenia [Kśw I, 10, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **ustrašenje* od czas. **ustrašiti* ← **strašiti* «wzbudzać strach» ← rzecz. **strachъ*; czas. podst. poświadczony w innych jęz. słow. – czes. *strašíť*, ros. *strašít'*, sch. *ùstrašiti* «przestraszyć», scs. *ustrašiti*. Δ *rozwój*: wyraz wychodzi z użycia po XVI w.; więcej poświadczzeń ma czas. *wstraszyć*. Δ *por.* **strach**.

IS

uśmierzyć się (1) [Kśw] Δ *zn.* «okazać pokorę, uległość, niższość»: Gdaż się, prawi, uśmierzyło tako mocne bostwo, w czem bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 42]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* pie. **mei-ro* «drogi, miły, przyjemny»; psł. **usъmiriti* ← **sъ-miriti* «uspokoić, pogodzić» ← **mirъ* «spokój, zgoda, cisza»; ogłosł. – czes. *usmířit*, ros. *usmirít'*, sch. *usmíriti*, scs. *sъmiriti* (por. stlit. *mieras* «pokój», łot. *miērs* «pokój, spokój, cisza»). Δ *rozwój*: psł. **usъmiriti* → stpol. **usmířići* → stpol. *uśmierzyć* || *uśmierzyć* → śrpol. *uśmierzyć*; w j. stpol. czas. występował także w zn. «ułagodzić, uspokoić», «poskromić, ujarzmić». Δ *por.* **śmierny**.

IS

utonąć (1) [Kśw] Δ *zn.* «ponieść śmierć przez zanurzenie się w wodzie, utopić się, tu: być potępionym»: Si<rce>

tajnymi grzechy skalano (...) i w tem to mieście Korrozaim, w pięk^ek^{le}wiekujem, śm^{ir}tn^{em} grzesze zanurzone i utonęło [Kśw IV, 12, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. *uto(p)-nōti ← *to(p)nōti «zacząć się topić» ← *topiti «zatapiać, pograżać się w wodzie» ← psł. *tepti «uderzać, tłuc»; ogsłow. – czes. *utonout*, ros. *utonút'*, chorw. *utonuti*, scs. *utonōti*. Δ *rozwój:* psł. *uto(p)nōti → stpol. *utonąći → stpol., śrpol. *utonąć*.

IS

utrzeć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «usunąć wykierając, zetrzeć, osuszyć»: Krew po tobie płynie, tęc bych ja utarła [ŻMB, 180, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. *uterti ← *terti; ogsłow. – czes. *utřít*, ros. *uterét'*, chorw. *utrti*, scs. *utrěti*. Δ *rozwój:* zach. słow. *utreti → stpol. *utřeći → śrpol. *utřeć*.

IS

uwiarować (1) [KŚ] Δ *zn.* «uniknąć czegoś, uchronić się przed czymś»: Niektorzy z naszych ślachciców (...) wojennej strożej się uwiarowali [KŚ, 124, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. *uer- «patrzeć, uważać»; psł. *uvarovati ← *varovati «pilnować, strzec» (zap. z stwaniem. *warōn «uważyć» ← *wara «uwaga»); ogsłow. – czes. varovat «ostrzegać», ros. przest. vygovári-vat' «warować», słoweń. varovati «chronić», scs. varovati (sę) «strzec» (por. goc. wars «ostrożny», niem. bewahren, *Wahrung*). Δ *rozwój:* psł. *uvarovati → stpol. *uvarovaći → stpol., śrpol. úvarovać (pod wpływem rodzimych wiara, wierzyć -v- → -ví-); w j. śrpol. czas. wychodzi z użycia.

IS

uwięznać (1) [ŻB] Δ *zn.* «utknąć w czymś ciasnym, miękkim, grząskim»: Osobnie jedna niewiasta syna swego

k niemu przyniosła, jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła [ŻB I, 31, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. *uvęznoti ← *vęznoti «grzędzać, zapa- dać się w coś» ← *vęzti «wić, splatać»; ogsłow. – czes. uváznout, ros. uvjáz- nut', sch. uvezniti, scs. uvęznoti. Δ *rozwój:* psł. *uvęznoti → stpol. *uvęznoti → stpol., śrpol. uvęznać.

Δ *por.* **wiązać.**

IS

uzdrowić (2) [ŻB, Tęcz] Δ *zn.* «przy- wrócić zdrowie, uleczyć»: Boże je racz uzdrowić [Tęcz, 194, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *formy tekstowe:* uzdro- wieni im. cz. przesz. bierny M. lm. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. *uszdorviti ← *szdorviti ← *szdorvъ; ogsłow. – czes. uzdravit, ros. ozdorovít', sch. ozdraviti, scs. ozdraviti. Δ *rozwój:* zach. słow. *uszdroviti → stpol. *uzdrovíci → stpol., śrpol. uzdrovíć; formy odm. złoż. im. uległy w j. śrpol. adiektywiza- cji → im. przym. bierny; formy odm. prostej zanikły.

Δ *por.* **zdrow, zdrowie.**

IS

uzdrawion zob. **uzdrowić.**

IS

uznać (1) [Kśw] Δ *zn.* «przypomnieć, uświadomić sobie coś»: Z tajnego sirca <rzeki gor>zkich slez za grzechy wylije i to uznaje, kiedy sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. *uznati, od czas. psł. *znati; ogsłow. – czes. uznat, ros. uznát' «do- wiedzieć się», bułg. uzná, scs. uznati. Δ *rozwój:* psł. *uznati → stpol. *uznać → stpol., śrpol. uznać; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «zdobyć wiedzę o czymś», «uświadomić sobie», «zeznać w sądzie», «postanowić».

Δ *por.* **znać, znamię.**

IS

uznamionać

uznamionaw (1) [Kśw] Δ *zn.* «zobaczywszy, przekonawszy się o czymś»: Jako prorok Dawid uznamionaw o jego silnym ubóstwie [Kśw IV, 13, 22]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **uznamenati* ← **znamenati*; ogsłów. – por. czes. daw. *uznamenati* «zobaczyć», ukr. *znamenyváti* «znamienować», scs. *znamenati* «oznaczać». Δ *rozwój*: pierwotna forma M. lp. r. m. *uznamioniew* została zastąpiona w j. stpol. przez *uznamionaw*, powstałe pod wpływem *uznamionował* (im. cz. przesz. czynny II); po XVI w. formy odm. prostej r. m. i n. zanikły, a forma r. ż. stała się im. przysłów. uprzednim; w j. śrpol. czas. wyszedł z użycia.

Δ *por. znamionać, znamionować się, znamię.*

IS

uznamionaw zob. **uznamionać.**

IS

uźrzeć (9) [Kśw, ŻB, BZ, RP] Δ *zn.* 1. «zauważać, zobaczyć»: Uźrzał człowieka nagiego [RP, 196, 25]. 2. «stwierdzić, przekonać się o czymś»: A uźrzał Bog światłość, iż jest dobra [BZ, 71, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę*, *-'isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *uźrzew* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta; *uźrzewszy* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **gʰ-er(ə)-* «świecić, błyszczeć się»; psł. **uzbrěti* «zobaczyć» ← **zbrěti* «wiedzieć, patrzeć»; ogsłów. – czes. *uzřít*, ros. *uzrét'*, scs. *uzbrěti* (por. lit. *žeréti* «świecić się, błyszczeć», łac. *fulgere* «błyszczeć», stwniem. *grāo*, niem. *grau* «szary», ang. *grey* «szary», stirl. *gríam* «słońce»). Δ *rozwój*: psł. **uzbreti* → stpol. **užreći* → stpol. *užreć* || *uřeć* || *užreć* || *ujreć* → śrpol. *užreć* || *ujreć* (dysymilacja *-žř-* → *-jžř-* → *-jř*) → npol. *ujreć*; forma r. ż.

im. uległa w j. śrpol. adwerbizacji → im. przysłów. uprzedni.

Δ por. **weźrzeć**.

IS

uźrzew zob. **uźrzeć**.

IS

uźrzewszy zob. **uźrzeć**.

IS

użytek (2) [RsP] Δ zn. «użytkowanie, używanie»: Jako to świątczę, czso Krzywosądowi ukradziony konie, tego Sędziwoj użytka nie ma [RsP, 44, 7]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *užit-ъkъ «użycie, korzyść» od psł. im. biernego *užitъ czas. psł. *u-žiti «użyć, zastosować»; ogsłow. – czes. *užitek* «użytek, pożytek, korzyść, zysk», serb., chorw. *užitak* «użycie, użytkowanie», «uciecha, rozkosz», ukr. *užitok* «użytek». Δ rozwój: stpol. *užitek* → śrpol. *użytek*; w j. stpol. wyraz wieloznaczny, oznaczał m.in. «korzyść, zysk, pożytek», «dochód», «zapłata», «procent, odsetki», «czynsz płacony przez kmiecia na rzecz pana feudalnego», nazwa przeniesiona także na «plony, produkty, pozytki, jakie daje uprawiana rola, las itp., także obiekty, z których płyną korzyści», «uprawnienie do pobierania takich korzyści».

Δ por. **nieużyteczny**, **życ**.

IW-G

W

w, we (134) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. 1. «do wewnątrz, do środka, ku»: Pośpiej się w lepsze z dobrego [Kśw II, 11, 7]. 2. «wewnątrz, w środku»: Ale w zakonie Bożem wola jego, i w zakonie jego będzie myśleć we dniu i w nocy [Pfl I, 17, 2]. Δ gram. przyim.

rzządzący B. lub Msc. Δ *etym.* kontynuant dwóch prepozycji pie. **on* || **en* «w» i pie. **n*, **eni* «w»; psł. **vъ* i **vъn* «w»; ogsłow. – czes. *v*, *ve*, słc. *v*, *vo*, ros. *v*, *vo*, sch. *u*, *va*, scs. *vъ* (por. stprus. *en* «w», grec. *en*, łac. *en*, *in*, lit. *į*, *i(n)* «w, wewnątrz»).

AK

wabiący zob. **wabić**.

IS

wabić

wabiący (1) [Kśw] Δ *zn.* «namawiający, zachęcający do czegoś; przywołujący, wzywający»: A są to słowa Syna Bożego tę to świętą dziewczę Katerzynę w sławę królestwa niebieskiego wabiącego [Kśw II, 11, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. **uab-* «wołać»; im. od czas. psł. **vabiti* «kusić, nęcić»; ogsłow. – czes. *vábit*, ros. *vábit'*, sch. *vábiti*, scs. *vabiti* (por. lit. *vilbinti* «wabić», łot. *vilbināt* «wabić», goc. *wōpjan* «wołać», stwniem. *wuofan* «narzekać», stang. *wēpan*, ang. *weep* «płakać»). Δ *rozwój*: po XVI w. doszło do specjalizacji zn. czas. «kusić, nęcić» → «wabić, nęcić zwierzęta» (termin myśliwski); formy odm. prostej im. zanikły (z wyjątkiem B. r. m. *wabiąc*, który uległ adwerbizacji), formy odm. złoż. przeszły w przym. czynny.

Δ por. **powabiać**.

IS

wadzący się zob. **wadzić się**.

IS

wadzić się

wadzący się (1) [Kśw] Δ *zn.* «spierający, sprzeczający się»: Pwacie w moc Boga waszego wadzący się z mocą króla moc>niejszego [Kśw I, 10, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. **ued-* «mówić»; im. od czas. psł. **vaditi* «karcić, ganić, oskarżać → przeszkadzać komuś w czymś»; ogsłow. – czes. *vadit* «przeszkadzać», ukr. *vádyty* «szkodzić», sch. *váditi*, scs. *vaditi* «oskarżać» (por. lit. *vadýti*, *vadínti* «nazывать; zwoływać»,

stind. *vádati* «mówi»). Δ *rozwój*: polska forma im. *wadzący* z wtórnym -ż- (powinno być *wadziący*) powstała przez analogię do formy cz. ter. *wadzę*; postaci odm. prostej im. (z wyjątkiem B. r. m. *wadząc*) zanikły; formy odm. złoż. (*wadzący*) uległy adiektywizacji w j. śrpol.; w stpol. czas. *wadzić* funkcjonował również w zn. «procesować się», «szkodzić komuś», współcześnie jest już wyrazem przest.

IS

warga (1) [RP] Δ *zn.* «fałd skórny – jedna z krawędzi ust»: Nie było warg u jej gęby [RP, 196, 35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **vṛga* «nabrzemienie, wypukłość»; w tym zn. wyraz występuje tylko w j. pol. (i dial. kasz.), w innych zn. zachowany w części j. słow. – mac. *vrga* «guz», «sęk», serb., chorw. *vṛga* «guz od uderzenia».

IW-G

wasz (7) [KŚw, Kgn, Słota, ŻB] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy» 1. «o właściwościach, stanach i funkcjach przysądzanych podmiotowi»: Przymicie to powiedanie/ Przed waszę cześć, panny, panie! [Słota, 190, 110]. 2. «o osobach związanych z podmiotem innymi stosunkami społecznymi czy międzyludzkimi niż pokrewieństwo»: Iżci wasz pan, toć jest nasz miły Kryst, s dalekich ci stron on przydzieć on k wam, a daleć on niczs nie będzie mieszkał [Kgn II, 35, 7]. Δ *formy tekstowe*: *waszego* D., B. lp. r. m., *wasze* B. lm. r. ż., *waszych* D. lm. r. m., *waszy* M. lm. r. m. Δ *etym.* pie. **u-**ō-s-*; psł. **vašb* ← rdzeń zaimkowy **vas-* (D. zaimka **vy*) + formant dzierżawczy *jь*; ogsłów. – słc. *vaš*, ros. *ва́ш*, sch. *vāš*, scs. *vašb*. Δ *rozwój*: psł. **vasjь* → psł. **vašb* → stpol. *vaš*; w XVII w. w M. lm. r. m. -*ši* → -*šy* → -*ši* podobnie jak w rzeczownikach typu

Włoszi → *Włoszy* → *Włosi*; w B. lp. r. ż. pierw. końc. -ę, która pod wpływem odm. przynimotnikowej przeszła w -ą (XIX w.).

JG

wąż (2) [Kgn] Δ zn. «gad lądowy»: Bądźcie, dzie, tako mądrzy, jakoć są wężewie mądrzy [Kgn VI, 40, 5]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. pierwotnie -i- (później -jo-) → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *wąż* M. lp. Δ etym. pie. **anghui-* (lub *angu^(h)i-*) «gad, żmija, robak»; wcz. psł. **angi-* → pzn. psł. **qžb*; ogsłow. – czes. przest. *užovka* «gad, wąż», słc. *užovka* «zaskroniec», dłuż. i głuż. *huž* «wąż», ukr. *vuz* «zaskroniec», ros. *už* «zaskroniec», słoweń. *vôž*, scs. *qžb* (por. lit. *angis* «żmija», stprus. *angis* «żmija», łac. *anguis* «wąż», stwniem. *unc* «wąż»). Δ rozwój: stpol. **vōž* → stpol. *vāž* → śrpol. *vōž*; nagłosowe [v] to pierwotna spółgłoska protetyczna, (podobną funkcję pełniło [h] w formach dłuż. i głuż.; końcówka -ewie (w M. lm.) miała zasięg regionalny – północnopolski.

IW-G

wczora (1) [Kgn] Δ zn. «dnia poprzedniego»: Aleć wczora pewne wieści sąć ony nam były powiedziany [Kgn II, 35, 14]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. **včera*, D. psł. rzecz. **večerъ*; ogsłow. – czes. *včera*, ros. *včerá*, słoweń. *včéra*. Δ rozwój: wygłosowe -j analogiczne do *dzisia-j*, a to do form st. wyższego *lepiej, gorzej*.

Δ por. **wieczor**.

BT

wdowa (1) [LA] Δ zn. «kobieta, której umarł mąż»: Chował siroty i wdowy [LA, 173, 19]. Δ gram. zsubstancjonowany przym., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. **uid^heuā* «odłączona od męża» od pie. **ueid^h-* «oddalić, odłączyć»; psł. **vbdova*; ogsłow. – czes. *vdova*, słc. *vdova*, ros. *vdová*, bułg.

vdovica, scs. *vđova* (por. łac. *viduus* «pozbawiony czegoś, osierocony, owdowiały», stind. *vidhávā* «wdowa», lit. *vidús* «pułka», stprus. *widdewu*, goc. *widuwō*, niem. *Witwe*, ang. *widow*). Δ *rozwój*: liczne derywaty przym. i rzecz. w j. pol., np. *wdowi* «związany z wdową», fraz. *wdowi grosz* (bibl.) «niewielki datek składany przez kogoś niezamożnego na jakiś cel z potrzeby serca, lecz kosztem wyrzeczeń», w stpol. *wdowie stadło* «stan wdowi», *wdowine* «własność wdowy lub opłata składana na rzecz panującego przy powtórny zamążpójściu wdowy stanu chłopskiego»; w j. pol., podobnie jak w innych językach indoeuropejskich, nazwa *wdowiec* powstała jako derywat do formy ż. (por. niem. *die Wittwe – der Wittwer*, ang. *widow – widower*).

IW-G

wdyszeć (1) [RP] Δ *zn.* «odetchnąć z trudnością»: Rzucić się jako kot na myszy,/ Aż twe sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 66]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **d^hou-* || **d^heu-* || **d^hū-* «unosić się, prószyć, wiać, dmuchać; oddychać, dyszeć»; psł. **vđyšati* ← **dyšati* «oddychać ciężko, z trudem»; ogsłow. – czes. dial. *dyšet'*, ros. *dyšát'*, sch. *udysati*, scs. *dyšati*. Δ *rozwój*: psł. **vđyšati* → stpol. **vdyšaći* → stpol., śrpol. *vdyšeć* (bezok. -ać → -eć w wyniku analogii do czas. typu *widzieć*); w j. śrpol. czas. wyszedł z użycia. Δ *por.* **duch, odetchnąć.**

IS

we zob. w.

AK

wetknąć (1) [Słota] Δ *zn.* «wbić, umocować»: A mnogi idzie za stoł,/ Siędzie za nim jako woł,/ Jakoby w ziemię wetknął koł [Słota, 188, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. II

-'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **teuk-* «ude-rzać, bić»; psł. **vъtъknǫti* ← **tъknǫti* ← **tъkati*; ogsłow. – czes. *vetknouti* «wsunąć, włożyć», ros. *votknút'*, sch. *tytnuti*, scs. *tъknǫti* (por. łot. *tukstēt* «stukać, tłuc», grec. *týkos* «młot, topór», *teuchō* «tkam»). Δ *rozwój*: psł. **vъtъknǫti* → stpol. **vetknąći* → stpol., śrpol. *vetknąć*; w j. stpol. także w zn. «wsunąć w coś» oraz w zn. przen. «uporczywie patrzeć na coś».

IS

wesele *zob.* **wiesiele**.

IW-G

wezwać (3) [Kgn, Słota, BZ] Δ *zn.* «polecić komuś, by przybył»: Jest ⟨cion⟩ był dwie babce wezwała [Kgn II, 37, 101]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *wezwan* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta; *wezwany* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **vъzъvati* ← **zъvati* «wołać, przywoływać imieniem, nazywać»; ogsłow. – ros. *výzvat'*, chorw. *pozvati* «wezwać», scs. *vъzъvati*. Δ *rozwój*: psł. **vъzъvati* → stpol. **vezvaći* → stpol. *vezwać* || *vzwać* → śrpol. *vezwać*; w j. stpol. czas. funkcjonował także w zn. «zaprosić, zaproponować udział w czymś», «powołać do czegoś», «zwrócić się o pomoc», «nadać nazwę, nazwać».

Δ *por.* **nazwać**.

IS

wezwan *zob.* **wezwać**.

IS

wezwany *zob.* **wezwać**.

IS

weźrzeć (1) [BZ] Δ *zn.* «spojrzeć, popatrzeć»: Weźrzał lepak Bog i rzekł [BZ, 71, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **vъzbrěti* ← **zbrěti*; ogsłow. – czes. *vejřit*, stukr. *vzozrěty*, scs. *vъzbrěti* «spojrzeć w góre». Δ *rozwój*: psł. **vъzbrěti* → stpol. **vežřeći* → stpol.

vežreć || vežreć || vejřeć → šrpol. vežreć
|| vejřeć → npol. vejřeć.

Δ por. **uźrzeć**.

IS

węzowy (1) [Kgn] Δ zn. «węzowy, taki jak węża»: Wtoreć przyrodzenie jest to węzewe [Kgn VI, 40, 11]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. przym. ← *wąż* (← psł. **qžb*). Δ rozwój: wariantywność -*ev-* po spłg. miękkich i stwardniałych, -*ov-* po spłg. twardych to stpol. cecha regionalno-dialektalna (dziś zachowana w niektórych gwarach wlkp.).

Δ por. **wąż**.

HK

wiara (2) [Kgn, ŻB] Δ zn. «wyznanie, religia»: I na wiarę krześciąską jest ją on był nawrócił [Kgn VI, 40, 20]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *wiary* D. lp. Δ etym. pie. przym. **uero* «prawdziwy, rzeczywisty»; psł. rzecz. **věra* «przeświadczenie o prawdziwości czegoś»; ogóln. – czes. *víra* «religia, przekonanie», słc. *viéra* «wiara», ros. *véra* «religia», *dovéříje* «zaufanie», bułg. *vjára* «wiara», scs. *věra* «wiara» (por. łac. *verus* «prawdziwy», niem. *wahr*, awest. *var* «wierzyć»). Δ rozwój: w j. pol. zachowały się dwa zn. podst. tego wyrazu – szersze nawiązujące do zn. pierwotnego «przekonanie o prawdziwości czego, zwłaszcza niedającego się udowodnić empirycznie» oraz zawężone «głębokie przeświadczenie o prawdziwości przekonań religijnych» – będące podstawą znaczenia «zbiór zasad, obrzędów i postaw religijnych, wyznanie, religia»; liczne fraz. i przysł. z wyrazem *wiara*, m.in. *przyjmować coś na wiarę* «przyjmować coś bez dowodu, polegając na czymś słowie», *robić coś w dobrej wierze* «robić coś w przekonaniu o słuszności czegoś», *wiara góry przenosi, ktoś bez czci i wiary «o kimś*

bez godności osobistej», żyć z kimś na wiarę «żyć z kimś bez ślubu».

Δ por. **wierny**, **wierzyć**.

IW-G

wiatr (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «prąd, strumień powietrza»: Jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl I, 17, 5]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *wiatr* M. lp. Δ etym. pie. **uetro* «ten, który wieje» (← pie. **ue-* «wiać, dąć»); psł. **větrъ*; ogsłow. – czes. *vítr*, słc. *vietor*, ros. *véter*, ukr. *viter*, bułg. *vetăr*, mac. *veter* (por. lit. *vétra* «burza, wichura», stprus. *veho* «wiatr», łot. *vētra* «burza»). Δ rozwój: liczne przysł. i fraz. z tym wyrazem w j. pol., m.in. *kto sieje wiatr, zbiera burzę* (bibl.), *biednemu zawsze wiatr (wieje) w oczy, przepędzić kogoś w cztery wiatry, ubranie (palto) wiatrem podszyte* «nie dość ciepłe, nędzne ubranie».

Δ por. **powietrze**.

IW-G

wiązać (1) [RsP] Δ zn. «zobowiązywać, nakładać jakieś zobowiązanie»: Jako wiązał za trzydzieści grzywien rzeczy i sześcioro skota [RsP, 48, 23]. Δ gram. czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; ndk. Δ etym. pie. **angʰ-* «wąski, zwężyć; wiązać»; psł. **vęzati* «wiązać» ← **vęzti* «wić, spleść»; ogsłow. – czes. *vázat*, słc. *viazat'*, ros. *vjazát'*, ukr. *vizáty*, sch. *vezati*, mac. *veza*, scs. *vęzati* (por. lit. *výžti* «pleść», łac. *ango* «duszę»). Δ rozwój: psł. **vęzati* → stpol. **vązaći* → stpol., śrpol. *vązać*; w j. stpol. czas. funkcjonował również w zn. «krępować kogoś sznurami», «łączyć coś w jedną całość, owijając sznurami» oraz w zn. przen. w wyr. *wiązany czas, wiązane dni* «dni niesądowe (dni, w które sąd nie wydaje wyroków)».

Δ por. **obiązać**, **przewiązać**, **uwięznać**, **związać**.

IS

wicięzstwo (1) [Kśw] Δ *zn.* «zwycięzstwo»: <Przez an>jeła wicięzstwo odzirżeli [Kśw I, 10, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **vitęg-bstvo* → psł. **vitęžbstvo*; formacja współrdzenna z psł. **vitęžb* (← **vitęgъ*) «bohater, zwycięzca», tj. psł. pożyczką germ. *viking*; ogsłow. – czes. *vítěz* «zwycięzca», słc. *vitaz* «zwycięzca», głuz. *vičaz* «wasal», ros. *vítjaz* «rycerz», słoweń., serb., chorw. *vitez* (por. stislandz. *víkingr* «wiking»). Δ *rozwój*: stpol. *víćąžstvo* → stpol. *víćąšstvo* → stpol. *vićąsstvo* → śrpol. (z)vyćęstvo; niezachowanie się w j. pol. rzecz. *wiciądz*, liczne przeobrażenia fonetyczne wyrazu, powstanie węzła morfologicznego sprzyjały jego leksykalizacji; etym. spokrewiony *witeź* «rycerz» to późniejsze zap. z j. wsch. słów.

IW-G

wić (1) [Satyra] Δ *zn.* «kółko żelazne lub skręcone z gałęzi, służące do połączenia grządziela pługa z kółkiem»: Żelazną wić doma słoży,/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **uei-* «skręcać, splatać»; psł. **vitъ* «to, co się zwija, skręca, plecionka»; ogsłow. – głuz. *wić* «kołwrotek», *witka* «wić», dłuż. *witka*, *witwa* «wić», ros. *vit'* «plecionka», *vitók* «zwój», serb., chorw. *vítica* || *vítica* «kędzior, warkocz» (por lit. *vytis* «rózga», łot. *vītis* «rózga», łac. *vitis* «winna latorośl»). Δ *rozwój*: stpol. **vít'* → stpol. *víć*; w j. stpol. rzecz. *wić* miał zn. «winorośl, witka, gałązka» oraz przen. «rodzaj powrozu ze skręconych gałązek»; w lm. *wici* «znak zarządzający pogotowie wojenne» – w dawnej Polsce łozowe witki lub pęki powrózów rozsyłano do rycerzy jako wezwanie do stawienia się na wyprawę wojenną.

IW-G

widomy zob. **widzieć**.

IS

widząc zob. **widzieć**.

IS

widzieć (19) [Kśw, Kgn, Słota, ŻB, BZ, ŻMB, RP] Δ zn. «dostrzegać, zauważać»: Widziecie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 10]. I widział Bog, iże jest dobrze [BZ, 71, 14]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *widzą* cz. ter. lm. 3. os.; *widziech* aoryst lp. 1. os.; *widomych* im. cz. ter. bierny D. lm. r. m., odm. złoż.; *widząc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ etym. pie. *ueid- || *uojd- || *uid- «widzieć, wiedzieć»; psł. *viděti ← *vidъ «to, co widać → wygląd zewnętrzny, powierzchowność»; ogsłow. – czes. *vidět*, słc. *vidiet'*, ros. *видеть*, ukr. *видіти*, sch. *vīdjeti*, bułg. *vidia*, scs. *viděti* (por. lit. *veizdēti*, łot. *viedēt*, łac. *videre*, stind. *vēdo* «wzgląd»). Δ rozwój: psł. *viděti → stpol. *vížeći → stpol. vížeć || vížić (-eć → -ić pod wpływem czas. typu *mylić*) → śrpol. vížeć; im. cz. ter. bierny (*widomy*) uległ w j. śrpol. adiektywizacji i znaczy «dający się widzieć; widzialny, jawny», np. *widome ślady*; B. im. cz. ter. czynny (*widząc*) przeszedł w im. przysłów. wspóln. Δ por. **nawiedzić, wiedzieć**.

IS

wieczny (4) [Kśw, ŻB] Δ zn. «niemający końca, ciągły»: Wiecznemu ogniu przesądzeni będą [ŻB II, 32, 1]. Jidzie tobie król zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 1]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *wiecznego* D. lp. r. m., *wieczne* D. lp. r. ż. Δ etym. psł. *věčъnъ(jь) (← wcz. psł. *věkъnъ(jь)) ← *věkъ; ogsłow. – czes. *věčný*, słc. *večný*, ros. *вечный*, ukr. *виčnyj*, bułg. i mac. *večen*, scs. *věčъnъ*.

Δ por. **wiek, wiekuji**.

HK

wieczor (6) [BZ] Δ zn. «część doby zaraz po zachodzie słońca»: I nazwał jest światłość dniem, a čmy nocą, i uczynił wieczor, a z jutra dzień jeden [BZ, 71, 7]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *wieczor* M. lp., *wieczora* D. lp. Δ etym. pie. *uek^uspero dosł. «ku nocy», «pora przed nocą»; psł. *večerъ*; ogsłow. – czes., słc. *večer*, ros. *vέčer*, ukr. *vέčir*, bułg. *vέčer*, scs. *večerъ* (por. lit. *vākaras*, łot. *vakara*, łac. *vesper*, grec. *hέσperos*).

IW-G

wiedzieć (13) [Pfl, RsP, Słota, RP] Δ zn. «być świadomym czegoś; orientować się w czymś; zdawać sobie sprawę z czegoś»: Gospodnie, da mi to wiedzieć,/ Bych mógł o tem cso powiedzieć [Słota, 188, 1]. Δ gram. czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -em, -esz; ndk. Δ formy tekstowe: *wiem* cz. ter. lp. 1. os.; *wiemy* lm. 1. os.; *wiedz* tr. rozk. lp. 2. os. Δ etym. pie. *ueid- || *uoид- || *uid- «widzieć, wiedzieć»; psł. *věděti ← *vědb, *věda «coś znanego»; ogsłow. – czes. *vědět*, ros. *védat'* «wiedzieć», scs. *věděti* (por. grec. *oίda* «wiem», ind. *vēda*, *vidmas* «wiem, wiesz», stprus. *waist* «wiedzieć», goc. *wait* «wiem», niem. *ich weiss* «wiem»). Δ rozwój: psł. *věděti → stpol. *véžecí → stpol., śrpol. *véžeć*.

Δ por. **nawiedzić, niewiasta, widzieć.**

IS

wiek (5) [Kśw, Pfl] Δ zn. «wieczność»: Iżby ty s nim na wieki wiekom królewał [Kśw IV, 13, 49]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *wieki* B. lm., *wiekom* C. lm. Δ etym. pie. *ueik- «okazywać siłę, siła»; psł. *věkъ «siła, okazywanie siły, żywotność», «zdrowie», «długie życie, lata życia», «dług okres»; ogsłow. – czes. *věk*, słc. *vek*, ros. *vek*, ukr. *vyk*, bułg., mac. *vék*, scs. *věkъ, věka* (por. lit.

viēkas «siła», «żywotność, życie», łot. *vēikt*, *vēicu* «przewygrać, pokonywać, łac. *vinco*, *vincere* «zwyciężam, zwycięzać»). Δ *rozwój*: dzisiejsze zn. «stulecie» rozwinęło się ze zn. «długi okres», pod wpływem łac. *aeternitas* w formule *na wieki wieków* wyraz zyskał zn. rel. «wieczność», «czas sakralny bez początku i końca, w którym trwa Bóg».

Δ *por. wieczny, wiekuji.*

IW-G

wiekuji (2) [Kśw] Δ *zn.* «wieczny, wiekuisty»: Jenże nie pamiętaję dobra wiekujego [Kśw II, 11, 29]. W tem to mieście Korrozaim, w pięknym grzesze zanurzone i utonęło [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* przym. utworzony od rzecz. *wiek* (← psł. *vēkъ). Δ *rozwój*: w stpol. wyraz podniosły, częsty w języku religijnym, tworzył zwłaszcza wyrażenia z zakresu frazeologii chrześcijańskiej, np. stpol. *wiekuje wiesiele, wiekuji żywot, wiekuje odpoczywanie*; dziś archaizm; w terminologii chrześcijańskiej występuje jedynie najbliższy mu przym. *wiekuisty*, np.: *światłość wiekuista, wiekuiste szczęście, wiekuista chwała*.

Δ *por. wieczny, wiek.*

HK

I wiele (2) [Słota] Δ *zn.* «znaczna liczba, ilość, wartość, rozmiar czegoś; mnóstwo»: Przetoć stoł wielki świeboda,/ Staje na nim piwo i woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jiných potrzeb [Słota, 188, 11]. Δ *gram.* licz. nieokreślony. Δ *etym.* psł. *velъje «bardzo dużo» to przysłów. od zróżnicowanego rodzajowo psł. przym. *velijb, -a, -e «wielki»; rdzeń ogsłów. pozostaje w j. słow. w różnych znaczeniowo derywatach – czes. *velice, velmi* «wielce», ukr. *velmy* «wielce» (w tym zn. też *vesmá*), ros. *velikij* «wielki», bułg. *velik* «wielki».

Δ **rozwój**: w j. pol. upodabnia się do liczebników dzięki: neutralizacji kategorii liczby, wytworzeniu formy mos. *wielu* (tylko w M., B., i W.), ustaleniu typowych dla licz. końcówek fleksyjnych (pod wpływem licz. *dwa*) oraz składni z rzecz. – rządu w M., D., B. i W., a zgody – w C., N. i Msc.

AK

II wiele (3) [ŻMB, RP, Satyra] Δ *zn.* «o natężeniu, intensywności jakiejś czynności: dużo, bardzo dużo»: Gdy się modlił Bogu wiele [RP, 196, 23]. Chytrze bydlą z pany kmiecie,/ Wiele sie w jich siercu plecie [Satyra, 191, 2]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **velъje*, przysłów. ← psł. przym. **velijь, -a, -e* (adwerbizacja formy nijakiej); ogsłow. – dłuż. *wеle* «bardzo dużo, ile», głuż. *wjele* «bardzo dużo», chorw., serb. *věle* «bardzo długo».

Δ *por.* I **wiele**.

AK

wielebność (1) [LA] Δ *zn.* «oznaka czci oraz szacunku»: Chował je na wielebności i na krasie [LA, 173, 17]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż., odmiana według psł. paradygmatu *-i-*. Δ *etym.* wyraz o genezie zach.słow.; derywat od niezachowanego w j. pol. rzecz. **velъba* || **veleba* «wspaniałość» ← psł. przym. **velb(jь)* «wielki»; por. czes. *veleba*, *velebnost* «wielebność», stczes. *velba* «majestat», słc. *veleba* «wspaniałość». Δ **rozwój**: obecnie wyraz zachowany w wyrażeniu (*wasza, jego*) *wielebność* – forma zwracania się do wyższych duchownych oraz osoba, której ten tytuł przysługuje.

Δ *por.* **wieliki, wielki**.

IW-G

wielić (1) [RP] Δ *zn.* «rozkazywać, nakazywać» Ostań tego wszech, tobie wiele,/ Przez dzięki kaźnią rozdzięlej [RP, 197, 73]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e, -'isz*; ndk.

Δ *etym.* psł. **velēti* «przejawiać swoją wolę, chęć → rozkazywać» ← **volb* || **velb*; ogsłow. – słc. *velit'* «dowodzić»; ros. *velét'* «przykazać», scs. *velēti* (por. lit. *pavélti* «chcieć», łac. *velle*, niem. *wollen*). Δ *rozwój*: psł. **velēti* → stpol. **véleći* → stpol., śrpol. *vélić* (-eć → -ić w wyniku analogii do czas. typu *mylić*, *pilić*); w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia. Δ *por.* **wiele, wieliki.**

IS

wielik zob. **wieliki**.

HK

wieliki, wielik, wielki (24) [KŚW, Kgn, BZ, ŻB, RP, LA, ŻMB, Tęcz, Słota] Δ *zn.* «bardzo duży, ogromny, liczny, potężny»: Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 20]. Ja wam dzisia wielkie wiesiele zjawiam [Kgn II, 35, 18]. Kazania nie przestajał a cuda wielika czynił [ŻB I, 31, 10]. A miał barzo wielki dwor [LA 173, 13]. Usłyszycie moj zamętek,/ Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 4]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. (*wielkie, wielki*), odm. prosta (*wielika*). Δ *formy tekstowe*: np. *wieliki* M., B. lp. r. m., *wielkiego* D. lp. r. m., *wielkiemu* C. lp. r. m., *wieliki* W. lp. r. m., *wielkich* D. lm. r. m., *wielkiej* D. lp. r. ż., *wielką* B. lp. r. ż., *wielkie* B. lm. r. ż., *wielkie* M., B. lp. r. n., odm. złoż., *wielicy* B. lpdw. r. ż., *wielika* B. lm. r. n. odm. prostej. Δ *etym.* psł. **velikъ(jb)* «bardzo duży, wielki» ← **velъjь*; ogsłow. – czes. *veliký*, słc. *velký*, ros. *velikij*, sch. *velik*, scs. *velikъ*. Δ *rozwój*: już w stpol. *wieliki* || *wielki*, także z udźwięcznieniem *wieligi* || *wielgi*, postać krótsza bez -i- wiąże się prawdopodobnie z zanikiem po-akcentowej sam. po ustabilizowaniu się akcentu inicjalnego; dawna postać z -i- zachowała się w nazwie *Wieliczka*.

HK

wielki zob. **wieliki**.

HK

wielmi (3) [Kśw, Słota, RP] Δ zn. «bardzo, znacznie, wielce»: I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita [Kśw II, 11, 4]. Chce się sam posadzić wyżej,/ Potem siedzie wielmi niżej [Słota, 189, 42]. Uźrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obraza wielmi skaradego [RP, 196, 27]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* prawdopodobnie N. lm. r. m. i r. n. odm. prostej psł. przym. **velb*; ogsłow. – czes. *velmi* «szanowany», słc. *velmi* «wielce», ukr. *velmi*, scs. *velbmi* «bardzo». Δ *rozwój*: tylko w tekstach stpol.

Δ por. **wieliki, wielki.**

BT

wieloryb (1) [BZ] Δ zn. «wielka morska ryba»: I stworzył Bog wieloryby [BZ, 71, 30]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* wyraz o genezie zach. słow.; złożenie utworzone z wyrazów rodzimych – *wieli* (← psł. **velbjb*) + -o- + *ryba*; wyraz powstał jako częściowa kalka śrwniem. *walvisch* (por. niem. *Walfisch* «wieloryb»); człon *wal* – będący samodzielną nazwą wieloryba – skojarzono na podstawie podobieństwa brzmieniowego ze stpol. *wieli*; człon drugi oddano w j. pol. formą *ryb*, pochodną od rzecz. r. ż. *ryba*; por. czes. *velryba*, słc. *vel'ryba*, głuż. *wjelryba*, *wieleryb*. Δ *rozwój*: w j. stpol. także postać oboczna *wieleryb* z regularnym wariantem fonetycznym interfiksu -e- po temacie miękkim.

IW-G

wieprz (1) [ŻB] Δ zn. «samiec świni»: A zatem użrzel wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **uep(e)r-o-s* (niepewne); psł. **veprb*; ogsłow. – czes. *vepr* «świnia, wieprz», głuż. *wjapr*, dłuż. *japs*, ukr. *vepr* «wieprz, dzik», ros. *verpr'* «dzik», scs. *veprb* «wieprz, dzik» (por. łot. *vepris* «wieprz», łac. *aper* «dzik», niem.

Eber «dzik, odyniec»). Δ *rozwój*: stpol. *vépř* → śrpol. *vépř*; w j. stpol. wyraz ten występował też w zn. «dzik».

IW-G

wiernie (1) [ŻMB] Δ *zn.* «rzetelnie, niezawodnie, z zachowaniem wiary»: A wszakom cię, Synku miły, w swem siercu nosiła,/ A także tobie wiernie służyła [ŻMB, 180, 17]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **věrъnъ*; jako przym. - ogsłow.

Δ *zob. wierny.*

BT

wierny (2) [Kgn] Δ *zn.* «wierzący, gorliwy wyznawca religii chrześcijańskiej»: Pożądali są wierni krześcijani przyszcia jego [Kgn II, 35, 5]. Tym to wiernym krześcijanom przyniesiony [Kgn II, 35, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **věrъnъ(jb)* «prawdziwy, rzeczywisty» ← **věra*; ogsłow. – czes. *věrný*, ros. *vérnyj*, scs. *věrъnъ*.

Δ *por. wiara.*

HK

wierzący *zob. wierzyć.*

IS

wierzyć (3) [Kgn, ŻB, Ppuł] Δ *zn.* «być przekonanym o prawdziwości czegoś»: W to był wierzył, iżec Maryja miałać jest ona syna porodzić ⟨była⟩ a dziewicą zostać [Kgn II, 37, 99]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *wierzą* cz. ter. lm. 3. os.; *wierzącym* im. cz. ter. czynny C. lm. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **věriti* ← **věra* «przekonanie, że coś jest prawdą; pewność»; ogsłow. – czes. *věřit*, głuż. *věrić*, ros. *vérit'*, błr. *véryc'*, bułg. *vjárvam*, scs. *věriti*. Δ *rozwój*: psł. **věriti* → stpol. **věříci* → stpol., śrpol. *véryć*; już w j. stpol. wyraz występował najczęściej w zn. «być przekonanym o istnieniu Boga (bóstwa)» oraz «pokładać w kimś nadzieję», «powierzać coś komuś», «zwierzać się komuś». Δ *por. wiara, wiernie, wierny.*

IS

wiesiele (4) [Kgn, ŻMB, Słota] Δ zn.

1. «radość, zadowolenie»: O, anjele Gabryjele,/ Gdzie jest ono twe wesele,/ Cożeś mi go obiecowałeś tako barzo wiele [ŻMB, 180, 27]. 2. «uczta, radosna uroczystość, zabawa»: Boć paniami stoi wiesiele [Słota, 190, 85]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *wiesiele* B. lp. Δ *etym.* pie. **ues-* «dobry, zdrowy»; psł. **veselъje* «radość», rzecz. abstrakcyjny utworzony sufiksem *-*ъje* od przym. **veselъ* «radosny»; ogsłow. – czes. *veselí* «radość», *vesele* «wesoło», *veselka* «wesele», błr. *vjasélije*, *vesjałosc'* «wesele, radość», ros. *vesél'e*, *vesjólost'* «wesołość», bułg. *véselost*, *vesélie* «wesołość», scs. *veselъje* «radość» (por. stprus. *wessals*, łot. *vēsēls* «zdrowy, dobry»). Δ *rozwój:* stpol. *vésel'e* → stpol., śrpol. *vesele*; stwardnienie [v → v] i [ś → s] pod wpływem wymowy czeskiej; zmiana [l' → l] związana z śrpol. neutralizacją historycznego [l']; stpol. zn. «radosna uroczystość» w śrpol. uległo zwężeniu «(radosna) uroczystość z okazji zaślubin», poświadczane od XVI w., w stpol. poświadczane w wyrażeniu *wiesiele swadziebne*.

Δ *por. wiesielic się.*

IW-G

wiesielic się (3) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ zn.

«cieszyć się, radować się; okazywać uczucie radości»: Służcie Bogu w strasze, i wiesielcie się jemu se drżenim [Pfl II, 17, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; ndk. Δ *etym.* psł. **veseliti (s)e* ← **veselъ* «wesoły, radosny»; ogsłow. – czes. *veselit se*, ros. *vesélit'sja*, bułg. *vesela se*, scs. *veseliti se*. Δ *rozwój:* psł. **veseliti se* → stpol. **véselići še* → stpol. *véselić še* || *véselić še* || *veselić še* (pod wpływem czes. w XV w. dochodzi do depalatalizacji spłg. v → v, ś → s) → śrpol. *veselić še*. Δ *por. wiesioł, wiesiele.*

IS

wiesioł (1) [Słota] Δ *zn.* «wesoły, radosny»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie [Słota, 188, 14]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **ues-* «dobry» (por. łot. *vēsēls* «zdrowy, cały, nieuszkodzony») → psł. **veselъ* «wesoły, radosny»; ogsłow. – czes. *veselý*, ros. *vesólyj*, scs. *veselъ*. Δ *rozwój*: *wiesioł* to regularny kontynuant psł. **veselъ* w odmianie prostej (przegłos polski *e* → 'o, zanik wygłosowego jeru, wzdłużenie zastępcze *o* → ī), stwardnienie spłg. *v'*, ś pod wpływem czeskim w XVI w.; dziś *wesoły* (z dawnej odmiany złoż.) || *wesół* (relikt odmiany prostej).

Δ *por.* **wiesiele**.

HK

wieść (2) [Kgn] Δ *zn.* «wiadomość»: Iże jakoś dzisia dobre wieści i dobre nowiny sąć były ony tym to wiern(y)m krześcijanom przyniesiony [Kgn II, 35, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **uoīd-ti-*; wcz.psł. **vēdtъ* → pźn.psł. **věstъ* «wiedza, wiadomość»; ogsłow. – czes. przest. *věst* || *věst'*, czes. *zvěst*, słc. *zvest'*, ros. *vest'*, ukr. *zvistka*, mac. *vest*, sch. *v(j)est* (por. stind. *vitti* «wiedza», awest. *visti* «wiedza»). Δ *rozwój*: stpol. **v'es't'* → stpol. i śrpol. *véść*; w j. stpol. wyraz występował w zn. «pogłoska», «obmowa», «legenda, podanie».

Δ *por.* **wiedzieć**.

IW-G

II wieść (3) [RsP, RsK] Δ *zn.* 1. «prowadzić na rozprawę w sądzie, dowodzić do sądu (o świadkach i oskarżonych)»: Czso Piotrek wiodł świadki przeciwko Więceńcowi to je wiodł za prawą rzeczą [RsP, 45, 39]. 2. «prowadzić, kierować»: Jako w Jedlcu było niemieckie prawo, ale sginał przywilej [RsK, 48, 24]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. **uedh-* «prowadzić»; psł. **vesti* ← **vedti*; ogsłow. – czes. *vest*,

ros. *vést'*, bułg. *veda*, scs. *vesti* (por. lit. *vèsti* «prowadzić, kierować; żenić się», grec. *hedna* «dary ślubne», ind. *wadhú* «oblubienica», niem. *wittum* «wiano»). Δ *rozwój*: psł. **vesti* → stpol. **véści* → stpol., śrpol. *veść*.

Δ por. **dowieść, otwadzenie, otwodzić, przywieść, przywodzić, wywieść.**

IS

I więc, więcej (6) [Kgn, Słota, LA]

Δ zn. «spójnik wprowadzający zdania»:

1. «wynikowe»: Nie miał po sobie żadnego płodu:/ Więcci jeśli Boga prosić,/ Aby je tym darował [LA, 173, 29].

2. «łączne – i, a, i właśnie»: U wody się poczyna cześć;/ Drzewiej niż gdy siedzą jeść,/ Tedy ⟨j⟩ą na ręce dają,/ Tu się więc starszy poznają [Słota, 189, 59].

Δ etym. psł. **vęt'e* «więcej», przysłów.

← przym. **vęt'bjb* «większy»; jako przysłów. ogsłow. – czes. *víc(e)* «więcej, bardziej», słc. *viac'*, *viacej*, strus. *vjače* «więcej», scs. *věšte* «więcej»; wtórne przekształcenie w spójnik – w niewielu j. słow. – sch. *věć* «ale, lecz», słw. *věč* «już». Δ *rozwój*: głównie polska zmiana zn. i funkcji: przym. → przysłów. → spójnik (kontekstowo też part.); spójnik *więc* powstał w wyniku skrócenia stpol. przysłów. *więce* «dalej, więcej».

Δ por. II więc, -ci.

AK

II więc, więcej (13) [Kgn] Δ zn. «part.

ekspresywna jako wzmacnienie innego wskaźnika zespolenia, np. a tedy, a tako, a»: Iże gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie, a potem więc on wlezie w durę ciasną,

a tako więc on tamo s siebie starą skorę se⟨j⟩mie [Kgn VI, 40, 12].

Δ zob. I więc, więcej, -ci.

AK

więcci zob. I więc, II więc.

AK

więcej (1) [ŻB] Δ zn. «o większej liczbie, liczebności»: Ci jiści łowcy

(...) powiedzieli swemu starzejszemu, jenże przyczyni w więcej panostwa [ŻB I, 31, 2]. Δ *gram.* przysłów., st. wyższy od *dużo*. Δ *etym.* psł. **vęt'ē*, przysłów. ← przym. **vętъ*; ogsłow. – czes. *vic(e)*, strus. *vjače*, scs. *věšte*; wygłosowe -*j* pochodzi z form stopnia wyższego przysłówka (podobnie *wczoraj*, *lepiej*, *gorzej*), powstałego z formy komparatywnej przym. r. m.

Δ *por.* **nawięce, więcej, I, II więcej.**

BT

więcszy (2) [BZ, RP] Δ *zn.* «większy»: Światło większe, aby dniu świeciło [BZ, 71, 24]. Gospodzinie wszechmogący,/ Nade wszystko stworzenie większy [RP, 195, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* stopień wyższy przym. *wielki* (← psł. **velikъ(jb)*). Δ *rozwój*: w stpol. *więcszy* || *więtszy*, w XVII w. upowszechnia się forma *większy*, wypierając pozostałe.

Δ *por.* **wieliki, wielki, więcej.**

HK

wilk (1) [ŻB] Δ *zn.* «drapieżnik z rodziny psów, zamieszkujący lasy»: A zatem użrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **ulkʷo-s* → psł. **vł'kъ*; ogsłow. – czes., słc. *vlk*, ros., ukr. *volk*, mac. *volk*, bułg. *vălk* (por. lit. *vilkas*, goc. *wulfs*, niem. *Wolf*, łac. *lupus*, grec. *λύκος*).

IW-G

wiła (2) [ŻB, RP] Δ *zn.* «kuglarz, wędrowny aktor i sztukmistrz, błazen; głupiec»: Święty Błażej jemu rzekł: Wiło [ŻB II, 32, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. mieszana. Δ *formy tekstowe*: *wiła* M. lp. Δ *etym.* pie. **uei-* «wić»; psł. **vil-a*; formacje kontynuujące psł. rdzeń **vil-* poświadczone w części j. słów. – chorw. *vila* «rusałka, nimfa», mac. *vila* «nimfa, rusałka», czes. *vilný* «lubieżny», bułg. *vilněja* «szaleję». Δ *rozwój*: w źródłach cerkiewnych po-

świadczenie od XI w. w zn. «nimfa»; w j. zach. słow. przybrał zn. «ten, kto postradał zmysły», w j. płd. słow. «ten, który odbiera zmysły, czaruje»; wyraz wyszedł z użycia w j. śrpol.

IW-G

wina (3) [ŻMB, KŚ, RsK] Δ zn. 1. «wykroczenie, naruszenie prawa świeckiego, przestępstwo, niestosowanie się do nakazów i zakazów religijnych»: Nie będąc w żadnej winie [ŻMB, 180, 36]. 2. w wyrażeniu *bez || przez winy* «bezprawnie, niesłusznie»: A o to niej przez prawa i przez winy kłał [RsK, 48, 14]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **uei-* «gonić,ściagać»; psł. **vina*; ogsłow. – czes., słc. *vina*, ros. *viná*, błr. *viná*, bułg., mac. *viná*, scs. *vina* (por. lit. *vaina* «błąd, wada», łot. *vaina* «wina, błąd», łac. *vitium* «błąd, wada»). Δ *rozwój*: wyraz występował w licznych sterminologizowanych wyrażeniach, np. *niestana wina* «kara za niestawienie się do sądu», *osądzona wina* «kara pieniężna zasądzona przez sąd», *pokupna wina* «kara sądowa nakładana na stronę procesową», *wina przyganna* «kara za obrazę» itp.

Δ por. **winny, wojna, winować.**

IW-G

winny (1) [RsP] Δ zn. «należny, należący się»: Czso Toma winne pieniądze położył [RsP, 45, 34]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **vinъnъ(jb)* ← **vina*; ogsłow. – czes., słc. *vinný*, błr. *vinný*, ukr. *vinnyyj*, bułg. *vinoven*. Δ *rozwój*: w j. pol. zachowała się forma prosta tego przym. *winien* (← **vinъnъ*-wokalizacja jeru mocnego i zanik jeru słabego).

Δ por. **wina**.

HK

winować

winowat (2) [RsP] Δ zn. «długny, winny, tu: o zobowiązaniu pieniężnym»: Jako

jest moj pan nie winowat Sułkowi trzy-
naście grzywien [RsP, 44, 8]. Δ *gram.* im. cz.
przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* im.
od czas. **vinovati* «oskarżać, obwiniać»
← **vina* «przewinienie, błąd; to co
powoduje złe skutki»; ogsłow. – głuž.
winowaty, ros. *vinovát*, *vinovátyj*, błr.
vinaváty, bułg. *vinóven*. Δ *rozwój*: dziś
archaizm, podobnie jak motywujący go
czas. *winować*.

Δ por. **wina, winny.**

HK

winowat zob. **winować.**

IS

wirzch (2) [Park] Δ *zn.* «górną część
czegoś»: Nie pisz wirzchu okrągłego,/ Pisząc *Bartka zbawionego* [Park, 108, 11]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. -*ü-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *wirzchem* N. lp. Δ *etym.* pie. **uers-* || **urs-* «wznie-
sienie»; psł. **víχъ*; ogsłow. – czes., słc. *vrch*, ros. *verch*, bułg. *vrăch*, scs. *vrъχъ* (por. lit. *viršùs* «wierzchnia część», orm. *veru* «wysoki»). Δ *rozwój*: stpol. *víř* || *víř* → śrp. *véř* || *verž*; forma *véř* do dziś zachowana w gwarze podhalańskiej, por. np. *Kasprowy Wierch, Czerwone Wierchy*.

IW-G

wisać (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zwisać, opadać
swobodnie w dół»: Twoja głowa krzy-
wo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180,
22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* ||
-*je-* → pol. kon. IV -*am*, -asz; ndk.
Δ *etym.* pie. **uei-* «wić; skręcać» →
**ueip-* «kręcić, koływać się»; psł. **visati*
← **visěti* «wisieć»; ogsłow. – czes. *viset*
«wisieć», ros. *visét'*, *svisat'* «zwisać»,
chorw. *visjet*, scs. *visěti* «wisieć», *visati*
«wisać» (por. lit. *atvìpi* «zwisać»,
stwniem. *weibōn* «koływać się», stind. *vé-
pate* «trzęsie się»). Δ *rozwój*: psł. **visati*
→ stpol. **visaći* → stpol., śrp. *visać*;
w j. śrp. wyraz wyszedł z użycia (por.
zwisać). Δ por. **wić.**

IS

wisz (1) [RP] Δ zn. «roślinność porasta jąca mokre łąki, na brzegach rzek, jezior»: Ma kosa wisz, trawę siecze,/ Przed nią nikt nie uciecze [RP, 197, 79]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *višb; wyraz zachowany w j. pol., słoweń. i niektórych dial. wsch. słow. – strus. višb, słoweń. viš; być może spokrewiony ze stprus. *wissene*, norw. više «miotela». Δ rozwój: wyraz poświadczony w gwarach viš «sitowie» (Kujawy), «tatarak» (Sandomierskie, Radomskie); w dawnej polszczyźnie składnik przysł. i fraz., np. *Jałowe role, kiedy tylko wisze i kąkole* (Szymon Budny XVI w.), *tonąc, łapamy się wiszu* (Jakub Wujek XVI w.), w nazwisku *Wiszowaty* poświadczony przym. derywat od *wisz*.

IW-G

wkupienie (1) [RsK] Δ zn. «kupienie, wykupienie»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. *vъ-kup-j-enъje; rzecz. od czas. psł. *vъkupiti, *kupiti ← goc. *kaupōn* «handlować»; ogsłow. – czes. *vykoupit* (*se*), słc. *vykúpit'*, ros. *výkupit'*, błr. *padkúpicca* «wkupić się», bułg. *odkúpvane* «wykup» (por. stwniem. *kouffen*, niem. *kaufen*, łac. *caupo*, *cauponis* «szynkarz»). Δ rozwój: stpol. *vkupeňe* → śrpol. *fkupeňe*; w tym zn. rzecz. *wkupienie* (podobnie jak czas. *wkupić*) wyszedł z użycia, zachował się czas. zwrotny *wkupić się*, np. w zwrocie *wkupić się w czyjeś łaski*, oraz pochodzący do niego rzecz. – nazwa czynności. Δ por. **kupić**.

IW-G

wlec (1) [Tęcz] Δ zn. «ciągnąć, przesuwać»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli,/ Z tego mu gańbe czynili [Tęcz, 193, 10]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz;

ndk. Δ *etym.* pie. **uelk-* «ciągnąć»; psł. **velkti* → **vlec'i* || **voloč'i* || *vlěšti*; ogsłow. – czes. *vléc vleku*, ros. *volóč'*, *volokú*, sch. *vleči*, *vlečím*, scs. *vlěšti*, *vlěkō* (por. lit. *vilkti*, grec. *hélkō* «ciągnę», *varək-* «ciągnąć», niem. *walken* «ugniać»). Δ *rozwój*: zach. słow. **vlec'i* → stpol. **vl'ec'* → stpol., śrpol. *vlec*.

IS

wleźć (1) [Kgn] Δ *zn.* «wpełznać, wsunąć się do wewnętrz»: Wtoreć przyrodzenie jest to wężowe, iżże gdyż się on chce odmłodzić (...) a potem więc on wlezie w durę ciasną [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -e-, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **lēgʰ-* «niski; pełzać po ziemi»; psł. **vblēzti* ← **lēzti* «pełzać»; ogsłow. – czes. *vlézt*, ros. *vlez̄t'*, mac. *vleze*, scs. *vblěšti* (por. łot. *lēzēt* «iść powoli», stprus. *līse* «pełza, czołga», stislandz. *lāgr-* «niski», ang. *low* «niski»). Δ *rozwój*: psł. **vblēzti* → stpol. **vl'ežći* → stpol. *vl'ežć* → śrpol. *vleźć*.

Δ *por.* **naleźć**.

IS

władnąć (1) [BZ] Δ *zn.* «mieć zdolności władania sobą, ruszać się»: I wszemu stworzeniu na ziemi, jeż to sobą władnie [BZ, 72, 54]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -e-, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **voldnōti* (← **voldati*) → **vlodnōti* || **volodnōti* || **vladnōti*; ogsłow. – czes. *vládnout*, ukr. *volodíty*, scs. *vladnōti*. Δ *rozwój*: zach. słow. **vlodnōti* → stpol. **vlodnąći* → stpol. *vlodnąć* → *władnąć* (grupa *vla* – od XV w. pod wpływem czeskim) → śrpol. *władność*.

Δ *por.* **włodać**.

IS

włodać (1) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «rzadzić, panować»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej [Pfl II, 17, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- (1. os. lp. cz. ter. *włodzę*) → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **ual-* || *ualdh-*

«być silnym»; psł. **voldati* → **vłodati* || **volodati* || **vladati* (czas. iter. do psł. **volsti*); ogsłow. – stczes. *vládati*, strus. *volodéť*, chorw. *vladati*, scs. *vladati* (por. łac. *valere* «być silnym», hiszp. *valer* «mieć wartość», *valiente* «dzielny, odważny», toch. B. *walo* «król», stirl. *faln-* «panować»). Δ *rozwój*: zach.słow. **vłodati* → stpol. **vłodaći* → stpol. *vłodać* → *vładać* (od XV w. pod wpływem czes.) → śrpol. *vładać*; już w j. stpol. głównym zn. było «rządzić», poza tym wyraz funkcjonował w zn. «zarządzać; być właścicielem» oraz «troszczyć się o coś».

Δ por. **władnąć, władanie.**

IS

włodanie (1) [Kśw] Δ *zn.* «władza, rządy, panowanie»: Dam was i w jich włodanie [Kśw I, 10, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **voldanъje*; derywat od czas. psł. **voldati* «władać czymś». Δ *rozwój*: stpol. **vłodańe* → śrpol. *vłodańe* → *vładanie*; zmiana postaci brzmieniowej grupy *vło-* → *vła-* pod wpływem j. czes.; nasilenie form z wtórnym *-ła-* od XV w. Δ por. **włodać, władnąć.**

IW-G

włostowy (1) [RsP] Δ *zn.* «dotyczący Włosta, należący do Włosta»: Jako to świadcę, co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca [RsP, 45, 45]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* przym. od imienia stpol. *Włost* – skróconej formy *Włościbora* lub *Włościwoja*; dwuczłonowe imię męskie złożone, z pierwszym członem *włość* «potęga», drugim *bor-* ← **boriti* «walczyć» lub *woj.*

HK

włożyć (4) [Słota, ŻB, Tęcz, Satyra] Δ *zn.* «umieścić na kimś, na czymś; nałożyć na kogoś, na coś»: Rękę swą dziecięci na głowę włożył [ŻB, 31, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę, -'isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *włożyć* cz. przysz. lp. 3. os.; *włożyli* cz. przesz.

lm. 3. os. r. m. Δ *etym.* psł. **vložiti* ← **ložiti* «kłaść»; ogsłow. – czes. *vložit*, ros. *vložít'*, mac. *vloži*, scs. *naložiti* (brak formy z przedr. *vloži-*). Δ *rozwój*: psł. **vložiti* → stpol. **vložići* → stpol., śrpol. *vložić*.

Δ *por.* **lec, łoże, położyć, zalec.**

IS

woda (4) [Pfl, Ppuł, BZ, Słota] Δ *zn.*

1. «przezroczysta, bezbarwna ciecz, służąca także jako napój»: Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są, w miasto jedno [BZ, 71, 12]. Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 12]. 2. «potok, rzeka lub jezioro, staw»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod [Pfl I, 17, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ued-r-||ued-n-*, zbior. **uedőr*, **uodr*; psł. **voda*; ogsłow. – czes. *voda*, ros. *vodá*, scs. *voda* (por. m.in. lit. *wanduo* i *unduo*, prus. *wundan* i *unds*, goc. *wato*, niem. *Wasser*, grec. *hýdór*). Δ *rozwój*: bogata rodzina wyrazowa, m.in. *wodny*, *wodzian*, *wodociąg*, *powódź*, *wódka* (wyraz z polskiego powędrował na Ruś); fraz. i przysł. *wodę mierzyć łyżką, rzeszotem, sitkiem* «wykonywać czynność bezsensowną», *dziesiąta woda po kisielu* «o dalekim pokrewieństwie lub luźnym związku z czymś».

IW-G

wojenny (1) [KŚ] Δ *zn.* «mający związek z wojną»: Aby puszek, ćwirdzy albo wojennej strożej się uwiarowali [KŚ, 124, 7]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **vojnъnъ(jь)* ← **vojna*; ogsłow. – ros. *vojénnyj*, błr. *vajénnýj*, scs. *vojnъnъ*.

Δ *por.* **wojna.**

HK

wojna (1) [KŚ] Δ *zn.* «wojsko»: Paknięli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorzego [KŚ, 124, 15]. Δ *gram.* rzecz., zsubstancywizo-

wany przym., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **uei*- «ścigać coś, gonić, zdążyć ku czemuś»; psł. **vojna* «walka»; (pierwotny przym. psł. **vojñpъ*, -a, -o «związany z walką» ← psł. **vojь* «bój, wojsko, wojownik» z pierwotnego zn. «ściganie, gonienie» i «ten, który ściga»); ogsłow. – czes. *vojna* «walka, kłótnia, spór», ros. *vojná* «wojna, walka», bułg. *vojná* «wojna» (por. lit. *výti*, *vejù* «pędzić, gonić, doganiać, wić», stind. *véti*, *váyati* «ściga», stw. niem. *weidōn* «polować»). Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował w szeregu zn., m.in. «wyprawa wojenna», «obowiązek służby wojskowej», «bitwa, walka», «przemoc».

Δ por. **wina, wojska.**

IW-G

wojska (1) [KŚ] Δ *zn.* «ogół żołnierzy»: Niektorzy z naszych ślachciców (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obyktli (...), aby (...) albo wojennej strożej się uwiarowali [KŚ, 124, 6]. Δ *gram.* rzecz., zsubstancjizowany przym., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **vojska* pierwotnie forma r. ż. rzeczownikowej odmiany przym., **vojñskъ* r. m. «należący do wojskników» ← psł. **vojь* «bój, wojsko, wojownik»; ogsłow. – czes. *vojsko* «wojsko», strus. *voiskъ*, ros. *vójsko*, scs. *vojska*, serb., chorw. *vójska*. Δ *rozwój*: stpol. *vojska* (r. ż.) || *vojsko* (r. n.); w j. stpol. i śrpol. także w zn. «ciżba, tłum»; przysł. i fraz. daw. *Chcesz świata użyć, idź w wojsku służyć lub Kto chce biedy użyć, niech pójdzie do wojska służyć*, hist. *wojsko kwarciane* «stałe wojsko zaciężne utrzymywane z czwartej części dochodu (kwarty) z dóbr królewskich».

Δ por. **wojna, wina.**

IW-G

wola (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «upodobanie w czymś»: Ale w zakonie Bożem

wola jego [Pfl I, 17, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **uel-* || *uol-* «pragnąć» || «pragnienie»; wcz.psł. **volja* → pzn.psł. *vol'a* «wolność, wybór, pragnienie»; ogsłow. – czes. *vůle* «wola», ros., ukr. *vóla* «wola, moc, władza, wolność», serb., chorw. *vőlja* (por. lit. *valià* «wola», stwniem. *wala* «wybór», niem. *Wahl*, stind. *várah* «pragnienie, wybór»). Δ *rozwój:* stpol. *vol'a* → śrpol. *vola*; w j. stpol. rzecz. wykształcił kilka zn., m.in. «samodzielna decyzja, postanowienie», «wybór», «życzenie», «polecenie, żądanie co do postępowania innej osoby», «zwolnienie na pewien czas od obowiązków wobec właściciela ziemi, czyli tzw. wolnizna, oraz miejsce, gdzie takie zwolnienie obowiązuje»; to ostatnie zn. utrwalone w nazwach miejscowościach *Wola*, *Wólka*, *Wolnica*.

Δ *por. zwalać, zwolena.*

IW-G

woł (3) [Kśw, Rsp, Słota] Δ *zn.* «kastrowany samiec krowy»: Co ukradzion Gerwartowi woł, tego Staszek użytka nie ma [Rsp, 45, 54]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ū-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *wołem* N. lp. Δ *etym.* psł. **volb*; ogsłow. – czes. *vůl*, ros. *vol*, bułg. *vol*, scs. *volb*. Δ *rozwój:* stpol. *vōł* → śrpol. *vōł*; rzecz. do dziś zachowuje w D. lp. psł. końcówkę *-u*.

Δ *por. wołek.*

IW-G

wołać (2) [ŻB] Δ *zn.* «wzywać, przywoływać»: Błażeju, wynidzi, woła cie książę [ŻB I, 31, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **volati* «odzywać się głośno → wzywać kogoś»; ogsłow. – czes. *volat*, strus. *volat'*, scs. *volati* (por. łot. *valoda* «język, mowa»). Δ *rozwój:* psł. **volati* → stpol. **vołaći* → stpol., śrpol. *vołać*; w j. stpol. funkcjonowało jeszcze daw. zn. «wydawać krzyk,

głośno mówić».

IS

wołek (2) [Kgn, Satyra] Δzn. «pot. kastrowany samiec krowy, wół»: Boć sie zda jako pra<wy> wołek,/ Aleć jest chytrzy pachołek [Satyra, 191, 25]. Δgram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δformy tekstowe: wołkowi C. lp. Δetym. psł. *vol-*čkъ*; pot. lub pieszcz. o wole, formacja utworzona formantem -ek (← psł. *-čkъ) od rzecz. woł.

Δpor. woł.

IW-G

wpośród (1) [BZ] Δzn. «wśród, w, wewnątrz, między»: Bądź stworzenie wpośród wod [BZ, 71, 8]. Δgram. przyim. rządzący D. Δetym. przyim. wtórny, forma wyjątkowa, kontamina- cja przyim. *wšrzod* (lub *w*) oraz *po- śrzod*; samo *pośrzod* jest skrótem wyr. przyim. *po śrzodu*; psł. **po serdu* – psł. przyim. **po* z C. lp. r. m. rzecz. psł. **serdъ* «środek»; por. inne j. słow. – czes. *prostřed*, ros. *posredí*, bułg. *po- sréd*, *wsréd* «pośród».

AK

wprzegać (1) [Satyra] Δzn. «przywią- zać zwierzę pociągowe za pomocą uprzęży do wozu lub płyga; zaprzę- gać»: Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 11]. Δgram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δetym. pie. *(s)*preng^h*- «ciągnąć, wleć, szarpać»; psł. **vъpregati* ← **pregati* (iter. do **pregti*); ogsłow. – czes. *zapřahat* «wprzegać, zaprzęgać», ros. *vprjagát'sja* «wprzegać», chorw. *upre- zati*, scs. *priprešti* (por. lit. *spreñgti* «naciągać; ucisnąć», grec. *spargáō* «jestem pełny, nabrzmiały», stwniem. *springa* «potrzask, pułapka»). Δroz- wój: psł. **vъpregati* → stpol. **vpręgać* → stpol., śrpol. *vpręgać*.

Δpor. **prąga**.

IS

wrocić (1) [RsP] Δ zn. «oddać coś komuś; zwrócić»: <Jako>m przy tem był, iż Mikołaj ślubił mu list <wro>cić, iż jim sie żałuje [RsP, 45, 43]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'isz; dk. Δ etym. pie. **uer-*; psł. **vortiti* «kręcić» → **vrotiti* || **vorotiti* || **vratiti*; ogsłow. – czes. *vrátit*, ros. *vorotít'*, scs. *vratiti* (por. lit. *wartyti* «wrócić», prus. *wartina sien* «odwrócić się», ind. *wartajati* «obraca», goc. *frawardjan* «obrócić wniwečz»). Δ rozwój: zach. słów. **vrotiti* → stpol. **vrōćići* → stpol., śrpol. *vrócić*; w j. stpol. czas. występował w licznych zn. «przyjść na miejsce, w którym się już było», «wyrównać, wynagrodzić szkodę», «doprowadzić do poprzedniego stanu». Δ por. **obrócić się, odwrocić, nawrocić, zawracać.**

IS

wrocławianin (2) [Tęcz] Δ zn. «mieszkaniec Wrocławia»: Do wrocławianów posłali, do takich jako i sami [Tęcz, 194, 12]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *wrocławianie* M. lm. Δ etym. rzecz. utworzony sufiksem *-(*j*)aninъ od podst. *Wrocław*. Δ rozwój: sufiks -(*j*)anin pełnił funkcję syngulatywną, występował w lp. (być może *-in(ъ) pochodzi ze skrócenia dawnej postaci licz. *jeden* ← *jedinъ); nie pojawił się w formach lm., stąd M. lm. *wrocławianie*.

IW-G

wrog (4) [Kśw] Δ zn. 1. «nieprzyjaciel, przeciwnik»: Iż wam chciał <oddać z>iemię wrogow waszych, iżbyście ku jich bogom <nie chodzili> [Kśw I, 10, 22]. 2. «diabeł, szatan»: Nieprzyjaciele, to są dyjabli, wrodzy człowieka grzesznego, głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 7]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *wrogow* D. lm. Δ etym. pie. **uer-* «gnieść, prześladować, ścigać»; psł.

**vorgъ* «prześladowca»; ogsłow. – czes. *vrah* «morderca», przest. «szatan», ros. *vrág* «wróg», dial., w poezji ludowej *vórog*, bułg. *vrágъ*, scs. *vrágъ* (por. st.prus. *wargs* «zły», lit. *vařgas* «bieda», łot. *vārgs* «nieszczęśliwy, chory, ubogi», «bieda, ubóstwo», goc. *wraks* «prześladowca», stang. *wrecca* «wygnaniec»). Δ *rozwój*: stpol. *vrōg* → śrpol. *vróg*.

IW-G

wrychle (1) [Ppuł] Δ *zn.* «niebawem, wkrótce, po upływie krótkiego czasu»: Gdy sie roz<ż>e wrychle gniew jego, błogosławieni wszyscy, którzy w niem pwają [Ppuł II, 53, 13]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przyimka *w* i przysłów. *rychle*, od płn.słow. przym. *rychlъ*, M., B. lp. r. n. odm. prostej: *rychło*, Msc. lp. r. n. odm. prostej: *rychle*; dla przym. bliskie odpowiedniki znaczeniowe tylko w zach.słow. – dłuż. *rychły* «szybki, przedki», czes. *rychlý* «szybki, przedki, zręczny, zwinny», natomiast ros. *rychlyj* «pulchny, miękki, kruchy». Δ *rozwój*: stpol. przym. *rychły* i przysłów. *rychło* we wspóln. j. pol. przest.; zachowany w gw. i fraz. *rychło w czas.* Δ *por. nierychło.*

BT

wrzekomo (1) [RP] Δ *zn.* «podobno, niby to, rzekomo»: Wrzekomość zdrow, a <w>żdy barzo stękasz [RP, 196, 50]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* forma wyjątkowa, powstała z połączenia przyimka *w* i pierwotnego M. lp. r. n. im. cz. ter. biernego *rzekomo*.

Δ *por. rzekomo.*

BT

wrzemienny (2) [Kśw] Δ *zn.* «doczescny, czasowy, tymczasowy»: Na będące dobro nie głądają, iż <w> wrzemiennem dobrze lubują [Kśw II, 11, 15]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *wrzemiennego* D. lp. r. m. Δ *etym.* przym. pochodny od stpol. *wrzemię* «czas» utworzony sufiksem *-ny*, zachował się w językach wsch.słow.

i pld.słow., por. ros. *vremennyj*, bułg. *vrémenen*. Δ *rozwój*: wyraz znany tylko w j. stpol., zginął wraz ze swoją podstawą – rzeczownikiem *wrzemię*.

Δ por. **wrzemię**.

HK

wrzemię (2) [Kśw] Δ *zn.* «czas, pora, odcinek czasu»: W jakie wrzemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-n-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *wrzemię* B. lp. Δ *etym.* pie. **uert-* «wracać, wiercić się»; wcz.psł. *vъrtmen* «powrót», «powracający odcinek czasu»; pńn.psł. **vrēmę* «pora, powtarzający się odcinek czasu»; wyraz ogsłow., do dziś zachowany w j. wsch.słow. i pld.słow. – ros. *vrémja*, bułg. *vréme*, scs. *vrēmę*, *vrēmene* «czas, pora» (być może spokrewniony z ind. *wartman* «kolej»). Δ *rozwój*: stpol. *vřemę*; wg niektórych badaczy w formie **vremę* (z **vъrtmen*) dokonała się metateza **tert*; wsch.słow. i pld.słow. postać *vrēmę* należałoby uznać za cerkiewizm; rzecz. *wrzemię* poświadczony jedynie w najdawniejszych tekstach polskich, szybko zanikł, nie miał oparcia w żywej mowie (być może jego obecność także związana jest z tradycją piśmiennictwa cerkiewnego).

IW-G

wrzod (1) [Słota] Δ *zn.* «ropień, czyrak, ropny naciek na skórze lub błonie ślu- zowej»: Bogdaj mu zaległ usta wrzod! [Słota, 188, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **uerd-* «wzniesienie, wypukłość (na skórze)»; psł. **verdъ*; ogsłow. – czes. *vřed* «wrzód», ros. *vréd* (r. m.) «szkoda», dial. *véred* «wrzód, czyrak», bułg. *vredá* (r. ż.) «szkoda», scs. *vrědъ* «rana, wrzód, szkoda» (por. łot. *ap-viřde* «wrzód, czyrak», stislandz. *warta* «brodawka», stwiem. *warza*, niem. *Warze* «brodawka»). Δ *rozwój*: stpol. *wřod* →

śrpol. *vřód*; w j. stpol. także w zn. szerszym «choroba, niemoc».

IW-G

wsadzić (3) [ŻB] Δ *zn.* «pozbawić wolności, swobody, uwięzić»: Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc *wsa(dz)ić* [ŻB II, 31, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e*, *-'isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *wsadzon* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **v̥saditi* ← **saditi* ← **sěsti*; ogsłow. – czes. *usadit*, *nasadit*, ros. *vsídit*, mac. *vsadi*, scs. *v̥saditi*. Δ *rozwój*: psł. **v̥saditi* → stpol. **vsažići* → stpol., śrpol.

vsažić; im. cz. przesz. bierny w odm. prostej zanikł w j. śrpol., formy odm. złoż. uległy adiektywizacji; już w j. stpol. wyraz funkcjonował w zn. «umieścić gdzieś, ulokować».

Δ *por. sadzić, siedzieć, sieść.*

IS

wsadzon zob. **wsadzić**.

IS

wschód (1) [Tęcz] Δ *zn.* «stopień, schodek»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschód nogi włożyli [Tęcz, 193, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **v̥z-χod-ъ*; derywat od czas. psł. **v̥z-χoditi*; morfem rdzenny **-χod-* poświadczony w wielu językach slow. – ros. *voschòd* «wschód słońca», «wchodzenie, wspinanie się», słoweń. *wzhód* «wschód słońca», scs. *v̥sχodъ* «wschód». Δ *rozwój*: stpol. *vsχōd* ← śrpol. *vsχód* (w lm. *vsχody* || *sχody*); uproszczenie grupy spółgłoskowej *vzχ* → *vsχ* → *sχ* doprowadziło do zlania się w M. lm. w jeden wyraz pierwotnie dwóch odrębnych rzecz. – *wschody* (M. lm. rzecz. *wschód* «wchodzenie w góre») i *schody* (M. lm. rzecz. *schód* || *zchód* «schyłek, zejście w dół»); forma *wschody* poświadczona jeszcze w XIX w., ponadto już w j. stpol. rzecz. *wschód* rozwinął inne

zn., w tym dwa podst., zachowane do dziś: 1. «strona świata, w której pojawia się słońce»; 2. «poranek».

IW-G

wspłodzić (3) [BZ] Δ *zn.* «przynieść, wydać plon; urodzić»: I współdziła ziemia ziele [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'e, -'isz;* dk. Δ *formy tekstowe:* *wspłodź* tr. rozk. lp. 3. os., *wspłodźcie* lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **vъzploditi* ← **ploditi.* Δ *rozwój:* psł. **vъzploditi* → stpol. **vspłɔ̃jici* → stpol., śrpol. *vspłodzić*; w. j. śrpol. wyraz został zastąpiony przez *spłodzić*.

Δ *por.* **płodzić, płod.**

IS

wspomagać (1) [ŻMB] Δ *zn.* «robić coś dla ulżenia komuś; wspierać»: Synku, bych cię nisko miała,/ Niecoś bych ci wspomagała [ŻMB, 180, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz;* ndk. Δ *etym.* psł. **vъzpomagati* ← **pomagati;* ogsłow. – czes. *vspomagat*, strus. *vspomogáť*, scs. *vspomogati.* Δ *rozwój:* psł. **vъzpomagati* → stpol. **vspomagaći* → stpol., śrpol. *vspomagać*.

Δ *por.* **pomagać.**

IS

wspomienąć *zob.* **wspomieniać.**

IS

wspomieniać, wspomieniąć (2) [KŚw, List] Δ *zn.* «przemyśleć, powiedzieć o czymś minionym; przypomnieć coś sobie lub komuś»: Ale gdy na cie wspomniał, tegom uczynić nie chciał [List, 115, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-e, -'esz;* dk. Δ *formy tekstowe:* *wspomienie* cz. ter. lp. 3. os. Δ *etym.* wyraz o genezie psł., od **mъněti;* ogsłow. – czes. *vzpomínat*, ros. *vspominát*, chorw. *spominjati*, scs. *poměnoti.* Δ *rozwój:* w j. stpol. czas. występował w postaciach: *wspomienąć*, *wspomieniać* (forma z wtórną nazalizacją) oraz *wspomionąć* (forma z fałszy-

wym przegłosem); w j. śrpol. wyraz zastąpiony został przez *wspomnieć*.

Δ por. **pamiętać, upominać, mniemać.**

IS

wstać (16) [Kśw, Pfl, Słota, RP, Ppuł]

Δ zn. 1. «przyjąć pozycję pionową; podnieść się z pozycji siedzącej, leżącej»: Mnogi jeszcze przed dźwirzmi będzie,/ Cso na jego miasto siądzie;/ A on mu ma przez dzięki wstać [Słota, 189, 45]. 2. «szybko ruszyć do działania wskazanego innym czasownikiem»: Wstań, prawi, pośpiej się, miluczka moja [Kśw II, 11, 3]. Δ gram. czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*e*, -'*esz*; dk. Δ formy tekstowe: *wstaję* cz. ter. lm. 3. os.; *wstał* cz. przesz. lp. 3. os. Δ etym. psł. **vъstojati* ← **stojati*; ogóln. – czes. *vstát'*, ros. *vstat'*, chorw. *ustati*, scs. *vъstati*. Δ rozwój: psł. **vъstojati* → stpol. **vstaćī* → stpol., śrpol. *vstać*; w j. stpol. czas. występował także w zn. «pojawić się», oraz w zn. przen. «wrócić do życia, zmartwychwstać», «przyjąć wrogą postawę, porwać się na kogoś».

Δ por. **stać, ustawiać, wstanie.**

IS

wstanie (1) [Kśw] Δ zn. «powstanie, dźwignięcie się»: Obiązał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego, leniw jeść

ku wstaniu czynić każdego skutka dobrego [Kśw II, 11, 30]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **vъ-stoja-nъje*; rzecz. od czas. psł. **vъstojati*. Δ rozwój: stpol. *vstańe* → śrpol. *fstańe*; w tekstach stpol. wyraz częściej występował w zn. przen., rel. «zmartwychwstanie, powrót do życia».

Δ por. **wstać, stać.**

IW-G

wsz- (**wsza, wsze**) (19) [Kśw, Słota,

ŻB, BZ, RP, Tęcz, Ppuł] Δ zn. «zaim.

przymiotny, uogólniający, rodzajowy»

1. «każdy bez wyjątku»: A tym wszem teć to Bog miłosiwy mówi, rzeka: Wstań! [Kśw II, 11, 13]. **2.** «cały, zupełny»: <Z>apłakachą, prawi, wszem sircem i obietnicę Bogu wzdachą [Kśw I, 10, 25]. **3.** «którykolwiek, jakikolwiek»: Boże, ji racz pozdrowić ode wszego złego [Tęcz, 194, 26]. Δ *formy tekstowe*: lp.: *wszemu* C. r. n., *wszej* C. r. ż., *wszego* B. r. m., *wsze* B. r. n.; lm.: *wszech* D. r. m., ż., *wszem* C. r. n., *wszemi* N. r. m. Δ *etym.* pie. **uis-*; psł. **vъχъ* → pld. i wsch.słow. **vъsъ* || zach.słow. **vъšъ*; ogsłow. – stczes. *veš*, ros. *ves'*, słoweń. *vás*, scs. *vъsъ*; w bułg. i mac. całkiem zginął. Δ *rozwój*: w wyrazie zaszła III palat. psł. χ; już w stpol. brak formy M. lp. i lm. r. m.; zastąpiony przez zaim. *wszystek*, *wszystka*, *wszystko* (← stpol. *wszytek*, *wszytka*, *wszytko*); dziś resztki tego zaim. spotykane w utartych zwrotach, np. *wszem wobec*, *ze wszech miar*, a także w niektórych wyrazach, np. *za-wsze*, *wszechmoc*, *wsze-lako*, *po-wsze-dni*.

Δ *por. wszyciek*.

JG

wszaki (1) [Słota] Δ zn. «zaim. przyimotny, uogólniający, rodzajowy – każdy, wszelki»: Ten ma z prawem wyżej sieść,/ Ma nań każdy włożyć cześć./ Nie może być panic taki,/ Musi ji w tem poczcić wszaki [Słota, 189, 53]. Δ *etym.* pie. **uis-*; psł. **vъχakъ*; rdzeń zaimkowy **vъχ-* + suf. **-akъ*; ogsłow. – stczes. *však*, czes. arch. *všaký*, ros. arch. *vsjak*, ros. *vsjákij*, sch. *svâk*, *sväki*, scs. *vъsjakъ*. Δ *rozwój*: w wyrazie zaszła III palat. psł. χ; końcowe *-i* jest wynikiem analogii do dekl. złożonej przym.; dzisiejsze *wszak*, *wszak-że* powstały po redukcji wygłosowego *-o*, ze skostniałej formy M., B. lp. r. n. odm. prostej *wszako*, por. *jak* ← *jako*.

Δ *por. wszako, wszakoż*.

JG

wszako, wszakoż (2) [List, ŻMB] Δ zn.

1. «spójnik przeciwny – ale, jednak, mimo to»: Wiedz, moja namilejsza panno, iże aczkoliciem ja od ciebie daleko, a wszakoż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9].

2. «spójnik wprowadzający zdanie okolicznikowe przyczyny – przecież, bo»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel z matką swoją rany;/ A wszakom cię, Synku miły, w swem sercu nosiła [ŻMB, 180, 16]. Δ etym. pie. rdzeń **ui-so* «powszechny, ogólny», pochodny od rdzenia pie. **ui-* «oddziennie», kontynuowany m.in. w psł. przym. **vъχakъ*, po III palat. χ w j. zach.słow. jako **vъšakъ*, we wsch.słow. i płd.słow. – **vъsakъ* «każdy, wszelki, wszystek»; pol. *wszako* to pierwotny skostniały M. lp. r. n., najpierw jako przysłówk, wtórnie spójnik oraz part.; wyraz ogsłow. – czes. *však* spójnik «jednakże, wszak» i part. «przecież, oczywiście», scs. *vъsako*, *vъsѣko* «całkowicie, zupełnie», częściej jednak jako przym. – ukr. *vsjákij* «wszelaki, wszelki», ros. *vsjákij*, bułg. *vséki*, *vsjàkakăv* (por. rdzeń stind. *víšva-* «każdy, cały», awest. *vispa*, a analogiczny do słowiańskich przym. lit. *visóks* «różny, rozmaity»). Δ rozwój: w j. stpol. jako spójnik i part. w formie z wygłosowym *-o* obok *wszak*; tę ostatnią można tłumaczyć dwojako – jako dawny M. lp. r. m. albo skutek zaniku nieakcentowanego i nieobciążonego funkcjonalnie *-o*; zachowane do dziś w postaci *wszak* jest wyrazem książk. Δ por. **-wyszaki, -ż.**

AK

wszakoż zob. **wszako**.

AK

wszechmogący zob. **wszemogący**.

HK

wszegdyści (1) [Kgn] Δ zn. «spójnik wprowadzający zdania współrzędne – jednakże, wszakże»: Kakoćkoli jest on Jozef w to był wierzył, iżeć Maryja

miałć jest ona syna porodzić była a dziewczęta pozostać, a wszegdy mci Józef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 100]. Δ *etym.* psł. **věškъdy* (← **věšь* + **kъdy*); w j. pol. regularny rozwój po zaniku jerów: *wszegdy*; z dwiema partykułami wzmacniającymi -*m*, -*ci*; można też interpretować jako stpol. *wszegdem*, wzmacnione part. *ci*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. ginie, jak wiele stpol. wskaźników zespolenia i partykuł, zastąpiony m.in. przez *wszak*, *wszakże*.

BT

wszelki (4) [BZ] Δ *zn.* «zaim. przyniomy - każdy bez wyjątku, każdy możliwy»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywą [BZ, 71, 31]. Δ *formy tekstowe*: *wszelkie* B. lp. r. n., *wszelkiemu* C. lp. r. m. Δ *etym.* prawdopodobnie postać wtórna od zach. słów. **věšelijakъ* - głuż. *wšelki*, czes. *všeliký*, kasz. *všelki*, może ukształtowana na wzór **vělikъ* (stpol. *wieliki* || *wielki*) lub psł. **jelikъ*, **kolikъ*. Δ *rozwój*: w stpol. *wszeliki* (poświadczane w XIV w.) || *wszelki* (od XV w.); forma *wszelki* ilustruje zanik śródgłosowego -*i*-, zmiany wywołanej przesunięciem akcentu z inicjalnego na paroksytoniczny.

Δ *por.* **wszyciek, wielki.**

HK

wszemogący, wszechmogący (5) [Kśw, RP] Δ *zn.* «mający nieograniczoną moc»: Pośpieszczą się do kościoła na modlitwę przed Boga wszemogącego [Kśw I, 10, 5]. Gospodzinie wszechmogący [RP 195, 1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *wszechmogący* M. lp. r. m. Δ *etym.* replika strukturalna (słownictwa) wyrazu łac. *omnipotens*; *wszemogący* – 1. człon złożenia to M. lp. r. n. zaimka *wsze*; *wszechmogący* – 1. człon to D. lm. tego zaimka, człon 2. – im. cz. ter. czynny

czas. móc; ogsłow. – czes. *všemohouci*, ros. *vsjemuogúščij*, chorw. *vsemoguc'*, scs. *vъšemogošti*. Δ *rozwój*: w stpol. warianty *wszemogący* || *wszechmogący*, pierwszy z nich wychodzi z użycia w stpol.

Δ por. **wszystek, móc.**

HK

wszędzie (1) [List] Δ *zn.* «w każdym miejscu»: Ślubuję twej miłości nie zapominać, ale wszędzie cześć a lubość czynić [List, 115, 8]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie psł. zaimka **vъsъ* i part. wzmacniającej psł. **dě*; -ę analogicznie w formach zaimkowych *kiedy*, *ktorędy*, *owędy*, *tędy*; ogsłow. – czes. *všude* || *všudy*, ros. *vsjúdu*, scs. *vъsödě*.

BT

wszyciek, wszystek, wszystek (26) [Kśw, Pfl, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, uogólniający, rodzajowy» 1. «cały, zupełny»: Usłyszew to król Eze<chyjasz> i wszyciek lud jego [Kśw I, 10, 4]. Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszystek [Satyra, 191, 12]. 2. «każdy z wielu, każdy bez wyjątku»: A list jego nie spadnie i wszystko czsokoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17, 8]. Δ *formy tekstowe*: *wszytkiemu* C. lp. r. m., *wszytkę*, *wszystkę* B. lp. r. ż., *wszytko* M., B. lp. r. n., *wszytki* M. lm. r. m., ż., *wszystcy* M. lm. r. m., *wszystkich* D. lm. r. m., *wszytka* B. lm. r. n., *wszytcy* W. lm. r. m. Δ *etym.* zach.słow. **vъšitъkъ* || **vъšitъkъ* ← rdzeń zaimkowy **vъš-* (przed III palat. psł. **vъχъ-*) + przyrostek *-it- + suf. *-ъkъ || **ьkъ*; zach.słow. – dłuż. arch. *wšytki*, głuž. *wšitkón*, stczes. *všitek*. Δ *rozwój*: oboczność *wszystek* || *wszystek* niejasna; tłumaczona obocznością psł. przyrostków *-itъ || *-istъ albo procesem fonetycznym, który zaszedł w M. lm.: *fšytcy* → **fšycy* → *fšyscy*, a następnie wtórne

s upowszechniło się w innych przyp.; być może zadziałała tu analogia do form przym. typu *bliscy*, *bosczy*; forma M. lm. r. m. *wszystcy* po redukcji grupy spłg. -*stc-* przybiera postać *wszyscy*; w XIV–XVI w. *wszystek* był notowany na Maz., w części Młp., na Kresach; forma *wszytek* występowała znacznie częściej, w j. stpol. uważana za lepszą, w XVI w. była formacją liter.; od XVII w. po przeniesieniu stolicy do Warszawy i dzięki wpływom Kresów zaim. *wszystek* wszedł do j. ogpol.; obecnie arch. *wszytek* występuje tylko w gwarach na pld. i płn. krańcach Polski; w stpol. także z metatezą *szwytek*, *szytek*.

Δ por. **WSZ-**.

JG

wszystek zob. **wszyciek**.

JG

wszytek zob. **wszyciek**.

JG

wtore (1) [Kśw] Δ zn. «po drugie»: A wtore mówi Bog miłościwy leżącym [Kśw II, 11, 23]. Δ gram. przysłów. Δ etym. skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *wtory*. Δ rozwój: powstałe w wyniku adwerbizacji licz. porz. formy typu: *wtore*, *czwarte*, *piąte* wychodzą z użycia do końca XVI w.

Δ por. **wtory**.

AK

wtory (1) [Kgn] Δ zn. «drugi w kolejności, tu: inny niż wymieniony wcześniej»: Wtoreć przyrodzenie jest to wężewe, iże gdyż się on chce odmłodzić [Kgn VI, 40, 11]. Δ gram. licz. porz. w odm. złoż. Δ etym. pierwotny przym. «inni, drugi»; pie. **utor-*; psł. **vъtorъ*; ogłosłow. – czes. *úterý*, ros. *второй* «drugi», bułg. *wtori*, scs. *vъtorъ* «drugi» (por. łac. *uterque*, lit. *ant(a)ras* «drugi, inny», prus. *anders*, goc. *anthar*, niem. *anderer* «inni, odmienny», ind. *antara-*). Δ rozwój: w j. pol. – podobnie

jak w innych j. słow. – zakresy znaczeniowe wyrazów *wtory* i *drugi* zachodziły na siebie; u nas wypierany już od XIV w. przez *drugi*; rdzeń pozostał w wyrazach pochodnych: *wtorek*, *wtórować*, *powtórzyć* i in.

AK

wwiedzion zob. **wwieść**.

IS

wwieść

wwiedzion (1) [ŻB] Δ *zn.* «wprowadzony dokądś; doprowadzony»: Potem *wwiedzion* przed sędzią [ŻB II, 32, 31]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **vъvedti* (→ **vъvesti*); por. ros. *vvestí*, scs. *vъvesti*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. formy odm. prostej im. wyszły z użycia; formy odm. złoż. (*wwiedziony*) uległy adiektywizacji.

Δ *por.* **wieść**, **dowieść**, **przywieść**, **wywieść**.

IS

wy (16) [Kśw, Kgn, Słota, BZ, ŻMB, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny osobowy – oznacza dwie (lub więcej) osoby, do których skierowana jest wypowiedź»: Aleć we wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli [Kgn II, 35, 9]. Δ *gram.* M. lm. zaim. w M. lp. *ty* (← psł. **ty*). Δ *formy tekstowe*: *was* B. lm., *wam* C. lm., *wami* N. lm. Δ *etym.* pie. **u-ō-s*; psł. **vy*; ogsłow. – czes. *vy*, ros. *vy*, sch. *vī*, scs. *vy*. Δ *rozwój*: psł. **vy* → stpol. *vy*; cechą pol. są wtórne użycia form lm. w znaczeniu lp., tzw. pluralis maiestaticus, np.: *wy, panie bracie; wy, matko*; B. lm. *was* jest z pochodzenia D. lm.; pierw. psł. B. lm. **vy* nie zachował się w zabytkach stpol.

Δ *por.* **ty**.

JG

wybieżeć (1) [Satyra] Δ *zn.* «wyjść szybko, wybiec»: Szedw do chrosta, za krzem leży,/ Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **vyběžati* ←

**běžati*; ogsłow. – czes. *vyběžet*, ros. *výbežat'*, sch. *izbjężati*, scs. *vyběžati*. Δ *rozwój*: psł. **vyběžati* → stpol. **vybežaći* → stpol., śrpol. *vybežeć* (-ać → -eć w wyniku analogii do czas. typu *widzieć*).

Δ por. **bieżeć**.

IS

wybrać

wybrany (2) [ŻMB, RP] Δ zn. «wyróżniony spośród innych»: Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 20]. Synku miły i wybrany [ŻMB, 180, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* im. od czas. psł. **vybъrati* ← **bъrati*; ogsłow. – czes. *vybrat*, ros. *výbrat'*, chorw. *izbrati*, scs. *vybъrati* || *izbъrati*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. im. cz. przesz. w odm. prostej zanikł; formy odm. złoż. w j. śrpol. uległy adiektywizacji i występowały w zn. «wyborny, znakomity, doskonały».

Δ por. **brać**.

IS

wybrany zob. **wybrać**.

IS

wydać (1) [BZ] Δ zn. «urodzić, spłodzić»: Stworzył bog wieloryby i wszelką duszę żywą i ruchającą, którą są s siebie wody wydały [BZ, 71, 31]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; dk. Δ *etym.* psł. **vydati* ← **dati*; ogsłow. – czes. *vydat*, ros. *výdat'*, chorw. *izdati*, scs. *vydati* || *izdati*. Δ *rozwój*: psł. **vydati* → stpol. **vydać* → stpol., śrpol. *vydać*.

Δ por. **dać**.

IS

wyjć zob. **wynieść**.

IS

wyjednanie (1) [RsP] Δ zn. «uzyskanie czegoś dzięki porozumieniu»: Jako to światczymy, czso wzięt Staszkowi skot, to wzięt do wyjednania [RsP, 44, 20]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* zach. słów. derywat od rzecz. *wyjednać*, a to od *jednać* «łączyć się w jed-

no», przen. «godzić», pochodne od licz. *(j)edъnъ «jeden»; rozwój zn. jak w niem. *einigen* «łączyć, jednać», *einig* «zgodny»; czes. *jednat* «działać», «układać się», słc. *jednat' se* «targować się», głuž. *jednać* «jednać, negocjować». Δ *rozwój*: w j. stpol. zn. wyrazu pozostawało w związku ze zn. wieloznacznego czas. (wy)jednać, jako terminu prawn. «godzić, doprowadzać do zgody», ponadto «pośredniczyć», «najmować, umawiać do służby».

IW-G

wylać (1) [Kśw] Δ zn. «spowodować wypływ; rozlać ciecz»: Z tajnego sirca ⟨rzeki gor⟩zkich splez za grzechy wylije [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -'*ę*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* pie. **lei-* «lać, ciec»; psł. **vyljati* ← **lъjati* «powodować płynięcie»; ogsłow. – czes. *vylít*, ros. *vылить*, chorw. *izliti*, scs. *vyljati* (por. lit. *lieti* «lać; wylewać; odlewać», łot. *liēt* «lać; wylewać», stind. *vi-lināti* «rozlewać się»). Δ *rozwój*: psł. **vyljati* → stpol. **vylaci* → stpol., śrpol. *vylać*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «wystąpić z brzegów, zalać sąsiedni teren»; oba zn. przetrwały w polszczyźnie do dziś.

IS

wyłożyć (1) [RP] Δ zn. «przedstawić, wyrazić słowami, opowiedzieć»: Bych je mógł pilnie wyłożyć [RP, 194, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **vyložiti* ← **ložiti* «sprawić, że coś leży» ← **legti* «położyć się, leżeć»; ogsłow. – czes. *vyložit*, ros. *vыложить*, chorw. *izložiti*, scs. *izložiti*. Δ *rozwój*: psł. **vyložiti* → stpol. **vyložići* → stpol., śrpol. *vyłożyć*; w dobie stpol. wyraz występował w licznych zn. przen. «objaśnić, wyjaśnić», «zrobić, uczyć», «ustalić, wytyczyć (o drodze)»; w j. śrpol. doszło do zawężenia zn.,

głównym zn. stało się dzisiejsze «wydobyć, rozłożyć».

Δ por. **leżeć, łoże, łożko.**

IS

wynieć, wyjść (3) [RsP, ŻB, Satyra]

Δ zn. «opuszcić jakieś miejsce; udać się gdzieś»: Jedwo wynidą pod południe,/ A na drodze postawają [Satyra, 191, 6].

Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ formy tekstowe: *wynidzi* tr. rozk. lp. 2. os.; *wyszedł* cz. przesz. lp. 3. os. Δ etym. psł. **vyiti* ← **iti*; ogsłow. – czes. *vyjít*, ros. *výti*, sch. *izići*, scs. *iziti*. Δ rozwój: psł. **vyiti* → stpol. **vyjći* → stpol. *vyjść* || *vynieć* (forma analogiczna do *wnić* ← psł. **vъn-iti*, w której pierwotne przedrostkowe *-n-* zaczęto postrzegać jako rdzenne) || *vyjść* (analogiczne do *iść*) → śrpol. *vyjść*.

Δ por. **ić, przyć, ujć.**

IS

wypiąć (1) [RP] Δ zn. «wysunąć do przodu (tułów, pierś)»: Wypięła żebra

i kości,/ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 41]. Δ gram. czas., psł. kon. II

-no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk.

Δ etym. psł. *(s)*pen-* «ciągnąć, napiąć»; psł. **vypęti* ← **pęti* «napinać, wznosić»; czas. podst. ogsłow. – czes.

pnout, ukr. *pnúty*, słoweń. *péti*, scs. *pęti* (por. lit. *pinti* «pleść, splatać», łac.

pendere «wisieć», hiszp. *pender* «wisieć», grec. *pénomai* «przygotowywać, trudzić się», niem. *spinnen* «pleść», ang. *to spin* «kręcić, obracać się»).

Δ rozwój: psł. **vypęti* → stpol. **vypąć* → stpol., śrpol. *vypoć*.

IS

wypławić (1) [RsP] Δ zn. «przepędzić przez wodę, przeprawić wpław»: Ja-

kośm Andrzejewi nie wypławił źrzebca [RsP, 45, 37]. Δ gram. czas., psł. kon. IV

-jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk.

Δ etym. pie. **pleu-* || **ploū-* || **plū-* || **plǔ-* «padać; ciec; pływać»; psł. **vy-*

plaviti ← **plaviti* «powodować, że coś płynie, spławiać → rozpuszczać, topić»; ogsłow. – czes. *plavit* «spławiać, płukać», ros. *plávit'* «topić», słoweń. *plavíti* «spławiać», scs. *plavati* «czynić, że coś płynie». Δ *rozwój*: psł. **vyplaviti* → stpol. **vypłavići* → stpol., śrpol. *vypławić*; w j. stpol. czas. występował także w zn. «poddać próbie przez stopień», np. *srebro ogniem wypławiono*; w śrpol. wyraz wychodzi z użycia. Δ *por.* **płuć, płynąć.**

IS

wypominać (1) [RsP] Δ *zn.* «upominać się, domagać się»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umówił sie z tem, iże miał upominać P...kiego o ten dług, gdzieby go nie wypomi<nał>, mu miał dać czso lepszy źrze<bca> [RsP, 44, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. Δ *zob.* **upominać.**

IS

wypowiadać (1) [Ppuł] Δ *zn.* «wyrażać słowami, mówić, głosić, opowiadać»: Pirzwy psalm wypowiada, iże Krystus on jest drewno wszem wsze wierzącym [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*-, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **vypovědati* ← **povědati* ← **pověděti* «oznajmić»; ogsłow. – czes. *vypovídat* «wypowiadać», strus. *povídat'* «wyjawić», sch. *povijědati*, scs. *povědati* «opowiadać». Δ *rozwój*: psł. **vypovědati* → stpol. **vypo- vadaći* → stpol. *vypońskać* || *vypońskać* → śrpol. *vypońskać*. Δ *por.* **przepowiadać, powiedanie.**

IS

wyprawiać się (3) [Kśw] Δ *zn.* «wyjaśniać, tłumaczyć się»: Galaa wyprawia się: miasto płwiących, to je nieustawiczstwo ludzi grzesznych [Kśw I, 10, 20]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk.

Δ *etym.* psł. **vypravjati* *sę* ← **pravjati* ← **praviti*; ogsłow. – czes. *vypravat*, ros. *otpravlját'*, sch. *napravljáti* «robić, działać», scs. *pravljati*. Δ *rozwój*: psł. **vypravjati* *sę* → stpol. **vyprávaći* *sę* → stpol., śrpol. *vyprávać* *sę*; czas. ten w zn. «wy tłumaczyć się» zanikł w j. śrpol.; do dziś przetrwało zn. «wybierać się, wyjeżdżać».

Δ *por.* **wyprawić, prawy.**

IS

wyprawić (1) [RsK] Δ *zn.* «spłacić, zapłacić»: Widźga kazał ręczyć za zań C grzywien Wyszkowi, a z tego nic nie wyprawił Wyszka [RsK, 48, 10]. Δ *gram.* czas. psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*ę*, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **vypraviti* ← psł. **praviti* «czynić prostym, słusznym → poprawić, ulepszać → mówić prawdę»; ogsłow. (tworzony za pomocą różnych przedr.) – czes. *vypravit*, ros. *otprávit'*, sch. *ispraviti*, scs. *praviti*. Δ *rozwój*: psł. **vypraviti* → stpol. **vyprávići* → stpol., śrpol. *vyprávić*.

Δ *por.* **prawić, wyprawiać się, prawy.**

IS

wysuchać (1) [LA] Δ *zn.* «przyjąć do wiadomości i spełnić czyjaś prośbę»: Bog tych prośb wysłuchał [LA, 173, 32]. Δ *gram.* czas., pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ *etym.* derywat od *słuchac*; które pozostaje w związku etymologicznym z rzecz. *słuch*; por. też czes. *vyslechnout*.

Δ *por.* **słuchac, słyszeć.**

IS

wysoki (1) [LA] Δ *zn.* «stojący w jakiejś hierarchii ponad innymi, nadzędny, godny czci»: Był wysokiego rodu [LA, 173, 27]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **upsō-* «na górze» (por. grec. *hypselós*) → psł. **vysokъj* przym. utworzony za pomocą przyr. *-*okъ* + **jъ* od rdzenia **vys-*; ogsłow. – czes. *vysoký*, ros. *vysokij*, scs. *vysokъ*.

Δ *por.* **wysokość.**

HK

wysokość (1) [Kśw] Δ zn. «miejsce położone wysoko nad ziemią, zwłaszcza jako miejsce uważane za siedzibę Boga, niebo»: <Wy>sokość królestwa niebieskiego [Kśw IV, 13, 38]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. pie. *ūpsō ← pie. *up(o) «na górze»; psł. *vysokъ «wysoki»; rzecz. od przym.; formacje kontynuujące morfem rdzennego ogłos. – czes. *viška*, *výsost*, ros. *vysotá*, *vyšina*, bułg. *vysočiná*, mac. *visina*, *visočina*, serb. *visina* (por. grec. *hypselós* «wysoki», *hýpsi* «wysoko», stwniem. *ûf* «na» (niem. *auf*), irl. *ós*, *uas* «w górze»). Δ rozwój: stpol. **vysokost'* → stpol. *vysokość*; rzecz. rozwinął też zn. przen., np. w wyrażeniu *wasza wysokość* jako forma zwracania się do osób wysokiego stanu.

Δ por. **wysoki**.

IW-G

wystąpać

wystąpując (1) [Kśw] Δ zn. «wychodząc, opuszczając jakieś miejsce»: Wystąpując z m<ia>sta Korrozaim nieprzyjaciele to są dyjabli (...) głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 6]. Δ gram. im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. **vystopati*; podstawa ogłos. – czes. *vystupat*, ros. *výstupat'*, bułg. *izstypyvam* się «występuję», scs. *iztqopati*. Δ rozwój: w j. śrpol. czas. *wystąpać* został wyparty przez czas. iter. *występować*.

Δ por. **stećić**.

IS

wystąpując zob. **wystąpać**.

IS

wystąpić

wystąpiw (1) [ŻB] Δ zn. «wysunąwszy się do przodu»: Tedy wystąpiw święty Błażej, przywitał je, a rzkąc jim [ŻB I, 31, 7]. Δ gram. im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. psł. **vystopiti*; podstawa ogłos. (czas. tworzony za pomocą różnych przedr.) – czes. *vystoupit*, ros. *výstupit'*, sch. *istupiti*, scs. *stopiti*. Δ rozwój: w j. śrpol. formy odm. prostej

r. m. i n. im. cz. przesz. czynnego I (*wystąpiw*) zanikły; dawne postaci M. lp. r. ż. odm. prostej (*wystąpiwszy*) uległy abwerbizacji.

Δ por. **stępić, wystąpać.**

IS

wystąpiw zob. **wystąpić.**

IS

wywieść (1) [BZ] Δ zn. «tu: urodzić, wydać na świat»: Opięć rzekł Bog: wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki [BZ, 71, 36].

Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ etym. psł. **vyvesti* ← **vesti*; ogsłow. – czes. *vývěst*, ros. *vývesti*, chorw. *izvesti*, scs. *izvesti*. Δ rozwój: psł. **vyvesti* → stpol. **vyvéšći* → stpol., śrpol. *vyvéść*.

Δ por. **II wieść, dowieść, przywieść.**

IS

wyznawać (1) [Park] Δ zn. «oznaczać»: Jestli c barzo grubieje,/ Tako pismem czas wyznaje [Park, 109, 24]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. IV -am, -asz, obocznie z kon. II -'ę, -'esz → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ etym. psł. **vyznavati* ← **vyznati* ← **zнати*; ogsłow. (tworzony za pomocą różnych przedr.) – czes. *vyznávat*, ros. *priznávát'sja* «wyznawać komuś coś», sch. *priznavati*, scs. *vyznavati*. Δ rozwój: psł. **vyznavati* → stpol. **vyznavaći* → stpol., śrpol. *vyznawać*.

Δ por. **znać.**

IS

wyżej (2) [Słota] Δ zn. «na większej wysokości»: Siędzie, gdzie go nie posadzą;/ Chce się sam posadzić wyżej [Słota, 189, 41]. Ten ma z prawem wyżej sieść,/ Ma nań każdy włożyć cześć [Słota, 189, 50]. Δ gram. przysłów., st. wyższy od *wysoko*. Δ etym. M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **vysokъ* → przysłów. *vysoko*, od tego st. wyższy; ogsłow. – czes. *vyše*, ros. *výše*, scs. *vyše*. Δ rozwój: regularny kontynuant psł.

st. wyższego to postać wysze, stpol. innowacje: *wyszsze*, *wyszej*; postać *wyżej* jest analogiczna do *niże(j)* ← *nizki*.

Δ por. **wysoki**.

BT

wzdać (1) [Kśw] Δ zn. «dać, złożyć, uczynić»: Obietnicę Bogu wzdachą, <iżby się Bog> nad nimi smiłował [Kśw I, 10, 26]. Δ gram. czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ etym. psł. *vъzdati ← *dati; ogsłow. – czes. daw. vzdáti «dać», głuż. vzdać «zrzec się», ros. vozdat' przest. «oddać», sch. vzdáti «sprzedawać», scs. vъzdati «oddać (należność)». Δ rozwój: psł. *vъzdati → stpol. *vzdaći → stpol. vzdać || vezdać → śrpol. vzdać; po XVI w. wyraz zanikł.

Δ por. **dać, podać**.

IS

wzdawać (1) [Kśw] Δ zn. «oddawać, ofiarowywać, czynić»: <Pogańskim> bogo<m> modłę jeście wzdawali [Kśw I, 10, 24]. Δ gram. czas., psł. kon. V atem. → stpol. kon. IV -am, -asz, obocznie z kon. II -'ę, -'esz → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ etym. *vъzdavati ← *davati; por. – czes. vzdávat, słc. vzdávat, ros. vozdavát', scs. vъzdajati. Δ rozwój: przedpol. *vъzdavati → stpol. *vzdaćci → stpol., śrpol. vzdać; po XVI w. wyraz wyszedł z użycia.

Δ por. **dawać, dać, wzdać**.

IS

wzdłużać się (1) [Park] Δ zn. «czynić dłuższym; tu o samogłosce: wymawiać jako dłuższą od pozostałych»: Umiej obiecado moje,/ Ktorem tak napisał tobie,/ Aby pisał tak krotkie a,/ Aa sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 6]. Δ gram. czas., psł. kon. II -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. podstawa poświadczona w różnych j. słow. – por. czes. prodlužovat

«wzdłużać», ros. *prodólžit'*, sch. *dúžiti*, scs. *dł'žiti*.

Δ por. **przedłużyć**.

IS

wziąć (7) [RsP, RsK, Słota, KŚ, ŻB, RP]

Δ zn. 1. «otrzymać, dostać, osiągnąć»: Od jegoż dotknięcia dziecieć pełne zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. 2. «o uczuciach: opanować, najść»: Czemu cię wzięła taka tesnica? [RP, 197, 78]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk.

wzięt 3. «tu: zabrany na zaspokojenie czichs pretensji, roszczeń»: Jako to świadczymy, czso wzięt Staszkowi skot, to wzięt do wyjednania [RsP, 44, 19]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ formy tekstowe: *wziął* cz. przesz. lp.

3. os. r. m. Δ etym. psł. *vzbjeti ← *(j)eti; oglow. – czes. *vzít*, ros. *vzjat'*, chorw. *uzeti*, scs. *vzbjeti*. Δ rozwój: w tekstach stpol. wyraz występował także w postaci *wzwiąć*, *źwiąć*; w j. śrpol. formy odm. prostej im. cz. przesz. biernego (*wzięt*) zanikły, z wyjątkiem formy r. n. (*wzięto*), która pełni w polszczyźnie funkcję bezosobowej formy czas.; formy odm. złoż. im. uległy adiektywizacji (*wzięty*).

Δ por. **jąć, przyjąć**.

IS

wzięt zob. **wziąć**.

IS

wzjawić się (1) [RP] Δ zn. «dać się

widzieć, ukazać się, pojawić się»: Pan Bog tę rzecz tako nosił,/ Iżś go o to barzo prosił,/ Abych ci się ukazała,/ Wszytkę swą moc wzjawiła [RP 196, 54]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -isz; dk. Δ etym. psł. *vzbjaviti ← *(j)aviti; podstawa oglow. – czes. *jevit se* «przejawiać się», ros. *javít*, scs. *(j)aviti*. Δ rozwój: psł. *vzbjaviti → stpol. *vzjavíci → stpol., śrpol. *vzjać*; wyraz wyszedł z użycia w XIX w.

Δ por. **zjawiać się**.

IS

wznał (1) [RP] Δ *zn.* «na plecach, na grzbicie»: Padł na ziemię, eże stęknął./ Gdy leżał wznał jako wiła,/ Śmierć do niego przemówiła [RP, 196, 47]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **vъznakъ* ← wyr. przyim. psł. **vъz nakъ* ← psł. **nakъ* «z oczami zwróconymi w górę»; ogsłow. – czes. *naznak*, ros. dial. (*ná*)-*vznak*, sch. *näuznāk*, scs. *vъznakъ*. Δ *rozwój*: we wspóln. j. pol. przest., pozostało w wyr. *na wznał* «na plecach, na grzbicie».

BT

wźda (1) [Pfl] Δ *zn.* «zawsze, ciągle»: Jako była z początku i nynie, i wźda, i na wieki wiekom [Pfl I, 17, 9]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **vъśьda*, przysłów. ← psł. zaimka **vъśь* i przyr. *-da, będącego pierwotnie psł. part. potwierdzającą «tak»; ogsłow. – ros. *vsegdá*, scs. *vъsegda*. Δ *rozwój*: *wźda* występuje tylko w j. stpol., wówczas pojawia się też *zawždy* (stpol. mnogość wskaźników zespolenia, spójników, partykuł).

Δ *por.* **wźdy**.

BT

wźdy (2) [Słota, RP] Δ *zn.* «przecież, jednak, mimo to»: Nie dostojen nics dobrego./ Ano wźdy widzą, gdzie csny siedzi [Słota, 189, 35]. Wrzekomoś zdrow, a <w>źdy stękasz! [RP, 196, 50]. Δ *gram.* tu: part. wzmacniająca spójnik, wprowadzający zdanie przeciwstawne. Δ *etym.* pie. rdzeń **ui-so* «powszecznny, ogólny» pochodny od pie. **ui-* «oddzielnie», kontynuowany w psł. jako **vъχ-*, zróżnicowany po III palat. χ na zach.słow. *vъš-* oraz wsch.słow. i płd.słow. *vъs-* «wszystek, cały»; jako przysłówek wzmacniony part. pochodzenia zaimkowego psł. **da* || **dy*, często opartą dodatkowo na rdzeniu zaimka pytajnego **k-*; jako przysłów. wtórnie też spójnik i part. ogsłow. – czes. *vždy*, *vždycky* «zawsze», *vždyt'*

«przecież; spójnik i part.», słc. *vždy*, *vždycky* «zawsze», ukr. *závždi* «zawsze» i spójnik oparty na rdzeniu *vs-*: *vsé-taki* «jednak, mimo wszystko». Δ *rozwój*: w stpol. warianty *wždy*, *weždy*, *wežgdy* wskazują na upodobnienia pod względem dźwięczności, a w formie *wždy* uproszczenie grupy spłg. **wžgdy*; wyraz tylko kontekstowo używany jako part., podstawowa funkcja przysłów. «zawsze, ciągle, niezmienność».

Δ *por. wžda*.

AK

wžgim (1) [List] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe przyzwolenia – mimo to, jednakże»: Wiedz, moja namilejsza panno, iże aczkoliciem ja od ciebie daleko, a wszakoż *wžgim* nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9]. Δ *etym.* forma jednostkowa i niejasna; obecność w j. stpol. szeregu wrazów mających podobne znaczenie i spełniających podobną funkcję, takich jak: *wždy*, *weždy*, *wežgdy*; *wždyż*, *wežgi*, *wžgi*; *wždym* czy *wžgam* pozwala w nich wszystkich widzieć pierwotny zrost psł. zaimków **vъšь* i **kъ*, wzmacnionych part. **da* || **dy*, po upodobnieniach oraz uproszczeniach grup spłg. Δ *rozwój*: forma *wžgim* (może *wžgym*?) jest paralelna zwłaszcza do formy *wžgam* «jednakże, mimo to»; prawdopodobnie są to uproszczone formy *wžgdy* i *wžgda*, a nieuprawnione tu *-m* mogło się pojawić pod wpływem takich kontekstów, w których spójniki przyłączały ruchomą końcówkę 1. os. lp. cz. przesz.

AK

Z

z, ze, s, se (73) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «od, na zewnątrz, ze środka; w określeniach miejsca, czasu, okoliczności itp.»: Wiedziech, prawi, anjeła bożego mocnego s nieba sleciew [Kśw I, 10, 14]. Jako była s początka i nynie [Pfl I, 17, 9]. 2. «razem; wskazując na współtwarzysza, przedmiot lub okoliczność»: Rozdzieli s matką swoją rany [ŻMB, 180, 15]. I wiesielcie się jemu ze drżeniem [Ppuł II, 53, 11]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. lub N. Δ *etym.* pol. *z* i *ze* kontynuuje trzy prepozycje pie. i psł.: I. pie. **kon*; psł. **sþ*, **sþn* z D. dla wprowadzenia nazw przedmiotów, na których powierzchni znajduje się początkowy punkt ruchu – czes. *s, se*, słc. *s, so*, dłuż. i głuž. *z, ze*, ukr. *z, iz, zi*, błr. *z, sa*, ros. *s, so*, sch. *s, sa*, scs. *sþ, sþn* (por. łac. *com* «z», *cum*, irl. *cét*, grec. *kata* ← *kn-ta* «w dół, wzdłuż»; II. pie. **egʰs* albo **eḱ(s)* «na zewnątrz, z»; psł. **iz* (← **jbz*) z D. dla wprowadzenia nazw przedmiotów, w środku których znajduje się początkowy punkt ruchu, czynności – czes. *z, ze*, słc. *z, zo*, dłuż. i głuž. *z, ze*, ukr. *z, iz, zi*, ros. *iz*, bułg., słoweń., sch., *iz*, scs. *iz* (w niektórych j. słow., w tym w j. pol., oba kontynuanty pomieszane, wspólne) (łac. *ex* «z», lit. *ìš, ìž* «z», łot. *iz*, stprus. *is*, grec. *èks, èk*); III. pie. **sam* «razem»; psł. **sþ*, **sþn* (powiązane z *sq*, por. pol. przedrostkowe *sq-siad, sq-siek*) z N. dla oznaczenia wspólności – czes. *s, se*, słc. *s, so*, dłuż. i głuž. *z, ze*, ukr. *z, iz, zi*, ros. *s, so*, sch. *s, sa*, scs. *sþ, sþn* (por. lit. *su* «z, razem», stprus. *sen* «z, razem», stind. *sám*, awest. *ham-*, stislandz. *sam* «razem», grec. *ōmós* «wspólny, podobny, równy», łac. *simi-*

lis «podobny»). Δ *rozwój*: w j. stpol. różnice pomiędzy przyim. *s(e)* (← psł. **sə*) i *z(e)* (← psł. **iz*) zachowują najstarsze zabytki pozawielkopolskie (np. Kśw, Pfl), choć już tu oznaczanie tych różnych genetycznie przyimków jest związane z upodobnieniem pod względem dźwięczności, a więc *s tajnego sirca*, ale *zdręki* «z ręki» – tu ponadto z wstawnym *d* (przykłady z Kśw IV); już w j. stpol. z łączące się z B. jako part. w zn. «około, mniej więcej», np. w BZ: *Iże nie mam chleba, jeno z garstkę mąki we ssądzie.*

AK

z jutra (7) [BZ, ŹB, Słota] Δ *zn.* «rano»: I stał się wieczor, a z jutra dzień drugi [BZ, 71, 7]. Potem z jutra rycerze i panosze poń przyjeli [ŹB I, 31, 5]. Z jutra wiesioł nikt nie będzie,/ Aliż gdy za stołem siedzie,/ Toż wszego myślenia zbędzie [Słota, 188, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie wyr. przyim. **z jutra* ← D. lp. r. n. psł. rzecz. **utro*, **jutro* «świt, ranek»; jako rzecz. ogsłow. – czes. *jitro* «ranek, rano», dłuż. *jutšo* «ranek, wschód», ros. *útro*, scs. *utro*. Δ *rozwój*: w j. stpol. w ten sposób powstały przysłówki *z daleka*, *z cicha*; rzecz. *jutro* natomiast w j. stpol. występuje również w zn. współl. «dzień następny po dzisiejszym»; w zn. «ranek, rano» rzadko poświadczony w XVI w.

BT

I za (24) [Kśw, RsP, RsK, Słota, Tecz, KŚ, ŁA, Satyra] Δ *zn.* 1. «przy, z tyłu, na zewnątrz»: A mnogi idzie za stoł,/ Siedzie za nim jako woł [Słota, 188, 20]. Za krzem leży [Satyra, 191, 21]. 2. «z powodu, z przyczyny»: Z tajnego sirca <rzeki gor>zkich slez za grzechy wylije [Kśw IV 12, 15]. Δ *gram.* przyim. rządzący N. lub B. Δ *etym.* pie. **gʰō-* «z tyłu, potem»; psł. **za*; ogsłow. – we wszystkich j. słow. w takiej samej postaci, tylko połab. *zo* (por. lit. *azū* (← **ažūo*),

*aż «za», łot. *az*, *âz*, *aiz* «za»). Δ rozwój: w XIV–XVI w. w pierwotnej składni z zaprzeczonym zaimkiem *cz* (← psł. *čb, dawny B. nieos. zaimka pytajnego *co*, zachowany tylko w wyrażeniach przyim.) w wyrażeniu *ni zacz* «za nic»; podobna składnia z przyim. *pod* i zaimkiem *czyj*: *ni pod czyją (chorągwią)* [KŚ, 124, 6]. Poza tym *za* rządzące D. «wskazuje na czas zachodzenia czynności», np. *za panowania*.*

Δ por. II za, pod.

AK

II za (1) [RP] Δ zn. «czy, czyż»: Wstań, mistrzu, odpowiedz, jeśli umiesz,/ Za po polsku nie rozumiesz? [RP, 197, 82]. Δ gram. part. wprowadzająca pytanie. Δ etym. pie. *g^hō, psł. *za, jako part. pytajna występuje w j. zach.słow. i pld.słow. – czes. *za*, *zali*, *zda*, *zdali*, serb. *zar*. Δ rozwój: w formie *za* występuje bardzo rzadko, najczęściej w połączeniach z częstkami *-li*, *a-*, *-ć*, *-ż*: *zali*, *aza*, *azali*, *zać*, *azać*, *zaż*, *azaż* w tekście XV–XVIII w.

Δ por. I za.

BT

zabić (7) [RsP, Kgn, Tęcz] Δ zn. «zadać śmierć, odebrać życie»: Przez to Miroslaw zabił Jana, iż mu odpowiadał i krad ji [RsP, 45, 21]. Wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć więc on swą głowę kryje i szonuje, a o ciałoć on niczs nie dba [Kgn VI, 40, 6-7]. Chciał ci krolowi służyci, swą chorągiew mieci,/ A o chłopi pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 7]. Δ gram. czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-'e*, *-'esz*; dk. Δ formy tekstowe: *zabiwszy* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ rozwój: forma im. w j. śrpol. przekształca się w im. przysłów. uprzedni.

Δ zob. **bić**.

ZG

zabiwszy zob. **zabić**.

ZG

zableszczyć (1) [RP] Δ zn. «błyskać oczyma, rzucając niespokojne spojrzenia»: Zableszczysz na strony oczy,/ Eż ci z ciała pot poskoczy [RP, 197, 63]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. pie. **bʰlig-* + *ske* «świecić»; psł. **zabliskēti* || **zablēskēti* → **zablēščati* || **zablēščati* «zajaśnieć blaskiem, zalśnić»; ogsłow. – stczes. *blščeti* (*se*), czes. *zablesknout* (*se*) «zabłysnąć, zalśnić», błr. *bliščać* «świecić równym światłem, (o oczach) błyszczeć», ros. *blesnút'* «błysnąć, mignąć», sch. *zablistati* || *zablijěstati* «zabłyszczyć, zajaśnieć», scs. *blbštati*, *blbštō* (*l* niesonantyczne) «błyszczyć, lśnić» (por. lit. *bliskēti* «błyszczyć, lśnić», łot. *bližgēt* «migotać»). Δ rozwój: psł. postaci z pierwotnie oboczną samogłoską rdzenną *i → *b || *oi → *ě (por. *blszczeć*, *bleszczyć*) zanikają w śrpol. na rzecz zach. słów. postaci z rdzennym -y- (*błyszczyć*), szcątkowo zachowane w gwarach.

ZG

zachować (1) [Słota] Δ zn. «zjednać»: Bo ktoś je chce sobie zachować,/ Będą ji wszyscy miłować/ I kromie oczu dziękować [Słota, 190, 80]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; dk.

Δ zob. **chować**.

ZG

zaczynać (1) [ŻB] Δ zn. «wykonywać pierwszą część jakieś czynności»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła, od jejże już skończeć zaczynał [ŻB I, 31, 12]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; ndk. Δ etym. pie. **ken-* || **kon-* || **kṇ-*; psł. *-činati (iter. do *-četi); ogsłow. – czes. *začínat*, ukr. *počynaty* || *začynaty*, błr. *pačynáć*', ros. *načinát'*, sch. (za)*počinjati*, scs. *načinati*, *načinajq* (por. lit. *skinti* «zrywać, napoczynać», łot. *cītiēs* (**kinties*), cī-

nitiēs «walczyć», stind. *kaninas* «młody»). Δ *rozwój*: psł. *začinati → stpol. začinać(i) → stpol., śrpol. začynać.

ZG

zaginąć (1) [Ppuł] Δ *zn.* «przeminąć, nie ostać się, nie zachować się»: Bo zna Bog drogę prawych, a droga złośnych zginie [Ppuł I, 53, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → stpol. kon. I -e, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **g^heub^h*- «giąć, zakrzywiać»; psł. **gybnęti*; ogsłow. – czes. *hynout*, *zahynout*, ukr. *hýnuty*, *zhýnuty*, ros. *gíbnut'*, słoweń. *gínti*, scs. *gybноти*, *gybнo*, *pogybноти* «zginąć» (por. lit. *gaūbtu*, *gaubiù* «obwiązywać głowę chustką», *gaūbtis* «okrywać się, zginać, się, zwijać się», łot. *gubt*, *gubstu* «giąć się, znikać», stang. *gèap* «krzywy»). Δ *rozwój*: psł. **zagybноти* → stpol. *zagynęć(i)* → stpol., śrpol. *zaġinōć*. Pierwotne znaczenie «pochylać się, zginać się ze słabości, starości» rozwinęło się w «giąć, zniknąć, umierać».

ZG

zakład (1) [RsK] Δ *zn.* «zabezpieczenie w postaci pieniędzy albo majątku ruchomego lub nieruchomości, pieniądze wpłacane przez strony jako zapewnienia przestrzegania umowy»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława [RsK, 48, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **za-kladъ* derywat od czas. prefiksального psł. **za-klad-ti*; ogsłow. – czes. *základ* «fundament», «przyczyna», ros. *заклад* «zastaw», sch. *základ* «zastaw», «fant», «fundacja». Δ *rozwój*: rzecz. rozwinął kilka zn., m.in. arch. «fundament», «podstawa», ponadto «gwarancja czegoś» oraz żywe do dziś «rodzaj umowy między osobami mającymi odmienne zdanie, polegającej na tym, że osoba, której zdanie okaże się

mylne, płaci ustaloną zapłatę osobie mającej rację», stąd fraz. *pójść o zakład, zakład stoi*; w j. npol. (pod wpływem łac. *institutio*) wykształciło się zn. «instytut, instytucja», początkowo jako nazwa instytucji edukacyjnej i wykowawczej, następnie rozszerzone: «przedsiębiorstwo, zakład pracy».

IW-G

zakon (4) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «prawo, nakaz (zwłaszcza religijny), zasady moralne, przykazania, w odniesieniu do religii żydowskiej – przymierze zawarte przez Boga z Abrahalem, a potem przez Mojżesza z narodem żydowskim»: Ale w zakonie Bożem wola jego, i w zakonie jego będzie myślić w dnie i w nocy [Pfl I, 17, 2]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. pie. *ken- || *kon- || *kn̥- spokrewniony z psł. czas. przedrostkowym *za-četi ← pie. *knt- «zacząć, rozpocząć coś»; ogsłow. – dłuż. *zakon* «widok, wygląd, prawidłowość», głuž. *zakón* «prawo, prawidło», czes. *zákon* «prawo, ustawa», *Starý zákon* «Stary Testament», ros. *закон* «prawo, ustawa», ukr. *закон* «prawo», «wyznanie, religia, obrządek, reguła», scs. *законъ* «prawo» (por. łac. *recéns* «świeży, niedawny», irl. *cinin* «powstać, pojawiam się, wynikam», łot. *cinātiēs* «podejmować, podnosić się»). Δ rozwój: stpol. *zakon*; już w j. stpol. wykształciło się podznanie «nauka chrześcijańska Nowego Testamentu w przeciwstawieniu do religii i przykazań żydowskich Starego Testamentu»; także «wyznanie, obrządek, religia», w zn. rel. «testament, przymierze» (por. *Stary i Nowy Zakon = Stary i Nowy Testament*); w j. śrpol. ponadto «zgromadzenie zakonne».

IW-G

zalec (1) [Słota] Δ zn. «umieścić się gdzieś, na czymś, stać się przeszkołą»:

Bogdaj mu zaległy usta wrzod! [Słota, 188, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk.
Δ *zob.* **lec**, **łoże**, **położyć**.

ZG

zamacić *zob.* **zamęcić**.

ZG

zamęcić, zamacić (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «zaniepokoić, zmartwić, zasmucić, też udręczyć, prześladować»: Tedy będzie moędzić k njim w gniewie swojem i w ro-sierdziu swojem zamaci je [Ppuł II, 55, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **ment-* «mieszać, bełtać, poruszać»; psł. **mōtiti*; ogsłow. – słc. *zamūtit'*, ukr. *mutýty*, *kałamútyty*, *zamútnenyj* «zamącony», ros. *mutít'*, *diélat'* *mútnym*, mac. *zamati* «zamacić», scs. *mōtiti*, *mōštō* «plaćać, mieszać; gnieść» (por. lit. *mēsti*, *menčiù* «mieszać», *menturis* «mątewka», stind. *mánthati* «mie-sza»). Δ *rozwój*: psł. **zamōtiti* → stpol. *zamącić(i)* → stpol. *zamocić* || *zamęcić* → śrpol. *zamocić*.

ZG

zamęt (1) [ŻMB] Δ *zn.* «strapienie, udręczenie»: Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie,/ Widząc rozkrwa-wione me miłe narodzenie [ŻMB, 180, 9]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* morfem rdzenny psł. **mōt-* charakte-rystyczny dla czas. wielokrotnego wo-bec psł. **mēt-* we wcz. psł. czas. jedno-krotnym **mēt-ti* → pzn. psł. **mēsti* «mieszać, bełtać». Δ *rozwój*: stpol. *za-mąt* → śrpol. *zamęt*, stpol. *zn.* «stra-pienie», potwierdzone we współrdzen-nym *zamętek*, wyszło z użycia, zasta-pione zostało synonimicznymi i spok-rewnionymi z nimi formacjami *smętek* i *smutek* (z oboczną postacią rdzenia *o : u*); od XVI w. utrwalone zn. przen. «chaos, zamieszanie, niejasność», rdzeń *mąt-* || *mēt-* jest utrwalony w licz-nej rodzinie wyrazowej, m.in. *mēt(y)*

«zanieczyszczenie płynu», «szumowy», od XVI w. także w odniesieniu do ludzi.

Δ *por. zamętek, smutek.*

IW-G

zamętek (1) [ŻMB] Δ *zn.* «strapienie, udręczenie»: Usłyszycie moj zamętek,/ jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* morfem rdzenny psł. **mąt-* (zob. *zamęt*), por. czes. *zmatek* «zamęt». Δ *rozwój*: stpol. *zamętek*; forma-cja utworzona od podstawy *zamęt* formantem *-ek* (← psł. **əkъ*) w zn. synonimicznym do podstawy, w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por. zamęcić, zamęt, smutek.*

IW-G

zanorzony *zob. zanorzyć.*

ZG

zanorzyć

zanorzony (1) [Kśw] Δ *zn.* «zagłębiony, pogrążony w wodzie»: (...) śm<ir>tn<em grzesze zanu>rzone i utonęło [Kśw IV, 12, 13]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. **ner-* || **nor-* || **nur-* || **nūr-*; psł. **noriti* ← **nerti*, *norō* «za-nurzyć się» || **nuriti* «zanurzać, pogra-żać»; ogsłow. – głuż. *nórić* || *nurić*, czes. *nořit*, ros. dial. *núrit'* «zanurzać», *nórit'* rybu «łowić niewodem pod lodem», chorw. *nòriti*, chorw. dial. *núriti* «zanu-rzać» (por. lit. *nérти*, *neriù* «nurkować», *nāras* «nor, gatunek kaczki», stislandz. *nór* «cieśnina, wąska zatoka»). Δ *rozwój*: psł. **zanoriti* → stpol. **zanoići* → *zanořić* → śrpol. *zanóřić* | *zanuřić* → *zaruřić* (w wyniku kontaminacji dwu pokrewnych, bliskich fonetycznie i se-mantycznie czasowników); formy odm. złoż. im. w j. śrpol. przekształcają się w im. przym. bierny.

ZG

zapieklać się (2) [Kśw] Δ *zn.* «stawać się zatwardziały w grzechu, upartym w złych myślach, w złym działaniu»:

Śpiący są, jiż się w <grzeszech za>piekłają [Kśw II, 11, 12]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* podstawą jest *denominativum* od *piekło* → *pieklić się*, z przedrostkiem *za-*; *zapieklić się*, od tego iterativum *zapieklać się*. Δ *rozwój:* stpol. *zapieklać się*; npol. *pieklić się* «złośćcić się, robić awantury; robić piekło».

Δ *por.* **piekło**.

ZG

zapieklić się

zapiekły (1) [Kśw] Δ *zn.* «zatwardziały w grzechu»: Bo grzesznik <w grzeszech za>piekły jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11, 35]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *rozwój:* w j. śrpol. uległ adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *zob.* **zapiekłać się**.

ZG

zapiekły zob. zapieklić się.

ZG

zapłakać (1) [Kśw] Δ *zn.* «zacząć płakać, rozpłakać się»: A gdaż, prawi, anjeł zmówił ta wszyt<ka słowa>, <z>apłakachą, prawi, wszem sircem [Kśw I, 10, 25]. Δ *gram.* aoryst sygmatyczny lub imp. lm. 3. os.

Δ *zob.* **płakać**.

ZG

zapominać (2) [List] Δ *zn.* «nie zachowywać w pamięci, przestawać pamiętać»: Aby mnię nie zapominała, barzociem twej miłości począł prosić [List, 114, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; ndk.

Δ *zob.* **zapomnieć**.

ZG

zapomnieć (2) [ŻB, List] Δ *zn.* «nie zachować w pamięci, przestać pamiętać»: Już widzę, iż mie Bog nie zapomniał [ŻB I, 31, 8-9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz (*zapomnię*, *zapomnisz*); dk. Δ *etym.* pie. *men- || *min- || *mon-;

psł. **mъněti*, **mъnją* «mniemać, myśleć»; ogsłów. – czes. *mnět*, *domnívat se* «mniemać», *zapomenout* «zapomnieć», ros. *mnit'* «uważać, zamierzać», *pómnit'* «pamiętać», błr. *zapómnich'* «zachować w pamięci», sch. *mniti* «mniemać, myśleć, sądzić», scs. *mъněti* «mniemać, wierzyć», *pomyńeti* «pamiętać» (por. lit. *minēti*, *menū* «wspominać, upominać», *miñti*, *menù* «pamiętać, odgadywać», stind. *mánya-tē*, *manutē* «myśli, pamięta»), grec. *memona* «pamiętam», łac. *meminī* «wspominam», *moneō* «napominam»). Δ *rozwój*: psł. **za-pomyńeti* → stpol. **zapomñeći* → stpol., śrpol. *zapomñeć*; z dwu pierwotnych synonimów *zapomnieć* i *zapamiętać* «nie zachować w pamięci, puścić w niepamięć» *zapomnieć* w wyniku specjalizacji znaczeniowej rozwinęło się w zn. przeciwstawne, por. ros. i błr. «zapamiętać», czes. i pol. «nie zachować w pamięci, zapomnieć».

Δ por. **zapominać, mnimać.**

ZG

zapowiedzian zob. **zapowiedzieć**.

ZG

zapowiedzieć

zapowiedzian (1) [RsP] Δ *zn.* «wezwany do sądu»: Jako Wociech uczynił Janowi za dziesięć g⟨rzywien⟩ szkody, po tem jako zapowiedzian [RsP, 88, 45, 28]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *rozwój*: formy odm. złoż. tego imiesłownu uległy adiektywizacji w j. śrpol. → im. przym. bierny.

Δ zob. **wiedzieć, powiedzieć.**

ZG

zaprzeć się (1) [RsP] Δ *zn.* «zaprzeczyć, nie przyznać się do kogoś»: Jako Jura nie chciał pomóc Piotrkowi z Pawłem prawa i zaprzał się go [RsP 44, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → stpol. kon. I *-ę*, *-'esz*; dk. Δ *etym.* pie. *(s)per- «podpierać»; psł. **zaperti sę, zapyrjo sę*; ogsłów. – czes. *zapřít*, słc.

zapriet', ukr. *zapértysia*, ros. *zapieriet*, bułg. *zaprá*; słoweń. *zapréti*, scs. *oprěti* *sę* «oprzeć się» (por. lit. *spìrti* «podpierać», stind. *sphuráti* «odpycha, rzuca się»). Δ *rozwój*: zn. podstawowe *zaprzeć* (bez *się*) «podeprzeć, zamknąć» zanika w polszczyźnie, dziś kwalifikowane jako przest. i gw.; żywe jest nadal zn. wtórne «nie przyznać się, zaprzeczyć, wyprzeć się».

Δ *por. podeprzeć*.

ZG

zasię (3) [ŻB, Satyra] Δ *zn.* «z powrotem, na powrót, znowu»: A zatem użrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Rozgniewaw sie sędzia przykazał ji kijmi bić, a zbiwszy, zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB II, 32, 27]. Szedw do chrosta, za krzem leży,/ Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 22]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **za* *sę* «za siebie», połączenie przyimka *za* i B. lp. zaimka *się*; płn.słow. i czes. *zase*, *zas* «znów, ponownie», ukr. *zas'* «nie można», ros. *zas'* «zamilcz, precz», możliwe również pochodzenie w j. pol. z połączenia przyimka *za* i zaimka *si* ← **sb.* Δ *rozwój*: we wspóln. j. pol. kontynuatem jest *zaś* jako spójnik i part.

Δ *por. za, (się)*.

BT

zastęp (1) [Kśw] Δ *zn.* «wojsko, oddział zbrojny»: Jenże anjeł (...) ⟨z⟩stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego ⟨krola pobił jeść⟩ we sborze asyrskiem, to je pogańskiem sto tysięcy (...) [Kśw I, 10, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **za-stopъ* «wejście, wstępnie», «ci, którzy wchodzą do czegoś»; derywat od czas. psł. **za-stopiti* «wejść, wstąpić»; ogsłow. – czes. *zástrup* «tłum, grupa», głuż. *zastup* «wstęp, wejście», «przystąpienie do pracy», strus. *zástrupъ* «obrona», scs. *zastopъ* «obrona, ochrona, pomoc». Δ *rozwój*: stpol.

zastęp → śrpol. *zastęp*; w j. stpol. wyraz miał ponadto zn. «gromada, tłum», także «wał ochronny».

Δ *por. stępić*.

IW-G

zatym (1) [ŻB] Δ *zn.* «potem, później, następnie»: A zatem użrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* spójnik nawiązujący nowe zdanie do poprzedniego kontekstu, określający następstwo czasowe danych czynności. Δ *etym.* wyraz powstały w j. pol., zrost wyrażenia składającego się z odsłowników: przyim. *za* (← psł. **za*) i N. lp. r. n. zaimka wskazującego *to* (← psł. **to*), z końcówką przyjętą z odm. miękko-tematowej *-im*, po spłg. twardej w postaci *-ym*. Δ *rozwój*: współcześnie wyraz *zatem* (w tej postaci fonet. ostatecznie dopiero od XIX w.) «więc, toteż, jednak»; dziś zn. z powyższego kontekstu realizuje przysłówek *potem*, z inną prepozycją, obecny w tym zn. również w j. stpol.

AK

zawierne (2) [Kśw] Δ *zn.* «zaprawdę, naprawdę, rzeczywiście, istotnie»: Czso nam przez togo niemocnego na łóżku leżącego znamiona? Zawierne niczsiniego kromie człowieka grzesznego [Kśw II, 11, 27]. Zawierne niczsinie by nam nie mieszkać, aleb<y> (...) zbawiciela i jego przyszcia pożądać [Kśw IV, 12, 3]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pochodzi od psł. rzecz. **věra*, psł. czas. **věriti*, psł. przyim. **věrъnъ* → **za* + **věrъnъ* + **e*, w tej formie i funkcji tylko w j. pol. Δ *rozwój*: w stpol. w tym samym zn. part. i przysłów. w funkcji wzmacniania pewności sądu: *zaiste*, *snadno*, *snadź*, *zaprawdę*; *zawierne* wychodzi z użycia już w j. stpol. zastąpiony w tłum. Bibliai przez *zaprawdę*.

BT

zawiesić (1) [Kgn] Δ *zn.* «umocować, przytwierdzić coś (albo kogoś), tak aby

wisiało»: A świętego Bartłomieja kazał jest być na prągę zawiesić a miotłami ji bić [Kgn VI, 41, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*ę*, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **ueips-ē-*; psł. **zavěsiti* «spowodować, by coś wisiało»; ogsłow. – głuż. *zawjesyć*, czes. *zavěsit*, ukr. *zavísyty*, ros. *zaviésit'*, sch. *zav(j)esiti*, scs. *věsiti*, *věšq* (por. lit. *vypsóti* «głupkowato się uśmiechać», prapokrewne z lit. *at-vipti* «zwisać, odstawać», stprus. *vipis* «gałąź», stind. *vépate* «trzęsie się»). Δ *rozwój*: psł. **zavěsiti* → stpol. **zavěsići* → stpol., śrpol. *zavěsić*.

ZG

zawitać (1) [Kśw] Δ *zn.* «przybyć, przyjść, pojawić się»: Zawierne niczs by nam nie mieszkać, aleb<y> (...) zbawiciela i jego przyszcia pożądać, by on raczył tog<o dla w na>sza sirca zawitać [Kśw IV, 12, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*ę*, -'esz → -am, -asz; dk. Δ *etym.* pie. **uei-t-*; psł. **zavitati*, **zavitajo* «przybyć»; ogsłow. – czes. *zavítat*, ukr. *zavítaty* (z wtórnym -*i-*), strus. *vitati* «przebywać, znajdować się», ros. *vitát'*, scs. *vitati* «mieszkać, przebywać» (por. lit. *vietà* «miejsce, miejscowości», łot. *pavietāt* «mieszkać», łac. *invito*, *invitare* «zaprosić, przyjąć»). Δ *rozwój*: pierwotne zn. «przybyć dokądś» specjalizuje się w «przybyć na pobyt, gościć, znaleźć schronienie».

Δ *por.* **przywitać**.

ZG

zawracać

zawracając (1) [RP] Δ *zn.* «o oczach: łypiąc, przewracając»: Miece oczy zwracając,/ Groźną kosę w ręku mając [RP, 196, 37]. Δ *gram.* im. cz. ter. czyn., odm. prosta. Δ *rozwój*: im. w j. śrpol. przekształca się w im. przysłów. współczesny. Δ *zob.* **nawrocić, wracić**.

ZG

zawracając zob. **zawracać**.

ZG

zawždy (2) [LA] Δ *zn.* «stale, nieustanie»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow,/ Co są mu zawždy służyli,/ Zawždy k jego stołu byli [LA, 173, 15-16]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* wyraz rodzimy, połączenie przyimka *za* i przysłówka *wždy*; występuje w j. wsch. słow., być może jako zapożyczenie z j. pol.: ukr. *závždý*, ukr. dial. *usindy*, błr. *zaŭždy*, *zaŭsédy*, ros. *vsegdá*. Δ *rozwój*: od XV w. w tym samym znaczeniu *zawsze* (od wyr. przyim. *za wsze (czasy)* «przez wszystkie czasy, cały czas»).

Δ *por.* **wžda, wždy.**

BT

ząb (1) [RP] Δ *zn.* «twór kostny osadzony w szczęce, służący do rozgryzania pokarmów»: Nie było warg u jej gęby,/ Poziewając, skrzyta zęby [RP, 196, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **ǵombʰ-os* «kolek, występ, coś ostrego»; psł. **zqbъ*; ogsłow. – czes., słc. *zub*, dłuż., głuż. *zub*, ros., ukr., błr. *zúb*, mac. *zab*, bułg. *zăb*, scs. *zqbъ* (por. lit. *žam̥bas* «ostry przedmiot, kant, żyletki», *žam̥bis* «socha», łot. *zùobs* «ząb», alb. *dhamb*, *dhëmb* «ząb», stniem. *kamb* «grzebień», ang. *comb* «grzebień»). Δ *rozwój*: psł. **zqbъ* → stpol. **zāb* → śrp. *zqb*; już w stpol. wyraz miał wiele zn., m.in. w lm. *zęby* «ostre, ustawione rzędem części»; liczne fraz. i przysł. *płacz i zgrzytanie zębami*, bibl. określenie mąk piekielnych, dziś żart. o zmartwieniu, kłopocie, ciężkiej sytuacji, *bronić się* (lub *czegoś*) *pazurami i zębami* «bronić czegoś zaciekle», *połamać sobie na czymś zęby* «nie poradzić sobie z czymś», *zjeść na czymś zęby* «znać się na czymś bardzo dobrze» i inne.

IW-G

zbawiciel (5) [Kśw] Δ zn. «ten, który uwolnił od skutków grzechów przez swoją śmierć, odkupiciel»: Jidzie tobie król zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* przedpol. **j̥bz̥-bavi-tel* || *izb̥-bavi-tel* (*j̥bz̥-baviti* || *izb̥-baviti* ← psł. **baviti*) pzn.psł. kalka łac. *salvator*; sch. *izbavitelj* «zbawca», bułg., mac. *izbavítel* «zbawca, wybawca», ukr. *zba-vytel'* «niszczyciel». Δ *rozwój*: stpol. **zbavítel'* → stpol. *zbavícel'* → śrpol. *zbavícel*.

Δ por. **zbawienie, zbawić, być.**

IW-G

zbawić (7) [Kśw, Park, RP] Δ zn. 1. «odebrać coś komuś, pozbawić kogoś czegoś; zadać śmierć, zabić»: Dziwno sie swym żakom stawi,/ Każdego żywota zbawi [RP, 195, 16]. Każdemu sie tak ukażę,/ Gdy go żywota zbawię [RP, 196, 58]. 2. «wyratować z trudnej sytuacji, wyswobodzić, ocalić, (o Chrystusie) wybawić od potępienia po śmierci, zapewnić życie wieczne, odkupić»: Iżby je Bog zbawił ot <mo>cy króla pogańskiego [Kśw I, 10, 6]. Gdańsk przydzie, zbawi lud swój ot wielkich grzechów [Kśw IV, 12, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -'*ɛ*, -'*isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *zbawionego* im. cz. przesz. bierny B. lp. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **j̥zbaviti*, **j̥zbavjo*; ogóln. – czes. *zbavit*, ros. *izbávit'*, ukr. *zbávyty*, sch. *izbaviti*, scs. *izbaviti*, *izbavljo*. Δ *rozwój*: wyraz pochodny od psł. **baviti* «powodować bycie, trwanie, zajmować czymś, zatrzymywać się, przebywać», pierwotnego causativum do **byti* «istnieć, żyć, przebywać»; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. ulegają adiektywizacji → im. przym. bierny. Δ por. **być, pozbawić, zbawiciel, zbawienie.**

ZG

zbawienie (1) [Kśw] Δ *zn.* «uwolnienie od skutków grzechów przez śmierć Chrystusa»: Widźcie, bracia miła, zbawienie, widźcie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **jьzv-baviti* || **izv-baviti* (← psł. **baviti*); wyraz poświadczony w niektórych j. słow. – sch. *izbavlјeњe* «wyzwolenie, wybawienie, ocalenie, uratowanie», ros. *zbavlenije* «wybawienie, zbawienie», scs. *izbavlenъje(ije)* «zbawienie, odkupienie», bułg. *izbavlénie* «wybawienie, zbawienie». Δ *rozwój*: psł. prefiks **jьzv-* || **izv* (odpowiadający łac. *ex-*) w j. pol. zrównał się z prefiksami **sv-* i **svn-* (odpowiadającymi łac. *cum, de*), dając *z(e)-* || *s(e)-* (ten ostatni wariant w pozycji przed bezdźwięczną).

Δ *por.* **zbawić, być, zbawiciel.**

IW-G

zbawiony *zob.* **zbawić.**

ZG

zbić

zbiwszy (1) [ŻB] Δ *zn.* «wychłostawszy»: Rozgniewaw sie sędzia przykazał ji kijmi bić, a zbiwszy zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB II, 32, 26-27]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *rozwój*: im. w j. śrpol. przekształca się w im. przysłów. uprzedni.

Δ *zob.* **bić.**

ZG

zbiwszy *zob.* **zbić.**

ZG

zbożny (2) [B, Kśw] Δ *zn.* 1. «dostatni, szczęśliwy»: A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra(j)ski przebyt [B, 163, 8]. 2. «żyjący zgodnie z nakazami religijnymi, pobożny»: I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia [Kśw II, 11, 5]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **sъbožъnъ(jь)* – przym. utworzony przyrostkiem *-bn-* od przym. **sъbogъ* (podstawa **bogъ*

może jeszcze w zn. «dobro, szczęście» lub już w zn. religijnym «Pan, Bóg»; zach. słów. – głuż. *zbóżny* «błogi, szczęśliwy», czes. *zbožný* «pobożny, religijny». Δ *rozwój*: być może stpol. *zbożny* «żyjący zgodnie z nakazami religijnymi» powstało w opozycji do *bez-bożny* jako termin chrześcijański i jest bohemizmem; formę *zbożny* wyparła postać *pobożny*. Δ *por.* **Bóg, zboże.**

HK

zbyć (1) [Słota] Δ *zn.* «uwolnić się od czegoś, pozbyć się czegoś»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie,/ Aliż gdy za stołem siędzie,/ Toż wszego myślenia zbędzie [Słota, 188, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -e, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. *bhū-; psł. *jbz-byti «pozbyć się»; ogsłow. – czes. *zbýt*, ukr. *zbúty, pozbútysia*, ros. *izbýt', sbyt'* «pozbyć się, sprzedać», sch. *izbívati* «nie zjawiać się, być nieobecnym», scs. *izbyti, izbódq* «zbywać, obfitować». Δ *rozwój*: pierwotnie przeciwnostawne zn. «pozbyć, wyzbyć się czegoś» i «pozostać, zostać jako nadwyżka» specjalizuje się w kierunku «pozbyć się nadmiaru, sprzedać» i «potraktować kogoś w sposób zdawkowy, wymijający», z kolei zn. «uwolnić się od czegoś» wyraża się formą z przedrostkiem *pozbyć się* Δ *por.* **być.**

ZG

zdać się (1) [Satyra] Δ *zn.* «wydawać się»: Bo sie zda jako pra<wy> wołek,/ Aleć jest chytrzy pachołek [Satyra, 191, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → stpol. kon. IV atem.; dk. Δ *etym.* pie. *dō-; psł. *da-d-ti → *dati z przedrostkiem *jbz-; ogsłow. – czes. *zdát se*, śl. *zdat' sa*, ukr. *zdátysia* «zdać się, poddać się», ros. *sdát'sia* «poddać się», scs. *dati, damь, dasi* «dać». Δ *rozwój*: psł. *jbz-dati se → stpol. *izdaći še → stpol., śrpol. *zdać še*.

Δ *por.* **dać.**

ZG

zdarzyć się (1) [Ppuł] Δ zn. «udać się, poszczęścić się»: A list jego nie spadnie i wszystko, cokoli uczyni, zdarzy się [Ppuł I, 52, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'e, -'isz; dk. Δ etym. psł. **dariti* «dać, dawać w darze, obdarzać kogoś czymś», zach.słow. **sъdariti* – dłuż. *zdariš se*, czes. *zdařit se*, słc. *zdarit' sa*. Δ rozwój: zach.słow. **sъdariti* *sę* → stpol. **sdaříci* *sę* → stpol., śrpol. *zdařyć* *sę*.

Δ por. **darować**.

ZG

zdradźca (1) [RP] Δ zn. «ten, kto oszukuje, postępuje podstępnie, człowiek nieuczciwy, nierzetelny»: A ten Waltko radżsa, ten niewierny zdradźsa [Tęcz, 194, 20]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. m. Δ etym. rzecz. od czas. *z(d)radzić* (-d- wstawne); kalka śrwniem. *ver-roten* «zepsuć złą radą, zdradzić»; wyraz zach.słow. – czes. *zdrádce*, słc. *zradca*. Δ rozwój: stpol. **zrad'c'a* → stpol. *zdraćća* || *zdražća* || *zdraćsa* || *zdrajca*.

Δ por. **rada, radzić, radżsa**.

IW-G

zdrowie (1) [ŻB] Δ zn. «dobre samopoczucie»: Od jegoż dotknięcia dziecię pełne zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **sъ-dorv-ъje* «zdrowie», rzecz. od przym. psł. **sъdorvъ*; ogsłow. – czes. *zdraví*, ros. *zdróve*, ukr. *zdróvja*, mac. *zdravje*, bułg. *zdráve*.

Δ por. **zdrowy, pozdrowić**.

IW-G

zdrowy (2) [ŻB, RP] Δ zn. «zdrowy: niechory, sprawny fizycznie»: Czemu się tako barzo lękaszt?/ Wrzekomość zdrow, a <w>żdy stękaszt! [RP 196, 50]. I puścił ji cała i zdrowa onej niewieście [ŻB 31, 19]. Δ gram. przym., odm. prosta Δ etym. pie. złożenie **sъ-deruo-* «z dobrego drzewa» (*sъ-* «dobry», **deru* «drewno,

drzewo»); pierwotnie «z dobrego drzewa, dobry» w odniesieniu do przedmiotów drewnianych, wtórnie rozszerzone w zn. «pełen sił, krzepki, niechory» na ludzi i zwierzęta → psł. **sъdorvъjь* «zdrowy, niechory; ogsłow. – czes. *zdrāv*, ros. *zdrój*, sch. *zdrāv*, scs. *sъdravъ*. Δ *rozwój*: dziś forma krótka *zdrów* – relikt prostej odmiany przym., tylko w funkcji orzecznika.

Δ por. **zdrowie**.

HK

zdrzucić zob. **zrzucić**.

ZG

zdunowy (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «wykonany przez zduna»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako ssąd zdunowy rozbijesz je [Pfl II, 17, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *zdunowy* B. lp. r. m. Δ *etym.* przym. z przyrostkiem -owy od rzecz. *zdun* (poświędczonego tylko w j. pol.) od psł. dial. (przedpolskiego) rzecz. **zъdunъ* «ten, kto lepi z gliny garnki, piece; garncarz, zdun» (nazwa wykonawcy czynności od psł. czas. **zъdati* «lepić, formować z gliny itp. ściany, naczynia», por. scs. *zъdati* «budować», sch. *zidati* «murować, budować» i wyrazy pokrewne: czes. *zed* «mur», *zednik* «murarz», sch. *zd(j)elār* «garncarz»). Δ *rozwój*: pierwotnie «rzemieślnik, który lepi z gliny garnki, piece», zn. «garncarz» (stpol.) wyszło z użycia, dziś tylko «stawiający piece».

HK

zdziać (1) [LA] Δ zn. «nadać komuś lub czemuś imię (pospolite lub własne)»: A gdy się mu syn narodził,/ Ten się w lepsze przygodził;/ Więc mu zdziano Aleksy [LA, 173, 35]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*e*, -'*esz*; dk. Δ *etym.* pie. **dʰē-* «klaść, stawiać»; psł. **dějati* z przedrostkiem **sъ-*; ogsłow. – stczes. *dieti* «umieścić, położyć», czes. *dít* «mówić, powiadać», *zdít* «murować», głuż. *džěć* «prząść,

tkać», dźeć «pytać, mówić», strus. *děti* «pomieścić, podziać, czynić, robić», ros. *diet'*, sch. *djëti* «schować, podziać», scs. *vъздѣти*, *vъздеždǫ* «podnieść, wznieść». Δ *rozwój*: psł. **sъdѣjati* → stpol. **sъjejaći* → *zъjāć* «nazwać, nadać imię».

Δ *por.* **dziać.**

ZG

ze zob. **z.**

AK

zecknąć (1) [RP] Δ *zn.* «przerazić się, obrzydzić, sprzykrzyć sobie»: Gdy przydę, namilejszy, k tobie,/ Tedy barzo zeckniesz sobie [RP, 197, 62]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -*no-* || -*ne-* → stpol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **tъsknǫti*, **tъskniti*; ogsłow. – słc. *cnięt' sa* «tęsknić», *cnie sa mi* «nudzę się, twożno mi», ros. *mienia tosznít'* «mdlimię, mam nudności», błr. *toskníć* «tęsknić, smucić się», scs. *sъtъsnǫti* «smucić się, frasować się», por. też czes. *tesklivý* «tęskny, smętny», ukr. *tosklyvyj* «smutny», csł. *tъštъlivъ* (XVI w. «skrzetny, pilny»). Δ *rozwój*: psł. **sъtъsknǫti* → stpol. **setsknǫći*, **zetsknǫći* → stpol., śrpol. (*ze)cknąć* w wyniku upodobnienia i uproszczenia grupy spółgłoskowej; dziś gw. *c(k)nąć*, *cknić*.

ZG

zejść (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zginąć gwałtownie»: Iże tako marnie zszedł od nierownia swojego [Tęcz, 193, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -*o-* || -*e-* → stpol. kon. I -*ę*, -'esz; dk.

Δ *por.* **zejść się.**

ZG

zejść się (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «przybyć z różnych stron na jedno miejsce, zgromadzić się»: Przystajali są królowie ziemscy, a książęta zeszli są sie na gromadę przeciwko Gospodnemu [Pfl II, 17, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **ej-* || **i-* «iść»; psł. **sъjьti sę* z forma-

mi supletywnymi w cz. przesz. *š̥dl̥, *š̥dla, *š̥dlo, *s̥š̥dli s̥q s̥ę, powiązanymi obocznością i redukcją samogłoski rdzennej z psł. *χoditi (*o → *i → ь); ogsłow. – czes. sejít se, šedl, slc. zíst' sa, išiel, ukr. zijtysia, jšov, ros. soj-tis', šjoł, sch. sabrati se, išao, scs. s̥niti s̥ę, šbl̥. Δ rozwój: psł. *s̥ybti s̥ę, *s̥š̥dli s̥q s̥ę → stpol. *sejšći s̥ę *seš(d)li s̥q s̥ę → stpol. zejšći s̥ę, zešli (s̥q) s̥ę → śrpol. zejść s̥ę, zešli s̥ę.
Δ por. **iść, chodzić.**

ZG

zeźrzeć (1) [ŻMB] Δ zn. «ujrzeć, zobaczyć»: Jele ja nieboga ninie dziś zeźrzała [ŻMB, 180, 34]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'e, -'isz; dk. Δ etym. pie. *gʰer- || *gʰerə- || *gʰre- «świecić, jaśnieć, lśnić się»; psł. *s̥b-zbr̥ti; ogsłow. – głuž. zrjeć, stczes. zřeti, czes. zřít, ukr. zrity, ros. zriet', słoweń. zréti, scs. zbr̥ti, zbr̥jo «patrzeć, przyglądać się», uzbr̥ti «ujrzeć» (por. lit. žerēti «błyszczeć, jaśnieć», žiūrēti «patrzeć», alb. zjar «ogień», stind. jvárat «ma gorączkę»). Δ rozwój: psł. *s̥bzbr̥ti → stpol. *sez'reći → stpol. zeźreći → stpol., śrpol. zejźreć (antycypacja palatalności) → zejreć (uproszczenie grupy spłg.).
Δ por. **wźrzeć.**

ZG

zgadzać się (1) [KŚ] Δ zn. «postępować zgodnie z czymś» Ale iże skarada jest częścią, jaż się s swym pospolstwem nie zgadza, ustaviamy [KŚ, 124, 11]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'e, -'esz || IV -am, -asz; ndk.
Δ por. **godzić.**

ZG

zgarnąć (1) [Słota] Δ zn. «zebrać razem, w jedno miejsce, skupić, zgromadzić»: Zgarnie na się wszystko pole,/ Cso w sto<do>le i w tobole [Słota, 188, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -e, -'esz; dk. Δ etym. pie.

**ger-* «zgarniać, zbierać»; psł. **gr(t)nōti* ← **gr-t-a-ti* «zgarniać»; ogsłow. – czes. *hrnout* «garnąć, zgarniać», słc. *hrnút' sa* «pchać się, garnąć się», ukr. *hornúty* «grzebać (w ogniu), garnąć», sch. *g̑nuti* «zgarniać, grabić, iść tłumnie» (por. lit. *gurgulys* «poplątane nici; stado ptaków», grec. *gargara (harhara)* «kupa, ciżba», *àgheiro* «zbieram», *àghorá* «zebranie, plac zborny»). Δ *rozwój*: psł. **s̑gr(t)nōti* → stpol. **sgarnoći* → stpol., śrpol. *zgarnoć*.

Δ *por.* **ogarnąć**.

ZG

zginąć, sginąć (4) [Pfl, Ppuł, RsK] Δ *zn.* «przeminąć, ulec zniszczeniu, zagładzie; zagubić się»: Bo znaje Gospodzin drogę prawych, a droga złych zginie [Pfl I, 17, 7]. Jako w Jedlczy było niemieckie prawo, ale sginął przywilej [RsK 42, 24]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → stpol. kon. I *-ę*, *-'esz*; dk. Δ *zob.* **zaginąć**.

ZG

zgromadzenie (1) [BZ] Δ *zn.* «wielka ilość czegoś skupiona w jednym miejscu, tu w wodzie»: I nazwał Bog suchość ziemią, a zgromadzenie wod nazwał morze [BZ, 71, 13-14]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **s̑-gromad-j-enje*; (od psł. **s̑-gromaditi*); wyraz poświadczony w niektórych j. słow. – czes. *shromáždění*, słc. *zhromaždenie*, ukr. *zhromáždžennja*. Δ *rozwój*: stpol. *zgromaż'e-nie* → śrpol. *zgromażenie*; pierwotnie był to rzecz. dewerbalny – nazwa stanu, wtórnie zyskał też treść przedmiotową «zebranie grupy osób w jakimś celu» i «zespół ludzi mający jakąś władzę, przedstawicielstwo jakiejś społeczności».

Δ *por.* **zgromadzić się**.

IW-G

zgromadzić się (1) [BZ] Δ *zn.* «skupić się w jednym miejscu, zebrać się

(zwykle w określonym celu)»: Weźrzał lepak Bog i rzekł: Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są, w miasto jedno, a ukaż się suchość [BZ 1, 71, 11-12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -'*e*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* pie. **grem-* || **ger-* «zgarniać, zbiegać»; psł. **gromaditi*, **gromadjo*; ogsłów. – czes. *hromadit se*, ukr. *hromádytysia* «zbierać się w jednym miejscu», słoweń. *grmáditi* «układać na kupę, stos» (por. lit. *grāmatas* «gromada», stind. *grāma-* «wielka ilość, wieś, gmina», łac. *gremium* «garść, naręcze, łono» śrlac. «zespół, kolegium»).

Δ *por. gromada.*

ZG

ziele (3) [BZ] Δ *zn.* «roślina zielna (o pędach niezdrewniałych lub zbior. o takich roślinach)»: I rzekł [Bog]: Wspłodź ziemia ziele czyniąc siemię [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **g^hel-* «świecić się, jasna barwa»; psł. **zelъje* rzecz. zbior. ← psł. **zelo* «ziele, jarzyna»; ogsłów. – czes. *zelí* «kapusta», przest. «roślina, ziele», ukr. *zila* «ziele, trawa, rośliny, napój ziołowy», sch. *zēlje* (jarzyny, warzywa, kapusta, szczaw), bułg. *zéle* «kapusta», scs. *zelъje* «ziele, jarzyna, warzywo» (por. lit. *žolé* «trawa», stwniem. *gelo* «żółty», łac. *helus*, *holus* «zieleń, warzywa, kapusta», grec. *chólos* «żółć»). Δ *rozwój:* psł. **zelъje* → stpol. *žel'e* → śrpol. *żele*.

IW-G

ziemia (29) [Kśw, Pfl, Kgn, Ppuł, BZ] Δ *zn.* 1. «wszystko, co znajduje się pod niebem, świat ziemski»: Na początkę Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 2]. 2. «grunt, gleba»: Ziemia była nieużyteczna a prozna, a čmy były na twarzy przepaści [BZ, 71, 2]. 3. «kraj, kraina»: Teda więc biskupowie, te to jiste ziemie są się oni byli sjachali [Kgn VI, 40, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ja-* →

pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *ziemie* D. lp., *ziemię* B. lp., *ziemią* N. lp., *ziemi* Msc. lp., *ziemia* W. lp. Δ *etym.* pie. **gʰd̥em* (**dʰegʰōm*); psł. **zemja*; ogólnow.-czes. *země*, ros. *zemljá*, sch. *zèmlja*, bułg. *zemjá*, scs. *zeml'a* (por. lit. *žemė* «ziemia», łac. *humus*).

Δ *por. ziemianin.*

IW-G

ziemianin (1) [Tęcz] Δ zn. «właściciel majątku ziemskiego»: Do wrocławian now posłali, do takich jako i sami, A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działały [Tęcz, 194, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od psł. rzecz. **zemja* (zob. *ziemia*); poświadczony tylko w części j. słow. – dłuż., głuż., czes., słc. *zeman* «ziemianin», mac. *zemjanin* «ziemianin», ukr. arch. *zemlyanyn* «ziemianin». Δ *rozwój*: w j. stpol. potwierdzone jest również pierwotne szersze zn. «mieszkaniec wsi, kraju, krainy (bez względu na stan)», w dalszej kolejności rozwinęło się zn. «mieszkaniec ziemi przeciwstawiony mieszkańcom nieba», w j. nopol. «mieszkaniec planety Ziemia».

Δ *por. ziemia.*

IW-G

ziemski (7) [Pfl, Ppuł, BZ] Δ zn. «dotyczący ziemi»: Uczynił Bog żywierzęta ziemska, każde podług podobieństwa jich [BZ, 71, 38]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *ziemski* B. lp. r. m., *ziemscy* M. lm. r. m., *ziemskie* B. lm. r. m. odm. złoż. Δ *etym.* psł. **zemyskъ(jь)* – przym. relacyjny z przyrostkiem *-bsk- od rzecz. **zemja*; ogólnow.-głuż. i dłuż. *zemski*, czes. i słc. *zemský*, strus. *zémeskij*, mac. *zemski* «daczesny».

Δ *por. ziemia.*

HK

zjawiać (2) [Kśw, Kgn] Δ zn. «podawać do wiadomości, czynić wiadomym, ogłaszać, ujawniać»: Exivit homo ad opus suum. Na ktore? Na to, jeż sam

zjawia, rzeka: pauper sum ego [Kśw IV, 13, 23]. Iże toć ja wam dzisia wielkie wiesiele zjawiam [Kgn II, 35, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* od psł. *(j)aviti, *(j)av-*j-Q* «czynić jawnym, widocznym, znanym» ← przysłów. *(j)avě «w stanie czuwania»; ogsłow. – dłuż. *zjawiś*, głuż. *zjewić*, czes. *jevit*, ukr. *jawýty*, sch. *jáviti*, scs. (j)aviti, (j)avljo «ujawnić, pokazać» (por. lit. dial. *ovytis* «zjawić się we śnie», stind. *āvís* «jawny»).

ZG

zlechmanić (1) [Satyra] Δ *zn.* «zmarować, zmitrężyć»: Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 12]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. III -'*ę*, -'*isz*; dk. Δ *etym.* pochodzenie wyrazu niejasne, być może jest to dawne zapożyczenie z j. stukr. (por. dzisiejszy czasownik ukr. *lychományty* «naruszać normalny rytm pracy»), o czym zdaje się świadczyć południowowschodnia geografia wyrazu.

ZG

złośny (1) [Ppuł] Δ *zn.* «czyniący зло»: Bo zna Bog drogę prawych, a droga złośnych zginie [Ppuł I, 53, 7]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *zъlostъnъ(jь) ← *zъlostъ; ogsłow. – czes. *zlostný* «wybuchowy, gniewny», ros. *zлostnyj* «złośliwy», bułg. *zлosten*. Δ *rozwój*: uproszczenie grupy spłg. *-stъn- → -śćn- || -stn → || -sn- || -śn-; dziś archaizm.

Δ *por.* **zły**.

HK

złoty (1) [LA] Δ *zn.* «koloru złota; zrobiony ze złota»: Chował je na wielebności i na krasie,/ I miał kożdy swe złote pasy [LA, 173, 18]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *g^holto- «złoty» ← *g^hel- «świecić się», także «kolor złoty, żółty, zielony» (por. łot. *zelts* «złoty», lit. *želtas* «żółtawy», niem.

*golden) → psł. *zoltъ(jb) → zach. słow. zlotъ(jb); ogsłow. – czes. i słc. zlatý, ros. zolotój, bułg. zláten, scs. zlatъ.*

HK

zły (8) [Kśw, Pfl, Tęcz] Δ zn. «niedobry, ujemny pod względem moralnym»: Bo znaje Gospodzin drogę prawych, a droga złych zginie [Pfl I, 17, 7]. Kromie człowieka grzesznego, we złych skutecznach prześpiewającego [Kśw. II, 11, 28]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *żli* M. lm. r. m., *złych* D. lm. r. m., *złych* B. lm. r. m. Δ etym. pie. **gʰulo-* «skrzywiony, zakrzywiony, skośny» ← **gʰuel-* «krzywić się, zbańczyć z właściwej drogi»; psł. **zъlъ(jb)*; ogsłow. – głuż. i dłuż. *zły*, słc. *zly*, błr. *zly*, ros. *zloy*, scs. *zъlъ*.

Δ por. **gorze, gorzki, źle.**

HK

zmówić (3) [Kśw] Δ zn. «wypowiedzieć coś, wyrazić słowami, wymówić»: A gdaż, prawi, anjeł zmówił ta wszystka słowa, ⟨z⟩apłakachą [Kśw I, 10, 25]. I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita [Kśw II, 11, 4]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk.

Δ zob. **mówić.**

ZG

znać (3) [Pfl, Słota, Tęcz, Ppuł] Δ zn. «mieć pewien zasób wiedzy, mieć wyobrażenie, wiedzieć co»: Bo znaje Gospodzin drogę prawych, a droga złych zgynie [Pfl I, 17, 7]. W kościeleć ⟨j⟩i zabili, na tem Boga nie znali [Tęcz, 193, 8]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; ndk. Δ formy tekstowe: *znan* im. cz. przesz. bierny, M. lp. r. m., odm. prosta. Δ etym. pie. **gnō-* || **gen-*; psł. **znati*, **znajō*; ogsłow. – czes. *znát*, *znám*, stczes. *znáti*, *znaju*, połab. *znot*, *znojěs*, ros. *znat'*, *znáju*, słoweń. *znáti*, *znám*, scs. *znati*, *znajō* (por. lit. *žinoti* «wiedzieć», łot. *zināt*, stind. *jānāti*, alb.

njoh, grec. *gi-gnōsko* «znam», stłac. *gnōsco*). Δ *rozwój*: psł. **znati* → stpol. **znaći*, *znać* → śrpol. *znać*.

Δ *por.* **poznać**.

ZG

znamienity (1) [Kśw] Δ *zn.* «znamienny; właściwy, charakterystyczny dla kogoś»: I zmówił Syn Boży słowa wielmi znamienita [Kśw II, 11, 4]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **znamenitъ(jb)* ← **znamę* (D. lp. **zname-ne*); ogsłow. – czes. *znamenitý* «znakomity, świetny, wspaniały», ukr. *znamenytyj* «sławetny, znany», ros. *znamenitýj* «znakomity, słynny», mac. *znamenit* «znakomity, słynny, głośny», scs. *znamenitъ*. Δ *rozwój*: w dziejach j. pol. nastąpiła repartycja znaczeń przym. *znamienity* i *znamienny*, dziś *znamienity* to tylko «znany ze względu na swoje walory, zalety, wielkie zasługi, cieszący się uznaniem, wybitny, znakomity», a *znamienny* «właściwy, charakterystyczny dla kogoś».

Δ *por.* **znamię, znamionować**.

HK

znamię (1) [Kgn] Δ *zn.* «znak, cud, niezwykłe zjawisko»: Kakoć on w on dzień sądny na sąd przydzie, a wielikać on znamiona czynić będzie [Kgn II, 35, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-n-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **gnō-men*; psł. **znamę, znamene* (D. lp.) «znak, oznaka»; ogsłow. – czes. *znamení* «znak, znamię», słc. *znamenie* «znak», ros. *známja* «sztandar», «idea przewodnia, hasło», ukr. *znaméno* «proporzec, sztandar», sch. *známén* «znamię, piętno, symbol», bułg. *známenje* «znak, omen» (por. grec. *gnōma* «cecha, znak, pogląd»). Δ *rozwój*: stpol. spośród wielu zn. tego rzecz. (m.in. «cecha charakterystyczna, znak, oznaka, objaw czegoś, godło, chorągiew, śląd, coś dziwnego, cud») zachowało się «znak charakterystyczny na skó-

rze»; daw. zn. pośrednio poświadczane w wyrazach pokrewnych: *znamienny* «charakterystyczny», *znamienity* «wyróżniający się ze względu na swoje walory, zalety.

Δ por. **znać**.

IW-G

znamionać (1) [Kśw] Δ *zn.* «ukazać coś, przedstawić»: Czso nam przez tego niemocnego, na łóżku leżącego, znamiona? [Kśw II, 11, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*ę*, -'*esz* || IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* pie. *ǵnō-men*; psł. **znamenati*; ogsłów. zachowane szczątkowo – czes. *znamenat* «znaczyć, oznaczać, mieć znaczenie», słc. *znamenat'* «znaczyć», scs. *znamenati*, *znamenają* «znaczyć, pieczętować». Δ *rozwój*: w stpol. może zapożyczone z j. stczes., występowało częściej niż *znamionować*.

Δ por. **znamionować się**.

ZG

znamionować się (3) [Kśw] Δ *zn.* «oznaczać, znaczyć, być oznaczonym, wyobrażonym, symbolizowanym»: A to go dla iż <Boża nie chcą uż>rzeć, k dobremu wstać się obleniąją, przeto przez <ślepego> dobrze się znamionują [Kśw II, 11, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -'*ę*, -'*esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **ǵnō-men-*; psł. **znamenovati*; ogsłów. – ukr. *znamenuváty* «swiadczyć o czymś, oznaczać», *znamenuvátsia* «odznaczać się», przest. «żegnać się, całować krzyż», sch. *znāmenovati* «cechować, kłaść znak na czymś», «kropić świętą wodą», *znāmenovati se* «przeżegnać się», scs. *znamenovati*, *znamenują* «oznaczać, znaczyć».

Δ por. **znamionać**.

ZG

znan zob. **znać**.

ZG

zostać (1) [Kgn] Δ *zn.* «być nadal w jakimś stanie, położeniu, pozostać jakimś – o zachowaniu dziewczęcia przez

Matkę Boską»: Iżeć Maryja miałać jest ona syna porodzić była a dziewicą zostać [Kgn II, 37, 100]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk.

Δ *zob.* **stać, ostać.**

ZG

zrzucić, zdrzucić (3) [Pfl, Kgn, Ppuł]

Δ *zn.* 1. «gwałtownym ruchem strącić, zepchnąć, zdjąć»: Roztargujmy jich przekowy, i zrzucimy s nas jarzmo jich [Pfl II, 17, 3]. 2. «zrzucić, zmienić skórę»: A takież my zdrzućmy z siebie starą skórę, toć jest stare grzechy [Kgn VI, 40, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -'isz; dk. Δ *rozwój*: forma z -d- wstawnym w pierwotnej grupie spłg. uległa uproszczeniu.

Δ *por.* **rzucić się.**

ZG

zstać się (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zdarzyć się, przytrafić się»: Usłyszycie moj zamętek,/ Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *por.* **stać się.**

ZG

zwalać (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* tu we fraz. zwalać z kogo śmiech, zwalać śmiech w kim «wyśmiewać się, drwić, szydzić z kogoś»: Jen przebywa na niebiesiech, pośmieje sie jim, i Gospodzin zwala śmiech w nich [Pfl II 17, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. *svalati ← *svoliti «pozwolić, zezwolić» ← *voliti «wyrażać swoją wolę»; podstawa ogsłów. – czes. volit «wybierać», ros. arch. vólit’ «pragnąć, chcieć», chorw. vòljeti, scs. voliti. Δ *rozwój*: w teksthach stpol. występuje też fraz. w postaci walać śmiech; później nienotowany. Δ *por.* **wola, zwolić.**

IS

związać (1) [Słota] Δ *zn.* «powiązać w snopek skoszone zboże»: Csole się na

niwie zwięże,/ To wszystko na stole leże
[Słota, 188, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o-
|| -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk.

Δ *por.* **obiązać się, uwięznać, wiązać.**
ZG

zwolen(y) zob. zwolić.

ZG

zwolić

zwolen(y) (1) [B] Δ *zn.* «wybrany»:
U twego syna Gospodzina, matko zwo-
lena, Maryja./ Zyszczy nam, spuści nam
[B, 163, 2]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny,
odm. prosta lub złoż. Δ *etym.* pie. *uel-
«chcieć, pragnąć»; psł. *s̥voliti «wyrazić
swą wolę, pozwolić, zezwolić»; podstawa
ogsłow. – czes. *zvolit* «wybrać», słc.
zvolit', ukr. *zvolyty* «raczyć, pozwolić,
być łaskawym», sch. *vòliti* || *vòljeti* «ko-
chać, lubić; woleć, bardziej chcieć», scs.
voliti, *voljо* «chcieć, woleć», *iz-voliti*
«wybrać» (por. goc. *waljan* «wybierać»,
stwniem. *wellan*, stind. *varáyati* «wybie-
ra, domaga się»). Δ *rozwój*: brak prze-
głosu i zn. «wybrać» wskazują na fone-
tyczny i semantyczny bohemizm; por.
daw. w postaci przegłoszonej *zwolony*
syn «przysposobiony, adoptowany», za-
nika w npol., ostatnie znane użycia
w tytule dramatu C. Norwida *Zwolon*
(1851) i archaizowanych tekstach S. Wy-
spiańskiego oraz Z. Kossak.

ZG

zwykły (1) [Park] Δ *zn.* «zwyczajny;
zgodny z przeciętną normą, ze zwyczajem»: Ale gdzie c swój głos miewa,/ Zwykłem pismem *cało* tak da [Park 20].
Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.*
psł. im. cz. przesz. czynny II *s̥vy-
klъ(jь) ← *s̥vyknōti «przywyknąć,
przyzwyczaić się do czego»; zach. słow.
i ukr. – czes. *zvykly* «przywykły, przy-
zwyczajony», ukr. *zvyklyj* «przyzwyczajony». Δ *rozwój*: im. uległ adiektywiza-
cji w j. śrpol., dziś tylko w użyciu
przymiotnikowym.

HK

zyskać (1) [B] Δ *zn.* «pozyskać, zesłać, uczynić przychylnym»: U twego syna Gospodzina, matko zwolena, Maryja!/ Zyszczy nam, spuści nam [B 163, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* pie. *ais-sk- «życzyć sobie, chcieć, szukać»; psł. *jbz-iskati «wyszukać coś, pozyskać»; ogsłow. – czes. získat, získám «pozyskać, zdobyć», ros. izyskáti «znaleźć, odzyskać», scs. iziskati «pozyskać» (por. lit. ieškoti «szukać», stind. iccháti «szuka, pragnie», stwniem. eiskōn «żądać»).

ZG

Ž

źle (1) [Satyra] Δ *zn.* «niepomyślnie, nieszczęśliwie, ze złym wynikiem»: Bo umyślnie na to godzi,/ Iż sie panu źle urodzi [Satyra, 191, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. *zəlb; z M., B. lp. r. n. odm. prostej tego przym. urzeczownikowiona forma zło; ogsłow. – czes. zle, słc. zle, ukr. zle, bułg. zl'e, scs. zble.

Δ *por. gorze, zły.*

BT

źrzebiec (2) [RsP] Δ *zn.* «młody koń»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił źrzbca szestroka chąsiebną rzeczą [RsP, 45, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* źrz[ebca] B. lp. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (*zerb-ycb ← *zerb-ьkъ), pochodny od psł. rzecz. *zerb-ę ← pie. *gʷʰrebʰ- «plód, małe zwierzęcia, dziecko»; ogsłow. – czes. hřibě, słc. žriebā, kasz. zgřebc, ukr. žerebéc «ogier», ros. жеребец «ogier», mac. zdrebec «młody ogier», bułg. јребец «młody ogier» (por. grec. bréphos

z **grebhos* «niemowlę», «młode zwierzę», stind. *gàrbha-* «płód, młode zwierzę»). Δ *rozwój*: przedpol. **zerbъcъ* → stpol. **zřebъc'ь* → stpol. *žreb'ec'* || *žreb'ec'* → śrpol. *žreb'ec* (wlkp.) → *žreb'ec* (młp., maz.) → npol. *žreb'ec*.

IW-G

żwierz (1) [BZ] Δ *zn.* «zbior. zwierzęta, zwierzyna»: Opięć rzekł Bog: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i żwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **gʰuér-* «dzikie zwierzę»; psł. **zvěrь*; ogsłow. – czes. *zvěř* «zwierzęta łowne», słc. *zver* (r. m.) «zwierzę» i *zver* (r. ż.) «zwierzyna», ros. *zvér'*, ukr. *zvír*, bułg. *zvjár* «zwierz» (por. grec. *thér* «dzikie zwierzę», łac. *ferus* «dziki», lit. *žvėris* «zwierz», łot. *zvērs* «zwierz»). Δ *rozwój*: stpol. **zv'ěř* → stpol. *žvěř* || *žvíř* → śrpol. *žveř* || *žviř* || *zveř*; rzecz. zachowuje dwa zn.: 1. «zwierzę, zwłaszcza wielkie i dzikie», 2. zbior. «zwierzyna».

Δ *por. żwierzę.*

IW-G

żwierzę (3) [BZ] Δ *zn.* «istota żywa (inna niż człowiek) przeciwstawiona roślinom»: Uczynił Bog żwierzęta ziemska, każde podług podobieństwa jich [BZ, 71, 38]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-t-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *żwierzętom* C. lm. Δ *etym.* psł. **zvěr-ę*; wyraz poświadczony w części j. słow. – dłuż. *zwěrje*, D. lp. *zwěrjeśa*, głuż. *zwěrjo*, *zwěrjeća*, sch. *zvěre*, *zvěreta* i *zvijěre*, *zvijěrata*, ukr. *zviriá*, *zviriáty*.
Δ *por. żwierz.*

IW-G

Ż

-ż *zob.* -że.

BT

żądać się (1) [Kśw] Δ *zn.* «odczuwać wstręt, odrazę, brzydzić się, gardzić»: Jenże się nie żadał przyjąć lichot czło-wieczych>? [Kśw IV, 13, 40]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* lub IV *-jo-* || *-i-* → stpol. kon. II *-'e*, *-'esz* || III *-'e*, *-'isz*; ndk. Δ *etym.* pie. **gēd-*; zach.słow. **žadati* *sę* – dłuż. *žadaś se* «brzydzić się», *žadość* «obrzydzenie», *žadliwy* «odstraszający», czes. dial. *žadlavý*, kasz. *žadni*, połab. *zodüstai*vě ← **žadostivъjь* «nieuprzejmy, niegrzeczny» (por. lit. *gēda* «wstyd», *gēdinti* «wstydzić», śrwniem. *quāt* «zły, wstrętny, obrzydliwy»); u innych Słowian z pierwotnym wokalizmem *-a-*, por. ros. *nagádit'* «napaskudzić», błr. *hádzicca* «odczuwać wstręt, brzydzić się», sch. *gāditi* «brzydzić, obrzydzać». Δ *rozwój*: **žadati* *sę* → stpol. **žadać* *sę* || **žažići* *sę* → stpol., śrpol. *žadać* *sę* || *žažić* *sę*, zanika w j. śrpol.

ZG

żaden (3) [LA, ŻMB, RP] Δ *zn.* «zaim. liczebny, przeczący – ani jeden»: Bądź to stary albo młody,/ Żadny nie u<j>-dzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 12]. Δ *formy tekstowe*: *żadnego* D. lp. r. m., *żadnej* Msc. lp. r. ž. Δ *etym.* zach.słow. – dłuż. *žeden*, głuž. *žadyn*, czes. *žadný*, słc. *žiaden*, ukr. *žóden* i błr. *žádny* uważa się za polonizmy. Δ *etym.* połączenie psł. **niže* + **jedъnъ* «ani jeden» → **nižēdъnъ* → stpol. **žēdъnъ* → stpol. *žadzien* || *żaden*. Δ *rozwój*: w przedpol. **nižēdъnъ* uproszczenie do stpol. **žēdъnъ* poprzez usunięcie prefiksu *ni-*: postać *żaden* || *żadny* prawdopodobnie pod wpływem zaim. *każdy*: forma *żadzien* zastąpiona przez *żaden* pod

wpływem przypadków zależnych *żadnego, żadnemu* itd.

Δ por. **niejeden**.

JG

żak (2) [RP] Δ *zn.* «kleryk, scholar, uczeń kościelny»: Już odetchni, nieboraku, /Mow se mną, ubogi żaku [RP, 197, 86]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *żaki* B. lm. Δ *etym.* wyraz zapożyczony za pośrednictwem j. czes. z łac. ludowej (por. łac. *diacus* «sługa kościelny»), a to z grec. *diá-kos* (skrócone z *diakonos*), z retorom. przekształceniem nagłosowego *dj* w *z*, a w j. czes. w *ž*; wyraz poświadczony w części j. słow. – czes. *žak* «uczeń», słc. *žiak* «uczeń»; przez j. pol. ukr. przest. *žak* «uczeń», «śpiewak cerkiewny» oraz ros. przest. *žak* «uczeń», «biedny student».

IW-G

żałość (1) [ŻMB] Δ *zn.* «żal, zmartwienie, smutek»: A rzekęcy: Panno, pełna jeś miłości!/ A ja pełna smutku i żałości [ŻMB, 180, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **žal-ostь* «ból, żal, smutek»; ogsłow. – czes. *žalost* «żal, ból, smutek», słc. *žalost'* «żałosć, ból, cierpienie», ukr. *žalist'* «litość, żal, smutek», ros. *žalost'* «litość». Δ *rozwój*: stpol. **žalost'* → stpol. *žałość* → śrpol. *žałość*; zn. «przejmujący smutek» kontynuowane do dziś. Δ por. **żałować**.

IW-G

żałować (1) [Kśw] Δ *zn.* «wyrzucać coś sobie, odczuwać skruchę z powodu czegoś»: Sirce jego jemu doradzi, iżby grzechuostał, swoich grzechów sierdecznie żałował [Kśw IV, 12, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-'e*, *-'esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **guel-*; psł. **žalovati* «odczuwać żal» ← **žalb*; ogsłow. – czes. *žalovat* «skarzyć się; oskarżać», ros. *žalovat'* «być życzliwym, lubić, poważyć», sch.

žałovati «żałować, płakać, współczuć», scs. **žalovati** «smucić się». Δ *rozwój*: psł. *žalovati → stpol. *žałovaći → stpol., śrpol. žałować.

Δ *por.* **ożaleć**, **pożałować**, **załość**, **żałować się**.

ZG

żałować się (1) [RsP] Δ *zn.* «wnosić skargę do sądu, występować do sądu z roszczeniami»: Iż Mikołaj ślubił mu list <wro>cić, iż jim sie żaluje [RsP 1390, 45, 44]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'e, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. *guel-; psł. *žalovati się «żalić się, skarżyć się»; ogsłow. – czes. žalovat si «skarżyć się, uskarżać się», ros. žálovat'sja «narzekać, skarżyć się, składać skargę (w sądzie)», mac. se žali «skarżyć się».

Δ *por.* **żałować**.

ZG

żądać zob. **zędać**.

ZG

żądny (1) [ŻMB] Δ *zn.* «pragnący: ten, który żąda, pragnie»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziatkami nie był takie pozory [ŻMB, 180, 32]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *žędźnъ(jb) ← *žēdati «pragnąć czegoś»; ogsłow. – czes. žádaný «pożądany, potrzebny, poszukiwany», ukr. žadnýj «żądny, pragnący, spragniony», ros. žadnýj «chciwy, skąpy», bułg. žáden «spragniony, żądny».

Δ *por.* **żądać**.

HK

że, żeć (5) [BZ, Tęcz] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania podrzędne»: 1. «dopełnieniowe – iż»: I użrzał Bog, że to jest dobrze [BZ, 72, 40]. 2. «okolicznikowe przyczyny – ponieważ, bo, dla-tego że»: Jaki to syn śląskiego Andrzeja Tęczyńskiego, Żeć on mści gorąco očsa swego [Tęcz, 194, 25]. Δ *etym.* nowy spójnik wyodrębniony z psł. *iže (← *jbže) po zaniku nagłosowego *jb

(oboczność *że* : *iże* taka sama jak *skra* : *iskra* czy *gra* : *igra*); ogsłow., na co wskazuje scs. *że* «zaś, że», zachowany jednak tylko w j. zach.słow. – czes. *že*, słc. *že*, głuž. *zo* (obok *što*, *štó*), dłuż. až wobec ros. i błr. *szto*, ukr. *szczo*, sch. *dàšto*, *pōšto*, *zàtō*, bułg. *cze*, mac. *deka*, *oti* «że, zaś». Δ *rozwój*: w j. pol. zwycięża z synonimicznymi *iż*, *iże* oraz *eż*, *eże*, na co prawdopodobnie wpływa jego spółgłoskowy nagłos (zawsze łatwiejszy artykulacyjnie od nagłosu samogłoskowego), w mniejszym stopniu – regionalna rywalizacja obu pozostałych spójników.

Δ por. **-ć, iże, eże, -że.**

AK

-że, -ż (57) [Kśw, Kgn, LA, ŻB, ŻMB, Słota] Δ zn. «częstka wzmacniająca, podkreślająca wyraz, z którym się łączy»: Przetoż, prawi, dam was w jich włodanie [Kśw I, 10, 6]. O jemże pisze święty Łukasz [Kśw II, 11, 25]. Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziaatkami nie były takie to pozory [ŻMB, 180, 32]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* psł. part. *-*że*, pokrewna z partkułami w innych j. ie.; ogsłow. – czes. -*že*, -*ž*, ros. -*že*, scs. -*že*. Δ *rozwój*: występuje w postaci -*że* po spłg., po samogłosce w postaci skróconej -*ż*; w j. stpol. produktywna w połączeniu ze spójnikami i zaimkami, później często z formą rozkaźnikową czasownika, rzadziej z innymi częściami mowy, np. *Zmienionaż po rozłące?* *O nie, nie zmieniona!* (Leśmian) w funkcji pytającej.

Δ por. **gdaż, gdyż, gdzież, któryż, przetoż, takież, tegdyż, teże, wsza-koż, że.**

BT

żebro (1) [RP] Δ zn. «jedna z kości tworzących klatkę piersiową»: Wypięła żebra i kości./ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 41]. Δ *gram.* rzecz., psł.

dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **reb^h*- «pokryć»; psł. **rebro* «żebro»; ogsłow. – czes. *žebro*, słc. *rebro*, słoweń. *řebro*, dłuż. *řobro*, głuż. *rjebło*, ros. *rébró*, ukr. *rebró*, sch. *rèbro*, bułg. *rebró*, scs. *rebro* (por. niem. *Rippe* «żebro», ang. *rib* «żebro»). Δ *rozwój*: psł. **rebro* → stpol. **řebro* → **ržebro* → *žebro* → śrpol. *žebro*; uproszczenie pierwotnej wymowy (i pisowni) prawdopodobnie w wyniku rozpodobnienia na odległość (*rž<->br*); postać z *rž* nie jest zaświadczona filologicznie; polskie *ž* (zam. *rz*) być może wprowadzone do pisowni wg wzoru czes.; stpol. i dial. warianty fonetyczne wyrazu – *žobro*, *žebro*, *žobro* (poświadczone też w tekstach XVII–XVIII w.).

IW-G

żeby (1) [Tęcz] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe warunku – żeby, że»: A jacy to źli ludzie mieszczanie krakowianie,/ Żeby pana swoego wielkiego chorągiewnego,/ Zabiliście, chłopi, Andrzeja Tęczyńskiego!

[Tęcz, 193, 2]. Δ *etym.* zrost spójnika *że* z wykładnikiem tr. przyp. *by* (psł. **by*, 3. os. lp. aorystu od czas. **byti*), na obszarze słowiańskim zwłaszcza w grupie zach. i wsch. – dłuż. *ažby*, głuż. *zo by*, ukr. *szczob*, ros. *sztóby*, podczas gdy na południu – sch. *da*, *da bi*, bułg. *za da*, *da*, *ako*, mac. *da*, *da za*.

Δ *por.* **że, iżby.**

AK

żeć zob. **że.**

AK

żegnać

żegnając (1) [List] Δ *zn.* «o formułach pożegnalnych»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjąłem do domu twoego, ciebie żegnając [List, 114, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* wyraz zach. słow. ze śrwiem. *segenen* (dziś niem. *segnen*) «błogosławić, przeżegnać krzyżem» ← łac. *signare*

«oznaczyć» ← *signum* «znak, cecha; także znak krzyża świętego» – czes. *žehnat* (*se*), słc. (*pre*)*žehnávat'* *sa*, głuż. *žohnowaé*, dłuż. *žognowaś*, kasz. *žegnac*. Δ *rozwój*: przez pośrednictwo czeskie; pierwotne stpol. zn. «błogosławić» zgodne z pierwowzorem, w stpol. i śrpol. też «rzucić zaklęcia przeciw złym mocom», *žegnaé się* «czynić ręką znak krzyża na sobie», w końcu «rozstawać się z kimś» w związku z czynieniem znaku krzyża na drogę, por. fraz. *krzyż(yk) na drogę*; im. w j. śrpol. przekształca się w im. przysłów. współczesny.

Δ por. **pożegnać**.

ZG

żegnając zob. **żegnać**.

ZG

żelazny (3) [Pfl, Ppuł, Satyra] Δ *zn.* «zrobiony z żelaza»: Żelazną wić doma słoży,/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *żelaznej* Msc. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **želēzъnъ(jь)* ← **želēzo* «żelazo» (może dawne zapożyczenie z j. orientalnych pokrewne lit. *geležis*; może od pie. **gʰel* «kamień, coś twardego»); ogsłow. – czes. i słc. *želézný*, ros. *želéznyj*, sch. *žel(j)ezan*, scs. *želēzъnъ*. Δ *rozwój*: sam. -a- w *żelazny* to wynik wyrównania analogicznego do postaci tematu rzecz. z -a-, w którym zaszedł przegłos lechicki ě → a (por. *żelazo*, *żelaza* itp.).

HK

żeński (2) [Słota] Δ *zn.* «dotykający żony – kobiety»: Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: psł. **ženiską* B. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **ženъskъ(jь)* – przym. relacyjny od psł. **žena* «kobieta»; ogsłow. czes. i słc. *ženský*, ros. *žénskij*, sch. *žěnskī*, scs. *ženъskъ*.

Δ por. **żona**.

HK

żądać, żądać (2) [ŻB, Ppuł] Δzn. «prosić, upraszać, pożądać, pragnąć»: Żędaj ode mnie, a dam ci pogany w dziedzictwo twoje [Ppuł II, 53, 8]. Δgram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz (żądaję, żądasz); ndk. Δformy tekstowe: żądał cz. przesz. złoż. lp. 3. os. Δetym. pie. **gu^hhed^h*-; psł. *żędzi; ogsłow. – czes. žádati, słc. žiadat', ukr. žadaty, sch. žéđati, scs. žędati, žęždǫ «mieć pragnienie, pragnąć» (por. lit. *gedáuti* «pożądać, życzyć sobie, pragnąć», awest. *dzaidyemi* «proszę», grec. *pothéō*, *pothé* «tęsknię, odczuwam brak»), Δrozwój: psł. *żędzi → stpol. žedaći → stpol., śrpol. žedać, žodać.

ZG

żółty (2) [RP] Δzn. «mający barwę żółtą»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica [RP, 196, 29]. Δgram. przym., odm. złoż. Δformy tekstowe: żółte B. lm. r. n. Δetym. od pie. **g^hel-* «różne barwy, zwłaszcza żółta, zielona i ich odcienie» (por. lit. *geltas* «żółty, blady») → psł. **žltv(j)b* (w psł. g przed *l'* → ź – I palatalizacja *g*); ogsłow. – głuż. i dłuż. żółty, ros. žóltyj, mac. žołt, scs. žltv. Δrozwój: przedpol. **žētv(j)b* (z rozwoju sonantu miękkiego *l'* → *eł*) → stpol. žółty (przegłos lechicki *e* → *o*) → śrpol. žółty (sam. ō → ó) → npol. žuły (ort. żółty).

HK

żona (4) [RsK, LA, ŻMB] Δzn. 1. «kobieta zamężna»: A żenie jego dziano Aglijas [LA, 173, 25]. 2. «kobieta»: Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie [ŻMB, 18, 9]. Δgram. rzecz. psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δformy tekstowe: żenie C. lp., żone B. lp. Δetym. pie. **g^hena* «rodząca»; psł. *żena; ogsłow. – dłuż., głuż. žona «kobieta», czes., słc. žena «kobieta», «małżonka», ros. žená «małżonka», przest. «niewiasta», ukr. žínka

«kobieta», przest. «małżonka», bułg. žená «kobieta», «małżonka», słoweń. žéna «kobieta», «małżonka» (por. grec. *gynē* «kobieta», «małżonka», łac. *genus* «ród», stprus. *genno* «kobieta», «małżonka», goc. *ginō* «małżonka», stang. *cwene* «małżonka», *cwēn* «królowa», ang. *queen* «królowa»). Δ rozwój: psł. *žena → stpol. žona → śrpol. žona; w j. pol. dokonała się specjalizacja zn., zachowane zostało zn. «małżonka», zagineło szersze zn. «kobieta», poświadczane w pokrewnym przym. żeński.

IW-G

żyć (1) [Słota] Δ zn. «jeść, biesiadać, ucztować»: Czci żeńską twarz (...),/ Cso masz na stole lepszego przed sobą,/ Czci ją, iżby żyła z tobą [Słota, 190, 79]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz (żywę, żywiesz) → śrpol., npol. kon. II -'ę, -'esz (żyję, żyjesz); ndk. Δ etym. pie. *gʷeij-; psł. *žiti, *živq; ogsłow. – czes. žít, žiji (stczes. žíti, živu), ukr. żyty, żywú, ros. žit', żywú, scs. žiti, živq (por. lit. gýti «goić się», gyvúoti «żyć», stind. jívati «żyje»). Δ rozwój: psł. *žiti → stpol. *žíći → stpol., śrpol. żyć, stpol. odmiana żywę, żywiesz → śrpol. żyję, żyjesz pod wpływem biję, kryję, myję itp.

Δ por. pożyć, pozywać.

ZG

żydowski (2) [Kśw] Δ zn. «odnoszący się do Żydów»: I <mowi król asyr>ski do króla Ezechyjasza, króla żydowskiego i do Łuda> jego [Kśw I, 10, 2]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. przym. utworzony za pomocą przyr. -bsk- od podstawy *židov-, a to od ogsłow. zapożyczenia *židb z j. retoromańskich (por. stwł. *giudio*) ← łac. *iudeus*, ← grec. *Iudaios*, hebr. *jehū-dah*); ogsłow. – czes. i słc. židovský, ukr. židivskyj, sch. židovski.

HK

żyto (2) [RsP] Δ zn. «gatunek zboża»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem żyto, a nie na Mirosławinie [RsP, 45, 26]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: żyto B. lp. Δ etym. psł. *žito «to, co służy podtrzymywaniu życia», «dobrobyt», «pożywienie»; ogsłow., w wyniku późnej ewolucji semantycznej wyraz niejednoznaczny na obszarze słowiańskim – czes., słc. žito «żyto», ros. з́то «wszystkie rośliny zbożowe, każde zboże niemłoczone», słoweń. žito «zboże, żyto, proso», bułg. ж́то «zboże, pszenica», scs. žito «warzywo, jarzyna, zboże» (por. stprus. geits «chleb»). Δ rozwój: stpol. *žito → śrpol. żyto; w j. stpol. stopniowe zwężanie zn. ogólnych «to, co służy do życia», «bogactwo, majątek», «pożywienie» → «rośliny, i ich ziarna służące do jego sporządzania, zwykle zboża – pszenica, jęczmień, proso, ryż (dawna nazwa żyta)»; konkretyzacja zn. zróżnicowana w zależności od głównego gatunku zboża uprawianego na danym obszarze, w j. śrpol. nazwa żyto zaczęła stabilizować się jako określenie konkretnego gatunku zboża (*secale*), wypierając stpol. nazwę rez.

IW-G

żywny (2) [BZ] Δ zn. «żywy, żyjący»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywą i ruchającą [BZ, 71, 31]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: żywne B. lm. r. ż. Δ etym. psł. *živъnъ(jb) ← *živiti «obdarzać życiem, podtrzymywać życie, dostarczać pożywienie, karmić, żywić»; zach.słow. i ukr. – czes. živný «pożywny, odżywczy», ukr. живnyj «pożywny, soczysty, żywotny, ożywiający»; w j. stpol. uznawany za bohemizm. Δ rozwój: w pol. wyraz znany do XIX w., zn. «żywy, żyjący» do XVII w., zn. «pożywny, żywiacy, po-

silający» do XIX w. (jeszcze u Mickiewicza).

Δ por. **żywy**, **życ**.

HK

żywo (1) [Kgn] Δ zn. «żywcem, w stanie żywym, jako żywego»: A świętego Bartłomieja kazał jest być na prągę zawiesić a miotłami ji bić i z jego ji skory żywio obłupić [Kgn VI, 41, 28]. Δ gram. przysłów. Δ etym. pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. psł. *živъ*; jako przym. – ogsłow. Δ rozwój: w okresie npol. pojawia się nowe zn. «żwawo, rzeško»; we wspóln. j. pol. także «bezpośrednio»: *transmisja na żywio*; «intensywnie, w dużym stopniu»: *żywo się czymś interesować, słuchacze żywio reagowali*; «z energią, z werwą, szybko»: *żywo gestykulować*; także fraz.: *co żywio, jako żywio*.

Δ por. **żywy**.

BT

żywot (7) [B, Kśw, LA, RP] Δ zn.

1. «życie, sposób życia»: A dać raczy, jegoż prosimy,/ A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra(j)ski przebyt [B, 163, 9]. 2. «opis życia, życiorys»: Jakoż się czcie w je świętym żywocie [Kśw II, 11, 33]. 3. «brzuch, łono»: Mistrz widząc obraz skarady,/ Żółte oczy, żywot blady,/ Groźno się tego przelęknał [RP, 196, 44]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *żywot* B. lp., *żywocie* Msc. lp. Δ etym. psł. **životъ* «życie», przen. «siedlisko życia», następnie ukonkretione «brzuch, łono, żołądek»; rzecz. pochodny od psł. przym. *živъ* lub czas. **živiti* «sprawiać, że coś żyje»; ogsłow. – czes., słc. *život* «życie», arch. i pot. «brzuch», kasz. *žěvot* «brzuch», dłuż. *žywot* «brzuch», głuż. *žiwot* «brzuch», «gorset», strus. *životъ* «życie», «majątek», ros. *životъ* «brzuch», przest. «życie», ukr. *živít* «brzuch», bułg. *živót* «życie», słoweń. *živót* «życie».

ciorys», sch. život «życiorys», «brzuch», scs. životъ «życie», «pożywienie» (por. lit. gyvatà «żywot», stprus. giwato «życie»). Δ rozwój: stpol. *život → śrpol. żywot; wyraz zachował do dziś 3 zn., ale zakres użycia ograniczony stylistycznie i regionalnie; zn 1. dziś podn. i książk., utrwalone w charakterystycznych połączeniach *prowadzić, pędzić żywot*, w j. rel. zachowane wyrażenie *żywot wieczny*; w zn. 2. (także książk.) wyraz występuje w charakterystycznych połączeniach, np. *żywoty świętych, sławnych mężów, filozofów*; w zn. 3. zachowany na zasadzie reliktu w modlitwie *błogosławiony owoc Two-*

jego żywota oraz dialektalnie w zn.
«brzuch».

Δ por. **żywy, żyć, żywny**.

IW-G

żywy (3) [BZ, ŻB] Δ zn. «żyjący»: Wywiedź ziemia stworzenia żywe w swem porodzie [BZ, 71, 36]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: żywe B. lp. r. n., żywą B. lp. r. ż. Δ etym. pie. *gʷʰiₖu-o- «żywy» (por. lit. gývas, łac. vivus) → psł. *živъ(jb); ogsłow. – czes. i słc. živý, ros. živój, živ, bułg. živ, scs. živъ.

Δ por. **żyć, żywot, żywny**.

HK